

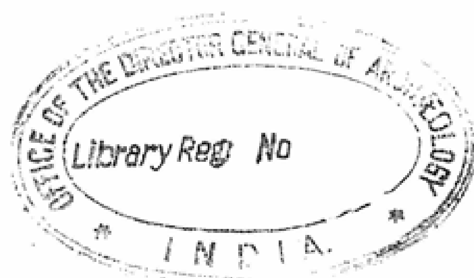
VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

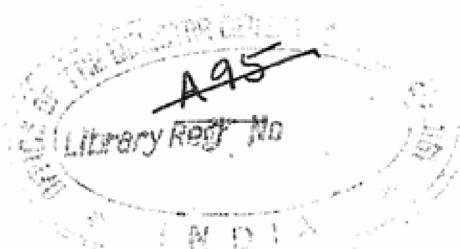
WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

ZEVENDE DEEL.

AMSTERDAM;
JOHANNES MÜLLER.
1906.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

ZEVENDE DEEL

DER

VIERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

MEDEDEELINGEN.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS DER ATHARVAVEDA-LITTERATUUR.

MEDEDEELING VAN DEN HEER

W. CALAND.

Van de litteratuur behoorende tot de Vedas zijn de oudste bestanddeelen natuurlijk de saṃhitā's, d. w. z. die teksten, die ons de liederen en strophen (*ṛcaḥ*), prozaformulieren (*yajūṃṣi*) en gezangen (*sāmāni*) bewaard hebben, waarmede achtereenvolgens de hotṛ's, de adhvaryu's en de chandoga's het offer begeleidden. Op deze teksten volgen, wat tijd van ontstaan betreft, de zoogenaamde brāhmaṇas, de theologische bespiegelingen, die de cultushandelingen motiveeren. Het jongst in tijd van compositie zijn de zoogenaamde śrautasūtras, de handleidingen voor het offer ten gebruike der priesters. De inhoud dezer laatste litteratuurprodukten is trouwens, in hoofdzaak althans, even oud als de liederen, formulieren en gezangen. Doch niet alleen de sūtras ten gebruike van het vedische (in hoofdzaak) soma-offer zijn ons bewaard gebleven: ook een volledig stel van sūtras, de gṛhyasūtras, die het persoonlijk ceremonieel, hoofdzakelijk de sacramenten beschrijven, is, naar scholen onderscheiden, tot ons gekomen. Deze laatste soort van sūtras mag men in 't algemeen veilig voor jonger dan de śrautasūtras houden. Eene merkwaardige uitzondering maken op deze rangorde naar tijd van ontstaan de ritueele boeken der Atharvans, der aanhangers van den vierden Veda.

Volgens de onderzoekingen van Bloomfield, den uitnemenden

kenner van den Atharvaveda en zijn ritueel, zou hier opvallender wijze juist de tegenovergestelde opeenvolging zijn aan te nemen, daar van de drie: brāhmaṇa, śrautasutra en gṛhyasūtra hier juist het gṛhyasutra het oudst moet wezen, daarop wat tijd van ontstaan betreft het Vaitānasutra en als 't laatst ontstaan het Gopathabrāhmaṇa is te beschouwen.

Het komt mij voor, dat deze opvatting niet in haar geheel verdedigbaar is: dat wel het gṛhyasutra ouder is dan het Vaitāna, maar niet mag worden aangenomen dat het Gopathabrāhmaṇa jonger is dan het Vaitānasūtra. Deze zienswijze, elders reeds kortelijk door mij uiteengezet, wensch ik nader te ontwikkelen en daaraan toe te voegen eenige opmerkingen over een tekst, die ook tot de Atharvaveda-litteratuur behoort, doch, voor zoover uit wat er gepubliceerd is blijkt, nog door niemand aan een onderzoek onderworpen is, ik meen het prāyaścittasūtra van den Atharvaveda.

Dat ons Kauśikasutra, hetwelk in de Atharvalitteratuur de plaats inneemt van gṛhyasutra, ouder is dan het Vaitānasūtra, springt onmiddelijk in het oog. Bloomfield heeft er reeds op gewezen.

Een der meest afdoende argumenten is 't volgende. De auteurs der vedische sūtrateksten plegen, wanneer zij een strophe, formulier of lied citeeren, dat bekend is uit de saṃhitā, waarbij zij zich aansluiten, dit in den regel te doen door slechts de eerste woorden te vermelden. Vooral in de jongere teksten is dit de vaste regel. Worden strophen of formulieren in extenso medegedeeld, dan is daar meestal een reden voor te vinden. Nu vindt men in de lijst van citaten opgemaakt door Garbe, den uitgever en vertaler van het Vaitānasūtra, een vrij groot aantal citaten, die, hoewel met de beginwoorden vermeld, volgens hem ontleend zijn aan vreemde bronnen: aan Ṛgveda, Vājasaneyisaṃhitā, Taittirīyasaṃhitā en Taittirīyabrāhmaṇa. Van eenige kon Garbe de herkomst niet aanwijzen. Ware nu Garbe's lijst nauwkeurig, dan zou men den auteur van ons sūtra groote slordigheid moeten ten laste leggen. Doch de lijst is grootendeels onjuist, daar de bewerker ervan een ver-

keerd standpunt innam. Garbe heeft namelijk niet opgemerkt — trouwens hij kon dat ook niet zoo gemakkelijk opmerken, daar in den tijd, toen hij 't Vaitānasūtra uitgaf, het Kauśikasūtra nog niet gepubliceerd en hem slechts in handschrift bekend was — dat het Vaitānasūtra de bekendheid met het Kauśikasūtra veronderstelt. Dit blijkt ten duidelijkste uit tal van aanhalingen (die in het Kauśikasūtra weer te vinden zijn), dikwijls sluitend met de woorden: „(dit en dat) is behandeld." Daar hieruit duidelijk blijkt, dat het Vaitānasūtra bij zijne lezers bekendheid met het Kauśikasūtra aanneemt, kan men zonder schroom menig mantra dat slechts met de beginwoorden geciteerd wordt en niet in de Atharvasaṃhitā voorkomt, zoeken in het Kauśikasūtra. En met vrucht. Niet minder dan 21 citaten laten zich zoo verifieeren. Wanneer men nu ook nog opmerkt, dat soms een mantra met de beginwoorden geciteerd wordt, dat al vroeger in het Vaitāna zelf voluit vermeld was, voorts dat Garbe bij zijn zoeken naar de met beginwoorden geciteerde mantras in de Atharvasaṃhitā zelve, niet altijd er in gevonden heeft, wat er wel degelijk in te vinden was, en eindelijk, dat alle voluit geciteerde yajuṣspreuken of strophen niet mogen worden beschouwd als aan andere bronnen ontleend, doch als „*kalpaja*", dan laten zich de twee pagina's druks met door Garbe opgesomde plaatsen, die van elders zouden ontleend zijn, tot een minimum herleiden. Ik heb slechts een drietal strophen niet in de Atharvavedalitteratuur kunnen vinden. Hoe 't met deze drie strophen gesteld is, waag ik voorloopig niet te verklaren. Een er van komt ook in de Paippalādasaṃhitā voor, en wellicht waren de anderen alreeds geciteerd in een brāhmaṇa dat voor ons verloren gegaan is.

Het staat dus vast, dat in de litteratuur van de Atharvans zich het vreemde feit voordoet, dat het śrautasūtra van jongeren datum is dan het gṛhyasūtra. En dit laat zich verklaren. Tusschen het Kauśikasūtra en het Vaitānasūtra bestaat namelijk ongeveer dezelfde verhouding als tusschen de eerste en oudste boeken der Atharvasaṃhitā en de latere,

vooral boek XX. Terwijl in het Kauśikasūtra geen enkel lied uit dit omvangrijke boek wordt geciteerd, wordt het in 't Vaitānasūtra bijna geheel aangewend. Het XX^ste^ boek, het śastrakāṇḍa, is dan ook uit den Ṛgveda gecompileerd ten behoeve van den brahman of juister, van zijne assistenten, voornamelijk den brāhmaṇācchaṃsin. De geheel onjuiste opvatting van den aard van 't Vaitānasūtra door Garbe en allen na hem, Bloomfield incluis, gehuldigd, als zou 't Vaitāna een min of meer volledig śrautasutra zijn, samengesteld door Atharvanpriesters om volgens Atharvan-ritueel de vedische offers te verrichten, had ik reeds gelegenheid elders te weerleggen. Het is thans klaar en duidelijk dat het Vaitānasūtra niet beoogt een ritueel te schilderen, volgens 'twelk een Atharvavedin bijv. het vollemaansoffer of het somaoffer kon verrichten. Het Vaitānasūtra geeft ons slechts een onderdeel, nl. het ritueel van den brahman en diens helpers bij de vedische offers, zooals bijv. het Āpastambasūtra het ritueel van den adhvaryu c. suis, het Āśvalāyanasūtra dat van den hotṛ c. suis en het Lāṭyāyanasūtra dat van den sāmaga c. suis geeft. Geheel verwarrend zijn dus de uitlatingen van Bloomfield, wanneer hij spreekt van „the three savanas as practiced by adherents of the Atharvaveda", of waar hij zegt: „the Atharvans knew and practiced somarites prior to the redaction of the Atharvaveda" of dat „the Atharvans had adopted systematic and extensive śrautarites in imitation to the other Vedic Schools." Neen, een vollemaansoffer of somaoffer zuiver volgens Atharvanritueel heeft nooit bestaan en is een ondenkbaar iets. De brahman, die als huispriester der leeken en als huiskapelaan van den vorst optrad, stond waarschijnlijk oorspronkelijk buiten de groote vedische offerplechtigheden, doch werd reeds daarbij toegelaten in een voor ons praehistorischen tijd. Later hebben zij het brahmatvam, dat ook in andere rituele teksten kortelijk wordt beschreven, toegerust met zooveel mogelijk Atharvanliederen, en daartoe opgenomen in hunne saṃhitā het XX^ste^ boek, verwerkt in 't Vaitānasūtra. Het is dus geheel en al in harmonie met de ontwikkelingsgeschiedenis van den Atharva-

veda, zoo 't Vaitāna jonger is dan het Kauśikasūtra, dat vooral de praktijken van den brahman als huispriester en purohita behandelt.

Lastiger te bepalen en minder stellig aan te duiden is de verhouding van het tot ons gekomen Atharva-brāhmaṇa, het zoogenaamde Gopathabrāhmaṇa, tot de andere teksten, met name tot het Vaitāna. Bloomfield is er stellig van overtuigd en vindt er een soort van genoegen in deze quasi-ontdekking telkens te herhalen, dat het Gopathabrāhmaṇa jonger is dan het Vaitānasūtra, dat het 't Vaitāna als bekend veronderstelt en als 't ware kantteekeningen op dezen tekst levert. Elders heb ik ernstige bedenkingen tegen deze opvatting in 't midden gebracht en een voortgezet onderzoek heeft bij mij de overtuiging versterkt, dat het Gopathabrāhmaṇa, zooals wij het kennen, niet is het brahmaṇa, waarbij oorspronkelijk het Vaitāna zich heeft aangesloten. Zoo immers de auteur van het Gopathabrāhmaṇa het Vaitāna als bekend aan zijne lezers veronderstelde, zou hij zeker niet zooveel mantras, die in 't Vaitāna in extenso voorkomen, geheel hebben medegedeeld, doch hij zou er mede hebben kunnen volstaan ze met de beginwoorden te citeeren. Talrijk nu zijn de mantras, die in beide teksten voluit worden medegedeeld. Bloomfield zelf is niet blind voor een ander feit, nl. dat het Gopathabrāhmaṇa in sommige opzichten sterk afwijkt van het ritueel in 't Vaitāna beschreven. Hij merkt o. a. terecht op, dat de yajñakrama van Vaitāna en Gopathabrāhmaṇa hier en daar aanmerkelijk verschilt, en dat, niettegenstaande het in 't Vaitāna heet (43, 45): *yajñakramo brāhmaṇāt*: „de opeenvolging der offers geeft het brāhmaṇa aan." Bloomfield blijft in gebreke ons te zeggen, welk Brāhmaṇa dit dan is. Behalve de punten van verschil in ritus door Bloomfield aangevoerd, tusschen Gopatha en Vaitāna, vond ik nog vier sprekende afwijkingen en er zijn er zeker nog meer te vinden. Doch er is een feit van nog grooter gewicht, waarvoor Bloomfield, men zou haast zeggen, willens en wetens, de oogen heeft gesloten, nl. dat het Gopathabrāhmaṇa zich niet bij onze Vulgata aansluit.

Tot aan het jaar 1874 kende men van de Atharvasaṃhitā slechts ééne redactie, die op tal van plaatsen onbegrijpelijk en bedorven is. Door de ijverige bemoeiingen van den beroemden Sanskritist Roth werd in het genoemde jaar eene tweede, van de bekende geheel afwijkende, redactie in Kashmīr ontdekt, de saṃhitā der Paippalāda's namelijk. Nadat van dit unicum eerst eene copie in Nāgarīschrift naar Europa gezonden was, wist Roth te bewerken, dat het origineel hem werd toegezonden. Dit kostbare handschrift berust thans in de Univ. Bibliotheek te Tübingen en werd in 1901 door Bloomfield en Garbe in chromophotogravure uitgegeven. Wij kunnen deze geleerden niet dankbaar genoeg zijn voor dit moeitevolle werk. Immers de tekst, die slechts voor weinigen bereikbaar was, is thans in alle Bibliotheken van beteekenis voorhanden. Een vruchtbaar gebruik van dezen tekst kan men echter voorshands niet maken. Het handschrift toch, 576 dicht beschreven pagina's omvattend, is in zeer lastige karakters geschreven, het śāradaschrift, waarvan de ligaturen vooral veel bezwaar opleveren. Om het met vrucht te raadplegen zou men het geheel moeten overschrijven en alle parallelplaatsen uit de andere redactie moeten opzoeken. Daar nu de uitgevers van den tekst ook eene transcriptie beloofd hebben, ware het monnikenwerk dit thans te doen. Ik heb mij, ter wille van het onderzoek, waarvan ik de eer heb hier de resultaten mede te deelen, de moeite getroost den tekst althans door te zien en hier en daar met de Vulgata te vergelijken. De hooge waarde der Paippalādasaṃhitā niet alleen voor de interpretatie der Vulgata, daar zij tal van varianten biedt die de voorkeur verdienen, doch ook voor onze kennis van het Atharvanritueel, daar de Paippalāda-redactie een menigte spreuken en liederen biedt, aan de Vulgata onbekend, springt aanstonds in het oog. Eén voorbeeld moge dit toelichten. In zijne door deze Akademie uitgegeven verhandeling „van den vogel Charadrius" bracht Dr. Huizinga o. a. een lied uit den Atharvaveda ter sprake, dat tot bezwering van geelzucht dient. Volgens de Vulgata luidt dit: „Tot de zon stijge op uw hartkwaal, met

de kleur van het roode rund, daarmee omhullen wij u. Met roode kleuren, tot lang leven, omhullen wij u, opdat deze zonder kwaal moge zijn, opdat deze vrij van geelheid moge worden." Onze voorzitter, door Huizinga omtrent deze plaats geraadpleegd, gaf als zijne meening te kennen, dat in de woorden van den tekst, die beantwoorden aan: „opdat deze... moge zijn" eenige emendaties noodig waren van dien aard dat de tweede persoon gelezen werd. De Paippalāda-redactie nu heeft de lezingen door onzen Kern voorgesteld. Eveneens vindt men er in plaats van het onbegrijpelijke *rohiṇīr devatyā* het alleen mogelijke *rohiṇīdevatyā*.

Het komt mij nu voor, dat ons Gopathabrāhmaṇa zich aansluit niet aan de Vulgata, doch veeleer aan de Paippalāda-redactie van de Atharvasaṃhitā. Het is waarlijk te hopen, dat de door Bloomfield en Garbe beloofde transcriptie spoedig het licht moge zien. Eerst dan zal mijne hypothese omtrent het Gopathabrāhmaṇa beslist bewezen of — wat ik nauwelijks verwacht — weerlegd kunnen worden. Zoo in het Gopatha mantras met de beginwoorden geciteerd worden, die niet in de Śaunaka-, maar wel in de Paippalāda-redactie der saṃhitā te vinden zijn, en zoo er mantras in extenso geciteerd worden, die wel in de Śaunaka- doch niet in de Paippalāda-redactie aangetroffen worden, acht ik mijne stelling bewezen. Mijn uitgangspunt is een plaats in het Gopathabrāhmaṇa (I. 1.29), waar van ieder der drie Veda's de eerste strophe, 't eerste formulier, het eerste lied in extenso en van den Atharvaveda de eerste strophe met de beginwoorden wordt aangehaald. Van de eerste drie Veda's komen deze citaten overeen met de ons bekende redacties, van den Atharvaveda niet. Als eerste lied toch van dien Veda wordt in ons brāhmaṇa niet genoemd het lied beginnend *ye triṣaptāḥ*, waarmede de Śaunaka-redactie aanvangt, doch het lied *śaṃ no devīr abhiṣṭaye*. Ongelukkig is van het Kashmīrsche hs. der Paippalādasaṃhitā het eerste blad verloren gegaan, zoodat men niet uit deze bron direkt kan bewijzen, dat de Paippalādasaṃhitā zóó aanving, als het Gopathabrāhmaṇa vermeldt. Doch daar het lied dat in de

Śaunaka-redactie de eerste plaats inneemt, in de Paippalāda-recensie verderop voorkomt, staat het althans vast, dat de Paippalādasaṃhitā met een ander lied moet begonnen zijn. En daar nu andere bronnen, zoowel Atharvanteksten zelf (Bloomfield, the Atharvaveda p. 12, 14) als een Baudhāyana-tekst (GGA. 1900 p. 408) uitdrukkelijk als beginstrophe van den Atharvaveda noemen het lied *śaṃ no devīr abhiṣṭaye*, mag men veilig aannemen, dat de Paippalāda-recensie van den Atharvaveda daarmee begon. Verder vertoonen twee met de aanvangswoorden gegeven citaten in 't Gopathabrāhmaṇa lezingen, die van de Vulgata afwijken nl. *āpo garbhaṃ janayantīḥ*, I. 1. 39 tegenover *āpo vatsaṃ janayantīḥ*, Ath. S. IV. 2. 8; werkelijk heeft de Paippalādasaṃhitā op fol. 61 recto deze lezing (*āpo garbhaṃ janayantīr vatsam agre samīrayan*), en *sa tvaṃ no nabhasaspatiḥ*, Gop. br. II. 4. 9 tegenover *tvaṃ no nabhasaspate* Ath. S. VI. 79. 2, vgl. TS. III. 3. 8. c; dit citaat heb ik nog niet in de Paippalādasaṃhitā ontdekt. Gop. br. I. 2. 23 en II. 4. 16 worden voluit twee strophen uit het XX^ste^ boek der Vulgata geciteerd, die volgens Roth, der Atharvaveda in Kashmīr p. 23, vgl. Bloomfield, the Atharvaveda, p. 157 niet in de Paippalāda-recensie gevonden worden. In het Gopathabrāhmaṇa worden eenige sūktas of een complex van strophen met de beginwoorden aangegeven (*vāta ā vātu bheṣajam*, I. 3. 13; *gharmaṃ tapāmi*, II. 2. 6; *yad akrandaḥ prathamaṃ jāyamānaḥ*, I. 2. 18, I. 2. 21) die hetzij in 't Kauśikasūtra, hetzij in 't Vaitānasūtra (nl. *vāta ā vātu*, Kauś. 117. 4; *gharmaṃ tapāmi*, Vait. 14. 1; *yad akrandaḥ*, Vait. 6. 1) in extenso geciteerd worden, en waarvan 't vaststaat dat ze in de Paippalāda-recensie voorkomen. Terwijl nu Bloomfield deze wijze van citeeren laat gelden ten bewijze zijner stelling, dat het Gopathabrāhmaṇa de bekendheid met het Vaitāna en dus ook met het Kauśikasūtra bij zijne lezers aanneemt, meen ik ze voor mijne these te mogen aanwenden, dat het Gopathabrāhmaṇa ze dáárom met de beginwoorden citeert, omdat de lezer, die een Paippalāda was, ze uit z ij n e saṃhitā kende. Eveneens worden Gop. br. II. 3. 6 twee strophen met

de beginwoorden aangehaald (*āpyāyasva saṃ te payāṃsi*), die niet in de Vulgata doch wel in hun geheel in 't Kauśikasūtra voorkomen. Gop. br. II. 4. 8 wordt met de beginwoorden geciteerd *yat kusidam* dat noch in de Vulgata noch in 't Kauś. of Vaitānasūtra voorkomt. Het zal later moeten blijken of, wat ik verwacht, juist is, dat al deze strophen in de Paippalādasaṃhitā aanwezig zijn. Aan onze Atharvavedaredactie vreemd zijn ook de mantras geciteerd I. 1. 15 (*devo vijānan*) en I. 1. 22 (*mantrāś ca mām*) [1]. Een paar malen wordt in het brāhmaṇa eene strophe voluit gegeven (*devānām etat pariṣūtam*, I. 2. 7; *catvāri śṛṅgā* [2]), I. 2. 16), die wel in de Paippalādasaṃhitā voorkomen. Dit zou een argument tegen mijne stelling wezen. Doch de auteur van ons brāhmaṇa kan het noodig geoordeeld hebben ze geheel mede te deelen, omdat hij hetzij den inhoud er van wil expliceeren (dit geldt voor 't mantra *catvāri śṛṅgā*); of wel hij kan geweten hebben dat er eene andere redactie van zijn mantra in eene verwante school bestond en daarom het noodig geoordeeld hebben de strophe voluit te geven (dit geldt voor 't citaat *devānām etat*). Geen bewijs pro of contra leveren de woorden geciteerd Gop. br. I. 1. 12 (*agnir yajñam*), dat slechts een vierde gedeelte midden uit een vers van een Paippalādamantra is, dat Vait. 10. 17 geheel te vinden is; ditzelfde geldt voor 't mantra *yas te drapsa skandati*, dat II. 2. 12 pāda voor pāda geciteerd wordt en welks inhoud besproken wordt. In het brāhmaṇa (nl. I. 2. 9 en II. 2. 12) worden met de beginwoorden strophen uit het doodenboek, het XVIIIde boek der Vulgata geciteerd. Dit boek nu moet volgens Roth's mededeeling in de Paippalādasaṃhitā ontbreken. Doch het blijkt uit Gop. br. I. 5. 22. s.f. dat ons brāhmaṇa als bekend veronderstelt een pitṛmedha, vermoedelijk is dit een pitṛmedhabrāhmaṇa geweest (ook vermeld Kauś. 80. 2). Mogelijk waren die strophen hier reeds in extenso

---

[1]) Het is onzeker of dit wel een citaat is, de gedrukte tekst is bedorven.

[2]) Vgl. over hierover GGA. 1900, p. 409.

gegeven en bovendien, het onderzoek van Roth naar den inhoud der Paippalādasaṃhitā is niet zoo grondig geweest, dat men op gezag van zijne mededeeling moet besluiten, dat alle strophen uit het doodenboek in de Kashmirsche recensie hebben ontbroken. Eéne strophe uit het XVIII^{de} boek althans vond ik in de Paipp., nl. XVIII. 1. 46 op fol. 36 verso.

Eenigszins anders moeten, naar 't schijnt, de citaten in de latere hoofdstukken van het Gopatha beoordeeld worden (bizonder in II. 2. 20—22; II. 3. 13—15; II. 4. 1—3; II. 4. 15—17; II. 6. 1—4). Immers het hier behandelde is grootendeels afkomstig uit en bewerkt naar Ṛgvedabronnen, waar de strophen, uit te spreken door het drietal helpers van den brahman (brāhmaṇācchaṃsin, potṛ, āgnīdhra) en ook door den maitrāvaruṇa en den acchāvāka, worden meegedeeld. In deze latere gedeelten van het Gopathabrāhmaṇa vindt men vele strophen, deels geheel, deels gedeeltelijk vermeld, die, naar 't schijnt, niet in de Paippalādasaṃhitā waren verwerkt evenals vele, die slechts in de Ṛksaṃhitā worden gevonden. De strophen, aan de drie helpers van den brahman in den mond gelegd, vindt men wel in de Śaunaka-redactie. Heb ik gelijk met mijne hypothese omtrent de verhouding van het Gopathabrāhmaṇa tot de Paippalādasaṃhitā, dan kan men deze afwijking misschien verklaren door aan te nemen, dat, toen de Atharvavedins ook den brāhmaṇācchaṃsin cum suis als helpers van den brahman accapareerden, wat ze oorspronkelijk niet waren, zij van de Ṛgvedins het betrekkelijke materieel, zonder 't zelfstandig te verwerken, hebben overgenomen en eerst in 't brāhmaṇa der Paippalādas de hun toekomende verzen worden medegedeeld, die later in de saṃhitā der Śaunakins, die immers jonger is dan die der Paippalāda's, werden opgenomen.

Ik wil volstrekt niet beweren dat het Gopathabrāhmaṇa, zooals wij het kennen, een zeer oude tekst is, doch vind dat Bloomfield het toch wel wat al te ongunstig beoordeelt. Zeker, er zijn tal van passages, die woordelijk overeenstemmen met andere brāhmaṇa's, voornamelijk met het Aitareya- en Kauṣī-

takibrāhmaṇa; doch hoe dikwijls komt dit voor, ook in teksten, die oogenschijnlijk onafhankelijk van elkaar zijn! Men vergelijke de verschillende legenden en tradities zooals die door Lévi in zijn „Doctrine du sacrifice dans les Brāhmaṇas" zijn medegedeeld. Indien vele punten in het Gopathabrāhmaṇa ons vreemd voorkomen, is dat zonder twijfel omdat wij niet nauwkeurig weten, in welk verband al de behandelde riten moeten beschouwd worden. Zoo is 't op 't eerste gezicht vreemd, dat in de beide boeken, waaruit onze tekst bestaat, dezelfde stof op verschillende wijze wordt behandeld. Ik heb getracht dit vreemde verschijnsel te verklaren door aan te nemen — en een voortgezet onderzoek heeft die meening versterkt — dat het eerste boek de plichten van den yajamāna en alles wat met hem annex is, het tweede boek den ritus van den brahman en zijne assistenten beschrijft. Zoo er over deze en de andere priesters ook reeds in 't eerste boek gehandeld wordt, dan is dit deels naar aanleiding van het kiezen der offerpriesters door den yajamāna, deels naar aanleiding van de wijding der priesters bij het meerdaagsche soma-offer, waar immers de yajamāna zelf een aan 't offer deelnemend priester moet zijn. — Dit omtrent de verhouding van het Vaitāna, 't Kauśikasūtra en 't Gopathabrāhmaṇa onderling.

Wanneer zich bij het offer een ongunstig omen voordoet, wanneer 't een of ander offergereedschap breekt of beschadigd wordt, wanneer een of meer van de offervuren uitgaat, wanneer de offeraar ziek wordt of sterft, kortom, wanneer de eene of andere gebeurtenis plaats grijpt, waardoor de regelmatige voortgang van het offer gestoord wordt, dan moet de kwade invloed van die stoornis door een zoogenaamd prāyaścitta te niet gedaan worden. In al de ons bekende verzamelingen van ritueele boeken is een hoofdstuk voorhanden, waarin deze zoeningsmaatregelen worden behandeld. Ook de Atharvavedins bezitten een Prāyaścittasūtra, dat in drie van de vier hss. waarin het mij toegankelijk is, als een vervolg op het Vaitanasūtra wordt gerekend, zoo, dat de nummers der hoofdstuk-

ken doorgeteld worden, waardoor het Vaitānasūtra, welks door Garbe gepubliceerde tekst acht hoofdstukken bevat, er in 't geheel veertien heeft (zes van het Prāyaścittasūtra). Slechts één hs., dat van de India Office (526A), waarin over 't algemeen de beste lezingen voorkomen, bevat een zelfstandige telling der hoofdstukken; alleen aan 't slot heet het: *iti śrīatharvavede vaitāyanasūtre prāyaścitti[ḥ]prasaṅge caturdaśo 'dhyāyaḥ*, anders overal *iti prāyaścittasūtre* (of *yajñaprāyaścitte*) *prathamo* (etc.) *'dhyāyaḥ*. Over dezen tekst, die nog door niemand schijnt onderzocht te zijn, mogen hier eenige mededeelingen volgen. Zooals gezegd is, hij is ons in vier hss. toegankelijk, twee uit München uit de nalatenschap van Haug, een uit de India Office en een uit de Berlijnsche bibliotheek. Het is te betreuren, dat de tekst die eene collatie dier vier hss. oplevert, ons niet in staat stelt ons een in alle deelen begrijpelijk beeld voor oogen te voeren van de prāyaścitta's der Atharvavedins. Vele plaatsen zijn sterk bedorven en eenvoudig onverstaanbaar. Met eene uitgave van dezen tekst zal men dus nog moeten wachten tot er meer materieel wordt gevonden. Belangrijk schijnt hij mij in hooge mate toe, vooral voor de geschiedenis der litteratuur van den Atharvaveda. In de wijze van bewerking van de stof springt al dadelijk een groot onderscheid in 't oog met het Vaitānasūtra, waarmee ons sūtra, ten onrechte, naar wij zien zullen, als één geheel beschouwd wordt. Het Vaitāna immers is een typisch sūtra, voorafgegaan zooals bijv. dat van Kātyāyana en het Kauśika, door algemeene regels, zoogenaamde *paribhāṣā's*, die bij de studie van het gansche werk moeten worden in 't oog gehouden. Het bestaat uit afgehakte zinnen, dikwijls van algebraïsche beknoptheid. Uitweidingen zijn er hoogst zeldzaam. Anders staat het met het Prāyaścittasūtra. Talrijk zijn hier de in archaïstischen brāhmaṇa-stijl gestelde passages die ter adstructie van het medegedeelde of mede te deelen ritueel gebruik worden ingelascht. Meermalen worden ook de zienswijzen van verschillende leeraren op ritueel gebied medegedeeld, met name van Dvaipāyana, Lāṅgali, Āśmarathya, Kāṇva en Gopāyana. Met de meeningen van de beide laatst-

genoemden wordt in tegenstelling geplaatst die der ācārya's. Ergens is ook sprake van den kalpa, het ritueel, der ācārya's. Een enkel staaltje van den stijl dier in archaïstische taal gestelde passages, die vooral in de eerste hoofdstukken vrij talrijk zijn, doch helaas veelal zeer corrupt overgeleverd, moge hier volgen:

Atha yasyāhavanīyo 'gnir jāgryād gārhapatya upaśāmyet kā tatra prāyaścittir yat prāñcam udvartayati tenāyatanāc cyavate yat pratyañcam asuravad-yajñam tanoti yad anugamayatīśvarā vaivainaṃ tat prāṇā hātor ity atha nu katham iti.

D. i. „wanneer iemands offervuur aanblijft doch zijn huisheerenvuur uitgaat, welk is dan de zoeningsmaatregel? Zoo hij het vuur naar voren brengt, raakt hij (de offeraar) daardoor van zijn plaats (en zal dan zeker naar gene wereld vertrekken); zoo hij het achterwaarts brengt, verricht hij zijn offer op Asura-manier; zoo hij ook het (offervuur) uitdooft, dan bestaat er kans dat zijne levensgeesten hem verlaten. Hoe moet hij dan doen?" daarop volgt dan 't voorschrift hoe hij wel moet handelen.

Dat ons sūtra een echt Atharvan-sūtra is, blijkt ten duidelijkste uit de meermalen voorkomende termen *purastāddhomāḥ* en *saṃsthitahomāḥ*. Hier behoeft volstrekt niet de bekendheid met Kauśikasūtra 3 vlgg. te worden aangenomen; eerder schijnen die vóór- en slotofferanden eigenaardig te zijn aan 't gansche Atharvan-ritueel. Ook in het Gopathabrāhmaṇa worden zij meermalen vermeld. Wij kennen ze nu toevallig alleen door het Kauśikasūtra. Evenmin kan het feit dat ons sūtra één voorschrift gemeen heeft met het Kauśikasūtra, als een bewijs gelden dat het Prāyaścittasūtra het Kauśikasūtra gekend heeft of er zich bij aansluit. Overigens heb ik geen punten van aanraking tusschen dit werk en het Kauśikasūtra aangetroffen. Integendeel, hier en daar worden questies uitvoerig behandeld, die ook in het Kauśikasūtra ter sprake komen. Met het Gopathabrāhmaṇa daarentegen schijnt ons sūtra wel degelijk voeling te houden. Dat blijkt duidelijk uit een viertal plaatsen; op een daarvan heet het: „gelijk in het brāhmaṇa is voorgeschre-

ven", en de plaats waarop gedoeld wordt is in het Gopathabrāhmaṇa aan te wijzen. Een andermaal wordt een zin uit ons brāhmaṇa aangehaald, ingeleid door de woorden: „nu luidt het brāhmaṇa".

Een criterium van hooge waarde, ja afdoende, mag men zeggen, om te beslissen tot welke vedische school een sūtratekst behoort, levert, zooals wij al vroeger opmerkten, de wijze waarop de vedaverzen geciteerd worden. Eene onderzoeking van het Prāyaścitta op dit stuk levert een belangrijke uitkomst, die geheel en al in overeenstemming is met de boven gemaakte opmerking, dat tusschen 't Kauśika en 't Vaitānasūtra aan den eenen en het Prāyaścittasutra aan den anderen kant, wat betreft stijl en inrichting geen overeenkomst valt waar te nemen. Ik meen namelijk het onwederlegbaar bewijs te kunnen leveren, dat onze tekst een sūtra van de Paippalāda's is en niet van de Śaunakins, zooals het Kauśika- en Vaitānasūtra. Men vindt namelijk ten eerste: verscheidene slechts door de beginwoorden aangeduide liederen en strophen, die niet in de Vulgata worden aangetroffen en ook niet in de verwante Atharvanteksten; het is mij gelukt eenigen er van in de Paippalādasaṃhitā te vinden. Ten tweede vindt men ééne strophe, die een lezing biedt afwijkend van de Vulgata. Ten derde vindt men drie strophen voluit geciteerd, die wel in de Śaunakasaṃhitā voorkomen. Ten vierde vindt men een drietal citaten, één van een lied en twee, ieder van een tweetal strophen, die, door de beginwoorden aangeduid, niet in de Vulgata voorkomen, doch wel in het Kauśikasūtra. Ware dit feit alleen geconstateerd, dan zou men kunnen aannemen dat het Prāyaścittasūtra evenals het Vaitāna doet, bekendheid met het Kauśikasūtra veronderstelt. Dit zou echter een hoogst oppervlakkig oordeel zijn, want ten vijfde vindt men eene strophe voluit geciteerd die, vermoedelijk niet tot de Atharvasaṃhitā behoorend, ook in het Kauśikasūtra geheel wordt aangetroffen. Onderstelde ons sūtra bekendheid met het Kauśikam, dan zou men ook hier citeering door middel van de beginwoorden hebben gevonden. Het Prāyaścitta is mij gebleken

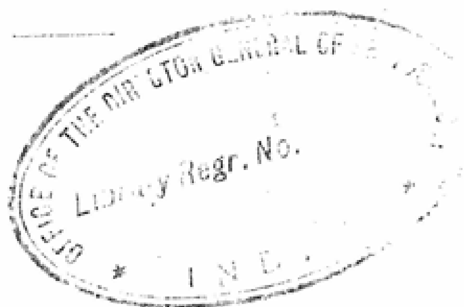
zeer nauwlettend te zijn op de wijze van citeeren. Wanneer eenmaal reeds een aan de eigen saṃhitā onbekende en derhalve in extenso medegedeelde strophe geciteerd is, wordt verderop slechts de aanhef er van gegeven. Daar het onderzoek door Roth gehouden naar de verhouding van de Paippalādasaṃhitā tot de Vulgata slechts van zeer oppervlakkigen aard geweest is, kan met zekerheid voorloopig reeds dit geconstateerd worden, dat althans drie van de met beginwoorden geciteerde verzen in de Paippalādasaṃhitā aanwezig zijn; wel luidt een daarvan hier eenigszins anders (*samyag digbhyaḥ* tegenover *samā digbhyām* van het sūtra, hiermee begint het XV^de^ boek der Paipp. S.), doch de identiteit staat vast, een der beide lezingen moet bedorven zijn. De aanhef van het lied *vāta ā vātu bheṣajam* komt, zooals reeds werd opgemerkt, ook in het Gopathabrāhmaṇa voor. Daar zich het Prāyaścittasūtra duidelijk bij dit brāhmaṇa aansluit, versterkt dit onze opvatting, dat beide teksten tot de Paippalādaschool behooren. Zijn met die opvatting nu ook de andere citaten in overeenstemming? Dit kan natuurlijk eerst eene nadere onderzoeking van de Paippalādasaṃhitā uitmaken. Ten einde eene kritiek mogelijk te maken is een volledig onderzoek van de mantra's, die geciteerd worden, onmisbaar. Het geeft tot de volgende opmerkingen aanleiding. De verzen die zich in boek XV van de Śaunaka-recensie bevinden worden in ons sūtra geheel niet geciteerd. Volgens de onderzoekingen van Roth ontbreekt dit boek ook bijna geheel in de Paippalādasaṃhitā. Van de liederen in boek XX der Śaunaka-recensie, dat ook bijna geheel in de Paippalādasaṃhitā ontbreekt, kan met zekerheid slechts één citaat worden aangewezen. Van het doodenboek (XVIII), dat eveneens in de Paippalādasaṃhitā moet ontbreken, worden enkele strophen in 't Prayaścittasūtra geciteerd. Misschien moet men hier dezelfde verklaring geven als boven voor dit geval gegeven is voor het Gopathabrāhmaṇa. Zou eindelijk niet nog als een flauwe herinnering aan de herkomst van ons sūtra mogen beschouwd worden het onderschrift in 't Berlijnsche hs., dat zoo luidt: *śrīmad guru atharvaṇācāryapippalāda-*

samyumātharvaṇāya namaḥ, en iets verder: *iti śrautasūtraṃ śrīmadguru atharvaṇācāryapippalāyanā samāpto 'yam?* Wat echter 't gewicht moge zijn van deze woorden, het is, dunkt mij, onweerlegbaar bewezen, dat onze tekst oorspronkelijk een sūtra van de Paippalāda's geweest is, dat zich bij het Gopathabrāhmaṇa aansluit, hetwelk hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk ook tot diezelfde school behoord heeft. Ik zeg met opzet: „oorspronkelijk." Want er zijn nog twee punten te bespreken. In de eerste plaats wordt in het Vaitānasutra tweemaal verwezen, zooals 't schijnt, naar ons sūtra, en wel ten eerste in 11. 6, *somarūpāṇy anudhyāyet*, d. w. z. „de brahman moet (telkens) na (iedere handeling) zich de gestalte van Soma te binnen brengen." Deze gestalten nu worden allen opgesomd in ons Prāyaścittasūtra. Eene bepaalde verwijzing naar die *somarūpa's* wordt Vait. 16. 5 gevonden. Ook met het Gopathabrāhmaṇa vertoont het Vaitānasūtra herhaaldelijk punten van aanraking; vele passages stemmen woordelijk overeen; eenmaal wordt zeer bepaald er naar verwezen, daar, waar van de *anubrāhmaṇinaḥ* sprake is (17. 11, vgl. GGA. 1900, pag. 405). Er staan twee wegen open om dit feit te verklaren; ten eerste kan men aannemen, dat het Vaitāna niet naar ons Gopatha en ons Prāyaścittasūtra verwijst, doch naar algemeene Atharvanische tradities, die ook in het Gopatha en 't Prāyaścitta verwerkt zijn. Ten tweede — en ik voor mij ben geneigd dit voor het waarschijnlijkst te houden — al betrekkelijk vroeg is de herinnering aan den oorsprong en de herkomst van Gopatha en Prāyaścitta verflauwd en werden deze teksten beschouwd als bij het Vaitāna behoorend; mogelijk ook is het dat het brāhmaṇa en het Prāyaścittasūtra der Śaunakins al vroeg verloren geraakt en door de teksten der na verwante Paippalāda's vervangen zijn. Hiervoor zouden analogieën uit de Veda- en Sūtralitteratuur kunnen worden bijgebracht: ik wijs o. a. op het feit dat de scholen der Taittirīyaka's een stuk ritueel van de Kaṭha's hebben overgenomen. (Taitt. Br. III. 10), dat zij nog aanduiden met den naam Kāṭhakasūtram. Zoo plegen de Baudhāyanīya's het ritueel van de Kaukilīsautrāmaṇī, dat

in hun corpus rituale ontbreekt, over te nemen van de Āpastambins.

In alle gevallen, slechts de moderne kritiek kan nog uitmaken dat de hier besproken Atharvaveda-teksten van verschillende scholen afkomstig zijn.

Moge eene détailonderzoeking als de hier gedane eenig licht verspreiden over de nog in vele opzichten duistere questie der vedische litteratuurgeschiedenis.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13[en] JUNI 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN HERWERDEN, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VERDAM, FOCKEMA ANDREAE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROËLL, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een brief van den Minister van Binn. Zaken d.d. 4 Juni, ter begeleiding van een circulaire over het tweede internationale Congres voor Algemeene Geschiedenis der Godsdiensten te Basel van 30 Aug. tot 2 Sept. e. k.

Een dito van denzelfden datum, met uitnoodiging om een vertegenwoordiger te zenden naar het Aardrijkskundig Congres te houden te Washington in September e. k. en hierover te confereeren met het Aardrijkskundig Genootschap.

Voor dit bezoek stelt zich geen lid beschikbaar en ook het Aardrijkskundig Genootschap vond geen vertegenwoordiger.

Een schrijven van the Asiatic Society om vertegenwoordigers te zenden naar Bombay ter viering van het honderdjarig bestaan in Januari e. k. Als boven.

Een verzoek ter bijwoning van het XXVIII[e] Taal en Letterkundig Congres te Deventer van 30 Aug. tot 1 Sept. De Heer Kluyver hoopt de Kon. Akademie te kunnen vertegenwoordigen; bij ontstentenis stelt Prof. Blok zich beschikbaar.

Een schrijven van de Keiz. Akademie van Wetenschappen te Weenen, waarin de geleerde lichamen worden opgegeven, die kostbare boeken en handschriften willen uitleenen volgens de regels vastgesteld door de internationale Associatie der Akademieën.

Een schrijven van Prof. Bücheler met herhaalde dankzegging voor zijn benoeming en eerediploma, en desgelijks van Prof. H. Pirenne met toezending zijner werken voor de Bibliotheek.

Ten slotte de biografische aanteekeningen van Prof. K. Kuiper en C. C. Uhlenbeck.

Hierna krijgt de Heer Caland het woord voor zijn „Bijdrage tot de kennis der Atharvaveda litteratuur.

Spreker handelde over eenige teksten behoorend tot de Litteratuur van den Atharvaveda: over het Vaitānasūtra, het Gopathabrāhmaṇa, beide uitgegeven en over het tot dusverre slechts in vier handschriften bewaarde prāyaścittasūtra. Van het eerste werk werd, in aansluiting aan de onderzoekingen van den Amerikaanschen geleerde Bloomfield, nader uiteengezet, dat het bij zijne lezers de bekendheid met het Kauśikasūtra veronderstelt. Slechts door dit aan te nemen, laat zich het feit verklaren, dat in 't Vaitānasūtra zoovele Vedaspreuken met de beginwoorden geciteerd voorkomen, waarvan men vroeger aannam, dat ze aan andere Vedas ontleend waren. Omtrent het brāhmaṇa werd betoogd, dat het zich *niet* aansluit bij de algemeen bekende redactie van den Atharvaveda, doch bij de voor eenige jaren door Roth ontdekte Kasmirsche redactie van dezen Veda.

Uit het tot dusver geheel niet onderzochte prāyaścittasūtra, dat de zoeningsmaatregelen behandelt voor stoornissen in den regelmatigen gang der offerplechtigheden, werd een en ander medegedeeld en in aansluiting aan het onderzoek der beide andere teksten, voornamelijk op grond van de wijze waarop de Vedaverzen er in geciteerd worden, geconcludeerd, dat ook dit werk oorspronkelijk behoord heeft tot de school, die de in Kashmir gevonden redactie van den Atharvaveda aanneemt.

De Heer Caland staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen. De Heeren Speyer en Kern brengen hem hulde voor zijn onderzoek dezer moeielijke vraag en bespreken nader enkele punten.

Hierna brengt Prof. de Goeje verslag uit van de door hem bijgewoonde vergaderingen van de internationale Associatie der Akademieën. Dit verslag zal, met het verslag door Prof. van de Sande Bakhuyzen in de natuurkundige afdeeling te doen, worden afgedrukt in het Jaarboek voor 1904.

Bij de rondvraag biedt Prof. van Leeuwen voor de Bibliotheek aan zijn uitgaaf van Aristophanes' Plutus.

De voorzitter bespreekt daarna een onderzoek van Prof. Hultsch te Leipzig over de vreemde woorden voorkomende in een Grieksche klucht uit ongeveer de 2e eeuw, spelende in Egypte. Met Prof. H. meent de Heer Kern dat men hier te doen heeft met Oud-Canareesch, hoewel veel nog duister blijft. Prof. van Leeuwen en Naber vragen of die vreemde woorden in deze laag staande klucht wel taalkundige waarde hebben en niet veeleer verzonnen klanken zijn. De Heer Kern bestrijdt deze meening.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den SEPTEMBER 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN HERWERDEN, W. H. VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, QUACK, DE GOEJE, VERDAM, S. MULLER FZN., VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, J. V. DE GROOT, KUIPER en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER en van de Natuurkundige Afdeeling de heeren: H. G. VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, KORTEWEG, HUBRECHT en WINKLER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn;

Bericht van de H.H. van der Wijck en Fockema Andreae, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Een uitnoodiging om een vertegenwoordiger te zenden naar het „Germaansch Congres" dat in September zal gehouden worden te St. Louis. Hierop is reeds geantwoord, dat de Kon. Akad. aan dat Congres geen deel zal kunnen nemen.

Een schrijven van de Koninklijke Akademie van Weten-

schappen te Berlijn, waarbij aan onze Akademie een Plakette in zilver wordt aangeboden, vervaardigd ter herinnering aan het 200-jarige jubileum der Pruisische Akademie. Hiervoor is dank betuigd.

Daarna wordt het woord gegeven aan den heer J. V. de Groot ter voorlezing van zijn: „Beschouwingen over de geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen":

Het aangroeiend feitenmateriaal schijnt eene proeve van verwerking der zekere gegevens aangaande de geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen te wettigen.

Nauwkeuriger onderzoek bewees, dat het aantal lijders, b.v. in Vlaanderen, Zweden, Noord-Amerika, grooter was dan men vermoedde. De studie der ontwikkeling van blinde doofstommen vindt de belangrijkste gevallen bij personen, die zoo gebrekkig zijn van hun geboorte af, of ten minste sedert hun drie eerste levensjaren. Levensbeschrijvingen, als van Laura Bridgman door M. en F. Howe; van Marie Heurten, door prof. Louis Arnould; jaarverslagen als die van Perkins Institution; verzamelwerken als van Riemann en Wade; mededeeling door blinde doofstommen zelven geschreven, hebben deze studie vergemakkelijkt.

De methodische opleiding (1837) door dr. Howe met Laura Bridgman en (1838) door den abbé Carton met Anna Temmermann begonnen, heeft tot zeer schoone resultaten van ontwikkeling geleid. Tegenover de proefnemingen van John Lubbock, naar dr. Howe's methode met Laura, en door anderen bij dieren, werd de specifiek hoogere functie van den menschelijken geest opnieuw bevestigd. De blinde doofstommen verheffen zich, doordien hun rede de gegevens, geheel of bijna alleen, van den tastzin verwerkt en in het bijzondere het algemeene doorschouwt, tot het inzicht van taal, tot afgetrokken begrippen, tot universeele oordeelen en het begrijpen van het algemeene en noodzakelijke in vele waarheden. Zij komen tot eene erkenning van God als de eerste Oorzaak en de opperste Liefde; hun zedelijk leven richt zich naar het inzicht van doel en plicht, naar beginselen.

Het aesthetische ontwikkelt zich bij blinde doofstommen door zin voor geestelijke en zedelijke schoonheid. Wat zij derven, doordien zij de zichtbare en hoorbare wereld niet waarnemen, wordt eenigermate vergoed door groote scherpte vàn den tastzin en door den reuk. De machtige indrukken van grootsche ruimten ontvangen zij niet, maar door associatie met schoone verbeeldingen en gevoelens worden allerlei fijne nuances der atmosfeer, geuren van bloemen, enz., symbolen en herinneringsteekens, die aesthetische en dichterlijke stemmingen wekken. Het intieme leven van blinde doofstommen is somtijds treffend schoon in de godsdienstige en ethische orde. Het ademt diepen vrede.

De geestelijke onwikkeling der blinde doofstommen doet ons wederom denken aan het paulinische woord tot de Atheners, dat wij zijn van Gods geslacht.

Dit stuk geeft prof. Heymans aanleiding om eenige bezwaren te opperen tegen des sprekers conclusie, alsof de ontwikkelingsvatbaarheid der blinde doofstommen een speciaal bewijs zou opleveren voor 's menschen hoogeren aanleg. Dit bezwaar wordt door den spreker beantwoord.

Bij de rondvraag brengt de heer Kluyver verslag uit over het taal- en letterkundig congres te Deventer, door hem bijgewoond als gedelegeerde der Koninklijke Akademie, en biedt de heer van Herwerden aan voor de bibliotheek een exemplaar van zijn „Appendix lexici Graeci suppletorii et dialectici editi Lugd. Bat. A. 1902 ap. A. W. Sijthoff."

Hierna wordt de vergadering gesloten.

EENIGE BESCHOUWINGEN OVER DE GEESTELIJKE ONTWIKKELING VAN BLINDE DOOFSTOMMEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. V. DE GROOT.

De bekende woorden van Pascal: „L'homme n'est qu'un roseau, . . . mais c'est un roseau pensant", [1]) verkrijgen eene treffende kracht, wanneer wij de blinde doofstommen gadeslaan in hunne geestelijke ontwikkeling.

Uit zulk een zwak en nederig begin, als een kind zonder gezicht, zonder gehoor en spraak, hebben onze tijdgenooten de menschelijke rede en het hoogere leven, waartoe een redelijk wezen zich verheffen kan, meermalen zien opbloeien met eene volkomenheid, die velen even weinig hadden vermoed als het uitschieten van ranken uit een dorren stok. Toen de eerste gunstige resultaten eener methodische onderrichting van blinde doofstommen ruchtbaar werden, kostte het menigeen nog vrij wat moeite daaraan geloof te hechten, tot men het feit zoo goed als met eigen oogen aanschouwde.

Tegenwoordig heeft een ieder van de schoone ontdekking iets vernomen. In America veraanschouwelijkt men de uitkomsten der opleiding van blinde doofstommen reeds door proeven van onbelemmerde beweging. De dertienjarige Tom Stringer werd afgebeeld, op een „beautiful companion bicycle" onbeschroomd het genot smakend van snelle beweging en het tonische van lucht en zonneschijn. Wij zagen Helen Keller, als een kind van tien jaren, op haar donkey rijden, vergezeld door haren grooten hond „Lioness", die aan de *stem* zijner

[1]) Pascal, *Pensées* I, 6.

spreken leerende meesteres gehoorzaamt. Een paar jaren later, 2 Mei 1892, gaf Helen een „tea": zij ontving hare gasten allerhoffelijkst en de opbrengst bedroeg ruim duizend dollars.

Bevallige bijzaken, die wij verder stilzwijgend zullen voorbijgaan. De godsdienstige en zedelijke ontwikkeling en het gemoedsleven der zintuiglijk misdeelden zouden ons tafereelen en beschouwingen leveren van de grootste belangrijkheid; maar wij zouden door onze mededeelingen naar die zijden uit te breiden den gebruikelijken tijd eener voordracht verre overschrijden. Wij zullen ons daarom bepalen tot het bestudeeren der gegevens omtrent de geestesontwikkeling in het algemeen.

Wij beseffen ten volle, dat wij niets meer kunnen aanbieden dan eene proeve van bewerking der voor ons beschikbare feiten. Wellicht zal later iemand het verstrooide feitenmateriaal met kritisch oordeel verzamelen, en doen zien, welk licht de *data* werpen op vraagstukken der zielkunde en der opvoedingsleer. Tot hiertoe was het moeilijk een psychologie te schrijven, zelfs maar van alleen blinden; de bijeengebrachte waarnemingen waren nog niet zoo talrijk, en te zeer ontbrak nog de nauwkeurige experimenteele grondslag; dit heeft de Directeur der „heilpaedagogischen Anstalt" te Wien-Grinzing, Dr. Theodoor Heller, nog onlangs verklaard in zijne *Studien zur Blindenpsychologie* (1904). Het is duidelijk, dat eene volledige verhandeling over blinde doofstommen veel grooter bezwaren medebrengt.

Onze poging heeft een waardig doel. Want het is schoon, misdeelden in de waardigheid hunner menschelijke natuur hersteld te zien, en den geest, onder de minst gunstige omstandigheden, hoogere krachten te zien ontplooien.

Wat de feiten, de voorbeelden aangaat, waarmede wij onze beschouwingen over deze minder bekende zijde van het zieleleven wenschten toe te lichten, wij geven ze gelijk wij ze vinden in authentieke bronnen.

Somtijds zijn ook kleine dingen teekenend.

***

Het aantal lijders, wier geestelijke ontwikkeling vrij volledig beschreven werd, is nog niet groot.

De eerste, die een oproeping deed en zich bereid verklaarde, om een doofstomblinde, zoo er een mocht zijn, te onderrichten en op te leiden, was de liefderijke doofstommenleeraar, l'abbé de l'Épée. Wij lazen nergens, dat deze priester op zijne noodiging, die in de tweede helft der achttiende eeuw geschiedde, eenig antwoord ontving. In 1812 gaf de wijsgeer Dugald Stewart in de Koninklijke Academie te Edinburg een verslag over James Mitchell, en hij behandelde het zeldzame geval breedvoeriger in zijn *Elements of the Philosophy of the human mind* (1827), t. III, p. 401—495. Later bleek bij eene door het belgische bestuur verordende enquête, dat er ten jare 1840, in West-Vlaanderen alleen *negen* doofstomblinden waren, en de Eerw. Heer Carton van Brugge aarzelde niet te beweren: „Le nombre des aveugles sourds-muets est beaucoup plus considérable qu'on ne l'a cru jusqu' ici, c'est un fait" [1]).

Professor Kussmaul in zijn werk over de *Spraakstoornissen* berichtte, nu een dertig jaar geleden, dat in Zweden negentig zulke gebrekkigen leefden [2]). De jaarverslagen van de *Perkins Institution and Massachusetts School for the Blind*, over de jaren 1892 en 1893, verklaren, dat het aantal lijders zoo groot is en de aanvraag om hulp zoo menigvuldig, dat het plicht is »to seriously consider the means of their education" [3]).

De eerste Staat die voor zulke middelen begon te zorgen was Massachusetts, gevolgd door New-York, Ohio, Illinois, South Dakota, Texas en Mississippi.

In Zweden heeft Mevrouw Elisabeth Anrep Nordin te

---

[1]) Annuaire de l'Institut des Sourds-Muets et des Aveugles, de Bruges, Première Année, p. 56.

[2]) Kussmaul, *Les Troubles de la Parole* (trad. française, 1884), p. 341, naar Schmalz, *Ueber die Taubstummen und ihre Bildung*.

[3]) Sixty-First en Sixty-Second Annual Report, p. 29, 34—35. — Louis Arnould, *Une Ame en prison* (3e édit. 1904) geeft een lijst van 54 personen, die sedert hunne geboorte of een zeer vroegen leeftijd doofblind zijn, of waren, van wie 34, dus nagenoeg $^2/_3$, meisjes.

Venersborg eene school voor doofstomblinden gesticht, waar, volgens het jaarverslag over 1902—1903, zeven patiënten onderricht ontvangen.

Vanwaar in onzen tijd eensklaps al die ongelukkigen? Is hunne gebrekkigheid een moderne kwaal? Glennie schreef reeds aan Dugald Stewart, dat volgens zijn vermoeden de gevallen werden geheimgehouden. Dit was ook de meening van Carton, die er verder op wijst, dat men deze ongelukkigen, naarmate het bleek, dat zij opgevoed konden worden, niet meer in de categorie der krankzinnigen plaatste. Dr. S. G. Howe dacht er juist zoo over in zijn *Report* van. 1844 [1]).

Het is overbodig te herinneren, dat bij het bestudeeren der geestelijke ontwikkeling dezer misdeelden, aan den eenen kant allen zijn af te zonderen, die bleken tegelijkertijd *idioot* te zijn, en dat aan de andere zijde de belangrijkste gevallen moeten gezocht worden onder degenen, die blind en doof zijn *geboren* [2]). Wetenschappelijk schijnt het echter genoegzaam gegrond, dat ook kinderen, die in hun drie eerste levensjaren het gehoor en het gezicht verloren, nog een vrij zuiver beeld kunnen geven van de ontwikkeling, waarvoor de menschelijke geest, onder zintuiglijk allerongunstigste omstandigheden, vatbaar is. Veilig zal men zich in dezen kunnen houden aan hetgeen Dr. Heller in zijn *Studien zur Blindenpsychologie*, S. 2 mededeelt. Naar de ervaringen van Axenfeld en Seydel noemt hij voorbeelden van volslagen verdwijning der gezichtsvoorstellingen bij personen, die na hun vierde, zesde, zevende jaar blind werden; doch als regel neemt hij aan: „im zweiten, dritten und vierten Lebensjahr ist sicherlich die Entwicklung des Bewusstseins schon soweit fortgeschritten, dass in der ersten Zeit der Erblindung Gesichtsvorstellungen noch wirk-

---

1) Zie Maud and Florence Howe, *Laura Bridgman*, p. 380—381.

2) Prof. Louis Arnould, *Une Ame en prison* (3me édit. 1904) noemt er zeven, die nog in leven zijn: Marie Heurtin; Joseph Sure; Maurits Karlsson; Addie Lee Pruitt; Edgard Korte; Sophie Hutson en Maud Scott. Deze laatste werd blind, toen zij een maand oud was; Joseph Sure heeft nog een schemertje van licht.

sam sind, welche zur Deutung des Tastraums Verwendung finden."

Moderne onderzoekingen der kinderlijke psyche schijnen vrij nauwkeurig te hebben aangetoond, uit hoeveel bronnen de zintuiglijke kennis het kind in de twee of drie eerste jaren pleegt toe te stroomen. Kathleen Carter Moore, James Sully, Wundt en zooveel anderen hebben deze waarnemingen gedaan of verzameld [1]), en wij weten, dat de voorstellingen van ruimte, kleuren, woordklanken gedurende die vroegste levensmaanden een belangrijk stadium van ontwikkeling doorloopen. Het schijnt ons vrij aannemelijk, dat deze vroegtijdige ontwikkeling, hoewel gevolgd door het verlies van gezicht en gehoor en niet onmiddellijk door stelselmatig onderricht gesteund, eene gunstige gesteltenis kan zijn bij eene latere opleiding; maar wat zulke kinderen aan positieve kennis omtrent de zichtbare en hoorbare wereld overhouden, moeten wij niet te hoog aanslaan. Professor Riemann ondervond dit bij een zijner leerlingen Hertha Schulz, die in haar vierde jaar doofblind werd en eenige jaren zonder onderwijs bleef. Haar vroegeren toestand herinnerde zij zich in dien vorm, dat niet zij het gehoor, maar alle menschen de spraak hadden verloren. Zij zeide: „Das war damals, als ihr noch alle sprechen konntet." Weldra verstomden haar kinderliedjes; later haar kinderlijke gebeden; eindelijk waren alle woorden verdwenen, behalve *Weinatbaum* en *Angäl* (Engel), als twee blijde tonen, uit de vroege Kerstvreugde van het kind. Riemann, de eerste, die haar tien jaar na haar ongeluk over kleuren sprak, vond nog voorstellingen van *wit*, *zwart* en *geel*; b.v. naar *geel* gevraagd, antwoordde zij: „Die Sonne ist gelb". *Rood* en *groen* stonden niet meer zoo duidelijk in hare verbeelding [2]).

Iets dergelijks en eene flauwe nawerking van vroege gezichtsvoorstellingen vinden wij wellicht bij Edith Thomas, die

---

[1]) Katleen Carter Moore, *The mental development of a child* (1896); James Sully, *Studies of Childhood* (laatste duitsche uitgave, 1904); Wundt, *Grundriss der Psychologie* (sechste Auflage, 1904).

[2]) Riemann, *Taubstumm und blind zugleich*, S. 12, 16, 25.

op vierjarigen leeftijd blind en twee jaren later doof werd." „I think sometimes — zeide zij van de studie der aardrijkskunde — when I am studying it, that I am seeing the great forests and rivers." Helen Keller, achttien maanden oud, toen haar gezicht verloren ging, verlustigt zich bij het lezen van dichterlijke natuurbeschrijvingen vol kleuren, als ware voor haar de duisternis niet over de schoone wereld gevallen. Zij zelve geeft hierover haar psychologische beschouwingen. Dat zij het zonlicht langs de bladeren ziet glijden en van ongeziene dingen „evidentie" heeft, schrijft zij aan „sympathy of nature" toe. Hare eigenaardige theorie is deze: „It seems to me that there is in each of us a capacity to comprehend the impressions and emotions which have been experienced by mankind from the beginning. Each individual has a subconscious memory of the green earth and murmuring waters, and blindness and deafness cannot rob him of this gift from past generations. This inherited capacity is a sort of sixth sense-a soul-sense which sees, hears, feels all in one" [1]).

Eene andere hypothese tot verklaring van zulke verschijnselen kon zijn, dat blinde doofstommen de taal overnemen van hen, die zien, en dat zij tevens een door ons nog niet ontcijferd stel van voorstellingen aan de termen van kleuren verbinden. Eene blindgeborene als Marie Heurtin bezigt ook meermalen de taal der zienden. Van Laura Bridgman, die zeven-en-twintig maanden oud was, toen zij blind werd, hebben wij een gedichtje, getiteld *Light and Darkness*, dat aldus begint:

Light represents day.
Light is more brilliant than *ruby* even *diamond*.
Light is whiter than snow.
Darkness is night like [2]). Etc.

Deze beeldspraak gaat verder dan de herinneringen van een even tweejarig meisje.

Het zal derhalve somtijds moeite kosten, scherp te onderscheiden tusschen de ontwikkeling, die uitsluitend met den

---

[1]) Helen Keller, *The story of my life*, p. 122.
[2]) Maud and Florence Howe, *Laura Bridgman*, p. 354.

tastzin begon, en de psychische elementen, gedeeltelijk nog gedurende het bezit van gezicht en gehoor verkregen.

Een grooten steun heeft de studie der geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen tegenwoordig in levensschetsen, verzamelwerken, jaarverslagen van instituten en autobiographieën. Het materiaal is heel wat overvloediger dan toen Dr. Duparc, een halve eeuw geleden, zijn beknopt overzicht van zeven doofstomme blinden schreef [1]). Dr. Howe heeft ons zijne ervaringen met Laura Bridgman nagelaten; de abbé Carton heeft zijn aanteekeningen over zijne discipelin Anna Temmermann aangevuld; professor Arnould van Poitiers schetste ons de ontwikkeling van Marie Heurtin [2]). Verzamelwerken bezitten wij van Knie, Riemann, Wade, Arnould [3]). De Jaarverslagen van Perkins Institution geven omtrent den voortgang der in Boston onderwezen blinde doofstommen geregeld berichten, die belangrijke bijzonderheden bevatten. Op kleiner schaal begon Mevrouw Anrep-Nordin dit na te volgen voor haar instituut te Venersborg. Helen Keller heeft het vorige jaar uitgegeven *The Story of my Life* [4]); de omvangrijke geschiedenis van Laura Bridgman, door Dr. Howe's dochters Maud en Flo-

---

[1]) Dr. H. M. Duparc, *De Blinden-verzorging*, enz. (1853), bl. 138—148.

[2]) Maud Howe and Florence Howe Hall, *Laura Bridgman Dr. Howe's famous pupil and what he taught her* (1904). — C. Carton, *Notice sur l'Aveugle sourde-muette de l'Institut de Bruges* (1839); *Mort de l'aveugle sourde-muette Anna* (1859). — Louis Arnould, *Une Ame en prison* (3e édit. 1904).

[3]) J. G. Knie, *Erinnerungen eines Blindgeborenen nebst Bildungsgeschichte der beiden Taubstumblinden Laura Bridgman und Eduard Meystre nach den franz. und engl. Originalberichten des P. M. Dufau, S. G. Howe und H. Hirzel* (Breslau, 1852—1858). — G. Riemann, *Taubstumm und blind zugleich* (1895). — William Wade, *The Deaf-Blind* (1901); *Supplement* (1902). — Louis Arnould voegde bij zijn: *Une Ame en prison* een *Catalogue méthodique des principaux sourds-muets aveugles connus.* — Zie ook de *Revue internationale de l'Enseignement des Sourds-Muets.*

[4]) Dit boek van 441 bladzijden geeft ook citaten uit de Verslagen en Brieven van Helen's leerares Anne Mansfield Sullivan.

rence [1]), bevat mededeelingen van Laura zelve en eenige bladzijden over hare geschriften. Onder den titel van *Lettres et récits* zijn ook een achttal kleinere opstellen van Marie Heurtin door prof. Arnould bij hare levensbeschrijving gevoegd.

Over gezag en waarde dezer documenten zal ieder naar eene wijze kritiek moeten oordeelen. De zegslieden moeten personen zijn, die zich niet door den schijn omtrent den waren aard van handelingen en woorden der patiënten laten misleiden. Eén voorbeeld. In Perkins Institution vond men op een avond Thomas Stringer, toen wellicht tien jaar oud, als in biddende houding met uitgestrekte armen neergeknield voor zijn bed. Hij had zijn „roommate'' bezig gevonden met de avonddevotie en had zich daarom ook een ceremonieel uitgedacht. Ten slotte bleek, dat Tom eigenlijk eene repetitie hield van eene gymnastiekles en wel van het: „head backward bend! arms upward stretch!''

De *imitatie* is een machtige factor in het sociale leven der doofstomblinden. Zij zijn echter ook bij hun imitatie zeer oprecht. De dwalingen omtrent hunne daden ontstaan alleen door te gering doorzicht van den waarnemer.

Ziedaar een beknopt overzicht der hulpmiddelen voor onze beschouwingen. Wij hebben in Frankrijk, Duitschland en België enkele gevallen van nabij gezien; maar deze korte, persoonlijke waarneming geldt alleen als eene troostrijke herinnering.

***

Het *feit* der ontwikkeling, waarover wij hier handelen, staat vast. Kort en goed wordt het erkend door professor Alexan-

---

[1]) Maud Howe and Florence Howe Hall, *Laura Bridgman*, p. 350—365. — K. Sybrandi schreef reeds in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1844. blz. 18—27 en 67—77: *Iets over Laura Bridgman, de doofstomme blinde* (naar Dr. Howe); C. E. van Koetsveld wijdde eenige bladzijden aan doofstomme blinden in: *Het menschelijk leven in drie woorden* (1854), blz. 113—116. — Over Dr. Duparc spraken wij boven.

der Mell. Deze specialist en directeur van het K. K. Blinden-Erziehungs-Institut te Weenen zegt: „Eine ganze Anzahl von Taubblinden ist bereits erzogen und unterrichtet worden und so zum Bewusstsein der ewigen Bestimmung gekommen." — „Es gab Taubblinde, welche durch Unterricht nebst Begabung und infolge glücklicher Lebensverhältnisse sich hoch emporrangen im Wissen, in religiöser Erkenntnis und im moralischen Handeln" [1]).

Dit stille, blijde feit was een eindzegepraal over geleerden, die zich te zeer afzonderden van de ervaring, en over zielen, die de hoop op redding verloren bij een schouwspel van groote menschelijke ellende. Het was een kroon op het hoofd dergenen, die grootmoedig hadden gedacht over den adel onzer menschelijke natuur, en die den moed hadden om te beginnen.

Twee mannen ondernamen bijna op denzelfden tijd het edele werk.

Dr. Howe begon den 4den October 1837 te Boston met het noord-americaansche meisje, Laura Bridgman, dat toen bijna acht jaar oud was; eenige maanden later begon de abbé Carton te Brugge met Anna Temmermann, van Ostende, die ongeveer twintig jaar oud was geworden, zonder eenige opleiding te genieten.

Anna bleef meer in stilte en stierf in 1853. Een der beroemdste mannen, die haar bezochten, was kardinaal Wiseman.

Laura werd door geheel de beschaafde wereld bekend. Charles Dickens teekende hare ontwikkkeling in zijn *American Notes*, en kardinaal Wiseman beschouwde die teekening als „the gem" van 't geheele boek [2]).

Alom was nu de tegenstand gebroken. Deze tegenstand had ongeveer het volgende verloop.

Aanvankelijk hadden sommigen het zelfs bestreden, dat personen, die doofstom waren, tot hoogere geestesontwikkeling en ook tot de kennis van God en den christelijken godsdienst

---

[1]) Mell, *Encyklopädisches Handbuch des Blindenwesens* (1900), S. 791—792.

[2]) Wiseman, *Essays*, t. III, p. 445.

konden worden opgeleid. Zij verwachtten er weinig goeds van, toen de abbé Charles-Michel de l'Épée (1724—1789) en, schier gelijk met hem, Samuel Heinicke (1729—1790) het doofstommenonderwijs logisch en methodisch, hoewel nog naar een verschillende leerwijze, begonnen te grondvesten in instituten.

Stilzwijgend ga ik dezen of genen godgeleerde voorbij, die wellicht een terloops door den kerkvader Augustinus neergeschreven woord had aangezien als een afdoende reden, om te blijven hangen aan de doode letter der paulinische uitspraak, dat „het geloof uit het gehoor" (Rom. X, 17) is [1]).

De wijsgeeren, die tegen de l'Épée's werk argwaan hadden, worden door dezen beschreven als „prévenus de ce principe, qu'il n'est rien dans notre esprit qui n'y soit entré par nos sens" [2]).

Later schreef Kant in zijne *Anthropologie:* „Taubgeborene, die eben darum auch stumm (ohne Sprache) bleiben müssen, können nie zu etwas Mehrerem, als einem Analogon der Vernunft gelangen." Kilian vond in deze woorden aanleiding om den wijsgeer te hekelen, „qui décrétait des hauteurs de son empire idéal la déchéance intellectuelle et sociale du peuple rejeté des sourds-muets." Eveneens duidt Heidsik Kant diens uitspraak euvel [3]). Ons schijnt het niet bewezen, dat Kilian's verwijt gegrond is; immers tot waartoe strekte dat „Analogon der Vernunft" zich uit? Wel wederlegt de thans heerschende methode van onderwijs der doofstommen de zienswijze, dat doofgeborenen „auch stumm (ohne Sprache) bleiben müssen".

---

[1]) Vgl. S. August., *Contra Julianum Pelagianum*, lib. III, 4. Vermoedelijk is de korte spreuk van den kerkvader niet bedoeld als een absolute theorie, maar als eene bewering omtrent den toenmaligen, feitelijken toestand der doofstommen; deze opvatting vindt eenigen steun in hetgeen wij *De quantitate animae*, n°. 31 (XVII) en *De doctrina christ.* II, 4 bij denzelfden schrijver lezen.

[2]) De l'Épée, *Institutions des Sourds et Muets* (1e édit. 1774; 2me édit. 1776), p. 17—27.

[3]) Kant, *Anthropologie*, Th. I, § 18 (Ausg. Hartenstein, t. VII, S. 467). — Jean. Conrad. Samuel Kilian, *Esquise historique du surdimutisme* (Toulouse, 1856), p. 11. — Heidsik, *Der Taubstumme und seine Sprache* (1889), S. 1.

Dit echter is hier louter eene bijzaak, en de dwaling van Kant op dit stuk was de dwaling van velen.

Vooroordeelen tegen eene behoorlijke opleiding van doofstommen vonden nogmaals eenigen steun in hetgeen de Vicomte de Bonald hier en daar in zijne wijsgeerige geschriften schijnt te beweren, namelijk dat de mededeeling van algemeene en zedelijke waarheden alleen door het „gearticuleerde woord", en niet door teeken- of gebarentaal zou te bereiken zijn [1]).

Daar zijn er geweest, die ook Aristoteles [2]) en Lacordaire [3]) hebben gerangschikt onder degenen, die zoo pessimistisch dachten over de ontwikkelingsvatbaarheid van doofstommen.

Aristoteles, indien wij ons niet vergissen, leert enkel, dat doofgeborenen noodzakelijk ook stom zijn, en dat blindgeborenen verstandiger (*φρονιμώτεροι*) zijn, dan zij, wien nooit het gebruik van het gehoor was geschonken. Verder hecht hij aan het gehoor, vergeleken met het gezicht, voor het onderwijs de grootste waarde [4]). Nu moge deze laatste stelling door de hedendaagsche taalkundige opleiding der doofstommen onjuist zijn geworden; men kan niet bewijzen, dat deze lijders door den griekschen wijsgeer voor hoogere ontwikkeling onvatbaar zijn verklaard.

Lacordaire zou in zijne conférence van 1836, handelend *Des moyens d'acquérir la foi* hebben geleerd „que ce n'est que par l'intermédiaire de la parole que les idées éternelles descendent de Dieu dans l'intelligence humaine." Indien wij deze uitspraak niet onvoorwaardelijk kunnen aanvaarden, zij raakte toch de onderhavige dwaling omtrent de doofstommenvorming volstrekt niet, daar de redenaar der parijsche Notre-Dame een tweevoudig „woord" had aangeduid, namelijk „soit la parole

---

[1]) De Bonald, *Recherches philos. sur les premiers objets des connaissances morales* (1818), t. I, p. 127.

[2]) Degerando, *De l'Éducation des Sourds-Muets de Naissance* (1827), t. I, p. 10; Heidsik, *Der Taubstumme und seine Sprache*, S. 1.

[3]) C. Carton, *Le Sourd-muet et l'Aveugle* (Bruges, t. I, 1837; t. II, 1838—1839), t. I, p. 5.

[4]) Arist. *Hist. anim.* IV, 9; *De sensu et sensili*, cap. I. — *Metaph.* VIII, 10 doet hier niets ter zake; vgl. S. Thom. *In Metaph.* IX, 11.

réelle soit la parole factice et imparfaite des signes". Een interview te Nancy in 1844 hief alle geschil op, daar Lacordaire de volgende verklaring gaf, zwart op wit: „peu importe que l'homme entend la parole de Dieu par l'ouïe ou par un sens qui supplée à l'ouïe" [1]). Ten overvloede bracht de welsprekende wijsgeer in eene conférence van het jaar 1848, en handelend *De l'homme en tant qu'être intelligent*, voor zijne duizenden toehoorders hulde aan den abbé de l'Épée, die voor de doofstommen van geboorte gezocht en ook gevonden had „une expression de la pensée qui pût aller jusqu' à la leur."

Trouwens de tegenspraak stond machteloos. Het doofstommenonderricht was in Europa en America een feit. Daar bleef nu nog strijd over de ware methode: *manuaal systeem* (vingerspraak, gebarentaal en schriftspraak); of *oraal systeem* (toon- en lippenspraak en schriftspraak), enz. Het fransche stelsel en het duitsche kwamen al scherper tegenover elkander; tegenover de *signes méthodiques*, door de l'Épée als essentieel onderwijsmiddel aanbevolen, drong steeds verder het beginsel naar voren, dat de doofstommenleeraar, zooals Heinicke's opvolger Reich het uitdrukt, zijn kweekelingen zooveel mogelijk behoort te „entstummen."

Doch bij al die meeningsverschillen over methoden was het pleit der opleiding zelve gewonnen.

Zou men nu geen gevolgtrekkingen kunnen maken aangaande hen, die doofstomblind geboren waren?

---

[1]) Zie *L'abbé de l'Épée* (1852) door Ferdinand Berthier, doofstom en leeraar der doofstommen aan het Doofstommen-instituut te Parijs, ridder van la Légion d'honneur, etc. — Carton's verwijt aan Lacordaire steunde op een brief (13 Januari 1837) van Ferdinand Berthier aan den redacteur van *Le Temps*. Berthier nu was een hartstochtelijk bewonderaar van „le langage mimique". Bij de onthulling van het standbeeld voor De l'Épée te Versailles (3 Sept. 1843) verheerlijkte hij in zijn mimiek-rede deze taal van zijnen gevierden meester: „une langue qui est notre patrimoine à nous, que Dieu, à l'heure de la création, dispensa également à tous les hommes; que, le premier après Dieu, tu soumis au frein de l'intelligence humaine, et qui, plus tard, s'est posée en égale, *au moins*, de la parole dans tous les genres".

Diderot in zijn *Lettre sur les Aveugles* (1749) beantwoordde deze vraag met een: *misschien:* „Peut-être — zegt hij — acquerraient-elles des idées" [1]).

Bijna honderd jaar daarna veranderden vele wetenschappelijke mannen dit „misschien" in eene besliste ontkenning. Het reeds door ons vermelde geval van James Mitchell [2]) had hun, gelijk zij verklaarden, het proefondervindelijk bewijs geleverd, dat aan zulke blinde doofstommen niets te doen was [3]). Doch James genoot nimmer methodisch onderricht. Bovendien, daar waren in hem genoeg teekenen van geestelijken *aanleg*, die door Dugald Stewart als een merk onzer edeler menschelijke natuur werden bewonderd, en die, te oordeelen naar den juisteren blik, dien wij thans op de psyche van blinde doofstommen hebben, toch genoeg grond gaven voor vertrouwen.

Bezielend in zijn kloek vertrouwen schijnt ons tusschen zoo groote wijfelingen de l'Épée, die ten jare 1774 in zijnen vierden brief deze woorden schreef: „J'offre de tout mon coeur à ma patrie et aux nations voisines de me charger de l'instruction d'un enfant (s'il s'en trouve) qui, étant sourd-muet, serait *devenu* aveugle à l'âge *de deux ou trois ans.*" Hij spreekt nog niet het laatste woord: de doofblind *geborene* schijnt nog uitgezonderd. Hij zag wellicht niet helder alle gevolgtrekkingen van twee beginselen, die hem gedurende zijn leven van

---

[1]) Diderot, *Oeuvres* (Paris, 1818), t. I, 1re partie, p. 309: „Peut-être acquerroient-ils (ceux qui naissent sourds, aveugles et muets) des idées, si l'on se faisait entendre à eux dès l'enfance, d'une manière fixe, déterminée, constante et uniforme, en un mot, si on leur traçait sur la main les mêmes caractères que nous traçons sur le papier, et que la même signification leur demeurât invariablement attachée. Het zou dan een geluk zijn, „qu'il y eût une langue nette et précise par le toucher".

[2]) Boven bl. 25.

[3]) Het in 1903 verschenen 77th *Annual Report of the Trustees of the Perkins Institution*, p. 79 noemt Dr. Howe's onderneming met Laura Bridgman dubbel moeilijk omdat „a number of foremost scholars and distinguished scientific men of the day, after examining James Mitchell, a blind deaf-mute living in England, and investigating his case, concluded that nothing could be done for a person in his situation".

toewijding aan de zintuiglijk gebrekkigen over tallooze bezwaren hadden heen geholpen. Wij vinden deze beginselen door hem aldus uitgesproken. 1°. De woorden onzer talen zijn met de denkbeelden, die zij uitdrukken, alleen verbonden door een conventioneelen en willekeurigen band. 2°. Wanneer zintuiglijk misdeelden als automaten blijven, is de oorzaak daarvan deze, dat men den schat ongebruikt laat, dien zij bezitten, namelijk eene ziel, naar Gods beeld geschapen, doch opgesloten in een donkeren kerker [1]).

Het is een feit, dat de vaste overtuiging aangaande deze twee beginselen als eene *idée directrice* was voor de mannen, die niettegenstaande velen hun weinig goeds van hun werk voorspelden, het initiatief namen en hun zegenrijk doel bereikten.

***

Wij komen thans tot eenige aanwijzingen, volstrekt niet tot eene volledige studie, van den voortgang der blinde doofstommen bij het onderricht.

Op meer rijpen leeftijd toonen de patiënten eene zekere innerlijke ontwikkeling, die men echter niet nauwkeurig kan bepalen; somtijds ook bezadigdheid en meer aanleg dan kinderen voor het eerste onderricht. Zoo zeide Dr. Howe van Margaret Sullivan, aan wie hij, toen zij reeds drie-en-twintig jaar was, eenige lessen begon te geven. „She made more progress in two hours than Laura Bridgman in two weeks." Daarentegen bevond hij Miss Gill, eene drie-en-veertigjarige, hoewel zij noch idioot was noch aan eenige stoornis der hersens scheen te lijden, „but little more under human influences than your noble dog", — gelijk hij aan Dr. Fowler schreef.

Deze personen, zonder methodische opleiding tot een min of meer gevorderden leeftijd gekomen, zouden we inderdaad afzonderlijk kunnen bestudeeren, om eenig denkbeeld te verkrijgen van de ontwikkeling der blinde doofstommen, zonder

---

[1]) Ferdinand Berthier, *L'abbé De l'Épée*, p. 451—456.

anderen invloed dan dien van het huisgezin en der naaste omgeving.

Het doel dezer beschouwingen brengt mede, dat wij ons bepalen tot hen, die reeds tamelijk vroeg het voorrecht hadden onderwezen te worden.

Diep zwijgen en duisternis omgeven de gebrekkige kinderen. Bij Laura Bridgman hadden ook reuk en smaak veel geleden, zoodat maar één gaaf zintuig overbleef. Langs den tastzin — dit woord bezigen wij in de ruimste beteekenis — verkregen de kinderen eenige voorstellingen, allengs door associatie tot min of meer belangrijke verbindingen ontwikkeld. Zij uiten hunne gewaarwordingen door schreeuwen, luid weenen, schaterlachen. Eenige gewoonten van betamelijkheid in kleeding hebben zij wel aangeleerd, maar het eten doet vaak aan inzwelgen en verslinden denken, en het lachen, b.v. na het genot van eenige lekkernij, heeft een beweging en klank van uitsluitend sensitieve voldoening. Velen toonen, zoodra zij in het hun vreemd *milieu* van een instituut of onder tucht beginnen te leven, hevige losbarstingen van droefheid of van toorn, den hartstocht, dien de infantilisten als een der primitieve aandoeningen beschouwen. Merkwaardig genoeg is het, dat twee bij uitstek begaafde leerlingen, Helen Keller en Marie Heurtin, tegen de eerste pogingen om haar te onderrichten ontembaar waren als kleine wilde dieren.

De methode van het onderwijs der blinde doofstommen kennen wij allen. Zij is nu eenvoudig als het ei van Columbus.

Uit zichzelf of voorgegaan door huisgenooten vormt de doofstomblinde van lieverlede een zeker aantal natuurlijke teekenen, en leert eenige gebaren, om zijn voorstellingen en begeerten kenbaar te maken. Het eerste onderwijs kan zich daar eenigszins bij aansluiten. Luisterend naar de tweevoudige wet van paedagogie: win door vastberadenheid en liefde het vertrouwen, en wek aandacht door verband te houden met hetgeen den leerling reeds eigen is of hem boeit, — togen de geduldige leeraars en leeraressen aan den arbeid. Elk wat wils. De eene discipel is op brood, een andere op eieren of vijgen gesteld,

een derde op slaap. Dit te raden is veelal het begin der redding. Om het gewenschte te verkrijgen beginnen de kleine leerlingen het telkens aangewezen teeken te geven, hetzij een gebaar, hetzij een bordje, waarop in relief de letters, die het bij de zaak passende woord vormen. Van dag tot dag worden deze teekens of woordreliefs vermeerderd. Meestal een werk van eindeloos geduld voor de leeraars.

En hoe weinig beteekent dit begin! Gaat het boven temmen, dresseeren, kunstjes leeren aan dieren?

De overeenkomst trof den bekenden natuuronderzoeker John Lubbock en bewoog hem de ontwikkeling van mensch en dier proefondervindelijk naast elkander te stellen. Eene later dikwerf herhaalde poging.

In het veertiende hoofdstuk van zijn veelgelezen boek: *On the senses, instincts, and intelligence of animals,* geeft de geleerde een verslag van zijne proefneming. Uit de berichten van Perkins Institution en het Massachusetts asylum voor blinden had Wright eene geschiedenis samengesteld van Laura Bridgman. Wat Dr. Howe bereikt had bij Laura, poogde Lubbock te beproeven met honden, en allereerst met zijn zwarten poedel Van. De methode was dezelfde, maar gewijzigd voor het gezicht. Op bordpapieren kaarten werd met groote letters het woord *food* [FOOD], later op andere kaarten *out; tea; bone; water* geplaatst en nog enkele woorden meer. Van kreeg een weinig melk en brood, eerst zoo dikwerf hij op de bedrukte kaart acht gaf, daarna zoo dikwerf hij de kaart aanbracht; en ten slotte leerde hij eene kaart te voorschijn brengen, naar gelang zijner begeerten. Maar eerlang, toen de proeven een weinig werden uitgebreid buiten den kring der sensitieve begeerten van Van, stond de opleiding stil. „I was rather disappointed at this", zegt de geleerde; maar „the object of all such experiments is merely to elicit the truth". Hij noemde daarom ook de negatieve uitkomst zijner pogingen belangrijk [1]).

Inderdaad, dierlijke handelingen zijn meer dan eens ver-

---

[1]) Lubbock, *The senses, etc. of animals* (edit. 1899), p. 281.

rassend. Bij doorgezet onderzoek echter zijn zij, ook na de geduldigste en wonderbaarste dressuurproeven, verklaarbaar zonder een hooger beginsel dan een aangeboren schattingsvermogen en eene ontwikkeling van sensitieve associaties. Onder den invloed van hetgeen aangenaam of onaangenaam is voor de zinnen worden van buiten ontvangen beelden in de phantasie en het sensitief geheugen bewaard en verbonden; onder de werking der uitwendige zinnen of eener natuurlijke neiging wekt de eene voorstelling de andere geassocieerde veelal naast zich op, en de uitwendige handeling van het dier wordt gaande gemaakt evenredig aan zulke eene associatie [1]). Wij allen kenden bij honden en andere dieren zoodanige gehoors- en gezichtsassociaties; Lubbock bewerkte nieuwe. In deze lijn waren andere resultaten te bereiken, en zullen er zeker nog andere bereikt worden.

Toch dwaalde Lubbock niet geheel, toen hij eene zekere gelijkheid tusschen Van en Laura meende te zien. Immers de eerste oefeningen en resultaten bij Howe's leerling waren niet zoo *specifiek* menschelijk.

Gedeeltelijk waren het akten en psychische verschijnselen, die of zeker of waarschijnlijk herleidbaar waren tot sensitieve associaties, gelijk er trouwens bij iederen mensch, zelfs bij genieën, in overvloed zijn, gedurende het gansche leven. Wanneer men aan die handelingen den naam van *oordeelen* geven wil, dan is dit alleen juist, indien *oordeel* overdrachtelijk wordt gebezigd, namelijk voor een overgaan van het eene particuliere tot het andere particuliere, zonder dat de reden van dit overgaan gezien wordt; het is een handelen zonder inzicht, zonder beginsel [2]).

De feil van het vergelijkend onderzoek ligt hierin, dat de onderzoeker het *begin* der kennis van den mensch ziet, maar

---

[1]) S. Thom. Aq. *Summa theol.* I, 101, 2; I. II, 50, 3; — *De verit.* XXIV, 2; — *De anima*, lib. III, lect. 5.

[2]) S. Thom. Aq. *De verit.* XXIV, 2: „Habent (bruta) judicium ordinatum de aliquibus. Sed hoc judicium est eis ex naturali aestimatione, non ex aliqua collatione, cum rationem sui judicii ignorent".

geen acht slaat op den voortgang naar een *essentieel* andere en hoogere orde van kennen.

Daar is een groot moment in 's menschen leven. Het is dat uur, waarin het licht der eigenlijke *rede* doorbreekt.

Zintuiglijk volledig begaafde kinderen, wier psyche onder de dagelijksche openbaringen van het licht en midden in de af- en aanstroomende werkingen van spraak en gehoor onmerkbaar zich ontplooit, volbrengen hun opgang naar het redelijke zoo geleidelijk, dat wij daarvan het tijdstip zelden weten te bepalen. Maar bij zijne leerling, die met haar eenig zintuig reeds vele dagen wat hij voordeed, alleen werktuigelijk scheen na te bootsen, meende Howe het aanbreken van den morgen te hebben gezien. Gaarne hooren wij nogmaals zijn verhaal, dat als een loflied klinkt.

„The poor child had sat in mute amazement, and patiently imitated everything her teacher did; but now the truth began to flash upon her, her intellect began to work, she perceived that there was a way by which she could herself make up a sign of anything that was in her own mind, and show it to another mind, and at once her countenance lighted up with a human expression; it was no longer a dog or a parrot, — it was an immortal spirit, aegerly seizing upon a new link of union with other spirits! I could almost fix upon the moment when this truth dawned upon her mind, and spread its light to her countenance; I saw that the great obstacle was overcome, and that henceforward nothing but patient and persevering, plain and straightforward efforts were to be used [1]"

Welk was dan het essentieel merk in de hier beschreven nieuwe verschijnselen?

Men behoort het, dunkt mij, niet te zoeken in de grootere vlugheid, in een plotseling ontwaakten ijver en een zeer levendig omtasten naar altijd nieuwe teekens. Deze verschijnselen, alleen uiterlijk beschouwd, zouden wij wellicht aan eene soortgelijke oorzaak kunnen toeschrijven, als Ruyssen meent

---

[1] Maud and Florence Howe, *Laura Bridgman*, p. 51.

te bespeuren bij de plotselinge ontwikkeling, die zich in het spreken van zintuiglijk geheel normale kinderen meestal openbaart.

„Après ces tâtonnements, et à des époques fort variables, le langage de l'enfant prend soudainement un développement et une consistance extraordinaires. Il semblerait, à première vue, que cette impulsion dût avoir pour origine le développement même de l'intelligence et que l'enfant fît avec joie usage de son nouvel instrument, du jour où il a compris l'utilité des signes. Partiellement exacte, cette explication, est insuffisante. Il ne faut voir, croyons nous dans la brusque préférence accordée par l'enfant au mode verbal d'expression, qu'un symptôme de l'achèvement des habitudes verbo-motrices dans le centre moteur du langage, et de l'établissement de solides liaisons subcorticales entre ce centre et le centre auditif" [1]).

Analoge physiologische gronden en sensitieve processen zijn aannemelijk, waar het een onverwachts toenemen van vaardigheid en ijver in het aanleeren van het „spreken" door teekens en met de vingers betreft.

De vraag blijft alleen, welke psychische functies verder met de genoemde gegevens samengaan, en of er verschijnselen optreden, die getuigen van functies eener hoogere orde, waaraan de lagere verrichtingen dienstbaar zijn. Hieraan zouden wij werkelijk een nieuw stadium in de geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen erkennen.

Zulke verschijnselen en hoogere kenakten meende Dr. Howe bij zijne discipelin te ontdekken, toen hij het onderscheid constateerde tusschen het doofstomblinde kind en „a dog or a parrot". Zij zag eene *waarheid;* zij oordeelde; zij verkreeg inzicht van eene algemeene verhouding tusschen doel en middelen. Het kind mocht nog speelsch blijven „as a bird or a lamb"; de geest was zijn eigenlijk leven begonnen. Het nieuwe leven begon met de ontdekking der algemeene waarheid, dat

---

[1]) Th. Ruyssen, *Essai sur l'évolution psychologique du jugement* (1904), p. 129—130.

elk ding zijn naam heeft, en dat die naam wordt uitgedrukt door teekens, b.v. van het handalphabet, of welke teekens dan ook.

De levensgeschiedenis aller onderwezen blinde doofstommen meldt ons, dat na vele vruchtelooze pogingen, somtijds na maanden van loomheid, lusteloosheid, stompzinnigheid, eensklaps blijkt, dat de leerlingen hebben begrepen, waartoe het teeken dient. Dit begrip is het uitgangspunt der ware ontwikkeling. De ervaring, bij de oudere leerlingen opgedaan, wordt bij alle leerlingen van den laatsten tijd gestaafd, bij Marie Heurtin te Larnay; Tom Stringer te Boston; Alexius Decramer te Brugge. Miss Amelia W. Davis herhaalde het onlangs in een *Annual Report* van *Perkins Institution* (Sept. 1902), waar zij den eersten ontwikkelingsgang beschrijft van Cora Adelia Crocker, die sedert April 1901 te Boston onderwijs geniet; eene nieuwe wereld ging het meisje op, toen zij zag, „that there were thoughts to be reached through te signs which her fingers had been trained to distinguish.''

Eenmaal komen de blinde doofstommen, terwijl men hen onderwijst, tot eene erkenning niet alleen van *dit* of van *dat* teeken, ook niet meer alleen tot eene vaste associatie van voorstellingen bij gelijke of op elkander gelijkende zintuiglijke waarnemingen of indrukken, maar tot *inzicht* van *het* teeken; zij begrijpen dan den *aard* van het teeken.

De leermeesteressen van Martha Obrecht te Larnay kenschetsen dit feit niet onjuist, wanneer zij zeggen, dat de leerling dan ziet „le lien, le rapport qui unit chaque objet à son signe, l'idée génerale de ce rapport, la clef du système'' [1]).

Het komt mij voor, dat het niet altijd zoo nauwkeurig zal zijn na te gaan, wanneer dit geestelijk inzicht begint; wij zien wel vroeg of laat met zekerheid, dat het begonnen *is*.

Zoodra echter de abstracte begrippen zich openbaren, en de kennis zich ontvouwt van het universeele, is ook in eigenlijken zin de kennis aangevangen van de *taal*.

---

[1]) St. Georges Mivart, *Introduction à l'étude de la nature* (1891), p. 157.

De blinde doofstommen leeren tegenwoordig naar het beginsel, dat voor het doofstommenonderricht is aanvaard, zooveel mogelijk de „mondtaal", en het vormen van gearticuleerde geluiden. Een nieuw hulpmiddel om de taal tot hare volle gelding te doen komen. De oorsprong nochtans der taal ligt veel dieper in ons geestelijk wezen dan de ontwikkeling zelfs der meest harmonische geluiden. Geluiden vervullen dikwerf ook de levenlooze schepping; daar klinkt echter nooit een *stem*. Stemmen vernemen wij eerst in het dierenrijk, omdat daar geluiden zijn, ontstaan door bewustzijnstoestanden; door voorstellingen en aandoeningen veroorzaakt, als natuurlijke teekenen, gering in aantal, doch waaraan dieren elkanders aandoeningen kennen. *Spraak* is er evenwel in die wereld van sensitief leven niet [1]). Doch wanneer het inzicht is verworven van de taalteekenen, als middel, en van de wederzijdsche mededeeling, als doel, wanneer de wil gaat medeheerschen over de teekenen en ze tot symbolen der denkbeelden, en dus der dingen, verheft, — dan worden de stoffelijke vormen, bestraald door de rede, geadeld tot spreken [2]).

Aldus verschijnt het erkennen en bezigen der taal, naar haar dieper wezen, als een bevrijdende daad in het leven dier door de zinnen gekluisterde zielen. De doofstomblinde leerling gaat met zijne rede den leeraar te gemoet, die hem in handalphabet en Braille-schrift taalmateriaal aanbrengt. Leeraar en leerling erkennen elkander in het gemeenschappelijk licht van de rede.

De zielen naderen elkander, geroepen tot een zelfde leven van waarheid en liefde.

***

Eene redelijke, hoogere zielegemeenschap, ontstaan alleen door den tastzin, kan tegenwoordig door niemand meer als een

---

[1]) S. Thom. Aq. *De verit.* IX, 4 ad 1; *De sensu et sensato*, lect. 2; *Contra Gent.* II, 83.

[2]) S. Thom. Aq. *De verit.* IV; *De sensu et sensato*, lect. 2; I, 107, 1.

droombeeld worden beschouwd. Treffend zal het feit immer blijven.

Rusteloos zijn de voelers werkzaam der mieren, wanneer de insecten vlijtig samenwerken en tastend arbeiden naar eene vaste orde in hunne afgesloten maatschappij. Doch van welke edele activiteit tintelt de tengere hand van het blinde doofstomme kind, wanneer die fijne vingeren, zoekend naar licht van kennis, maar aldoor in beweging blijven, „like the feelers of an insect". Tallooze cellen, kunstig samengeweven, leveren het orgaan, dat zich tot weergalooze fijnheid ontwikkelt. Zenuwen en spieren worden op buitengewone wijze dienstbaar om Braille of Ballu te lezen; om met vlugge bewegingen een gesprek te voeren in dactylologie en snel iedere drukking waar te nemen bij mededeelingen van buiten, in de palm der hand. De snelheid van 't gesproken woord is moeilijk te evenaren, wanneer men van gedachten moet wisselen alleen door bewegingen en indrukken der hand; toch is het reeds eene groote volkomenheid, dat b. v. Helen Keller al spoedig tachtig gewone woorden door teekens sprak in één minuut. Marie Heurtin onderscheidt bij de beginnende spierbeweging de letter of letters, die hare leerares wil vormen en hare waarneming is de vlugste vingerbewegingen nog te vlug.

Voortreffelijk openbaart zich hier, wat de *hand* waard is, in dienst der rede.

De grieksche wijsheid had de hand het „werktuig der werktuigen" genoemd. Andere wijsgeeren zagen in dat veelzijdig werken, waartoe de hand den mensch in staat stelt, eene harmonie der schepping; daar immers bij een redelijk wezen, dat zich oneindig veel ideeën vormen kan, een vermogen paste om zich ook werktuigen te verschaffen zonder tal [1]).

Physiologen mogen hier aan „Gruppen und Reihen von Muskelzusammenziehungen" denken [2]); de experimenteele psy-

---

[1]) Arist. *De partibus animalium*, IV, 10. — S. Thom. Aq. I, 86, 5; I, 91, 4.

[2]) Het schijnt ons echter eene onjuiste terminologie, wanneer men zegt: „Ideen bestehen aus Gruppen und Reihen von Muskelzusammen-

chologie haar belangrijk werk verrichten van tellen en meten der verschijnselen, die het sensitieve leven *vergezellen*: zij, die den geestelijken voortgang der zintuiglijk gebrekkigen beschouwen, zullen met vreugde gadeslaan, dat de blinddooven, hunne taal tot voertuig maken van afgetrokken denkbeelden en logische verbindingen van gedachten.

Juist de afgetrokken begrippen en algemeene beginselen zijn het geweest, die lieden van verschillende wijsgeerige richtingen ongeloovig het hoofd deden schudden, wanneer die hoogere, waarlijk geestelijke ontwikkeling van blinddooven ter sprake kwam. Zeker, zulk een ontwikkeling gaat boven de waarneming der uitwendige zinnen; ook boven de verbeelding, die alleen de sensitieve voorstellingen bewaart en ze reproduceert in nieuwe vormen en verbindingen.

Tot de eenvoudigste algemeene beginselen behooren ongetwijfeld die, welke ontstaan uit de ontleding der algemeene begrippen; onmiddellijke beginselen, gelijk zij heeten, omdat hunne klaarblijkelijkheid niet erkend wordt door ze tot andere te herleiden, maar die zichtbaar zijn in zich: *sua luce lucent Weten*, als inzicht van waarheden, is niet mogelijk, zoolang zulke beginselen geheel ontbreken, en onvolledig, naarmate de geest minder helderheid en diepte bezit, om het verband der afgeleide waarheden met de onmiddellijke en eerste beginselen te doorschouwen. Neem b. v. een der allereerste beginselen, de waarheid: iets kan niet tevens zijn en niet zijn onder hetzelfde opzicht. Welnu, alle wetenschappelijk onderwijs in den eigenlijken zin eischt een gemeenschappelijk inzicht van zulke beginselen bij den leeraar en bij den leerling. Hoe dan, vroeg men, wilt gij blinden doofstommen eene waarlijk geestelijke onderwijzing schenken? Het is een droombeeld, want zij zijn geheel aan sensitieve indrukken gebonden.

Thans is de twijfel over. De aprioristische bespiegeling is door de ondervinding beschaamd. Wij zijn allen getuigen

---

ziehungen", gelijk A. Herzen zich uitdrukt in zijn *Grundlinien einer allgemeinen Physiologie*, S. 11.

van een zeer hooge geestesontwikkeling bij sommige doofblinden. Het logische verband begint al door te stralen in de eerste kinderlijke brieven, zooals wij er telkens aantreffen, gelijk nog in het laatste jaarverslag van Venersburg (1903) het briefje van Hildur Mikaelsson.

De sluimerende geest der schijnbaar hulpeloos gebrekkigen ontwaakt geleidelijk voor de kennis van het *afgetrokkene*, voor het inzicht van het *algemeene* en *noodzakelijke* in vele waarheden [1].

Gevorderde leerlingen als zij, wier namen reeds meermalen door ons zijn vermeld, gaven tegenover leeraren en leeraressen telkens uit eigen beweging blijk, dat zij hun denken en hun oordeel regelden naar hetgeen wij het *identiteitsbeginsel* noemen en het *principium contradictionis*. Zij begonnen reeds betrekkelijk vroeg te vragen naar het: *waarom*. Zij hebben een *begrip*, — niet alleen eene voorstelling in concrete gevallen, maar een afgetrokken begrip van *ruimte* en *tijd*; van *oud* en *jong*; van *oorzaak*. Het aantal dier begrippen is bij hen reeds ontelbaar. Het oorzakelijkheidsbeginsel drijft hen telkens tot verder onderzoek, omtrent den oorsprong van verschijnselen en dingen. Wanneer zij nog maar aan het leeren lezen zijn en op woorden of spellingen stuiten, die hun niet vereenigbaar schijnen met het vroeger onderwezene, weigeren zij somtijds verder te gaan, en spreken hun oordeel uit: *niet goed*, dat zij niet herroepen, tenzij men hun de redelijkheid van het onredelijk gewaande en de overeenstemming tusschen het oude en nieuwe aantoone. Zij verzetten zich tegen de tegenspraak. Zoo kantte Joseph Sure, dien ik laatst te Paderborn bezocht, zich tegen het woord: *lebendig*, dat hij in een kleinen volzin ontmoette. Hij kende: *leben* en *ich*, maar niet *lebendig*. Eerst na eene behoorlijke toelichting gaf hij zijn protest op tegen de „inconsequentie". Wijders is het thans wereldkundig, dat sommige americaansche leerlingen, bijzonder Helen Keller, eenige vorderingen hebben gemaakt in het bewerken van algebraïsche en geometrische vraagstukken. De meesten worden zoover niet onderwezen;

---

[1] Vgl. S. Thom. Aq. *De verit.* XI, 1.

toch hebben de ondere leerlingen, zij het dan nog maar voor de lagere rekenkunde hun waarlijk mathematisch *inzicht* van de *algemeenheid* en *noodzakelijkheid* der stellingen. Het was mij b.v. niet mogelijk, Marie Heurtin tot eenige wijfeling van spreken te brengen over de waarheid: 2 × 2 = 4. Haar laatste antwoord was een besliste handbeweging en de uitspraak: *dit kan men niet veranderen.*

Men had zich afgevraagd, *hoe* die afgetrokken begrippen en algemeene beginselen dan wel zouden kunnen ontstaan bij doofstomblinden.

Is dit *hoe*, zoo zonneklaar bij menschen met normale zinnen?

De geschiedenis van het onderricht der blinddooven heeft ons intusschen reeds eenig licht gegeven omtrent de methode.

Men neemt een concreet geval; een tweede, enz. Ten laatste vormt zich het afgetrokken begrip. Wat b.v. is de beteekenis van het voorzetsel: *in*? Een ring *in* een doos; *in* een emmer. En zoo voort. Ten laatste vormt de geest zich het begrip, en het woord wordt dienstbaar bij eene eindelooze verscheidenheid van gevallen, ook bij die van geestelijken aard. Uit vele andere voorbeelden, kies ik het afgetrokken begrip: *oneindig*. Men veroorlove ons hier een citaat, niet uit een beroemd wijsgeerig werk, maar uit een schriftelijk verslag omtrent eene blinde doofstomme van Larnay. Soeur Marguerite schreef mij in Augustus over de wijze, waarop zij Marie Heurtin tot het begrip van *oneindig* heeft gebracht, het volgende.

„Nous avions commencé par une chose que nous pouvions toucher, par une chose qui tombait sous nos sens et nous avons dit: Telle chose se faisait la semaine dernière; elle est faite présentement, elle est *finie*. Notre jardin est entouré d'un grand mur et il ne s'étend pas au delà de ce mur, donc il est *fini*, puisqu' il ne va pas plus loin que notre enclos qui est sa limite. La vie de l'homme ici-bas commence, se continue et *finit* à la mort. J'ai donné plusieurs exemples de ce genre jusqu' à ce que le mot *fini*, dans ce sens, ait été bien compris.

Nous avons pris ensuite pour exemple une personne de notre connaissance, belle, riche, aimable, bonne. Nous avons

parlé de cette beauté qui passe (*fini*), de cette richesse qui a une *fin*; de ce trésor dont on trouve le fond (*fini*); de cette amabilité sujette au changement, de cette bonté qui a une limite (*fini*). — Du fini nous avons passé à l'infini. Nous avons cherché autour de nous quelle chose pouvait être infinie ici-bas? Un être quelconque, une personne de laquelle on puisse dire: elle est infinie".

Aldus vormde de geest van het doofstomblinde meisje te Larnay zich het begrip: *oneindig*, en helder genoeg om velerlei gestelde vragen aangaande *eindig* en *oneindig*, met betrekking tot personen en tot zaken, gelijk het verslag verder mededeelt, te beantwoorden „très clairement, très nettement."

Veel is er in het algemeen, meer echter voor hen, die zintuiglijk zoo zeer tot den tastzin beperkt zijn, bij het onderwijs aan gelegen, dat leeraars en leeraressen de gave bezitten om de leerlingen tot begrippen van het „onzichtbare" te verheffen.

Universeele begrippen geven verder stof tot universeele beginselen. De begrippen b.v. van *deel* en van *geheel* vormen zich eerst duidelijk in den geest, en uit deze begrippen verkrijgen de leerlingen het inzicht, van de algemeene en noodzakelijke waarheid, dat een geheel grooter dan een zijner deelen is. Dit is meer dan uitsluitend empirisme. En aldus schonk het feit der geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen telkens eene bevestiging van oude spiritualistische stellingen omtrent de menschelijke kennis van het afgetrokkene en universeele; stellingen, door den Aquiner ongeveer vervat in deze woorden: *het universeele ontstaat in de ziel uit de waarneming van de enkelen* [1]; — *wanneer wij een ander iets willen doen begrijpen, geven wij hem voorbeelden, opdat hij zich daaruit beelden kunne vormen, die hem aan het begrip of denkbeeld helpen* [2]; — *de menschelijke kennis, ook die der bovenzinlijke dingen, heeft*

---

[1]) Poster. analyt. II, 20, 13: „dictum est, quomodo ex experimento temporalium fiat universale in anima".

[2]) I, 84, 7: „quando alium volumus facere aliquid intelligere, proponimus ei exempla ex quibus sibi phantasmata formare possit ad intelligendum".

haren oorsprong in de zinnen, maar zoo, dat de rede, uit het begrip der dingen, die onder het bereik der zinnen vallen, tot het bovenzinnelijke geleid wordt [1]).

Het zou niet onbelangrijk zijn in bijzonderheden na te gaan, welke verhoudingen zich bij het ontstaan van verschillende voorstellingen en begrippen openbaren: b.v. of de begrippen van *tijd* en *ruimte* gevormd worden naast elkander, of na elkander, en in dit laatste geval, naar welke volgorde van prioriteit. Wijders zouden zij, die aan den strijd tusschen empirisme en nativisme, met betrekking tot 's menschen *sensitieve* kennis, deelnemen, in de geestelijke ontwikkeling van blinde doofstommen wellicht nieuwe feiten weten te ontdekken, om dien strijd tot eene eindbeslissing te brengen. Deze en andere punten blijven voorbehouden aan een nader onderzoek. Vooralsnog meenen wij wel te mogen beweren, dat de leer der *aangeboren begrippen* wederom alle gegevens tegen heeft; mij althans is niets gebleken van eenig begrip, dat de blinde doofstommen niet hadden verkregen door abstractie uit hetgeen was waargenomen door de zinnen. Voor zoover als de verschijnselen zijn na te gaan, vinden wij de ideeën niet als sluimerenden, die onder eene zachte aanraking ontwaken; wij vinden alleen het vermogen om te denken, de rede, die door het stellen der daad, door hare actie de ideeën vormt uit de zintuiglijke gegevens.

Abstractie nemen wij hier niet in den associationistischen zin, doch naar de thomistische verklaring. Volgens de associationistische opvatting, in den trant van Hume, beweert men, dat de abstractie niets meer en niets anders is dan een werk van analyse en synthese der zintuiglijke waarnemingen en voorstellingen: de thomistische theorie aanvaardt, ook in de ruime toepassingen b.v. van Claparède, de associatie voor onze *sensitieve* kennis [2]), doch meent daarnaast uit de psychische verschijn-

[1]) I, 84 en 85; De verit. X, 6.

[2]) De memoria et reminiscentia, lect. 5; I, 84, 6 ad 2. — Vgl. Claparède, *L'association des idées* (1903).

selen te moeten besluiten, dat de abstractie eene specifiek hoogere functie is. De psychische verschijnselen, hier bedoeld, kunnen worden samengevat in het *feit*, dat het verstand in de dingen ziet, wat geen zintuiglijk vermogen ooit kan waarnemen, namelijk het *altijd-en-overal:* het *noodzakelijke* en *universeele:* de *onveranderlijke verhoudingen der dingen* [1]).

Die hoogere werkzaamheid der ziel verkrijgt eene nieuwe aanschouwelijkheid bij de doofstomblinden. Bij hen vangt nagenoeg alles aan met den *tastzin*. Wat kan er meer aan het *hier* en het *nu*, meer aan het *bijzondere* verbonden zijn dan deze zin? Men moge dan, op alle denkbare wijzen, de gegevens, indrukken, waarnemingen en voorstellingen van den tastzin, en zooals deze ze oplevert, met elkander verbinden; nooit zal iemand uit deze verbindingen eene kennis verkrijgen van het *universeele* en het *noodzakelijke;* van hetgeen geldt *altijd* en *overal*. Niets wordt hier verklaard door een beroep op „custom". De kennis, waarvan wij spreken, toont zich als *inzicht*, met innerlijke evidentie; dit is iets anders dan „gewoonte".

Daar nu, wat vroeger wel geschiedde, het feit niet meer wordt geloochend, dat personen van hun beste en edelste zinnen verstoken, de boven omschreven geestelijke kennis verwerven, schijnt tegenover eene min of meer materialistische theorie over de menschelijke kenvermogens opnieuw deze slotsom' gewettigd: daar wezens, door den tastzin zoo sterk aan ruimte en tijd gebonden, tot een kennis opklimmen, die geenszins door het hier en het nu wordt beperkt, bezitten zij, krachtens hunne menschelijke natuur een boven de zinnen gaand, dat is geestelijk vermogen; een vermogen, hieraan kenbaar, dat het de stoffelijke dingen op onstoffelijke wijze begrijpt en dat het door deze hoogere kennis der stoffelijke

---

[1]) De sensu et sensato: „Differt autem sensus ab intellectu et ratione, quia intellectus vel ratio est universalium, quae sunt ubique et semper; sensus autem est singularium, quae sunt hic et nunc". — I, 84, 1 ad 3: „Rerum autem mutabilium sunt immobiles habitudines. — Vgl. De verit. X, 5.

dingen kan opstijgen tot eenige kennis van in zich onstoffelijke dingen en wezens [1]).

Vandaar bij de blinde doofstommen, waarachtig ethisch leven. Waar geen lichtstraal en geen enkel geluid uit de physieke wereld doordringt, leven zij een zedelijk leven met inzicht van verplicht-zijn, met begrip van recht en onrecht: zij handelen naar een beginsel.

Vandaar een godsdienstig leven met de nadrukkelijke en devote erkenning van God als eerste Oorzaak, als het oneindige Goed en de opperste Liefde.

Vandaar eindelijk bij degenen, die de prediking des Kruises vernamen, het stille geloof in de door God geopenbaarde Waarheid en de hartelijke aanbidding van Christus.

***

Van vele kanten hooren wij vragen, of en hoe de geestelijke ontwikkeling van hen, die zonder gezicht en zonder gehoor zijn, zich tot schoonheidszin uitstrekt. Een moeilijk vraagstuk.

Welke beelden vormen die personen zich van de voor ons zichtbare en hoorbare dingen? Indien wij ons konden verlaten op de termen, waarvan zij zich bedienen, zouden wij vast aan kleurvoorstellingen bij hen gaan gelooven. Laura Bridgman noemt zwart een vuile kleur, en daarom den grond zwart; anderen houden zwart voor ruw, wit voor glad, of maken vergelijkingen, b.v. tusschen blauwe oogen en kleine hemelen (wee skies). Wij hoorden Helen Keller, die sedert 1903 student is op Radcliffe College, gewagen van „a subconscious memory of the green earth and murmuring waters", een soort van

---

[1]) Natuurlijk gaat met dit geestelijk vermogen volkomen samen, dat er verschillende neigingen bestaan, en de eene zijn aandacht meer op het afgetrokkene, de ander meer op het concrete vestigt. Wij lezen b. v. in Howe's *Laura Bridgman*, p. 255 over Laura en Olivier Caswell: „Laura's mind was continually exercised about abstract matters of right and wrong; while Oliver was chiefly interested in concrete objects, and actual processes".

zesden zin [1]), die ons doet denken aan Lord Kelvin's in 1883 gehouden voordracht over de *Zes poorten des Bewustzijns*. Als eene verklaring van een eigenlijk zien of hooren, hoe onvolmaakt en vaag ook, kan zulk een zesde zin echter niet gelden. De doofblinden misleiden zich, of leven van zintuiglijke herinneringen, die wel vage en duistere, maar toch zekere overblijfselen zijn uit den korten tijd, toen de meeste hunner nog zagen en hoorden; de beelden zijn er, om met Miss Sullivan, Helen's leerares, te spreken, „like the landscape we lose in the deepening twilight". Inderdaad het beginsel blijft waar, dat de mensch altijd in onwetendheid verkeert omtrent het eigenlijke kenvoorwerp van hem ontbrekende zinnen [2]). Immers een „Sinnenvicariat" in den strengen zin bestaat niet, en een aanvulling door de verbeelding is buitengesloten, daar deze inwendige zin, *imaginatio* of *phantasia* geheeten, als een schatkamer is, waarin de waarnemingen der uiterlijke zinnen worden bewaard [3]); nieuwe verbindingen van beelden zijn daarin mogelijk, voorstellingen van dingen, die op geenerlei wijze door de uitwendige zinnen werden waargenomen, niet. Zonder die waarnemingen geen beeld; en zonder beeld geen denkbeeld.

Licht en kleuren, als zoodanig, leveren dus den blinden niets tot ontwikkeling van den schoonheidszin. Het verlangen naar bepaalde kleuren bij kleederdracht en de smaak bij den opschik, die bij doofstomblinde meisjes zich vroeg openbaart, staan wat bijzonder de keuze van tinten en kleuren betreft, waarschijnlijk onder proefondervindelijk verworven kennis van behaaglijkheid. Edith Thomas had gaarne in een tooneelstukje medegespeeld als Ruth, maar zij maakte veel bezwaar, toen men haar later in de rol van Barbara Frietchie voor het pu-

---

[1]) Zie boven bl 28.

[2]) S. Thom. Aq. I, 84, 3: „deficiente aliquo sensu deficit scientia eorum quae apprehenduntur secundum illum sensum; sicut caecus natus nullam potest habere notitiam de coloribus". — *Phys.* II, lect. 1: „eo quod cognitio nostra ortum habet a sensu, et cui deficit unus sensus, deficit una scientia".

[3]) I, 78, 4.

blick wilde brengen met grijze haren en andere teekenen van ouderdom. Aan den anderen kant openbaart zich echter een zin voor schoone lijnen en omtrekken in de bevallige manier van kleeden, en eveneens in sommige fraai uitgevoerde handwerken, gelijk men er u b.v. in het *Institut royal des Sourdes Muettes et des Aveugles* te Brussel van Marie Verstichelen toont. Over deze dingen zullen wij hier niet verder in beschouwingen treden, daar de psychologie der blinddooven onder deze opzichten groote overeenkomst met die der blinden heeft: daar is een verwante aanleg voor hetgeen Mell noemt „Schönschaffen und Schönfinden" [1]).

Ingespannen werkzaamheid der kenvermogens in ééne richting pleegt verzwakking te veroorzaken in eene andere. Omgekeerd leidt algeheele rust van eenige vermogens door oefening tot groote scherpzinnigheid der overige. Dit leerde reeds Aristoteles, die zeide: *τυφλοὶ μνημονεύουσι μᾶλλον*, en die deze grootere kracht van het geheugen bij blinden hieraan toeschreef, dat zij niet worden verstrooid en verward door het zien [2]).

Blinde doofstommen bereiken dikwijls een schier ongeloofelijke ontwikkeling van reuk en van tastzin. De hooge waarde der *attentio* komt bij hen helder aan het licht. Het rinkelen eener electrische schel, het slaan van den marsch, het bespelen der piano in een vertrek, de lichtste trillingen van bodem en lucht worden onmiddellijk waargenomen. „Sound comes through the floor to my feet, and up to my head", — zeide Laura Bridgman. Toen de klok van het instituut te Boston eenigen tijd niet kon luiden, was er maar één, die bij de onderlinge samenkomsten over tijd kwam, namelijk eene doofstomblinde, die steeds trouw op haar post was, zoolang zij het luiden voelde. Het waarnemen van warmte, koude enz. levert van deze fijnzinnigheid blijken te over. Beweren wij, dat alle

---

[1]) Mell, *Encykl. Handbuch des Blindenwesens*, B. I, S. 4 u. s. w. — Vgl. Heller, *Studien zur Blindenphysiologie*, S. 100—132; Emile Javal (vertaling van Dr. Türkheim), *Der Blinde und seine Welt*, S. 100—116.

[2]) Arist. *Metaph.* VII, 14. — Vgl. S. Thom. Aq. *Contra Gent.* II, 58.

welbehagen, door deze gevoelsontwikkeling veroorzaakt, aesthetisch is? Het is bekend, dat menige doove zich verlustigt in het *voelen* van den donder, gelijk zij, die nog een zweem van gezicht behouden, somtijds juichen, wanneer het bliksemt, of wegduiken in donkere ruimten om door muurspleet of scheur eene zwakke visie te genieten van het buiten naar alle zijden uitschitterende zonnelicht. Hebben wij bij soortgelijke pogingen te denken aan eene louter sensitieve voldoening? Heidsik zegt ergens: „Welcher Art aber die Weltanschauung ist, welche sich ein blinder Taubstummer zu erwerben vermag, und was solche unglücklichen Geschöpfe dementsprechend zu aussern und mitzuteilen haben, darüber wage ich nicht zu urteilen" [1]). Voorloopig zullen wij dit voor menige bijzonderheid den schrijver moeten nazeggen. Tot bewijs twee feiten, behoorende tot dit punt onzer beschouwingen, namelijk tot eene zekere analogie van aesthetisch genot door het gehoor. Tegen den tijd, dat Laura Bridgman's vijftigste geboortedag met blijde plechtigheid zou worden gevierd, had zij over eene feestgave zich bescheiden aldus uitgelaten: „a music-box would make me very happy". De vurig begeerde schat kwam: toen zag men haar hevig trillen. Vlug en behendig bracht zij de muziekdoos aan 't spelen en lachte luide van vreugde, toen zij de trillingen voelde. Deze vreugde is even weinig begrijpelijk voor ons als het genieten van muziek door Helen Keller, van wie geheel bevoegde getuigen en beoordeelaars het volgende verzekeren: „Her enjoyment of music, however, is very genuine, for she has a tactile recognition of sound when the waves of air beat against her. Part of her experience of the rhythm of music comes, no doubt from the vibration of solid objects which she is touching; the floor, or, what is more evident, the case of the piano, on which her hand rests. But she seems to feel the pulsation of the air itself. When the organ was played for her in St. Bartholomew's the whole building shook with the great pedal notes, but that does not

---

[1]) Heidsik, *Der Taubstumme und seine Sprache*, S. 82.

altogether account for what she felt and enjoyed. The vibration of the air as the organ notes swelled made her sway in answer... No one knows, however, just what her sensations are [1]). Behalve een tijdschrift voor gezellige lectuur, dat in 1895 schreef: Miss Keller „has a just and intelligent appreciation of different composers from having literally felt their music, Schumann being her favourite" [2])!

Men noeme het niet eene even lichtzinnige bewering, wanneer wij de fijne waarneming van den tastzin beschouwen als eene bron, zoo niet van aesthetische voorstellingen, dan toch van dichterlijke stemming bij doofstomblinden. De krachtige gloed der zomerzon en de zachte koestering der lente; het jagen van den storm en het liefelijke van een zachten luwen wind, en zoo wijders de aanraking der natuurkrachten in altijd wisselende verscheidenheid, — dit alles geeft indrukken, wekt gevoelens, die de heerlijkheden eener in het licht stralende wereld niet kunnen vervangen, maar toch wel in staat schijnen om de ziel te beroeren tot een hooger welbehagen bij de geestelijke aanschouwing van orde en samenstemming in het dieper wezen der natuur. Godsdienstplechtigheden stemmen misschien het gemoed der doofblinden door de *gevoelde* stilte der aanwezigen; trillingen of dreuningen van het kerkorgel of de golfbewegingen van het gezang zullen zich allicht associeeren aan zuiver godsdienstige gevoelens van aanbidding en liefde, totdat zij ten laatste een gevoel van wijding doen nederdalen over de stille zielen, gelijk zij, die zien en hooren, het som-

---

[1]) Helen Keller, *The story of my life*, p. 288—289. Het laatste gedeelte van dit boek, p. 283—431 is *A supplementary account*, opgesteld naar de trouwste getuigen van Helen's ontwikkeling. Zij zelf zegt in een brief van 2 Januari 1900 van bovengenoemd kerkbezoek te New-York: „We went to St. Bartholomew's Sunday, and I have not felt so much at home in a church since dear Bishop Brooks died... After the service he (Dr. Greer) asked Mr. Warren the organist to play for me. I stood in the middle of the church, where the vibrations from the great organ were strongest, and I felt the mighty waves of sound beat against me, as the great billows beat against a little ship at sea".

[2]) Helen Keller, *The history of my life*, p. 289.

tijds ondervinden, wanneer zij een geliefd heiligdom binnentreden of geestelijke zangen hooren uit de plechtigste dagen huns levens. Vertrouwbare mededeelingen geven ons grond tot deze verklaring: dichterlijke natuurbeschrijvingen en de poëzie van den godsdienst zijn, althans voor de meer ontwikkelde lijders, eene groote bekoorlijkheid. Gaarne bezigen zij, om te hergeven, wat zij daarbij gevoelen, het woord *schoon*. Hunne voorkeur, aan eenige schrijvers geschonken, wordt door een mengeling van aesthetisch met ethisch en godsdienstig gevoel bepaald. Edith Thomas wordt tot sommige liederen getrokken door „the magic rhytm of this exquisite lyric [1]); dit lijdt, volgens haar leerares geen twijfel. De aantrekkelijkheid van Longfellow's *Evangeline* voor Helen Keller lag, wanneer wij deskundigen hooren, in een stille lotsgemeenschap tusschen de lezeres en de heldin van het gedicht. Teekenend genoeg zijn deze woorden der geleerde Americaansche over letterkunde in het algemeen: „The things I have learned and the things I have been tought seem of ridiculously little importance compared with their *large loves and heavenly charities*" [2]). Laura Bridgman had Thomas van Kempen's *Navolging van Christus* hartelijk lief; zij noemde het geschrift „the peaceful book", en zij kuste het somtijds. Gedurende hare laatste ziekte lag het altijd nevens haar en een trouwe vriendin „las" er haar bij tusschenpoozen uit voor.

De schoonheidszin kan somtijds machtig worden aangegrepen door beelden van onmetelijkheid. Het is daarom nog van specifieke beteekenis te weten, tot welke voorstellingen een doofblinde onder dit opzicht geraken kan.

Wat Wundt heeft vastgesteld omtrent de „Raumschwelle des Tastsinns" bij blinden [3]), namelijk dat deze grens kleiner dan bij zienden, en bijzonder aan de vingertoppen, — de tong laten wij niet meetellen — zeer klein is, zal vermoede-

[1]) Sixty-third Annual Report of the Perkins Institution (1893—1894), p. 76.
[2]) Helen Keller, *The history of my life*, p. 118.
[3]) Wundt, *Grundriss der Psychologie* (1904), S. 124—137.

lijk wel dienen tot begrip van den fijnen zin, die ook de blinde doofstommen onderscheidt, wanneer kleine nuances van oppervlakken zijn waar te nemen. Doch zoo volkomen als deze waarneming van het kleine is, even onvolkomen zijn vaak hunne voorstellingen van eene ruimte in het groot. Menschen, die alle zintuigen bezitten, bedienen zich hiertoe van gezicht en tastzin samen. Het gehoor, hoewel op zich geen ruimtevoorstellingen schenkend, maar alleen krachtiger of zwakkere indrukken van geluiden, vermag niettemin door eene ontwikkelde verbinding met tastwaarnemingen groote ruimten *quasi* tastbaar of zichtbaar te maken, ik zeg niet, in scherpe omlijning, maar toch als omvangrijk, ja, zelfs als grootsch. De door het gebergte rollende donder en het wijdruischende woud verhalen blinden, die hooren, van machtige uitgebreidheden en van de schoonheid der wereld, die ook in het grootsche ligt.

Niets van dit alles in de geluidlooze wereld der doofstomme blinden. De synthese van waargenomen kleine uitgebreidheden tot de voorstelling eener door hare grootsche afmetingen indrukwekkende ruimte gaat dikwerf hunne krachten te boven. Dan laat de verbeelding hen in den steek, hoewel hun oriëntatie in bekende ruimten, b.v. van een instituut, vast en nauwkeurig is. Bij sommigen schijnt de studie der aardrijkskunde de ruimtevoorstelling te verbreeden. De zestienjarige Edith Thomas zeide: „I like geography best of all. I think it is the greatest, because it tells us about God's great world" [1]). De leerares van Marie Heurtin schrijft mij: „Maintenant qu'elle connaît bien la géographie, ce mot *espace* devient pour Marie beaucoup plus familier."

Boven zagen wij, dat de *idee* van *oneindig*, en de kennis van God als oneindige volmaaktheid en liefde, voor blinde doofstommen bereikbaar is; ten minste zoo goed bereikbaar als voor andere personen. Doch het is eenmaal eene wet van

---

[1]) Vergeten wij echter niet, dat Edith Thomas vier jaar oud was, toen zij blind werd.

ons zieleleven, dat ware denkbeelden en grootsche gedachten veelal eerst met hun *schoonheid* ons aangrijpen, wanneer zij ons verschijnen in beelden en vormen. Tot de zeer aangrijpende vormen behooren machtige ruimten. Zij werken mede op ons schoonheidsgevoel, wanneer Vondel aanheft: *Wie is het, die zoo hoogh gezeten:* wanneer Pasteur zijn beroemde teekening van het oneindige begint met: *Au delà de cette voûte étoilée, qu'y a-t-il?* of wanneer Paulus verkondigt *de hoogte en diepte der liefde van Christus*. of Jahve, bij Isaias, zijn volk toeroept: *Gelijk de hemelen zich verheffen boven de aarde, zoo verheven zijn mijne wegen boven uwe wegen, en mijne gedachten boven uwe gedachten* [1]).

Het komt mij voor, dat de geestelijke ontwikkeling naar deze zijde zeer door het dubbel gemis van gehoor en gezicht belemmerd wordt.

Eenige vergoeding geeft de *reuk*.

Enkele wijsgeeren oordeelen, dat de ontwikkelende kracht van dit vermogen te laag wordt gesteld. Dugald Stewart bestreed deze verwaarloozing als een nadeel voor het *aedificium metaphysicum*, en herinnerde aan vele metaphysische termen, als *sagacitas*, die aan den reuk zijn outleend.

De aesthetische en dichterlijke waarde van geuren, die wij alleen ter sprake brengen, werd nog onlangs door Volkelt betoogd in het *Zeitschrift für Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane* (B. XIX). En is sommiger meening zoo onwaarschijnlijk, dat voor kinderen, die de twee hoofdzintuigen missen, een der beste opleidingsmiddelen zou zijn een goed ingerichte plantentuin? Terwijl de tastzin blad en bloem en den schoonen bouw veler planten leert kennen, en zelfs de lippen medewerken om b.v. de haast onstoffelijke teerheid te gevoelen eener roos, wekken tevens de geur van rozen en violen en de zoo rijk afwisselende uitwasemingen van woud en aarde en water sensaties, die tot aesthetisch genot kunnen

---

[1]) Pasteur, *Discours de réception*, p. 23—24; Ad Ephes. III, 18; Isaias, LV, 9.

vereeld worden. Schoonheidszin trouwens erkennen wij, wanneer b.v. van Helen Keller verhaald wordt: „When she is out walking she often stops suddenly, attracted by the odour of a bit of shrubbery. She reaches out and touches the leaves, and the world of growing things is hers, as truly as it is ours, to enjoy while she holds the leaves in her fingers and smells the blossoms" [1]). Uit verschillende levensschetsen van doofblinden zou ik opmaken, dat eene aesthetische werking der geuren bij eene gevorderde opleiding algemeen is, en het schijnt, dat de psychologie van den zintuiglijk normalen mensch deze schoonheidsvreugde der stille doofblindenwereld eenigermate begrijpelijk maakt. In die wereld bestaan wel niet de bekende associaties van geuren met schoone visies en geluiden; doch de schoonste verbeeldingen en emoties kunnen op den duur ook met geuren af- en aanvloeien, zoodat de stoffelijke dingen symbolen en herinneringsteekens van schoon innerlijk leven worden en daardoor eene eigen schoonheid verwerven.

Een blinde letterkundige, Maurice de la Sizeranne, heeft ons met aan den Bijbel ontleende voorbeelden veraanschouwelijkt, hoe het aesthetisch effekt door eene verbinding van geuren met hoogere zielestemming bereikt wordt. De gedachtenis van Josias is als een mengsel van welriekende kruiden; de uitverkorenen verspreiden, als wierook, een liefelijken geur; de bruid volgt den bruidegom naar den geur van den balsem. Een altaar om reukwerk te branden wordt voor Jahve opgericht, en Aäron zal daarop reukwerk, dat zoeten geur geeft, des morgens ontsteken, en wanneer hij des avonds de lampen stelt, zal hij het doen branden, het altoosdurend reukwerk voor den Heer. En toen Christus te Bethanië kwam, nam Maria een pond kostbaren balsem van onvervalschten nardus, en zalfde de voeten van Jesus, en droogde zijne voeten af met hare haren; en het huis werd vervuld van den geur des balsems [2]).

---

[1]) Helen Keller, *The history of my life*, p. 289.
[2]) Maurice de la Sizeranne, *Les Soeurs aveugles*, p. 126—131.

Verblijdend als deze nieuwe zijde van geestelijke ontwikkeling is, zou zij ons bijna den regel doen vergeten: „poeta nascitur". Men weet echter genoegzaam, dat de aesthetische aanleg ook onder blinde doofstommen graden heeft.

Een zeer groote waarde voor deze vereenzaamden hebben schoone daden. De geschiedenis der groote mannen van het vaderland, de levensbeschrijvingen der helden en heldinnen Gods boeien doofblinden voor eene zedelijke schoonheid. En dit alles wordt verre overtroffen door de geschiedenis van het Nieuwe Testament. Niets trof de zielen zoo diep, niets werkte zoo verheffend als het leven des Heeren.

Hiermede naderen wij het godsdienstig en zedelijk gebied. Daar konden wij zegenrijke dingen vernemen van intiem leven; schuldelooze zielen volgen op hare wegen van vrede. Doch beschouwingen over dien geestelijken voortgang hadden wij bij deze mededeeling ons niet ten doel gesteld.

Wat wij hebben in herinnering gebracht, moge eene kleine hulde zijn aan de menschelijke waardigheid, die ook in de blinde doofstommen ons doet denken aan het paulinisch woord, dat *wij zijn van Gods geslacht*.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den OCTOBER 1904.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, ROGGE, VAN DER WIJCK, ASSER, SIJMONS, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, DE HARTOG, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, WARREN, CONRAT, HESSELING, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een mededeeling van de heeren Kern, Woltjer en d'Aulnis de Bourouill dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Een prijsvers voor den Hoeufft-wedstrijd getiteld: *de Arte poetica*.

Een prospectus van het werk: *Corpus des monnaies de l'Empire des Ptolémées* door *Svoronos*.

De heer van Leeuwen spreekt over „Odysseus en zijne gade." Deze voordracht was ontleend aan een werk dat de spreker zich voorstelde binnenkort in het licht te geven, en kon dus niet voor de werken der Academie worden beschikbaar gesteld; er wordt dus hier slechts een uittreksel van medegedeeld.

Aan het slot der Odyssee worden, gelijk men weet, de echtelingen in hun thalamos hereenigd. De beschrijving die van dien thalamos wordt gegeven is meer dan zonderling: Odysseus zou, geheel alleen, dat vertrek hebben gebouwd rondom een zwaren, hoog opgeschoten olijfboom; dien boom zou hij daarna hebben afgehouwen, en eindelijk het worteleinde tot legerstede hebben ingericht. Door het verhaal van dezen, zoo bij uitstek ondoelmatigen woningbouw overtuigt hij Penelope dat hij haar doodgewaande echtgenoot is. Nu heeft de dichter reeds een ander, veel eenvoudiger en beter middel tot herkenning aangegeven, namelijk het litteeken van de wond die Odysseus eertijds op de jacht heeft opgedaan; het verhaal omtrent den thalamos is dus even overbodig als ongerijmd, en blijkbaar aan oudere sagen ontleend.

Dit geldt ook van den dans, dien Odysseus, onder begeleiding van den hofzanger Phemius, door zijn dienstbaren laat uitvoeren na den dood der minnaars; — in onze Odyssee op een vreemd gekozen oogenblik, maar als men zich dien dans aan het slot van het verhaal denkt, dan is het een passende uiting van de vreugde over de hereeniging der echtelingen.

Met dezelfde woorden als deze dans, wordt die der jongelingen in Scheria beschreven, waarbij de hofzanger Demodocus het veel besproken lied „van Ares en Aphrodite" zingt, — thans een lichtvaardig echtbreuk-verhaaltje geworden onder den invloed van eene elders ontstane sage, die aan Aphrodite Hephaestus tot man gaf; maar oorspronkelijk was deze god, die elders bij Homerus Charis tot gade heeft, aan de sage van Ares en Aphrodite vreemd, en vormden deze beiden een regelmatig gehuwd godenpaar, evenals in den cultus te Thebe en elders. De dans der Phaeaken, die tot begeleiding strekt van

dat lied, blijkt dus een godsdienstige plechtigheid te zijn tot viering van een godenhuwelijk.

Hieruit vloeit vooreerst voort, dat er niet aan te denken valt, het lied van Demodocus als een invoegsel van later tijd uit den samenhang te verwijderen; immers zonder dat lied zou de dans zelf geen zin hebben. En ten tweede ligt hierin de verklaring van een vaak betwijfelde mededeeling bij Pausanias, dat nl. „Demodocus en de dans der Phaeaken op den troon van den god van Amyclae waren afgebeeld."

Maar waarom die huwelijksdans ter eere van den gast Odysseus?

Als men de ontmoeting van Odysseus en Nausicaä, wier stamboom ons uitvoerig wordt medegedeeld, onbevangen leest, dan moet men verwachten dat die tot iets zal leiden; hetgeen in onze Odyssee niet het geval is. Allerlei uitdrukkingen doen dan verder verwachten dat de held met de koningsdochter in het huwelijk zal worden verbonden. De wedstrijd, waarin Odysseus door zijn meesterworp met den discus de zege behaalt, heeft ook slechts zin indien wij daarin een wedstrijd tusschen medeminnaars mogen zien, te vergelijken met den boogwedstrijd waarin Odysseus de minnaars van Penelope overtreft.

Wij moeten ons derhalve het oorspronkelijke verloop zóó denken: de jeugdige held, die op Scheria is geland, wordt daar aan het hof van Alcinoüs gastvrij ontvangen, blijkt de hem betoonde gastvrijheid te verdienen, toont zich een waardig mededinger naar de hand der prinses, en ten slotte wordt de vereeniging van heldenkracht en schoonheid gevierd met bruiloftsmaal en huwelijkslied. Op Ithaca heft de hofdichter Phemius het lied aan ter eere der hereeniging van Odysseus en Penelope: op Scheria zingt de hofdichter Demodocus het epithalamium ter eere van Odysseus en Nausicaä. Een echo van de sage, waarin het laatstgenoemde huwelijk werd verhaald, wordt nog vernomen in de overlevering die . . wel niet den van verre strijdenden Boogschutter of Discuswerper zelf, maar diens zoon Telemachus, „den van verre strijdende", met Nausicaä liet

huwen en aan die beiden *Persepolis* tot kind gaf. Zoo is de held zijn eigen kleinzoon geworden: de πτολίπορθος de zoon van den τηλέμαχος, en deze de zoon van den πολύμητις.

De huwelijksdans, waarbij Demodocus het bijbehoorende lied zingt, blijkt dus in het verhaal van Odysseus en Nausicaä volkomen op zijn plaats te zijn. Deze plechtigheid kan dan verder passend worden vergeleken met den huwelijksdans ter eere van de oud-grieksche godin Ariadne, de Hoogheilige (ἀρι-ἁγνή), die op het schild van Achilles was voorgesteld; en de overeenstemming tusschen die beide wordt nog treffender als men bedenkt dat Ariadne en Aphrodite eng samenhangende godheden zijn.

Wij moeten derhalve scheiding maken tusschen twee sagen, die in onze Odyssee zijn saamgevloeid, namelijk die waarin de Boogschutter uit het *Westen*, het land der nevelen en gedrochten, tot Penelope, de Weefster, op een wonder-bark wordt teruggebracht door de Phaeaken, de veerlieden der dooden, en eene onafhankelijk daarvan ontstane sage, aan die van *Iason* herinnerende, waarin de held — een discuswerper nu: zoowel de discus als de pijl is het wapen van den Zonnegod! — zijn bruid en een blijvende woonstede vindt in het *Oosten*, in het gezegende zonneland Scheria, als Menelaus en Helena in Elysium, of — volgens een andere sage — Achilles en Helena in Leuke, het lichtland. De woorden der Odyssee: „eenmaal woonden de Phaeaken bij de Cyclopen en Giganten, thans in Scheria" wijzen nog duidelijk op de versmelting van deze beide, elkander uitsluitende, hoewel verwante sagen en voorstellingen.

De sage van Nausicaä laten wij nu ter zijde, om ons verder alleen bezig te houden met den held die aan zijn gade wordt *teruggegeven*. Het raadsel van den *thalamos* wacht nl. nog op oplossing. Deze wordt gegeven door het welbekende verhaal in de Ilias omtrent de samenkomst van Zeus en Hera op den Ida. *Onder een hoogen boom* vindt die vereeniging plaats, en gewijde, ongerepte boomen zijn in

de maatschappij die de Homerische gedichten ons leeren kennen onafscheidelijk van de godsvereering. De hereeniging van den Boogschutter en zijn gade de Weefster vindt plaats... niet op een verminkten boomstomp, maar onder een gewijden, welig uitgegroeiden boom, en wel een o l ij f, omdat deze aan de Weefster heilig was, aan de milde Maangodin, die de velden laaft met haar dauw, — aan *Πάνδροσος*, gelijk zij te Athene werd geheten.

Maar die voorstelling is versmolten met een andere sage, die de echtelingen in een heilige g r o t bijéénbracht, — men denke aan de grot van Calypso, van Polyphemus, de Nymfengrot op Ithaca, de Charybdiskolk. De wijdvertakte boom van de Weefster is in de grot van den Boogschutter gewrongen en heeft daarbij zijn bladertooi ingeboet.

Als voor onze oogen wordt de boom verminkt op de munten van Gortyn, die een godin — hier Europa genaamd — te zien geven gezeten op een afgeknotten, hoewel bebladerden boomstronk.

De gissing ligt verder voor de hand dat de aloude heilige boom van Odysseus' gade door een steenen ringmuur, een *περίβολος* of *σηκός*, was omgeven; en zóó opgevat geven de woorden van Odysseus in zijn beschrijving van den thalamosbouw: „om den boom bouwde ik een vertrek uit zware steenen" een zeer goeden zin. De ònzin begint eerst met wat er volgt: „en ik overdekte het van boven." En nu is het hoogst opmerkelijk dat het hier gebezigde werkwoord *dekken*, *ἐρέψαι*, bij Homerus nog slechts op twee andere, beide zeer leerrijke plaatsen voorkomt. Op de ééne, aan het einde van de Ilias, wordt gesproken van Achilles' tent; deze is door de soldaten „overdekt met gepluimd veldriet." De andere is overbekend. „Hoor mij, o Apollo," smeekt de gehoonde priester in den aanvang der Ilias, „zoo ik u ooit een bekoorlijke verblijfplaats heb overdekt." — Dat wil niet zeggen wat zelfs Plato (Rep. 394*a*) er in las: „zoo ik u ooit (nl. é é n s) een tempel „heb gesticht," maar: „zoo ik ooit (nl. t è l k e n s, bij godsdienstige „feesten) een smaakvolle loofhut voor u heb ingericht." Ook

de „νηοί" op Scheria zijn zulke loofhutten, de welbekende, ook later op de Carnea, de Adonia en andere feesten in gebruik gebleven overgangsvorm van den cultus onder boomen tot den tempelbouw.

Ten slotte zij gewezen op den veelzeggenden naam der hoedster van den thalamos der echtelingen. Eurynome of Euryclea de dochter van Ops heet zij, en haar dubbelgangster, de θαλαμηπόλος van Nausicaä, heet Eurymedusa, — onzinnige namen voor een gewone kamervrouw. Maar de thalamos dien deze wijdheerschende, deze wijdvermaarde, wier zorg zich verre uitstrekt, deze uit de tempelsage van Delos welbekende Opis onder hare hoede heeft, is dan ook geen gewoon slaapvertrek. Het is de duisternis van den nacht, die den Zonnevorst dagelijks opneemt; het is het schimmenrijk, de geheimzinnige schoot der aarde, rijk aan wee, maar rijk ook aan beloften, waarin alle leven verzinkt, maar vanwaar ook alle leven uitgaat.

De heer Kuiper zou nader wenschen te vernemen wie dan nu eigenlijk als „de gade van Odysseus" is te beschouwen. Hij vraagt verder of Nausicaä in oudere sagen niet met een anderen held dan juist met Odysseus kan zijn gehuwd. En wat Odysseus betreft, die wordt wel met Circe en Calypso en andere vrouwen, met Galatea en de dochter van Aeolus, ja zelfs met de dochter van den Cycloop in verbinding gebracht, met Nausicaä echter niet. Ook zou hij gaarne weten of spreker in Penelope een godin ziet, en zoo ja, welke?

Hierop antwoordt de heer v. L. dat naar zijne opvatting in onze Odyssee twee onvereenigbare sagen zijn saamgevloeid, namelijk de hereeniging van Odysseus met Penelope, waarin hij met anderen de maangodin ziet, en de vereeniging van Odysseus of liever van „den held" — want aan den naam zou hij niet willen hechten — met Nausicaä. Wat overigens de dochter van den Cycloop betreft, die dankt haar bestaan slechts aan een vergissing van lateren, die het eerst bij Joan-

nes Antiochenus wordt gevonden: niet „het meisje" van den Cycloop heeft de held „geschaakt," maar diens „oogappel" (κόρη)... verwijderd, men herinnert zich hoe.

De heer Speyer vraagt op welken grond de bewering steunt dat Odysseus aanvankelijk niet behoort tot den sagenkring van den Trojaanschen krijg? Toch wel niet hierop dat hij in de Odyssee de Boogschutter bij uitnemendheid is? Immers het feit dat hij voor Troje geen boog voert wordt voldoende verklaard door de eischen van den oorlog. Voorts komt het hem voor dat wie den Odysseus der overlevering in de Odyssee „een zestigjarige" noemt, veel te ruim rekent; immers waar hij als oude man optreedt, is zijn gedaante door Athene aldus veranderd. Indien hij even in de twintig was toen hij naar Troje trok, dan is hij bij zijn tehuiskomst een veertiger. Een derde vraag van den heer Speyer betreft de opmerking van den spreker, dat in de ontmoeting met de dochter van Antiphates hetzelfde motief ligt dat uitvoeriger is bewerkt in de ontmoeting met de dochter van Alcinoüs, den koning der Phaeaken, die zelve ook eertijds in het land der Reuzen hebben gewoond. Hoe is dit te rijmen met het feit dat Antiphates een Laestrygoniër wordt genoemd, terwijl degenen die de Phaeaken naar elders verdreven hebben Cyclopen heeten?

Spreker antwoordt dat hij de opmerking aangaande de bewapening der ridders gaarne tot de zijne maakt, en overigens voor het gebruik van den boog in den krijg en de beteekenis van den boog in de sage van Odysseus moet verwijzen naar hetgeen hij binnenkort over dit onderwerp in het midden hoopt te brengen, maar heden, door den tijd gedrongen, achterwege moest laten. Wat den leeftijd betreft, dien de held der Odyssee zou hebben, hij meent dat zestig jaar eer te laag dan te hoog is geschat indien men, gelijk zijn bedoeling was, met àl de gegevens der overlevering, dus met Ilias en Odyssee beide, rekening houdt. Immers als Antilochus op de door hem vermelde plaats, bij de lijkspelen ter eere van Patroclus, hem een „krassen ouden man" noemt „uit het vorige geslacht,"

dan mag hij toch meer dan tien jaren later zeker wel een zestiger heeten. Spreker hecht overigens aan die cijfers niet veel. Op de laatste vraag van den heer Speyer wenscht hij te antwoorden dat in de sage der Phaeaken niet slechts van de Cyclopen, maar — gelijk de heer S. zelf reeds heeft opgemerkt — ook van de Giganten sprake is. En waar nu in de ééne sage van Laestrygoniërs, in de àndere van Reuzen en Cyclopen wordt gewag gemaakt, daar is naar sprekers meening alle aanleiding tot de waarschuwing: laat ons aan dat verschil in namen niet te veel hechten en vooral letten op de overeenstemming in de voorstelling. Reusachtige gedrochten, booze machten der duisternis, zijn het toch allen.

De heer Saussaye vraagt of wij wel het recht hebben te zeggen: „laat ons aan de namen niet hechten," en vooral of het geen inconsequentie is dan tòch aan de beteekenis van sommige eigennamen verstrekkende gevolgtrekkingen te ontleenen. Voorts meent hij dat aan de tegenstrijdigheid der opgaven omtrent den leeftijd van den held niet te veel gewicht moet worden gehecht, en eindelijk zou hij wenschen dat bij de beoordeeling van de herkenningsscène vooral de aesthetische beschouwing tot haar recht kwam; al is het verhaal omtrent den thalamos van Odysseus zóó als het tot ons is gekomen ongerijmd, er ligt toch een schoone gedachte in: de herkenning door de herinnering aan het allerintiemste samenleven der echtelingen.

De heer v. L. tracht zijn behandeling van eigennamen nader toe te lichten en te verdedigen. De sagen bijv. van Zeus en Hera, Zeus en Io, Zeus en Semele en zoovele andere komen slechts dàn tot haar recht als men in het algemeen spreekt van „Zeus en zijne gade," hier Io, elders Semele of anders geheeten. Daaruit vloeit niet voort dat ook de beteekenis van duidelijk sprekende namen als Ariadne of Eurynome of Telemachos, die eigenlijk als epitheta zijn te beschouwen, zou moeten worden verwaarloosd. Dat de tegenstrijdigheid in de voorstellingen omtrent Odysseus' leeftijd niet van belang zou zijn, kan spreker niet toegeven, daar het hier niet om cijfers is te

doen, maar om de vraag of wij ons den held als een grijsaard dan wel als een man in de kracht des levens moeten denken; hij herinnert aan den arbeid van geleerden als O. Seeck, die juist dit kenmerk van overwegend belang achten. Voor de aesthetische beschouwing gevoelt ook spreker, vooral waar het een dichtwerk geldt, de grootst mogelijke sympathie en eerbied; hij meent echter dat de herkenningsscène — afgezien van de vraag waar de ongerijmde voorstelling omtrent den thalamos-bouw vandaan komt — ook uit aesthetisch oogpunt bezien geen gunstigen indruk kan maken. Spreker wijst op een nieuw-grieksch volkslied, waarvan hij de mededeeling aan den heer Hesseling dankt. Een weefster is aan den arbeid. Daar klopt een bezoeker, maar zij laat hem buiten staan: sinds jaren wacht zij op haar man, en slechts voor hèm zal zij de deur ontsluiten. Dan maakt de vreemde zich als haar man bekend, maar zij durft niet te gelooven aan haar geluk. „Noem mij dan de teekens van mijn hof.” Hij noemt ze, maar zij is nog niet overtuigd; ook die van haar slaapvertrek wil zij van hem hooren. Hij noemt ook déze en nòg gelooft zij niet. „Noem mij ook de teekenen van mijn lichaam!” — „Gij hebt een wratje aan uw schouder, en een moedervlekje onder uw arm.” Dàn valt zij den doodgewaande om den hals! — Zóó, meent spreker, heeft de volkspoezie geantwoord op de vraag wat intiemer kenteekens zijn, die „van het slaapvertrek” of die „van het lichaam,” dus de bouw van den thalamos dan wel het litteeken waarmede de Parnassische ever Odysseus voor het leven heeft gemerkt. Ook aldus beschouwd blijkt het bericht omtrent den thalamos overbodig te zijn en is dus ongetwijfeld van elders in het verhaal binnengedrongen.

Bij de rondvraag biedt Prof. Speyer aan voor de bibliotheek Aflev. 2 en 3 van zijn uitgave der Avadanaçataka.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den NOVEMBER 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, S. MULLER FZN., SYMONS, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, ROËLL, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van den Minister van Binn. Zaken d.d. 27 October 1904 met verzoek om, volgens uitnoodiging der Fransche regeering, een of meer geleerden af te vaardigen naar het Orientalisten Congres te Algiers in April e. k.; zal geantwoord worden dat prof. de Goeje zich beschikbaar stelt.

Daarna erlangt de heer Woltjer het woord voor zijn bijdrage *Over de echtheid der XII tafelen.*

Het eerst heeft Ettore Pais, hoogleeraar in de geschiedenis te Napels, in zijn Storia di Roma van 1898 trachten te bewijzen dat de wetten der XII tafelen niet het werk zijn van de Tienmannen in 450 v. C., maar van Cn. Flavius, den auteur, omstreeks 300, van het *ius Flavianum*. In Duitschland heeft deze gissing slechts weinig pennen in beweging gebracht, in Frankrijk daarentegen is een warme strijd ontbrand gevoerd door Lambert, Lécrivain e. a. eenerzijds, andererzijds door Girard, Appleton, Bréal als tegenstanders. De juridische zijde van het vraagstuk ter zijde latende, bestrijdt spreker de hypothese van Pais op historischen, philologischen, archeologischen grond.

Uitgaande van het beginsel dat overlevering in het algemeen betrouwbaar is te achten, tracht hij aan te toonen dat er in de dagen van Cato en Cicero nog een rechtstreeksche betrouwbare overlevering bestond terugreikende tot zelfs vóór de XII tafelen, en bestrijdt de twijfelzieke bewijsmethode van Pais. Verder meent hij te kunnen bewijzen, dat ook in de oudste Romeinsche litteratuur, die wij kennen, Plautus, Ennius, Cato en Lucilius sporen van bekendheid met de XII tafelen te vinden zijn, al worden ze door hen niet met name geciteerd.

Eindelijk leeren ook de jongste opgravingen te Rome, dat het *Forum* en het *Comitium*, in de XII tafelen genoemd, toen reeds aanwezig waren, terwijl ook de taal der tafelen sporen van hooge oudheid draagt.

Nadat het stuk door spreker is afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, vraagt de heer Blok het woord om op te komen tegen het beginsel, waarvan spreker uitging, dat men a priori van de betrouwbaarheid der overlevering moet uitgaan, z. i. schaadt dat aan de objektieve waardeering van overleveringen, hoogstens kan men de betrouwbaarheid als werkhypothese gebruiken.

Verder werden onderdeelen besproken door de heeren Conrat, die wees op het jongste boekje van Lambert, van der Wijck, Symons en Speyer, die taalkundige en andere vragen ter sprake brachten, en Boissevain, die meent dat philologie en archeologie

nopens deze vraag weinig licht kunnen geven, wel de traditie, die ook hij aanneemt, al levert zij geen heel krachtige bewijzen op.

De heer Woltjer beantwoordt hen.

Bij de rondvraag biedt prof. K. Kuiper aan voor de Bibliotheek het V^e^ deel van *Onze geestelijke voorouders*, thans behandelend het *Hellenisme te Rome*, prof. v. Leeuwen zijn boek *De boogschutter en de weefster* en de heer S. Muller namens medewerkers het IXe deel van Fruin's Verspreide geschiedkundige opstellen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

DE ECHTHEID VAN DE FRAGMENTEN DER XII TAFELEN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. WOLTJER.

In ons land is, voor zoover ik weet, nog weinig of geen aandacht geschonken aan een wetenschappelijken strijd, die sinds eenige jaren in Italië en Frankrijk wordt gestreden en waarop ook in Duitschland de aandacht is gevestigd, al kan men niet zeggen, dat ook dáár een *strijd* is ontbrand.

De vraag is namelijk aan de orde gesteld, of de wetgeving der XII tafelen in Rome een historisch feit is en of de fragmenten dier wetten, die bij de Romeinsche schrijvers zijn overgeleverd, echt zijn, d. w. z. afkomstig van de wetten der decemviri, ja of neen. — In 1898 verscheen te Turijn het eerste stuk van het eerste deel van eene *Storia di Roma*, geschreven door Ettore Pais, waaraan vier jaren vroeger was voorafgegaan eene *Storia della Sicilia e della magna Grecia* van denzelfden schrijver, en waarop in 1899 is gevolgd het tweede stuk. In dit uitvoerige, vlot geschreven en in menig opzicht verdienstelijke, werk wordt de oudste overlevering der Romeinen aangaande hunne geschiedenis kritisch onderzocht en zoo wordt ook een honderdtal bladzijden gewijd aan een kritisch onderzoek van de overlevering betreffende de decemviri en de wetten der XII tafelen (I. 1. 534—629). De slotsom, waartoe Pais komt, is dat het geheele verhaal van de tien mannen, zoowel van de uiterlijke als van de innerlijke zijde beschouwd, niet historisch blijkt te zijn en dat de vermeende wetten der XII tafelen zijn de anticipatie van een historisch feit, dat in eene latere periode plaats vond (pag. 609); zij zijn inderdaad, volgens hem, eene verza-

meling van priesterlijke rechtsregels, omstreeks het jaar 300 v. C. door Cn. Flavius gepubliceerd.

De argumenten, die hij bijbrengt, komen in het kort hierop neer, dat in 't algemeen de bouwstoffen, die de annalisten gebruikten, in het geheel niet te vertrouwen waren, zoodat er van eene Romeinsche geschiedenis vóór het einde van de vierde eeuw eigenlijk geen sprake kan zijn, en voorts dat in het bijzonder het gebrek aan innerlijken samenhang, de onwaarschijnlijkheden in de verhalen, die zij mededeelen, hunne navolging van de Grieksche geschiedenis, de anachronismen en in 't bijzonder de talrijke herhalingen en doubletten, de overlevering, die wij bezitten, ongeloofwaardig maken. Hij tracht in die overlevering als het ware verschillende lagen, een beeld aan de geologie ontleend, aan te toonen en te doen zien hoe verschillende Romeinsche familiën voor de eer van hunne geslachten zich aan vervalsching hebben schuldig gemaakt, wat ten deele reeds door Mommsen was beweerd. Wat in het bijzonder de XII tafelen aangaat, wijst hij op de inconsequentie van de overlevering over de vorming van het decemviraat, op het verhaal aangaande Virginia, dat slechts een doublet is van dat betreffende Lucretia; hij beweert dat de decemvir Appius Claudius niets dan eene „duplicazione anticipata" is van den beroemden censor van het jaar 312 v. Chr., dat verschillende bepalingen der XII tafelen betreffende het begraven in de stad, het testament, het huwelijk enz. niet passen in het midden van de 5[de] eeuw, maar uit veel later tijd moeten zijn; hij bespreekt anachronismen en vervalschingen in de verhalen aangaande wetgeving bij andere volken en stelt de divergentie in het licht van de verschillende overleveringen over den aard en het karakter der Xviri als magistraten, en toont ook daarin onderscheidene doubletten en herhalingen aan. Zoo komt hij tot de conclusie dat de zoogenaamde XII tafelen zijn het werk van Cn. Flavius, den curulischen aedilis van het jaar 304, die de fasti op het forum publiceerde en de auteur genoemd wordt van het ius Flavianum. (p. 579).

De overlevering aangaande de Xviri legibus scribrundis is

dus niets dan legende. Cn. Flavius, gesteund door Appius Claudius, den censor van 312, en bekend met de priesterlijke rechtsoverleveringen, is de auteur van de XII tafelen, die ten onrechte onderscheiden werden van het ius Flavianum (p. 582).

In Frankrijk trok het werk van Pais terstond meer de aandacht dan in Duitschland. In de *Revue historique* van het jaar 1900 (III p. 156) schaarde Ch. Lécrivain uit Toulouse zich in de hoofdzaak aan de zijde van Pais. Daarop verscheen in het *Journal des Savants* van 1901 een artikel van G. Bloch (p. 748—762) en in 1902 een tweede (p. 16—31) over het werk van Pais, beide waardeerend, maar ten opzichte van het resultaat aarzelend; de archaeologie moet het laatste woord spreken wat de oudste geschiedenis van Rome betreft.

Het verschil, eerst meer algemeen, concentreerde zich weldra geheel om het vraagstuk van de echtheid der XII tafelen.

Een nog jeugdig jurist, E. Lambert, professor aan de juridische faculteit van Lyon, gaf in 1901 eene verhandeling uit: „*La tradition romaine sur la succession*", waarin hij beweert, dat het testament eerst drie eeuwen na den tijd der XII tafelen is opgekomen in Rome, eene verhandeling dus in den geest van Pais. In 't volgende jaar gaf dezelfde geleerde in de *Nouvelle Revue historique* (p. 149—200) een artikel, dat tegen de authenticiteit der XII tafelen gericht was. Zij waren slechts „*des Institutes coutumières*, verzameld door Sextus Aelius Paetus Catus; hunnen oorsprong stelde hij dus nog meer dan 100 jaren later dan Pais, ofschoon hij van dezen zegt, dat zijne onderzoekingen maar al te dikwijls het karakter dragen van conjecturen; *zijn* wantrouwen tegen den ouderdom der XII tafelen is vooral gewekt door den aard van *taal* en *stijl*.

In hetzelfde jaar verscheen een tweede artikel van Lambert onder den titel: *Le Problème de l'origine des XII Tables* in de *Revue générale du droit* (1902; p. 385—421). Hij betoogt daarin dat Sextus Aelius de zoogenaamde XII tafelen zou hebben samengesteld „*d'anciens adages ou brocards juridiques*", mondeling overgeleverd, voorts „*de brocards d'origine grecque;* dit laatste ziet vooral op de X^{de} tafel, wier bepalingen be-

treffende den luxus bij begrafenissen of lijkverbranding „sont d'origine athénienne. Voilà un fait que nous pouvons considérer comme établi". Maar, zoo betoogt hij dan verder, zij passen absoluut niet op het Rome van ± 450 v. C.; zij hebben dán eerst zin, wanneer men aanneemt, dat de Grieksche cultuur door de Romeinen reeds was overgenomen. Eindelijk is ook eene verdeeling in tafelen en paragrafen of genummerde wetten vreemd aan de Romeinsche wetgeving; daarenboven waren de Romeinen in hunne wetten nooit zoo kort en precies als de fragmenten der XII tafelen zijn.

Tegenover Pais en Lambert trad in hetzelfde jaar 1902 op Gaston May in de *Revue des Etudes Anciennes* (IV. 3, p. 201). Een jaar te voren had reeds de bekende jurist Girard in zijne *Histoire de l'organisation judiciaire des Romains*, I p. 50, over het werk van Pais geoordeeld dat „La tantative faite, avec un bagage de connaissances juridiques un peu sommaire est condamnée par son exagération même."

Na het opstel van Lambert in de *Nouvelle Revue historique de droit* kwam Girard tegen hem op in datzelfde tijdschrift (1902, p. 381—436) met eene verhandeling onder den titel: „*L'histoire des XII tables*".

Van philologische zijde trad Michel Bréal vóór de authenticiteit der wetgeving van de X mannen in het strijdperk met een artikel: „*Sur la langue de la loi des XII tables*", geplaatst in het *Journal des Savants*, 1902, pag. 599. Hij meent „que la langue de ces Tables est une langue archaïque, plus archaïque qu'on ne le pense communément".

Eindelijk kwam nog, vooral tegen Lambert, maar ook tegen Pais in 't veld Charles Appleton, hoogleeraar aan de rechtsgeleerde faculteit van de universiteit te Lyon, in een werk over „*Le testament Romain, la methode de droit comparé et l'authenticité des XII tables*" (Parijs 1903), waarin hij de door Lambert gevolgde comparatieve methode veroordeelt en het recht en nut der vergelijking van rechtsinstituten bij verschillende volkeren uit verschillende tijden terugbrengt binnen de zijns inziens juiste grenzen.

De authenticiteit der XII tafelen is hem bijzaak, ofschoon hij daarover zeer gegronde opmerkingen ten beste geeft, waarop ik nog terugkom.

In Duitschland trok het werk van Pais minder de aandacht. De recensies van Münzer in de *Deutsche Literaturzeitung* 1898 (kol. 1164—7) en 1900 (kol. 870—71) en van R. v. S. in het *Litter. Centralblatt* 1900 (kol. 2159—61) gingen niet diep, evenmin die van Swoboda in de *Neue Philol. Rundschau* 1899, blz. 179—184 en van Hertzberg in de *Berl. philol. Wochenschrift* 1899 (kol. 585—589); ook wat Holzapfel zegt in *Bursians Jahresbericht* bd. 114, blz. 2 vlgg. beteekent weinig. Beslist tegen Pais trad op O. E. Schmidt in een opstel in de *Neue Jahrbücher für das kl. Alterthum* 1900, (blz. 38—54) getiteld: „*Die gegenwärtige Krisis in der Auffassung der ältern Römischen Geschichte*".

Van de zijde der juristen gaf Erman eene bespreking van het boek van Lambert over het Romeinsche testament in het *Centralblatt für Rechtswissenschaft* en een interessant overzicht van den stand der quaestie in de *Romanistische Abtheilung* van de *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 23ter Band 1902, blz. 450—457. Hij komt tot deze conclusie: „So darf man denn wohl beide (Lambert's hypothese en die van Pais) als widerlegt ansehen und die Echtheid der decemviralen XII Tafeln von 451—50 als von Girard aufs Neue bewiesen" (blz. 457) en denkt daarbij vooral aan de juridische gronden.

In gelijken zin spreekt Lenel in den 6den druk van *Holtzendorffs Encycl.*, blz. 96, noot 1, en uitvoeriger Theodor Kipp in den 2den druk van zijne „*Geschichte der Quellen des Römischen Rechts*" blz. 30—35, vooral noot 4 pag. 32. Hij noemt de bewering dat de XII tafelen onecht zouden zijn „eine Ausgeburt übertriebener Zweifelsucht".

Veel indruk heeft echter dit vraagstuk in Duitschland onder de Romanisten niet gemaakt, wat nog sterker dan uit het voorgaande blijkt uit het feit, dat dit jaar een boek verscheen van prof. Schlossmann over *Altrömisches Schuldrecht und*

Schuldverfahren, waarin natuurlijk op bijna iedere bladzijde sprake is van de XII tafelen, waar zelfs uitvoerig de echtheid van ééne bepaling dezer wetten betwist wordt (blz. 67 vlgg.), maar toch geen enkel woord voorkomt over de theorieën van Pais en Lambert en dat niet, omdat de schrijver niet verder ziet dan den engen kring van zijn eigenlijk studievak, want hij bespreekt zelfs uitvoerig bepalingen van de wetgeving van Hamurabbi in vergelijking met die der XII tafelen.

Dat zulk een ignoreeren van deze kritiek in het land van Niebuhr en Mommsen, bij de geleerden aan den anderen kant van den Rijn wel eenige verwondering wekt, ligt voor de hand. Van zóó geringe beteekenis zijn in elk geval vele van de argumenten van Pais niet, zooals ook Erman erkent, dat men zich gerechtigd kan achten er het zwijgen toe te doen, wanneer de stof, door hem behandeld, ter sprake komt.

Ik heb getracht, M. H., in een kort overzicht u het ontstaan en den stand van het vraagstuk te doen zien. Naar volledigheid heb ik niet in de eerste plaats gestreefd, ofschoon ik niet geloof, dat eenig werk of opstel van belang in dezen strijd mij ontgaan is [1]). Uit dit overzicht bleek dat hoofdzakelijk de juridische zijde der quaestie besproken is, weinig of niet de philologische. In ons land is, voor zoover mij bekend, de meening door Pais voorgestaan in 't geheel niet ter sprake gebracht. Ik stel mij daarom voor, thans en hier, van philologische zijde eenige beschouwingen te geven over *de echtheid van de XII tafelen*, dus over de vraag of zij met recht worden gehouden voor het werk der X viri legibus scribundis uit het midden der V^de^ eeuw v. C. en of de fragmenten, die wij kennen, inderdaad brokstukken zijn

---

[1]) Van het uitvoerige opstel van Lambert „*L'histoire traditionnelle des XII tables et les critères d'inauthenticité des traditions*" geplaatst in de *Mélanges* CH. APPLETON (Lyon—Paris 1903 pag. 503—626) heb ik eerst kennis kunnen nemen, nadat ik mijne voordracht reeds gehouden had. Ik vind geene aanleiding dit opstel nu nog te bespreken; de beginselen heb ik reeds ter sprake gebracht, de bijzonderheden te behandelen in eene, zij het ook uitvoerige, noot gaat niet aan.

van dat werk. Mijne beschouwingen zullen betreffen in de eerste plaats de historie, daarna de philologie in engeren zin, taal en stijl, en eindelijk de archaeologie. Ik laat dus de juridische zijde van het vraagstuk liggen, omdat daarover reeds genoeg gezegd is en zij minder tot mijn gebied behoort.

Girard zegt dat de bagage van juridische kennis, die Pais meevoert, een weinig summier is en hij zal wel gelijk hebben, want de Italiaansche geleerde is hoogleeraar in de oude geschiedenis. De philoloog kan echter van zijne zijde gewoonlijk hetzelfde zeggen van de philologische bagage der juristen. Ik zeg dit alleen om te toonen dat, mochten ook al de Romanisten oordeelen, dat de zaak is afgedaan, de philologen daarom nog niet zoo behoeven te oordeelen. Appleton zegt bijv. blz. 10, noot 3: „Notons cependant la préposition *endo* (Table I, 2; III. 3, 4; VIII, 12) qui ne se retrouve nulle part ailleurs, si ce n'est dans l'antique formule de la *mancipatio familiae* (Gaius II, 104)." Dat dit niet juist is, [1]) ziet terstond in wie Lucretius kent, want hij herinnert zich dat deze (VI, 890) zegt *endo mari*. Wel moet dit gebruik van *endo* hier misschien meer archaïstisch dan archaïsch genoemd worden, zoo ook bij Varro, Rer. rust., in het slot, doch dit doet voor de zaak, die hier ter sprake is, niets af. Ook Lucilius gebruikt zoo dezelfde praepositie vs. 1075 (ed. Marx) *endo muco*; eveneens Ennius (vs. 553 Ann. en 75 Sat. ed. Luc. M.) en anderen. [2])

Een ander voorbeeld. De jurist Voigt geeft in zijn werk over de XII tafelen als „archaïsche Orthographie" dier wetten op *arbosem* (I. blz. 87). Stond deze vorm werkelijk in het artikel dat hij aanhaalt (in zijne uitgave VII 12), dan zou dat van groot belang zijn, want de overgang van de intervocale *s* in *r* heeft in het Latijn eerst omstreeks het midden van de IV^de^ eeuw v. C. zijn beslag gekregen, [3]) zoodat dan

[1]) Is misschien Jordan Kritische Beiträge p. 260 verkeerd begrepen?

[2]) Meer plaatsen bij Neue-Wagener II p. 907.

[3]) *Seelmann* Ausspr. des Lat. p. 314; *Sommer* Lat. Laut- und Formenlehre p. 210; *Stolz* Hist. Gramm. der Lat. Sprache I. p. 276. Vgl. de kritiek van Jordan in zijn opstel *Rhotacismus* in de Kritische Beiträge zur Geschichte der Lat. Spr. vooral p. 108.

vaststond dat dit artikel niet jonger kan zijn dan het midden der IV^{de} eeuw v. C. Wat is echter het geval? De schrijvers, uit welke Voigt het genoemde artikel aanhaalt of liever afleidt, geven geen van allen den vorm *arbosem*, maar *arborem* of *arbores*. Maar, zegt Voigt (I. 720), Paul. Diac. 15.3 zegt: *arbosem* pro *arbore* antiqui dicebant," en op dien grond plaatst hij het in de XII tafelen. Wanneer hij meent dat alles wat de grammatici, of ook Festus en zijn epitomator alleen, aan de *antiqui* toeschrijven, in de XII tafelen stond, dan moet hij de gronden voor deze meening opgeven, maar dan kan hij ook wel verder gaan en schrijven in de X^{de} tafel *muliëses*, *funesis*, want dat zijn eenmaal zeker oude vormen geweest.

Ik meen dus, M. H., dat er ook na de kritiek der juristen nog wel stof overblijft voor de philologen. Inderdaad is zelfs de stof veel te groot om die thans in haar geheel te behandelen. Pais namelijk volgt deze methode. Hij geeft eerst eene uitvoerige kritische bespreking van de bronnen der oudste Romeinsche geschiedenis; dan zet hij in afzonderlijke hoofdstukken eerst de overlevering uiteen en laat daarop dan een kritiek volgen. Zoo behandelt het vierde hoofdstuk den tijd van de verdrijving der koningen tot aan den val der tienmannen: een vijftigtal bladzijden verhaalt de overlevering (409—462); een gemeer dan driemaal zoo groot aantal wordt aan de kritiek gewijd. Het zou zeker niet moeilijk zijn aan te toonen dat in deze rijke stof hier en daar een detailpunt door Pais onjuist is behandeld; daarmede echter zou ik ten opzichte van de zaak zelf, de echtheid der XII tafelen, geen stap gevorderd zijn en allicht de verdenking op mij laden, dat ik met opzet enkele zwakke punten had uitgezocht. Ik zal dus dien weg niet inslaan. Pais op den voet volgen gaat ook niet, daarvoor is de stof te groot. Het is buitendien niet noodig. Een geschiedschrijver laat zich door zekere algemeene beginselen, wier waarde hij heeft erkend, bij zijnen kritischen arbeid leiden en het zijn juist deze algemeene beginselen, 't zij ze uitgesproken worden of niet, waar bij de beoordeeling alles op aan komt. Op zulke beginselen zal ik dus het licht laten vallen.

Eerst bespreek ik de historische zijde van het vraagstuk.

De historische overlevering is voor de wetenschap in het algemeen een gebied sui generis, dat naar zijn eigen aard behandeld moet worden, waarop niet, zonder meer, de methoden van onderzoek van andere wetenschappen kunnen worden toegepast, zooals Pais doet. Wat is het uitgangspunt bij de beoordeeling dezer overlevering? Moeten we als stelregel volgen wat Land in „de Wijsbegeerte in de Nederlanden", blz. 67, Coornhert in den mond legt, maar door dezen zóó niet gezegd is, [1]) nl. dat „het in het algemeen een zekerder raad is met mistrouwen dan met betrouwen te beginnen, totdat onze raadsmannen van hun deugdelijkheid blijk gegeven hebben"? Ik voor mij geloof, en ik heb dat vroeger reeds aangetoond [2]), dat er dan van eene wetenschap der geschiedenis geen sprake kan zijn. Men moet *beginnen* met de betrouwbaarheid der overlevering aan te nemen; men moet *niet* beginnen met eigen inzicht boven haar te stellen. Dat volgt in het algemeen uit den aard zelf der historische overlevering; wie *begint* met wantrouwen verliest inderdaad allen grond onder zijne voeten.

Men zegge niet dat deze methode, die ik aanbeveel, wel zeer gemakkelijk is; zij is dat voor een scherpzinnig mensch niet, vooral niet in den tegenwoordigen tijd, zooals ook blijkt uit den strijd, waarover ik thans spreek. Terecht zegt Appleton: „dominés à notre insu par la crainte de paraître trop crédules, trop naïfs, nous penchons toujours vers les négations (o.l. pag. 7). Hetzelfde gevoelde Bloch bij het overwegen van het vóór en het tegen in dit geding: „Il faut le reconnaître, zegt hij, l'avantage, en ce litige, est assuré d'avance aux sceptiques, et les raisons de croire qu'on leur oppose paraîtront toujours plus faibles que leurs raisons de douter" (Journal des Savants

[1]) Coornhert zegt in zijne Wel-levenskunst, 3de boek, 4de hoofdstuk, § 8: „Hierom... vooreerst geen zekerder raad; dan dat hy mistrouwe zijn eygen onverstandighe blintheyt ende ten eersten in 't wilde niemands raad of bedingh vast betrouwe, maar met twyfelijck versoecken als met tastende voeten yemanden navolge: vlytelyck achtnemende of hij oock komt ter begheerder rusten ende plaatsen".

[2]) In mijne rede *Overlevering en Kritiek.* — Amsterdam, Höveker 1886.

1902. pag. 30). Hier gaan inderdaad ook bij dit vraagstuk de wegen voor goed uit elkander. „Der positive Beweis der Echtheit der XII. Tafeln", zegt Kipp in zijne Geschichte der Quellen des Römischen Rechts (blz. 32 noot 4) lässt sich denen in zwingender Art nicht führen, die den Quellen gar nichts glauben wollen." Zoo is het. Maar wie bewijzen met dwingende kracht zoekt, zal die nog veel minder vinden in historische reconstructies als die van Pais.

In de overlevering moet men natuurlijk verschillende perioden onderscheiden en evenzeer daarop letten of zij direct of indirect is. De eerste vraag die voor ons beantwoord moet worden is dus deze: hadden de Romeinen of de Grieken, wier werken voor ons nog toegankelijk zijn, eene rechtstreeksche overlevering uit den tijd, waarin de XII tafelen gesteld worden of daarvóór, dus uit of vóór 450 v. C., of was alles wat er misschien geweest was uit dien tijd bij de verwoesting en den brand van Rome door de Galliërs verloren gegaan? Zij bestond inderdaad. Cicero zegt in zijne redevoering pro Balbo § 53: „Cum Latinis omnibus foedus esse ictum Sp. Cassio Postumo Cominio conslibus quis ignorat? quod quidem nuper in columna ahenea meminimus post rostra incisum et perscriptum fuisse". Toen Cicero dit schreef was deze columna er dus niet meer, maar zij was er kort geleden nog geweest. Den inhoud van het verdrag, uit het jaar 493 v. C., deelt Dion. H. VI, 95 mee en Liv. spreekt er over II, 33.9. Is er een redelijke grond om hetgeen Cicero hier, niet in eene geschiedenis, maar in eene redevoering voor de rechters gehouden, spreekt, in twijfel te trekken?

Mommsen twijfelt niet; Eduard Meijer, dien Pais en Lambert wel niet tot de school van Mommsen zullen rekenen (Geschichte des Alterthums II, 812), evenmin; hij noemt deze columna „eine der ältesten in Rom erhaltenen Denkmäler;" Münzer (in Pauly-Wissowa III col. 1749) zegt: „Als historisch darf unbedenklich die Nachricht angenommen werden". Inderdaad: grond voor redelijken twijfel is er niet. We hebben hier dus eene rechtstreeksche overlevering ouder dan de XII tafelen

en die tot op Cicero's tijd nog bestond. Er was eene nog oudere, die ik echter met opzet niet in de eerste plaats heb genoemd, omdat er eenige twijfel haar aangaande bestaat. Ik bedoel de *στήλη*, waarvan Dion. H. IV. cap. 26 zegt: *μέχρι τῆς ἐμῆς ἡλικίας ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερῷ κειμένη γραμμάτων ἔχουσα χαρακτῆρας Ἑλληνικῶν.* Deze koperen zuil bevatte het eerste met de Latijnen gesloten verdrag uit den laatsten koningstijd. Wissowa (Religion und Kultus der Römer bldz. 34) twijfelt niet aan de juistheid van dit feit, dat nl. Dionysius deze zuil nog zag, en Mommsen (Staatsrecht III, 1, 615) zegt: „Es ist dies im allgemeinen beglaubigt und glaublich, wenn gleich die Urkunde, welche die Spätern sahen, wohl aus einer nach Auflösung des Bundes vorgenommenen Revision dieser Satzungen hervorgegangen ist". Deze opmerking doet voor het feit, dat wij op het oog hebben, niet veel af; of zij juist is betwijfel ik bovendien, omdat na 338 v. C., toen de Latijnsche bond ontbonden werd, in den tijd van Appius Claudius Caecus, het Grieksche alphabet, dat Dionysius uitdrukkelijk noemt, voor eene dergelijke inscriptie niet meer gebruikt zou zijn, of het moest wezen ter copieering van het oudere schrift; was dat laatste het geval dan had Dionysius toch een uittreksel uit het oudste verdrag vóór zich en bestond er dus eene rechtstreeksche overlevering van de laatste koningen af tot op zijn tijd.

Over een derde historisch stuk bestaat verschil. Ik bedoel het tractaat, tusschen Rome en Carthago gesloten, 28 jaren vóór den tocht van Xerxes naar Griekenland, onder de eerste consuls na de verdrijving der koningen, zooals Polybius zegt (III, 22, 1). Hij geeft het zoo nauwkeurig mogelijk vertaald, maar merkt daarbij op dat het verschil van de spreektaal van zijn tijd, ook bij de Romeinen, ten opzichte van de oude taal zóó groot is, dat de schrandersten sommige dingen met inspanning van opmerkzaamheid nauwelijks goed kunnen onderscheiden. [1]) Over

---

[1]) § 3: ὡς καθ' ὅσον ἦν δυνατὸν ἀκριβέστατα διερμηνεύσαντες ἡμεῖς ὑπογεγράφαμεν· τηλικαύτη γὰρ ἡ διαφορὰ γέγονε τῆς διαλέκτου καὶ παρὰ Ῥωμαίοις τῆς νῦν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὥστε τοὺς συνετωτάτους ἔνια μόλις ἐξ ἐπιστάσεως διευκρινεῖν.

't algemeen neemt men aan dat dit verdrag echt is; doch Mommsen, Neumann en anderen meenen, dat het niet in den tijd van het begin der republiek kan vallen, maar hetzelfde moet zijn, dat Dion. (XVI, 69) op het jaar 348 v. C. als eerste verdrag tusschen Rome en Carthago vermeldt.

Anderen als Nissen, Ed. Meyer (II, 813, 14), Holtzapfel (Röm. Chron. en Bursians Jahresber. 1902, bd. 114, blz. 10) houden Mommsens meening voor onhoudbaar. Wanneer het verdrag eerst uit 348 was, dus op zijn best twee eeuwen ouder dan de tijd toen Polybius dit schreef, begrijp ik niet hoe deze nauwkeurige, kritische, geschiedschrijver zóó de moeilijkheid van de oude taal accentueeren kan.

Ik zou hier nog enkele andere soortgelijke gegevens aan kunnen toevoegen, maar die, welke ik besproken heb, zijn voldoende om te toonen, dat er in Rome in de eerste eeuw v. C. eene, zij het ook schaarsche, rechtstreeksche overlevering bestond, die nog verder terugreikte dan 450, den tijd der XII tafelen, en niet mythische toestanden, maar zuiver historische feiten betrof.

Buiten de geschiedschrijvers om bezitten wij nog eene vermelding van de benoeming der Xviri legibus scribundis, rechtstreeks uit de oudheid afkomstig, in de zoogenaamde Fasti Capitolini,[1]) de overblijfselen van marmeren blokken, afkomstig van de Regia, het ambtslokaal van den pontifex maximus, zooals dat in 36 v. C. geheel van marmer opnieuw gebouwd was; de onderbouw is sedert 1899 geheel blootgelegd.

Het grootste deel der marmeren blokken, die de lijsten der consuls en andere eponyme beambten bevatten, van het begin der Republiek af, werd reeds in 1546 gevonden; sedert dien tijd zijn nog kleinere stukken ontdekt.[2]) Eene nauwkeurige afbeelding geeft Mommsen in den 2den druk van het eerste stuk van het eerste deel van het Corpus Inscr. Latin. pag. 16; eene reconstructie van de Regia, naar de jaarboeken van het Instituut in

---

[1]) En in de Fasti fer. Lat. C. I. L. I. 1^2 p. 56.

[2]) Wanneer de verschillende fragmenten gevonden zijn, toont Mommsen aan C. I. L. I, 1^2 p. 1—3.

Rome 1889, is er aan toegevoegd. De vraag is thans, welke historische waarde heeft de vermelding van de X viri consular(i imp)erio legibus s(cribundis) op deze fasti Capitolini, in marmer gehouwen tusschen 36 en 30 v. C.? Pais en Lambert zeggen eenvoudig: geene.

In afwachting van het deel dat de eerste reeds in 1899 beloofd heeft te zullen geven over de Fasti en Annalen, de culten en legenden van het oude Rome, maar dat, voor zoover ik weet, nog niet verschenen is, wil ik met een paar woorden wijzen op de hoofdmomenten, die ter beoordeeling van de waarde der fasti ten opzichte van het feit, waarover ik spreek, kunnen dienen. Ik laat daarbij alles weg wat in den grond van weinig beteekenis is, en houd mij alleen aan datgene wat het feit zelf raakt.

Aangenomen mag worden dat het officieele exemplaar der fasti, aan de ambtswoning van den pontifex maximus gepubliceerd, het betrouwbaarste was, dat men in dien tijd verkrijgen kon. [1]) Daarmede was tot op zekere hoogte de eer van het pontificaat gemoeid. Ik zeg dit ten opzichte van de hoofdzaak, de feiten zelf; ten opzichte van cognomina en andere bijkomende zaken behoeft dit daarom nog niet te gelden. Immers aangaande de oudste overleveringen deelen Cicero, Festus, Servius en Macrobius ons mede, dat van het begin der Republiek af de pontifex maximus telken jare op een wit bord, behalve opgaven voor den kalender, aanteekende de namen der consuls en van andere eponyme magistraten, en voorts in den loop van het jaar daarbij voegde aanteekeningen betreffende priesterlijke handelingen, naar aanleiding van bepaalde feiten, als groote droogte, zons- en maansverduisteringen, oorlogen, epidemieën en dergelijke.

---

[1]) De geloofwaardigheid der Fasti Capitiliai is door vele geleerden onderzocht, o. a. door Mommsen in zijne Röm. Forsch. I, blz. 48, in het C. I. L. I, 1² p. 97; door Cichorius Leipz. Stud. IX blz. 247; door Unger in Jahrb. für Phil. 1891 p. 289, 465, 625. De verschillende overleveringen der Fasti Consulares vergelijkt Mommsen met elkander in het genoemde deel v. h. C. I. L. blz. 79 vlgg.

De tabulae der pontifices werden door hen bewaard in de regia en vormden de hoofdbronnen voor de latere annalisten. We hebben daarover eene mededeeling van Cato in het 4[de] boek van zijne Origines: „Non lubet scribere, quod in tabula apud pontificem maximum est, quotiens annona cara, quotiens lunae aut solis lumine caligo aut quid obstiterit" (Gell. 2, 28, 6), een getuigenis dat voor ons des te meer waarde heeft, omdat Cato klaarblijkelijk niet met ingenomenheid van deze tabula apud pontificem maximum spreekt, daar ze hem te schraal en te onbeteekenend is. Zoo zijn we dus aangaande den aard van de aanteekeningen, die in de Regia door den pontifex maximus werden gemaakt en bewaard, onderricht door een onwraakbaar getuigenis uit een tijd, niet later dan de eerste helft van de 2[de] eeuw v. C. Voor zoover deze tabulae slechts feiten bevatten als Cato hier opnoemt, was er voor bedrog en vervalsching geen reden.

Wanneer dus de Fasti Capitolini op een bepaald jaar onder de magistraten vermelden *X viri consulari imperio legibus scribundis*, bestaat er gegronde reden dit voor eene echte, betrouwbare, historische overlevering te houden. Het feit dat de Regia meer dan eens is afgebrand, bewijst niets tegen de continuiteit der overlevering, want dat voor de bewaring van dit priesterlijk archief goede zorg gedragen zal zijn, ligt voor de hand en wordt bovendien door de jongste opgravingen zeer waarschijnlijk gemaakt, die immers bijzonder beschermde vertrekken in den grond aan het licht hebben gebracht, [1]) ofschoon de bestemming er van onzeker is. „Il semble, toutefois, zegt Thédenat, que l'on ait, à travers les différentes constructions voulu conserver à cette pièce son ancienne apparence."

Wanneer voorts de tabulae pontificis van vóór de Gallische catastrophe mochten zijn te gronde gegaan, was het niet bijzonder moeilijk de magistraten en de voornaamste gebeurtenissen van de voorafgaande 60 à 70 jaren weer op te diepen.

---

[1]) Huelsen, Forum R. p. 152 vlgg. Thédenat, le Forum Romain 3 ed. 1904 p. 275.

Doch niet alleen bepaalde historische feiten, maar ook toestanden en instellingen van het oudste Rome leeren we kennen uit dezelfde bron. Tot deze priesterlijke overlevering namelijk behooren ook de feestkalenders. Van deze hemerologia Romana zijn ons fragmentarisch een 20-tal uit de oudheid zelf overgeleverd. [1]) Deze fragmenten blijken alle van één officieel exemplaar afkomstig te zijn en elkander zóó aan te vullen, dat ze een bijna volledig beeld geven van den Romeinschen Cultuskalender. Wat er voor de kennis van den oorsprong en den tijd van invoering der oude culten uit deze fasti kan worden afgeleid met eene zekerheid, die uit den aard der zaak grooter is dan die der litterarische overlevering, toont ons Wissowa in zijne Religion und Kultus der Römer, in 't licht gekomen drie jaar na het laatste deel van Pais.

Hij toont aan dat de feestkalender der Romeinen ons leidt naar eene periode, die ouder is dan het einde van den koningstijd.

„Wenn nun, zoo zegt hij blz. 27), die alte Ueberlieferung sowohl die Gründung des Capitolischen Heiligtums als die Zulassung Griechischer Kulte, wie sie sich in der Aufnahme der sibyllinischen Bücher und der Einsetzung der II viri sacris faciundis ausspricht, dem tarquinischen Königsgeschlechte zuweist, *und man soviel als sicher annehmen darf, dass beide Ereignisse vor Beginn der republikanischen Zeitrechnung an den Ausgang der Königszeit gehören*, so führt uns die Festtafel in eine jenseits dieser Periode liegende Zeit: will man die Erzählungen der Alten von den Religionsstiftern der römischen Vorzeit so verstehen, dass Numa auf der einen und die Tarquinier auf der andern Seite die beiden vorrepublikanischen Entwicklungsphasen der römischen Religion verkörpern, so mag man getrost, um einen Namen zu haben, die Ferienordnung und das eben dargestellte Göttersystem als die Schöpfung des Numa bezeichnen". [2]) De fragmenten der XII tafelen spreken niet van goden en hunne vereering, maar wel blijkt

---

[1]) C. I. L. I. 1² blz. 210 en vlgg.

[2]) In gelijken zin Mommsen C. I. L. 1, 1² p. 299.

uit aanhalingen dat er sprake was van den kalender, van fasti en van offers (Tab. XI. 2, 3; XII. 1); de fasti toonen dat tegen de echtheid dezer overlevering uit chronologisch oogpunt althans geen bezwaar kan bestaan, dat zij kan behooren tot de 5de eeuw v. C.

De hier door mij besproken feiten, wier aantal zonder moeite nog vermeerderd zou kunnen worden, toonen, onafhankelijk van Livius, onafhankelijk ook van de annalisten, dat betreffende de X viri en hunne wetgeving, bij de latere Romeinen eene betrouwbare traditie bestond, althans wat de hoofdzaken betreft.

Geheel anders echter oordeelt Pais. Hij bewondert Mommsen, maar vindt diens kritiek niet radicaal genoeg. De overlevering heeft voor hem eigenlijk geen gezag. Met eene „streng wetenschappelijke methode”, zoo het heet, treedt hij tegen haar op, „onbevooroordeeld, objectief, toegerust met de noodige kennis van verwante wetenschappen”. [1]) De vergelijking met de geschiedenis van andere volken vooral dient hem tot gids bij de bepaling van hetgeen bij de Romeinen mogelijk is of niet. Op grond van de geschiedenis der wetgeving bij andere oude volken en stammen, op grond van de anachronismen, die de overlevering daarin vertoont, komt hij tot de overtuiging, dat de wetgeving der XII tafelen in Rome niet kan vallen in het midden der 5de eeuw vóór Christus. [2]) De comparatieve methode leert hem dat niet alleen Romulus, maar ook Servius en Tarquinius mythische personen zijn, wezens van goddelijken aard; Horatius Cocles is niemand anders dan de god Vulcanus. Ook de consuls Horatius en Valerius zijn mythische personen, godheden. „Het beste bewijs”, zegt hij letterlijk, „dat de consuls Horatius en Valerius mythische personen zijn, is gegeven door het feit, waarop wij niet nalaten zullen in het vervolg telkens te insisteeren, dat Rome tot aan het einde van de vijfde eeuw geen ware geschiedenis heeft..... De overlevering, in zooverre zij verklaart dat

[1]) Prefazione I, 1, XIII.
[2]) I, 1. 584 vlgg.

Horatius en Valerius de grondleggers waren van de Romeinsche wetgeving, biedt daarin een gegeven analoog aan dat, 't welk verklaart dat de wetgeving van Sparta, van Athene, van Locris, vruchten waren van de wijsheid van Lycurgus, van Theseus, van Zaleucus, dat wil zeggen van zonnegodheden. Het latere pragmatisme vervormde de twee Romeinsche godheden tot de twee Romeinsche consuls" (p. 572). Ik acht het voldoende deze eene plaats als resultaat van de methode van den Italiaanschen geleerde te plaatsen tegenover hetgeen ik zoo straks heb uiteengezet, om het principieele verschil in het licht te stellen.

Slechts dit ééne nog. Door het misbruik, dat, mijns inziens Pais van de comparatieve methode maakt en velen met hem, wordt zij zelf niet veroordeeld, wanneer zij blijft binnen hare grenzen. De menschelijke natuur is in den grond één en steeds dezelfde. Daarom kan vergelijking dikwijls leiden tot psychologische verklaring van feiten, mits voor het feitelijke zelf eerst langs anderen weg zekerheid is verkregen.

Een ander beginsel, dat de methode van Pais ten opzichte van de overlevering bepaalt is dit, dat de geschiedenis zich niet herhaalt. Daarop grondt hij de verwerping van de vele doublures, die, volgens hem in de Romeinsche overlevering gevonden werden: Romulus en Tullus Hostilius, Numa en Ancus, Numa en Titus Tatius, Tarquinius Priscus en Tarquinius Superbus, de val van het koninkrijk en de val der X viri, de eerste en de tweede secessio plebis, Lucretia en Virginia, Spurius Cassius en Spurius Maelius, Appius Claudius de decemvir en Appius Claudius de censor, om nu niet meer te noemen.

Op deze wijze kan men het inderdaad in de kritiek ver brengen. Verhalen, die enkele punten van overeenkomst toonen, zooals er inderdaad in de Rom. geschiedenis merkwaardig veel zijn, beschouwen als doubletten en van die doubletten telkens althans één, liefst het oudste, voor onecht verklaren, dat maakt de geschiedenis inderdaad vrij wat eenvoudiger. Nieuw is het criterium niet; eenige jaren geleden gaf deze Academie eene

verhandeling uit van Dr. Burger: *Sechzig Jahre aus der älteren Geschichte Roms*, [1]) waarin deze geleerde, zij het ook behoedzamer dan Pais, uitging van de hypothese dat er bij Diodorus talrijke doubletten voorkomen, en ook vroeger is hetzelfde herhaaldelijk beweerd.

Het is natuurlijk volkomen waar, dat *dezelfde* feiten nooit terugkeeren, maar het is niet minder waar, dat de handelende personen in de geschiedenis menschen zijn en dat de menschelijke natuur in haar wezen dezelfde blijft. Daardoor zullen gelijksoortige feiten zich onder verschillende of ook gelijksoortige omstandigheden meer dan eens kunnen herhalen. Wanneer bijv. bij de verdrijving der Pisistratiden in Athene de dochter van Megacles, bij die der koningen in Rome Lucretia, bij die der tienmannen Virginia, dus vrouwen, zulk een rol spelen, dat door haar de naaste aanleiding tot de verdrijving gegeven wordt, dan ligt daarin op zich zelf niets dat onze bevreemding behoeft te wekken. Niet het feit der herhaling van eene gelijksoortige gebeurtenis, maar de uiterlijke of innerlijke onwaarde der overlevering kan gegronde reden tot twijfel geven. Wanneer in Athene het koningschap verdrongen wordt door den republikeinschen regeeringsvorm en daarop pogingen tot eene nieuwe regeling van rechtstoestanden volgen en eenzelfde verloop der gebeurtenissen in Rome door de overlevering wordt beschreven, is daarin nog minder iets dat ons behoeft te verwonderen, dan wanneer we in de nieuwe geschiedenis van Frankrijk tweemaal achtereen de opvolging zien van koningschap, republiek, keizerrijk. Wanneer we in de Romeinsche traditie niet weinig gronden van overeenkomst zien tusschen Appius Claudius den tienman en Appius Claudius den censor, is dat geen gegronde reden om met Pais den eersten eene anticipatie van den tweeden te noemen. Of zou over een paar honderd jaren een geschiedvorscher het recht hebben om Lorentz in Leiden voor denzelfden geleerde te houden als Lorenz in Kopenhagen, omdat

[1]) Verh. 1891 dl. XX. Zie Ed. Meijer. Geschichte des Alterthums Vter Band blz. 136.

hij in een oud boek las, dat de een zoowel als de ander, en dat gelijktijdig, in 1880, eene zelfde, voor de physica en de chemie belangrijke, formule hebben voorgeslagen? [1])

Inderdaad in de geschiedenis kan men door het uitzoeken en groepeeren der momenten, die men in het licht wil stellen, bewijzen wat men wil en in die kunst is Pais een meester.

Op andere punten zal ik thans niet ingaan, hoezeer ze ook eene belangrijke plaats innemen in de kritiek van Pais, die bijv. uit tegenstrijdigheid en duisternis in de overlevering dikwijls tot verwerping besluit, ofschoon men naar die methode uit de tegenstrijdigheid en duisterheid der berichten over den tegenwoordigen oorlog in het Oosten van Azië tot het niet bestaan van dien krijg zou kunnen besluiten.

Gaat men, ten opzichte van de vraag, die door Pais aan de orde gesteld is, in principe uit van de betrouwbaarheid der overlevering, tracht men haar verloop na te gaan, overlevering door overlevering te zuiveren en daarbij vooral op psychologische motieven in verband met karakter van tijd en volk en individuen acht te geven, dan zal men, zonder verduistering van feiten en met erkenning van de bezwaren, die de overlevering bij nauwgezet onderzoek oplevert, met Theod. Kipp tot de conclusie komen: „so stehen doch die beiden Tatsachen, dass es *Decemviri legibus scribundis* gegeben hat, und dass eine von diesen verfasste Gesetzgebung (ik voeg er bij: omstreeks het midden der 5de eeuw v. C.) die Grundlage der Gesamten späteren Rechtszustände der Römer war, mit aller Sicherheit fest, die sich in geschichtlichen Dingen erwarten lässt". (blz. 32).

Thans ga ik over tot de, in engeren zin, philologische beschouwing van het vraagstuk, waarbij niet het feit der wetgeving, maar de overgeleverde fragmenten in de eerste plaats ter sprake komen.

Wanneer we de grammatici en de juristen, ofschoon zij

[1]) Nernst. Theoretische Chemie. Stuttgart 1898, blz. 298.

zeker niet de slechtste getuigen zijn, buiten rekening laten, vinden we plaatsen en fragmenten uit de XII tafelen aangehaald bij Varro, Cicero, den Rhetor ad Herennium, Livius, Quintilianus, Seneca, den ouderen Plinius, Tacitus, Gellius, Censorinus, Macrobius; bij geen van deze schrijvers en evenmin bij de juristen en de grammatici vinden we eenig spoor van de gedachte aan onechtheid der XII tafelen, zooals zij die kenden; allen gaan uit van het voor hen vaststaande feit, dat zij in het bezit zijn van de XII tafelen der decemviri.

Men zegge niet, dat ditzelfde ook geldt van de *leges regiae;* want in de eerste plaats is door de ouden daaronder niet verstaan eene *wetgeving*, maar eene *verzameling van wetten.* Dionysius H. III, 36 kent Papirius, aan wien die verzameling wordt toegeschreven, alleen als verzamelaar van de wetten van Numa Pompilius. Zelf zegt hij van eene der leges regiae, aan Romulus toegeschreven (Bruns blz. 7, 10), dat hij niet kan zeggen of zij geschreven of ongeschreven was (Dion. II, 27), ofschoon Pomponius in de Digesta beweert dat de verzameling van Papirius *alle* leges regiae omvatte.[1]) Daarenboven put Dionysius dit bericht klaarblijkelijk uit de jongere annalisten. Cicero kent zeer waarschijnlijk deze verzameling van Papirius niet, anders had hij ze moeten vermelden in den brief (ad fam. IX, 21), waarin hij wil aantoonen dat de Papirii patriciers waren.[2]) De Papirius immers, aan wien de verzameling werd toegeschreven, heette de eerste pontifex maximus na de verdrijving der koningen. (Dion. III, 36). Livius schijnt evenmin de verzameling gekend te hebben, want hij spreekt naast de XII tafelen slechts van *quaedam regiae leges.*

Dat dus de overlevering der leges regiae voor de Romeinen even zeker was als die der XII tafelen, kan men niet op goede gronden beweren.

Overigens blijkt duidelijk dat twijfel aan de echtheid van oude wetgevingen Cicero niet onbekend was; want van die

---

[1]) D. 1. 2. 2. 2: „tulerunt et sequentes reges, quae omnes conscriptae exstant in libro Sexti Papirii".

[2]) Hirschfeld bij Kipp p. 25.

van Zaleucus, die Pais gaarne naast de XII tab. stelt, vermeldt hij, zelfs tweemaal, [1]) de meening van Timaeus, dat deze wetgever der Locri nooit zou hebben bestaan. Zou hij, wanneer hem eenige twijfel aangaande de echtheid der twaalf tafelen bekend geweest ware, daarvan nergens een woord gezegd hebben, zij het ook om hem te bestrijden?

Wij kunnen met de grootste waarschijnlijkheid aannemen dat noch de Romeinen, noch de Grieken dien twijfel gekend hebben. Op zich zelf is dat echter geen bewijs van echtheid. Van Cicero tot aan de wetgeving der XII tafelen is eene tijdruimte van 4 eeuwen en wij hebben geen schrijver uit dien tijd, waarin de wetgeving der Xviri uitdrukkelijk aangehaald wordt. Pais en Lambert laten niet na daarop te wijzen. Ennius, Cato, Lucilius, zeggen ze, maken er geen melding van.

Dat is echter slechts waar in dien zin, dat ze de XII tafelen zelf niet noemen, maar daaruit blijkt nog niet, dat zij die niet gekend hebben.

Het ligt toch waarlijk niet voor de hand in poëzie of in een geschrift over den landbouw deze wetten aan te halen, al kenden zij ze nog zoo goed. Dat zij ze echter inderdaad kenden is te bewijzen, voor zoover bewijs in deze zaken mogelijk is.

Het woord *proletarius* is ons beter bekend dan den Romeinen uit den bloeitijd hunner letterkunde of uit den keizertijd; in hunne taal kwam het niet meer voor, zooals de litteratuur aantoont [2]) en Gellius uitdrukkelijk zegt. (XVI, 10, 8). Het behoort volgens hem tot de „duodecim tabularum antiquitas". Ennius echter in zijne Annales (Luc. Müll. vs. 183) gebruikte het nog, maar, zegt Gellius: „Ennius verbum hoc ex duodecim tabulis accepit" en Gellius, hoewel een pedant geleerde, was nauwkeurig in zijne kennis der oude literatuur. Indien echter Ennius het woord uit de XII tafelen had, zal Plautus, die het slechts éénmaal gebruikt, Mil. glor. vs. 752, en dan in

[1]) ad Att. 6. 1. 18; de legg. 2, 15.

[2]) Wat Varro zegt in zijn boek de Vita p. R. lib. I bij Nonius (ed. L. M. p. 226) en Cato en Cassius Hemina bij denzelfden (p. 90) strijdt daar niet mede. 't Geval staat hier anders dan bij *endo*.

overdrachtelijken zin, „proletarius sermo", het ook uit die bron hebben. Bij beiden, bij Ennius en Plautus, vinden we ook eene constructie, die aan de XII tafelen ontleend is. In het eerste capitulum van het 8ste boek van Gellius, welk boek zelf verloren is gegaan, lezen we: „decemviri in XII tabulis *nox* pro *noctu* dixerunt". Hetzelfde zegt Macrobius (S. 1, 4, 19) met aanhaling van de plaats: „Xviri in XII tab. inusitatissime *nox* pro *noctu* dixerunt; verba haec sunt: si nox furtum faxit, si im occisit, iure caesus esto". (Bruns VIII, 12). Wanneer we denzelfden vorm ook bij Ennius vinden in de Annalen (L. M. 439): *si luci, si nox,* en ook bij Plautus Asin. 597: *nox, si voles, manebo,* zal het wel niet te gewaagd zijn ontleening aan de XII tafelen aan te nemen. Terecht geeft dan ook de jongste uitgever van Lucilius, Marx, bij vs. 127 zijner uitgave van de fragmenten van dien dichter: *hinc media remis Palinurum pervenio nox,* waar we dus denzelfden vorm vinden, als „*auctor*" op de XII tafelen. [1])

Op eene andere plaats is het volkomen duidelijk dat Lucilius deze wetten citeert, wanneer hij zegt (Marx vs. 553): „*si non it, capito*" *inquit* „*eum, et si calvitur*", waarmede klaarblijkelijk weergegeven worden de woorden uit de eerste tafel: „*si it antestamino: igitur em capito. Si calvitur pedemve struit, manum endo iacito*".

Wat Cato den Ouden betreft, wanneer hij in het begin van zijn „de agri cultura liber" zegt: „*maiores nostri sic habuerunt, et ita in legibus posiverunt, furem duplici condemnari, feneratorem quadrupli*", kan hij wel geene andere wetten dan die der XII tafelen bedoelen, want in de eerste plaats weten wij uit Gaius, Gellius en Festus, dat de XII tafelen op diefstal het *duplum* als straf stelden, en uit Tacitus (Ann. VI, 16) dat zij over *fenus* eene bepaling hadden, maar ook staat, in de tweede plaats, vast, dat juist de oudste schrijvers met *leges* bedoelen de afzonderlijke bepalingen of artikels der XII tafelen; zoo zegt Varro de L. L. VII § 15: „*ab eo leges iubent in*

---

[1]) Index auctorum p. 100.

directo pedum VIII [viam] esse, in anfracto XVI, terwijl uit Gaius (vgl. VII, 6 bij Bruns) blijkt dat dit eene bepaling is uit de XII tafelen zelf. Zoo vinden we dus duidelijke sporen van kennis dezer wetten in de oudste Latijnsche literatuur, die wij bezitten, althans bij Plautus, Ennius, Cato en Lucilius.

Van den oudsten dezer schrijvers tot aan de wetgeving der XII tafelen is echter nog een afstand van ongeveer 250 jaren. De Romeinen zelf kenden nog literatuur, die eene goede honderd jaar hooger opklom, tot aan Appius Claudius Caecus, maar deze was ook voor hen de eerste schrijver, ook op juridisch gebied. Een werk dat Pomponius van hem vermeldt, *de usurpationibus*, maar zelf niet meer kent, houdt Bremer (Jurispr. antehadr. I p. 3—6) voor echt. Het zal natuurlijk de XII tafelen hebben geciteerd, maar zelfs bij de ouden wordt er geen enkel citaat uit vermeld.

De lacune van 250 jaren ongeveer kunnen we dus op geenerlei wijze door getuigen aanvullen. We kunnen alleen letten op de overgeleverde fragmenten ten opzichte van de orthographie en declinatie, en ten opzichte van oude woorden.

Nu vinden we wel bijv. den vorm *em* voor *eum*, dien we zelfs bij Plautus en Ennius niet meer ontmoeten, *escit*, in beteekenis = erit, naar den vorm een inchoativum, en dergelijke, maar over het geheel is de spelling en buiging gemoderniseerd, zoodat we zelfs den ablativus op *d* en de intervocale *s* niet meer aantreffen in onze fragmenten, ofschoon deze vormen bij de oude grammatici nog dikwijls worden aangehaald. [1]) Wat we zoo ongeveer zouden kunnen verwachten, wanneer de tekst niet was gemoderniseerd, toont ons de bekende oudste Latijnsche inscriptie, in 1899 op het Forum gevonden, die zeker niet jonger is dan de tijd der XII tafelen, waarschijnlijk ouder. [2]) Toevallig komen enkele woorden der inscriptie ook in de XII tafelen voor; de uitdrukking *sacer esto*, die Servius aanhaalt (Bruns bijv. VIII. 21) luidt op den cippus:

---

[1]) Zie de aanteekening in Müllers Festus p. 15 op 3. *arbosem*.

[2]) Ik raadpleegde de afbeelding uit Comparetti: Iscrizione arcaica enzv. bij Steffens Lateinische Palaeographie en bij Huelsen en Thédenat.

sakros estod; qui is daar *quoi; iumentum*, dat in taf. I, 3 en VII, 7 voorkomt, staat op den steen in het meervoud in den vorm *iouxmenta*.

Natuurlijk bewijzen deze jongere vormen onzer fragmenten niets voor een jongeren oorsprong der XII tafelen. Deze moderniseering van een ouden tekst, die veel gebruikt werd in de rechtspraak, maar ook bovendien, zooals Cicero zegt, door de jeugd op een dreun van buiten geleerd, is niet meer dan natuurlijk. Terecht merkt Bréal op: [1]) „C'est seulement dans les âges de raffinement, aux époques d'érudition qu'on s'applique à laisser aux mots leur aspect primitif". Het ging met de veel gelezen XII tafelen in Rome niet anders dan met veel gelezen oude boeken bij ons en elders. De zoogenaamde Statenvertaling van den Bijbel bijv. is, wat de spelling betreft, gewoonlijk bij latere uitgaven met den tijd medegegaan, maar niet wat woorden en constructies aangaat; van deze laatste vinden we lang verouderde nog in nieuwe uitgaven.

Niet weinig woorden uit de XII tafelen waren den Romeinen van de 2[de] en 1[ste] eeuw v. C. zelf reeds onverstaanbaar en oorzaak van groot verschil onder de commentatoren, zoo bijv. *forti sanati* in Tab. I, 5 of *forctis* en *sanas*, waar Cincius, de oudere tijdgenoot van Varro, in zijn boek *de verbis priscis* reeds eene verklaring van trachtte te geven; zoo *igitur* in de beteekenis *daarna*, waarvan bij Plautus nog een zwak spoor over is in *igitur tum* en dergelijke spreekwijzen. [2]) Het meest sprekende voorbeeld is echter *lessum* in de X[de] tafel (art. 4), een woord dat nergens elders gevonden wordt en reeds omstreeks 200 v. C. door beroemde uitleggers der XII tafelen niet meer verstaan werd. Cicero zegt namelijk, als hij de bovenbedoelde wetsbepaling uit de X[de] tafel: *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento*" heeft aangehaald: [3]) „*Hoc* (nl. *lessum*) *veteres interpretes Sex. Aelius, L. Acilius non*

[1]) Sur la langue de la loi des XII tables; Journal des Savants 1902. pag. 601.

[2]) Cf. Festus. Plautus Most. vs. 132 en Lorenz op die plaats.

[3]) de legg. II § 59 (en 64).

satis se intellegere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris." Deze Sextus Aelius Paetus Catus, tijdgenoot van Plautus en Ennius, aedilis curulis in 200 v. C., is de beroemde oude jurist, door Lambert voor den verzamelaar en uitgever der XII tafelen gehouden, wiens werk *tripartita* Pomponius nog kende. [1]) Het eerste deel bevatte de XII tafelen, het tweede eene „interpretatie" daarvan, het derde legis actiones. Cicero zal dus zijne mededeeling direct of indirect aan het tweede deel van de tripertita ontleend hebben. Dat nu Aelius en Acilius verklaarden het woord *lessum* niet te verstaan, ofschoon L. Aelius Stilo Praeconinus, de beroemde leermeester van Varro en Cicero, het wél verstond, zooals Cicero op de aangehaalde plaats zegt, kan geen bezwaar opleveren tegen den hoogen ouderdom van het woord, dat reeds lang uit het gebruik verdwenen was, naar het schijnt, op het einde van de 3de eeuw v. C.: L. Aelius Stilo was de eerste groote grammaticus in den ouden tijd en beheerschte zoowel de Grieksche als de Romeinsche literatuur. Dat nu de Xde tafel, waartoe het genoemde artikel behoort nauw verband houdt, om geen sterker uitdrukking te gebruiken, met de wetten van Solon is bekend. Stilo kan dus de juiste beteekenis, die Cicero opgeeft, opgediept hebben uit eene vergelijking van het artikel met het overeenkomstige van Solons wetgeving. Dat dit meer is dan eene vage mogelijkheid en zelfs groote waarschijnlijkheid vóór zich heeft, leid ik af uit de woorden van Cicero zelf, die op de aangehaalde plaats zegt: „L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat: quod eo magis iudico verum esse, *quia lex Solonis id ipsum vetat*". [2])

Eindelijk toont ook de stijl, door het weglaten van het grammatische subject op vele plaatsen, het karakter van een hoogen

---

[1]) Dig. 1, 2, 2, 38.

[2]) Met de afleiding hebben weinig linguisten zich ingelaten. Mij zijn alleen bekend die bij Vanicek, Etym. Wörterbuch der Lat. Sprache p. 228 (hoe hij aan den nom. *lessus* komt, weet ik niet) die er denzelfden wortel in ziet, als in *latrare* en van prof. Regnaud te Lyon (bij Appleton o. l. blz. 16), die het in verband brengt met *lego*, *lex*, *loquor*, *lamentum*, *clango*.

ouderdom, hooger dan die der Rom. literatuur, zooals reeds door verschillende geleerden is opgemerkt.

Blijkt het dus, dat we philologisch wel kunnen aantoonen, dat fragmenten der XII tafelen ouder moeten zijn dan ongeveer het einde der vierde eeuw v. C., aantoonen dat ze *moeten* dateeren uit het midden der vijfde eeuw v. C. kunnen we niet; maar nog minder kan bewezen worden dat ze *niet* uit die periode afkomstig zijn. Staat het echter op algemeen historische gronden vast, dat decemviri legibus scribundis omstreeks 450 v. C. eene wetgeving in twaalf tafelen hebben samengesteld, dan kan er uit philologisch oogpunt geen bezwaar tegen de echtheid onzer fragmenten bestaan, daar het verloop der overlevering zich volkomen laat verklaren.

De inscriptie in 1899 op het Forum opgegraven, door Huelsen niet jonger gesteld dan de 5de eeuw v. C. [1]) en door Thédenat [2]) in den tijd der Koningen, (deze twee hebben het laatst er over geschreven), stoot in elk geval de hypothese van Pais omver en pleit, zoover dat mogelijk is, geheel ten voordeele van de overlevering ook op philologisch gebied.

Nog eene enkele opmerking over het oudste letterschrift in Rome zij mij in dit verband vergund.

Van enkele zeer oude inscripties, uit den laatsten tijd der koningen en het begin der Republiek wordt ons overgeleverd, dat de letterteekens Grieksch waren, bijv. van de boven (bldz. 83) aangehaalde. In overeenstemming daarmede is het, dat ook de inscriptie op het Forum gevonden Grieksche letterteekens heeft; tevens een bewijs voor de betrouwbaarheid der overlevering eenerzijds, aan den anderen kant van de groote beteekenis der Grieksche beschaving reeds voor Rome's oudste geschiedenis.

Thans resten mij nog eenige opmerkingen uit het oogpunt der archaeologie. De fragmenten der XII tafelen noemen van plaatsen in Rome alleen het *Comitium* en het *Forum* (I. 7); waarschijnlijk werd in de wetten zelf ook *Saxum Tarpeium* genoemd (VIII, 23; Gellius 20, 1, 53).

---

[1]) Forum Romanum pag. 93.

[2]) Le Forum Romain p. 81.

Daar Pais de geheele oude geschiedenis van Rome eigenlijk een paar eeuwen jonger meent te moeten stellen dan de traditie doet, kan hij deze niet volgen, waar zij het Forum nog ouder stelt dan de 5de eeuw v. C. Hij beweert dan ook uitdrukkelijk (I, 1, p. 584) dat het Forum, en het Comitium als integreerend deel der stad, de Curia Hostilia, het Capitool, de Regia (p. 751) in Rome niet bestonden vóór den Gallischen brand. Dat is consequent, maar in die consequentie gevaarlijk voor de hypothese. Wordt aangetoond dat bijv. het Forum en het Comitium wél bestonden, omstreeks 450 v. C., den tijd der XII tafelen, dan wordt, niet op zichzelf, maar in verband met de geheele argumentatie van Pais, zijne hypothese weerlegd. Buiten de litterarische overlevering om is het natuurlijk moeilijk den ouderdom van het Forum en het Comitium te *bewijzen*, daar rechtstreeksche data ontbreken. Wissowa echter toont,[1] dat de oudste culten van het Forum, die van Ianus, Volcanus, Saturnus, Ops, Vesta, tot de oudste mede der stad gerekend moeten worden, overeenkomstig den feestkalender der Romeinen; zeker had dus de vereering dier goden aan het Forum vóór het midden der vijfde eeuw plaats. Pais echter laat, zooals reeds gezegd is, ook de overlevering der fasti, annalen en culten niet als echt gelden.

De jongste opgravingen op het Comitium echter hebben hem klaarblijkelijk in verlegenheid gebracht. In een toevoegsel tot het tweede stuk van het eerste deel, uitgekomen in 1899, bespreekt hij de opgravingen, die toen pas geschied of liever begonnen waren. Het toevoegsel is onderteekend 19 Januari 1899. In dezelfde maand was Boni begonnen te graven op de grenzen van het Comitium en het Forum en scheen men het Rome van het einde van den koningstijd of het begin der republiek gevonden te hebben. Pais tracht nu, zij het ook aarzelend, aan te toonen, dat het Comitium oorspronkelijk geweest was op den Palatinus, dat ook de oudste sacra, waarvan de overlevering in verband met het Comitium spreekt,

---

[1]) Religion und Kult. p. 27.

daar gezocht moeten worden, en dat later, toen de Palatinus ophield het middelpunt van het volksleven te zijn, het Comitium met de sacra werd overgebracht naar het Forum, *doch niet*, en daar komt het op aan, *vóór het begin van de vierde eeuw v. Chr.*, na den Gallischen brand. Ook in dit stuk wordt weer op de wonderlijkste wijze met de overlevering omgesprongen, wordt met veel geleerdheid uitgezocht wat bij de hypothese past en wat er niet bij past weggelaten of door toepassing van de comparatieve methode zóó geïnterpreteerd, dat het schijnt te passen.

Intusschen werd in de maand Mei daaropvolgende de beroemde oudste Latijnsche inscriptie gevonden, die Pais in zijn werk dus niet kon bespreken; sedert zijn, van 1899 tot op heden, nog andere belangrijke vondsten gedaan, o. a. zijn in het begin van dit jaar op de area van het Forum, onder een blok tufsteen, vazen, volkomen gaaf, gevonden, waarvan ééne kleine amphora geornamenteerd is met dubbele spiralen, op de wijze zooals we vazen kennen uit de 8ste eeuw v. C., eene vondst interessant ook in verband met de reeds vroeger door Boni onder het Forum gevonden necropolis. [1]) Over het verband tusschen deze opgravingen en den tijd der XII tafelen nog een paar woorden.

De overlevering schrijft den bouw van de Cloaca Maxima toe aan de Tarquinii, de laatste koningen. [2]) Zij diende, zooals Dionysius zegt, niet alleen om het Forum zelf, maar om de geheele vlakte droog te leggen. [3]) Welnu, Huelsen, nog al vrij sceptisch wat de topographie en archaeologie der overlevering betreft, zooals ook blijkt uit zijn artikelen in Pauly-Wissowa, zegt in zijn opstel in de Neue Jahrbücher van Januari van dit jaar 1904 (bldz. 28): „Gehören nun die jüngsten Gräber der Nekropole dem VI Jahrh., vielleicht seiner ersten Hälfte, an, so erfährt dadurch die römische Tradition eine Bestätigung, welche den Bau der Cloaca Maxima,

---

[1]) Thédenat o. l. pag. 402.

[2]) Liv. I, 56.

[3]) III, 67 (581).

ohne den eine Verwendung des Forumstales als Marktplatz nicht denkbar ist, der kraftvollen aus Etrurien eingewanderten Dynastie der Tarquinier, und speziell dem letzten Könige, also gerade der Mitte des VI. Jahrh. zu schreibt. Dieser chronologische Lichtpunkt im Dunkel der ältesten römischen Stadtgeschichte ist von höchstem Werte, und des neu gewonnenen sicheren Anhaltes werden gerade wir uns doppelt freuen, die dem unentwirrbaren Chaos sich widersprechender Einzalangaben über die älteste Entwicklung der Stadt Rom mit berechtigter Skepsis gegenüberstanden." In de laatste woorden hooren we nog een zwakken nagalm van de rivaliteit tusschen Duitschers en Italianen op dit gebied.

Deze ééne vondst werpt reeds de theorie van Pais omver, daar zij voldingend bewijst, dat onder de laatste koningen het tegenwoordig Forum reeds tot de stad behoorde. Eéne opmerking zij mij echter nog veroorloofd. Even te voren zegt Huelsen (p. 27 ben.): „Es ist für eine antike Stadtanlage selbstverständlich, dass die Begräbnisstätte auszerhalb der bewohnten Stadt lag." Het gaat voor een philoloog, die geen archaeoloog is, moeilijk een man als Huelsen tegen te spreken. Maar is zijne bewering juist, dan begrijp ik niet de bekende bepaling uit de X^de^ van de XII tafelen: „*Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito* (Cic. de legg. 2, § 58). Ook wanneer ik geen gewicht wil leggen op Dion. H. III, 1, waar van eene begrafenis *ἐν τῷ κρατίστῳ τῆς ἀγορᾶς τόπῳ* sprake is, noch op Servius ad Aen. XI, 206: „nam ante etiam in civitatibus sepeliebantur", begrijp ik niet dat de aangehaalde wetsbepaling gemaakt of vernieuwd werd, wanneer het van zelf sprak dat de begraafplaats buiten de bewoonde stad lag. Dit artikel onderstelt een vroeger bestaande gewoonte om in de stad te begraven en komt op de beste wijze overeen met de overlevering zoowel als met de graven, die gevonden zijn.

Wat nu de jongste opgravingen op het Forum betreft, zij het mij vergund te wijzen op hetgeen Eugen Petersen zegt in zijn voordracht 22 April van dit jaar in Rome gehouden over „*Comitium, Rostra, Grab des Romulus*": „Mit voller Sicher-

heit unterscheiden sich auch bei dem gegenwärtigen Stande der keinswegs zum erforderlichen und auch möglichen Ende geführten Ausgrabung drei Perioden, die *älteste*, in Königszeit hinaufreichende, die *republikanische* und als dritte der Abschluss des Früheren, die schon unter Caesar geplanten, theils vor, theils nach seinem Tode ausgeführten Aenderungen." (bldz. 8). Verder toont hij dat de cippus met de bekende oudste inscriptie en de zuil, aan de westzijde van het Forum bij het Comitium gevonden, tot een aanleg van het Comitium behoort, die in den koningstijd valt (bldz. 11).

Wanneer Pais tegen de overlevering aangaande de XII tafelen ook dit bezwaar inbrengt, dat zij niet aan de rostra gehecht konden worden, omdat immers eerst in 338 v. C. de spreekplaats op het Forum met de snebben van de schepen, op de bewoners van Antium buit gemaakt, versierd werden, dan weet men nauwelijks of men dit ernstig moet opnemen.

Het is toch waarlijk bekend genoeg dat in de overlevering niet alleen in Rome, maar ook bij andere volken, oude plaatsen dikwijls met latere namen genoemd worden. Pais, die zooveel anticipatie noemt wat het niet kan zijn, schijnt juist deze zoo gewone anticipatie [1]) niet te willen erkennen. Over den suggestus vóór 338 zegt Petersen, dat de opgravingen op het Forum de overblijfselen er van duidelijk toonen (blz. 19 25) en dat hij teruggaat tot in het begin der Republiek (blz. 12, 13, 14).

Thédenat (le Forum Romain. 3ed. 1904; p. 126) neemt als oudste jaar aan 449 v. C., omdat, volgens Dion. H. XI, 39, Appius Claudius het volk nog had samengeroepen bij het Volcanal. Daarin stemmen echter allen overeen, dat er reeds vóór 338 een redenaarstribune gebouwd was op of tegen het Comitium.

Het Volcanal, vanwaar men in den koningstijd tot het volk sprak, zooals Dionysius op verscheiden plaatsen (II 50, VI 67, VII 17, XI 39) zegt, was zoowel de area, als het altaar

---

[1]) Schol. Horat. Epod. 16, 3: „*plerumque aiunt in rostris Romulum sepultum fuisse;* Porfyrio: *nam Varro post rostra fuisse sepultum Romulum dicit.*

van Volcanus, dat op deze area stond, en voor een der oudste heiligdommen der stad gold. De plaats, waar het gestaan heeft, is bepaald door eene inscriptie van keizer Augustus; Festus p. 290 zegt dat het lag „*supra comitium*". Men heeft voor kort (1902) van dit oudste altaar de fundamenten gevonden; Huelsen drukt zich voorzichtig uit, wat met het oog op zijne verhouding tot de Italianen te begrijpen is: „Man hält sie für Fundamente eines Altars des Volcanus", hij spreekt de meening niet tegen; de overblijfselen zelf noemt hij *Reste* sehr alter Bauten aus Tuffquadern". (Forum Rom. 1904, p. 71).

Maar niet alleen Italianen, ook Thédemat (le For. Rom. 3ed 1904 p. 70), die anders zeer critisch gestemd is, spreekt positief: „Tout récemment les fouilles ont mis à jour, taillées dans le tuf, les substructions primitives sur lesquelles reposait l'antique autel de Vulcain". Niet minder positief spreekt hij p. 232.

Ik acht dit weinige genoeg om de meening van Pais op archaeologische gronden te weerleggen. Veel hebben de opgravingen op het Forum ook der laatste jaren nog onzeker gelaten, omdat ze zich niet ver genoeg of diep genoeg hebben uitgestrekt; van veel wat gevonden is blijft er verschil van interpretatie bestaan; de topographie van het Forum zal in de eerste jaren haar laatste woord nog niet gesproken hebben; maar wat het éénе punt betreft, waar het hier op aankomt, dat het Forum en het Comitium omstreeks het midden der 5de eeuw v. C. reeds tot de eigenlijke stad behoorden en de plaats waren, waar het volk zijne vergaderingen hield, waar de magistraten mededeelingen deden aan het volk, in welks omtrek de Curia stond en de Regia, daarover kan thans geen verschil van gevoelen meer bestaan. De archaeologie deed uitspraak.

Zoo pleiten dus de onbetwistbaar zekere bronnen der geschiedenis van het oudste Rome, de literarische overlevering zelf en niet minder de archaeologische ontdekkingen der laatste jaren op de meest overtuigende wijze voor de echtheid van de ons bewaard gebleven fragmenten der XII tafelen, echt-

heid in dien zin, dat ze geen grootere verandering hebben ondergaan, dan die in den aard eener betrouwbare historische overlevering hunnen grond en hunne verklaring vinden.

Hoezeer ook gebleken is, dat de methode van Pais, zoowel als de resultaten van zijn betoog, ten eenenmale onhoudbaar zijn, deze niet gezochte verdienste heeft hij in elk geval, dat hij tot een hernieuwd en streng onderzoek den stoot heeft gegeven en indirect de betrouwbaarheid der historische overlevering heeft bevestigd.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den DECEMBER 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, secretaris; voorts de correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Mededeelingen van de heeren d'Aulnis, Warren en Saussaye, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen, en van den heer Quack dat hij zijn 70ste jaar is ingetreden en dus voortaan tot de rustende leden behoort.

Een brief van den Minister van Binn. Zaken dd. 28 November met bericht dat Prof. de Goeje benoemd is tot gedelegeerde der Regeering voor het Orientalisten-congres te Algiers in April a. s.

Vier prijsverzen voor den Hoeufftwedstrijd, getiteld: *Coelo*

Musa beat, Metus inanis, Vox dulcis, Hymnus de Benedicto de Spinoza.

Hierna erlangt de heer Speyer het woord voor zijn mededeeling over de etymologie van de latijnsche woorden *oportet, utor, flumen* en *pius.*

Na een korte inleiding over het gemengd linguistisch philologisch karakter zijner besprekingen, verklaart hij allereerst niet in te stemmen met de door Keller gegeven verklaring van *oportet* als verwant aan *op(p)ortunus* en evenmin met Bréal die het in verband brengt met *ob* en den stam van *portio*. Volgens den spreker is *oportet* = *opivortet* en in den omgangstaal gesyncopeerd; constructie en beteekenis zijn volgens hem hiermede goed vereenigbaar.

Utor hebben reeds anderen gebracht tot den idg. wortel *i, ei*. Spr. geeft daarvoor nieuwe gronden aan en vergelijkt het Homerische *οἶτος*, vedische *eva* en aarzelend ook ons *eed*, en bespreekt de formeele bezwaren die hier kunnen rijzen.

Omtrent *fluere, flumen* enz. ontkent hij dat dit zou samenhangen met *οἰνόφλυξ* en *φλυκτίδες*. Zijns erachtens behoort *fluo* tot den idg-wortel *sru* (stroomen). Den op zich zelf bevreemdenden overgang van *r* in *l* verklaart hij uit de inwerking van het verbum *plovere* op een oorspronkelijk *frovere srauati; ῥέει*).

Van *prius* is nog geen bevredigende verklaring gegeven. Uitgaande van gebruik en beteekenis van *pius, piare, piaculum* komt spreker tot de slotsom, dat wij hebben den Italiaanschen vertegenwoordiger van skr. *priya*, ons *vrij*, dat met al zijn verwanten in de idg. talen behoort bij den wortel *pri;* met tal van voorbeelden toont hij aan hoe de ontstentenis van de *r* in *pius* enz. geen overwegend bezwaar oplevert tegen deze hypothese.

Nadat de heer Speyer zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen erlangt de heer Uhlenbeck het woord, die ernstig bezwaar maakt tegen de gegeven verklaringen, met namen van *flumen* en *pius* en vooral tegen de methode van den spreker, die zijn gewaagde etymologiën voor-

draagt als de meest waarschijnlijke, terwijl zij volgens den heer Uhlenbeck hoogstens kunnen gelden voor een der vele mogelijkheden van verklaring, die in geen enkel opzicht zeker zijn of den voorrang verdienen boven andere mogelijkheden, wegens de onzekere grondslagen waarop zij door den spreker zijn opgebouwd. Daarna worden nog enkele opmerkingen en bezwaren te berde gebracht door de heeren van Leeuwen, Naber, Woltjer en den Voorzitter, die alle en in 't bijzonder de bezwaren van den heer Uhlenbeck door den spreker uitvoerig worden beantwoord.

Bij de rondvraag biedt Prof. Block aan voor de bibliotheek het 6e deel van zijn Geschiedenis des Nederlandschen Volks en Prof. Heymans zijn Einführung in die Metaphysik.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

BIJDRAGE TOT DE ETYMOLOGIE VAN EENIGE LATIJNSCHE WOORDEN

DOOR

J. S. SPEYER.

Een wetenschappelijk onderzoek naar den oorsprong van eenig woord is noodzakelijk gebonden aan tweeërlei methode, de historische en de vergelijkende. Maar het is niet noodzakelijk dat in elk bijzonder geval dit onderzoek van beide methoden een even groot gebruik maakt. Welke van de twee op den voorgrond behoort te treden, hangt af van het object, zoowel als van het doel der naspeuring. Wanneer het karakter van het onderzoek bijna uitsluitend of altans in hoofdzaak taalvergelijkend moet wezen, dan leent zich de uiteenzetting van de gronden waarop men tot eene uitkomst gekomen is niet altijd tot eene voordracht in een kring als deze. Bij de vergelijking bijvoorbeeld van soortgelijke of verwante verschijnselen en vormen in verschillende Indogermaansche taaltakken gaat men natuurlijk uit van wat bij den huidigen stand der Indogermanistiek algemeen erkend wordt. Men onderstelt in zijn betoog bekendheid met een aantal vaststaande feiten van klankovereenstemming en klankparallelisme, met de werking van de zoogenaamde klankwetten, zoo algemeene als bijzondere, altemaal zaken die in ieder bijzonder geval niet opnieuw kunnen worden uiteengezet. Ook maakt men gemakshalve gebruik van verschillende conventioneele teekens en formules

die zekere algemeen aangenomen waarden vertegenwoordigen, en die den linguist in dien algebraïschen vorm dezelfde diensten bewijzen als de in letters en cijfers uitgedrukte chemische terminologie aan den scheikundige. Menige linguistische bewijsvoering laat zich beter lezen dan voorlezen. Lag het onderwerp waarvoor ik ditmaal uwe aandacht vraag geheel in die richting, ik zou mijn opstel gaarne voor de Verslagen en Mededeelingen u aanbieden, maar het u niet ten gehoore brengen.

Met wat ik thans behandelen ga is het evenwel zoo niet gesteld. Bij het nagaan van de etymologie van de betreffende Latijnsche woorden is taalvergelijking, het spreekt van zelf, aangewend, maar de bewijsvoering steunt voor een goed deel op feiten en raakt verschijnselen, die zuiver philologische studie mij geleerd heeft. Ook was de drijfveer tot nasporing hier minder de wensch om op te klimmen tot den oorsprong van de taalvormen, dan wel de drang om van de beteekenisontwikkeling dier woorden mij rekenschap te geven. Dit geeft aan deze beschouwingen een eenigszins ander karakter. Zij zijn niet zuiver linguistisch.

De woorden waarover het onderzoek liep zijn alle overoud. In eene historische behandeling van den Latijnschen taalschat zullen zij nauwelijks eene rol spelen. Formeel zijn zij door alle eeuwen onveranderd gebleven, en in Plautus' tijd vertoonen zij vrij wel dezelfde schakeeringen van beteekenis en komen zij in nagenoeg dezelfde of analoge wendingen voor als later. Die van zulke woorden etymologieën voorslaat, of door anderen voorgestelde met nieuwe gronden verdedigt, moet teruggaan tot vóórhistorische tijden. Hij kan slechts vermoedens uiten en hypothesen voordragen. Dit mag op zichzelf geen reden wezen om ze onder zich te houden. Ik breng u overigens geen losse invallen van den laatsten tijd, maar gissingen reeds voor jaren bij mij opgerezen, waarvan ik de publicatie door allerlei belemmering gedurig heb moeten uitstellen. Van harte hoop ik dat mij uwe kritiek niet moge gespaard worden.

1. *oportet.*

Ik begin met *oportet*, een allergewoonst woord, maar waarvan niemand weet waaraan het vast te knoopen. „*Oportet* est de formation obscure," zeggen Bréal en Bailly in hun bekend Dictionnaire Etymologique Latin, en zij voegen er bij: „on le rapproche ordinairement de *opus est*, mais il est difficile de voir, comment une forme a pu sortir de l'autre." Dat men tusschen die twee allittereerende en in beteekenis aan elkander grenzende uitdrukkingen gaarne een etymologischen band vond, is verklaarbaar, en het kan niet bevreemden dat men aan dat verlangen toegaf in de dagen dat men zonder wetenschappelijken grondslag op iederen inval van dien aard inging. De waarschijnlijkheid van verwantschap is uiterst gering. Zij ware alleen dan aannemelijk, wanneer verklaring gevonden was voor de rol die een *-us* stam kan gespeeld hebben in de formatie van *oportet*, en daar dit *-us* onmogelijk aanwezig kan zijn in de lettergreep *por*, zooals alleen een dilettant-taalgeleerde als de Prager hoogleeraar Keller kon beweren en liet drukken [1]), zou dan nog bovendien moeten worden aangetoond, welk woord het geweest is in verbinding waarmede *opus* zijne tweede lettergreep geheel of ten deele verloor.

Door anderen is gedacht aan samenhang met *opportunus*. Dezulken moeten natuurlijk beginnen met de gewone en geijkte afleiding van *opportunus* te verwerpen. Daartoe bestaat op zich zelf hoegenaamd geene reden. Die verklaring ziet in *opportunus* een term opgekomen in de taal van het zeevolk. *Ob portum* beteekent 'voor de haven, op de ree', van daar het adjectief = „*ob portum* liggend". Pas dit figuurlijk toe, en de bekende beteekenis van *opportunus* vloeit daaruit van zelf voort. Ook is het woord normaal gebouwd; *opportunus* is van hetzelfde type als *antemeridianus*, *Transalpinus*, *circumforaneus*, *supersubstantialis* in *panem supersub-*

---

[1]) Zie mijn oordeel in het Tijdschrift *Museum*, dl. I (1893) kolom 62 o. a.

stantialem, met welke woorden Hieronymus in de Vulgaat het ἄρτον τὸν ἐπιούσιον van het Onze Vader vertaalt. Ik zou waarlijk niet weten wat naar vorm of beteekenis tegen de van ouds geldende etymologie van *opportunus* kan worden ingebracht. Het eenige punt dat bedenking zou kunnen geven, is de formatie van zijn tegengestelde, het adj. *importunus*. Rechtstreeks uit *in* en *portus* kan het niet gemaakt zijn. Mij dunkt, wij verklaren het het eenvoudigst door het te laten zijn eene verkorting van *inopportunus* [1]). In de omgangstaal moest een *ínopportunus* met geaccentueerde eerste lettergreep wel tot *importunus* worden, even goed als *ornare* uit *ordinare* en *praeco* (de omroeper enz.) uit **praedico* of *forceps* (tang) uit *formiceps* ontstaan is; men vergelijke de accentwerking die uit *idem et idem* het adv. *identidem* deed worden en **coculina* maakte tot *culina* (keuken).

Maar gesteld eens, er bestond reden om de traditioneele analyse van *opportunus* in twijfel te trekken, dan nog valt er voor den samenhang met *oportet* niet veel te zeggen. Dat het taalgevoel van een Latijn sprekend mensch beide woorden, die ook in beteekenis raakpunten hebben, lichtelijk kan associëeren, is te begrijpen. Ook dat zij op elkander kunnen hebben ingewerkt. Het is mogelijk, wat Lindsay [2]) onderstelt, dat de in het latere Latijn zoo veel voorkomende spelling *oportunus* door die onwillekeurige associatie in de hand is gewerkt. Maar daarmede is het genetisch verband nog niet aangetoond. Dit is reeds hierom onaannemelijk, omdat 1°. de eerste lettergreep van *opportunus* (ook daar waar de handschriftelijke overlevering op de spelling met ééne *p* wijst) bij dichters altijd voor zwaar geldt, en wel van Plautus af — zie b.v. Curculio 305, Epidicus 203, Menaechmi 137 — tot in zeer laten tijd; eerst Prudentius heeft ze als korte lettergreep aangewend; 2°. omdat de adjectiefuitgang *-unus*,

---

[1]) Dat men later weer opnieuw — in boekentaal — *inopportunus* heeft gevormd, kan geen tegenargument heeten tegen het hier uitgesproken vermoeden.

[2]) Zie *The Latin Language*, p. 114.

die zoo goed past bij een *u*-stam als *portus*, bij een met *oportet* samenhangend woord elke verklaring trotseert.

De gronden, door meergemelden O. Keller tot staving van dien genetischen samenhang bijgebracht (*Lateinische Volksetymologie*, p. 138) zijn zoo weinig waard, dat ik hierbij dan ook niet zou hebben stil gestaan, ware het niet dat Stolz in zijne *Historische Grammatik der lat. Sprache* de filiatie van *oportet* en *oportunus* had aanvaard, en dat zij een jaar later (in 1895) in een zoo gezaghebbend tijdschrift als de *Indogermanische Forschungen* verdedigd was. De heer Carl Weyman citeert daar (V, 194) eene plaats uit Augustinus en eene uit Macrobius, om als bewijs te dienen dat zelfs deze late auteurs zich „des Zusammenhanges zwischen *oportunus* und *oportet* wohlbewusst" zijn geweest. Met meer recht zou men uit die plaatsen het tegendeel mogen afleiden. Als Augustinus b.v. schrijft: *oportuno tempore, quo ipse* [nl. Jezus] *sciebat oportere fieri, homo factus est*, dan maakt hij eene woordspeling. Het effect van zulk eene paronomasie is, evenals bij het eindrijm, te grooter, naarmate het minder verwacht en dus verrassender is. Van een zoo groot stilist, als Augustinus, mag men daarom, zou men zoo zeggen, eerder onderstellen dat hij de twee woorden die hij hier spelenderwijze samenkoppelt, niet als etymologisch verwant beschouwde.

Over andere proeven van etymologie met betrekking tot *oportet*, voor zooverre ik er kennis van draag, kan ik weinig gunstiger oordeelen. Bréal werpt in de boven aangehaalde plaats van zijn *Dictionnaire* de mogelijkheid op van een samenhang met *portio* en *pars*; de *ŏ* van de eerste syllabe zou het overblijfsel zijn van de praefix *ob*. Hij vergelijkt *ŏperio* 'bedekken' = *ob-perio*. Dit voorbeeld ter vergelijking is niet gelukkig gekozen. Ik kom er straks op terug. Beter zou hier vergeleken worden *ŏmitto*. Het komt in het Latijn meer voor dat, wanneer de antepaenultima en paenultima beide zware lettergrepen zijn, de eerstgenoemde licht gemaakt wordt door verkorting hetzij van de vocaal, als *mŏlestus* i. pl. v. **mōlestus* van *mōles*, hetzij van de consonant, zooals *cănalis*

van *canna*. Maar ook toegegeven dat in de eerste lettergreep van *oportet* de praefix *ob* kan steken, dan is daarmede de rest van het woord nog niet verklaard. Bréal heeft verzuimd aan te geven hoe hij zich voorstelt dat een met *pars* en *portio* verwant verbum zou kunnen uitgaan op *-portēre*. Verder, zooals hij ons impersonale in zijne samenstellende deelen oplost, zou men verwachten dat hij als grondbeteekenis aannam „het komt op iemands portie, het komt iemand toe", vandaar „het betaamt, enz."; maar hij gaat uit van de grondbeteekenis „il importe, il est avantageux", waarin hij, mijns bedunkens, op zich zelf volkomen gelijk heeft. Daarmede verzwakt hij echter zijne onderstelling omtrent de etymologie van *oportet*, waarvoor wel beschouwd geen enkel steekhoudend argument is bijgebracht[1]).

Nog twee andere pogingen tot verklaring zijn te vermelden. In beide wordt eveneens het praefix *ob-* als eerste lid aangenomen. Iemand — ik herinner mij niet meer wie of waar — zoekt het tweede lid in een hypothetisch verbum **hortēre*, dat verwant zou wezen met het Umbrische passief 3e p. praes. *herter*, in beteekenis = lat. *oportet* (volgens Bücheler) of = lat. *placet* (volgens Bréal), een ander (Meillet in de *Mémoires de la Société de Linguistique*, IX 56) brengt schoorvoetend en in een nootje de gissing te voorschijn dat het tweede lid zou behooren aan een ander, insgelijks verdwenen verbum, nl. **vortēre*, dat tot *vortĕre* (klassiek *vertĕre*) in dezelfde betrekking zou gestaan hebben als *pendēre* staat tot *pendĕre*. Beide vernuftige onderstellingen, maar die afstuiten op de onmogelijkheid van het verklaren der verandering van de consonant *b* in de verbindingen *obh-* en *obv-*.

Daar omtrent dit punt bij de Latinisten eene onklare voorstelling schijnt te heerschen, wensch ik in dit verband hierbij even stil te staan. *Ob*, zoowel als *ab* en *sub*, is in het

---

[1]) Uit *Mém. de la Soc. de Lingu.*, XIII, 103, n. 4 zou men mogen afleiden dat Bréal zijne gissing omtrent *oportet* = *ob* + een met *portio* verwant woord thans heeft laten varen.

Latijn de voortzetter van eene onbuigbare Idg. partikel, die oorspronkelijk tweelettergrepig geweest is. Aan *ab, ob, sub* beantwoorden in het Grieksch *ἀπό, ἐπί, ὑπό*. Deze vormen, die veel dichter staan bij den proëthnischen toestand dan de Latijnsche, hebben de oorspronkelijke eindvocaal die in het Latijn afgevallen is, en overal *p*, waar men in het Latijn eene *b* schrijft. Die verandering van tenuis in media is jonger dan de verdwijning van de eindvocaal. In werkelijkheid is zij niet zoo dikwijls voorgekomen, als uit het schrift schijnt te blijken. De geijkte orthographie schrijft *ab, ob, sub* altijd met *b*, ook dan, wanneer men *p* sprak, zooals bij *abstinere, ob patriam mori, subtemen*. Maar in de meeste gevallen heeft men ook inderdaad *b*, niet *p*, doen hooren, want niet alleen vóór alle stemhebbende consonanten (b.v. *abducere, objurgare, submittere*) sprak men de oorspronkelijke tenuis als eene media uit, maar ook vóór vocalen. Men zeide *abillo*, niet *apillo*; *obiram*; *abhomine* — een gevolg hiervan dat de praepositie proclitisch was. Het overwicht van de uitspraak met de media *b* bracht de menschen er toe om *ab, ob, sub* regelmatig met *b* te schrijven, al ontbreekt het natuurlijk niet aan vrij wat gevallen waarin steenhouwers en librarii, bewust of onbewust, in plaats van de geijkte schoolorthographie phonetisch schrijvend de *p* zetten, waar hun oor die waarnam. Doch om die orthographie — op zich zelf eene zaak van luttel belang — verder te laten rusten, in drie gevallen is de oorspronkelijke *p* bewaard gebleven, vooreerst in het adj. *supinus*, dan in de twee verba *aperire* (openen) en *operire* (bedekken). Alle drie woorden moeten opklimmen tot den tijd dat de drie praeposities nog tweelettergrepig waren; *supinus* is een directe afleiding van **supŏ* (of reeds **supĕ*) = *sub*; *aperire* en *operire* bevatten als tweede element een verdwenen verbum **verio* [5]), door uitvalling van de *ev* achter de *p* werd **apeverio*, **opeverio* tot *aperio*, *operio*. Deze verklaring is in overeenstemming met een allerbekendst verschijnsel in het Latijn, en zóó alleen lijkt

5) Zie b.v. Lindsay, t. a. p.

mij deze door vele Latinisten verdedigde etymologie van *aperio* en *operio* aannemelijk. Ik begrijp niet, hoe de voorstanders van die afleiding kunnen uitgaan van **apverio*, **opverio* met éénlettergrepig praefix. En toch doen zij dit, waarbij zij over het hoofd zien dat in het Latijn de consonant van *ab*, *ob*, *sub* zoo maar niet afvallen kan. Uit **apverio*, **opverio* kon met geen mogelijkheid iets anders voortkomen dan **abverio*, **obverio*.

Met dat al is Meillet het dichtst bij de waarheid geweest. Want, om tot *oportet* terug te keeren, ik verklaar het woord als ontstaan uit *opi vortet*, den datief van *ops* met het futurum van *verto*. *Opi vortet*, in de bet. 'zal tot zegen —, tot voordeel strekken, zal ten goede komen', in verbinding met een infinitief gaat als van zelf over in de beteekenis: het is dienstig, noodig, betamelijk, behoorlijk; het moet. Zie hier een paar Plautus-plaatsen waar men de grondbeteekenis nog duidelijk ziet doorschemeren. Een slaaf, die het hart op de rechte plaats heeft, zegt Messenio in de Menaechmi (vs. 970), handelt in zijn eigen belang als hij meer denkt om zijn rug dan zijn keelgat, om zijn beenen dan zijn buik. *Tergum quam gulam, crura quam ventrem oportet* |*potiora esse quoi cor modeste situmst*. In de Bacchides van denzelfden comicus zegt een slaaf, als zijn meester hem gaat uithooren (vs. 790), ter zijde: 'het zal beter zijn dat ik nu niets weet; ik heb alles vergeten': *nil jam me oportet scire: oblitus sum omnia*.

Bij een zoo gewilde uitdrukking als dit *opi vortet* moet geweest zijn, is de verkorting tot *oportet* in de taal van het dagelijksche leven juist iets wat men, bij de bekende neiging van het Latijn om intervocalisch *v* te onderdrukken, a priori zou verwachten. Zoo is reeds zeer vroeg *si vultis* in snelle uitspraak tot *sultis* geworden; *obliscor* sprak men naast *obliviscor*, *citas* naast *civitas*, *res dina* naast *res divina*, *controrsia* [6]) enz. enz. *Avunculus* komt in de Plautijnsche taal, die dichter bij het werkelijk gesproken Latijn staat, dan bijna eenig ander

---

[6]) Zie bv. Plautus Mercator 846 *citatem*, Menaechmi 592 *controrsia*, Epidicus 316 *rem dinam*. Het metrum bewijst hier de verkorte uitspraak.

litterair document uit de klassieke oudheid, vele malen voor als een drielettergrepig woord.

Het verschil tusschen de vergeleken gevallen en dat waarin *opi vortet* tot *oportet* is geworden, is hierin gelegen dat in ons geval de volle vorm geheel en al verdwenen is. De reden van die verdwijning ligt voor de hand. Het veel gebruikte *oportet* had een beteekenisinhoud verkregen, die vrij ver afweek van den alleroudsten. Men vergat zoodoende den oorsprong, zag *oportet* voor een praesens aan, ging het doorconjugeeren in imperfectum, futurum enz., natuurlijk naar het model van de verba van de 2e conjugatie, maakte er dusdoende een perf. *oportuit* en een infinitief *oportēre* bij. Zulk een scheppingsproces langs den weg der analogie vereischt niet zoo heel veel tijd. Een paar geslachten zijn daartoe voldoende. Toen het Latijn eene litteratuurtaal werd, was het nieuwe werkwoord reeds lang kant en klaar, al gaat het niet aan, wat reeds K. O. Müller inzag, in eene oude, aan koning Numa toegeschreven lex regia, de oudste bewijsplaats voor *oportet* te zoeken (zie Festus s. v. *occisum* in Müllers uitg. p. 178). Reeds bij Plautus bezit *oportet* al de schakeeringen van beteekenis, die het in de klassieke Latiniteit vertoont, en bovendien nog eene, die als laatste uitlooper mag gelden van de beteekenisontwikkeling, zooals ik ze mij voorstel. Omdat die in de lexica niet geheel naar behooren vermeld wordt, ga ik er hier nader op in. Meermalen vindt men in Plautijnsche stukken *oportet* in den zin van ons 'moeten' bij het trekken van eene conclusie. Cistell. 717 *hanc scire oportet filia tua ubi sit, signa ut dicit* beteekent „te oordeelen naar de kenteekenen, die zij opgeeft, moet zij weten waar uwe dochter is;'' hier is 'moet zij weten' zooveel als 'is het rationeel dat zij weet'. Bacch. 552 roept Pistoclerus uit, nadat Mnesilochus hem een gemeenen streek van een quasi-vriend verteld heeft: *improbum istum esse oportet hominem*, 'die vriend van jou moet dan wel een slechte kerel zijn' [7]).

---

[7]) Vgl. nog Amphitryo 738. 1031, Asinaria 465, Captivi 283, Menaechmi 608. Facciolati geeft de concludeerende beteekenis van *opor-*

Doordat Lachmann op eene plaats van Lucretius (I, 778) die beteekenis miskende, wilde hij daar noodeloos *oportet* in *necesse est* veranderen. Ik durf niet zeggen of dat gevolgtrekkende *oportet* in het klassicke Latijn en later aangetroffen wordt. Talrijk kunnen de voorbeelden van zulk een gebruik moeilijk wezen, anders zou dat wel de aandacht der lexicografen getrokken hebben.

De constructie van *oportet* levert geen bezwaar op tegen de voorgestelde genesis. Integendeel. Bij een woord, ontstaan uit *opi vortet*, is een infinitief de natuurlijke aanvulling. Het oudere Latijn kent dan ook geen andere verbindingen van het als impersonale gevoelde *oportet* dan met infinitief of met participium + zoo noodig, een subjectsaccusatief; laatstgemeld type: participium (plus accus.) is, gelijk men weet, de voortzetting van een oudere constructie met het supinum, dus al weder een infinitief. De bloote conjunctief bij *oportet* is van jongeren datum, waarschijnlijk in den Ciceroniaanschen tijd, naar analogie van *licet* en *necesse est*, opgekomen. Cicero zelf gebruikt het type *facias oportet* herhaaldelijk.

2. *utor*.

Omtrent de etymologie van *utor* kom ik, in hoofdzaak altans, niet met iets nieuws aan. Het is mij gebleken dat die welke ik sedert jaren pleeg te geven reeds door anderen gevonden is. Maar afgezien hiervan dat qui ante me mea dixerunt de zaak meer in het voorbijgaan behandeld hebben, heeft wat ik hier in het midden ga brengen genoeg zelfstandigs om de volgende uiteenzetting te wettigen.

Het is van algemeene bekendheid dat de *ū* van *ūtor*, evenals die van *cūra*, *ūnus*, *lūdus*, *mūrus*, *mūnire*, *pūnire* enz. gemonophthongiseerd is uit de diphthong *oe*, gelijk aan ouder *oi*. De inscripties van de republiek wijzen dit uit. Het valt mitsdien niet moeilijk den vorm aan te wijzen, waarin

---

tet op, maar geeft geen enkel voorbeeld uit den Ciceroniaanschen tijd of later; Georges gaat ze stilzwijgend voorbij. Zie nog hierachter bldz. 138.

wij mogen verwachten de verwanten van *utor* in andere Idg. talen aan te treffen. Voor het Grieksch komt allereerst in aanmerking het Homerische, ook door latere poëten gebezigde woord οἶτος 'lot'. Volgens eene opgave in Ebeling's *Lexicon Homericum* zou Lobeck in eene aanteekening op eene plaats van Sophocles (Ajax 806), waar τἀνδρὸς ἔξοδος κακή staat in denzelfden zin als het Homerische κακὸν οἶτον ὀλέσθαι, het vermoeden hebben uitgesproken dat οἶτος oorspronkelijk moet hebben beteekend 'gang'. Maar in zijne editie van den Ajax van 1835 heb ik die niet gevonden, en moet dus in het midden laten of reeds voordat de uitkomsten van de taalvergelijking in die richting stuurden, door een volbloed classicus het begrip 'gaan' in οἶτος gezocht is. Voorzooverre ik weet, is Georg Curtius, in zijne *Grundzüge der griech. Etymologie*, de eerste die οἶτος — en bovendien nog οἶμος (weg), οἴμη (wijze, lied) — breugt tot den Idg. wortel *i*, sterk *ei* en *oi*, die „gaan" beteekent. Formeel staat niets aan die equatie in den weg, οἶτος staat tot het praesens εἶμι, als κοίτη tot het praesens κεῖμαι. Brugmann heeft ze in zijn *Grundriss* geregistreerd.

Ook de beteekenisovergang strookt met waartoe wij uit den vorm zouden mogen besluiten. „Iemands lot" is de samenvatting van hoe het met hem gaat, wat er met hem voorgaat, hoe het met hem afloopt. Aan woorden, die van verba van gaan gevormd zijn en een aan 'lotgevallen, lot' grenzende beteekenis aangenomen hebben, is er waarlijk geen gebrek. Men denke b.v. slechts aan skt. *gati*, lat. *eventus*, het hgd. *Vorgang*. Hier is het meer het begrip 'gebeurtenissen' en de door die gebeurtenissen geschapen 'toestand', *die Lage*, dat op den voorgrond treedt, dan dat van een toebedeeld of voorbeschikt lot, *das Schicksal*. Welnu, ook in de Homerusplaatsen waar οἶτος voorkomt, trof het mij te ontwaren dat dit abstractum zich overal goed door 'gebeurtenissen' of 'toestand' laat weergeven, en het niet noodig is het met de antieke scholiasten en de lexicografen gelijk te stellen met μόρος. Al vroeg moet het vooral in malam partem gebruikt zijn;

de verbinding κακὸν οἶτον (accus.) is bij Homerus de meest gewone, en waar de treurigheid van den toestand niet uit κακὸς blijkt, komt die op andere wijze uit den samenhang voor den dag. Een goed denkbeeld van den begripsinhoud van het Homerische οἶτος geeft de plaats in de Odyssee (θ, 489 vgg.), waar Odysseus tot Demodokos zegt:

λίην γὰρ κατὰ κόσμον Ἀχαιῶν οἶτον ἀείδεις,
ὅσσ' ἔρξαν τ' ἔπαθόν τε καὶ ὅσσ' ἐμόγησαν Ἀχαιοί.

Hier beteekent οἶτος de *res gestae*, de 'faits et gestes' van de Grieksche ridders voor Troje, en de dichter zal dien term gekozen hebben omdat het παθεῖν en het μογῆσαι een zoo overheerschend deel van die ἔργα uitmaakt.

Om die reden behoef ik alleen volledigheidshalve te vermelden dat Bezzenberger (in zijne *Beiträge*, IV, 223) in 1878 οἶτος terugbracht tot een ondersteldden wortel *oit*, die ook in αἶσα aanwezig zou moeten zijn. Blijkbaar ging hij uit van de voetstoots aangenomen beteekenis „toebeschikt lot". Vreemder mag het heeten dat een goede vijftien jaar later een zoo nauwgezet man als Lindsay die verkeerde afleiding overnam [8]).

Dat zij verkeerd is, behoeft thans niet nader te worden aangetoond. Maar Bezzenberger schijnt de eerste geweest te zijn, die ook verband ondersteldde tusschen οἶτος en *utor*. Later heeft Danielsson in Pauli's *Altitalische Studien* (III, 198) eveneens verwantschap van die twee aangenomen, maar beide afgeleid van den wortel *i* 'gaan'' wat Curtius, zooals wij zagen, reeds vroeger ten opzichte van οἶτος had geleerd. Ook aan deze aanvulling van Curtius' etymologie van dit Grieksche woord heeft Brugmann in zijn *Grundriss* eene plaats gegeven (zie aldaar II, 1042).

Is dit alles juist beoordeeld, dan heeft de beteekeniswijziging in Italië een anderen weg gevolgd dan in Griekenland. Gegeven is van *ūtor* de beteekenis 'gebruiken', en van het bijbehoorende adj. *ūtilis* is de bet. „nuttig" natuurlijk eerst secundair; oorspronkelijk was het = „bruikbaar". Hoe hebben

---

[8]) Zie zijn *Lat. Lingu.*, p. 247 § 39.

wij ons nu voor te stellen dat van een wortelwoord dat een gaan, eene beweging uitdrukt, de een of andere afleiding het vaste emplooi gekregen heeft om het begrip „gebruiken" te kennen te geven? De ablatiefconstructie bij *utor* wijst ons hier den weg. Zij laat zich niet, zooals die bij *fruor* en *fungor* als een Idg. erfstuk aantoonen, noch zooals bij *potior* en *vescor* rechtstreeks langs logischen weg verklaren. Gaan wij uit van een werkwoord van beweging, dan hebben wij in *utor amico* de voorstelling van een „gaan met", een „op- en neergaan met", omgang met een vriend; *qui utitur gladio* gaat om met een zwaard, gebruikt het.

Daarenboven, die beteekenisontwikkeling heeft parallellen. Het oudste Indische dialect dat wij kennen, de taal der Wedische offerliederen, bezit een substantief dat eveneens tot den Idg. wortel *i*, *ei*, *oi* behoort, en dat nu eens „gang, loop, beweging" beteekent, dan weder „manier, gewoonte, gebruik." Omtrent de verklaring van dat woord *éva* in die Wedaplaatsen bestaat geen twijfel; de Europeesche geleerden en Sāyaṇa stemmen hier overeen. Behoudens een voor de zaak zelve niet essentiëel verschil ten opzichte van de consonant van het suffix, is dit *éva* naar vorm, accent en beteekenis de tegenhanger van het Gr. οἶτος. En wanneer het waar is, wat Fick beweert en Kluge in zijn *Etym. Wörterb. der deutschen Sprache* als mogelijk onderstelt, dat het Oudsaks. *êo*, ohd. *êwa*, vgl. hgd. *Ehe*, met dat Wedische *eva* nagenoeg samenvallen, dan moet de richting, die de beteekenis van dat woord heeft gevolgd en die van „gang" en „loop" door „beloop" en „trant" naar „gewoonte" en „gebruik" voert, hier al in proëthnischen tijd zijn ingeslagen. Ik zelf ben geneigd dat aan te nemen. Want er is nog een ander Germaansch woord, dat hier ter vergelijking in aanmerking zou mogen komen. Ons woord *eed*, in de verschillende Germaansche talen mutatis mutandis aanwezig, stemt volkomen overeen niet met *éva*, maar met οἶτος. Dat het accent ook in het Oergermaansch op de eerste syllabe viel, bewijst de *th* van got. *aiþs* en eng. *oath*; dat *ai* uit *oi* ontstaan is, volgt uit

de vergelijking met het Oudiersche *oeth* (eed); het grammaticale geslacht is hetzelfde. Alleen de beteekenis verschilt. Maar deze knoopt weder aan aan die van ohd. *êwa* en wed. *êva*. Is dit zoo, dan is de bekende beteekenis die het woord *eed* sinds menschenheugenis in de Germaansche taalfamilie heeft, af te leiden uit eene oudere, nl. die van „eedsformulier", en deze moet weder uitgegaan zijn van de algemeenere „herkomstige manier, juiste vorm, ritus, trant". Voor zooverre ik het kan beoordeelen, staan de historische feiten, die de lexicografie te boek heeft gesteld, aan dien hypothetischen beteekenisovergang niet in den weg.

Het zou te ver voeren, om van andere woordfamilies dan de wortel *i* en zijne afleidingen parallellen bij te brengen. Ik wijs alleen in het voorbijgaan op het Oudindische woord *ṛtá*.

Tot hiertoe heb ik opgenoemd wat de gegeven etymologie van *ûtor* kan ondersteunen, nu kom ik met een bezwaar, en wel een dat niet gering te schatten is, al vind ik het bij Curtius en Brugmann niet vermeld. Door *ûtor* met οἶτος, het werkwoord met het nomen in verband te brengen, moet men een van de twee, óf aannemen dat het Lat. verbum van een met οἶτος overeenkomstig hypothetisch substantief **oetus*, een synoniem ongeveer en verwant van *iter* en *itiner*, is gevormd, óf dat *ûtor* geen denominatief is, maar rechtstreeks van den wortel moet worden afgeleid. In het laatste geval hebben wij te doen met een zoogenaamd uitgebreiden wortel, het Wurzeldeterminativ zou dan zijn *t*, zooals bij *necto* en *plecto*, maar men zou dan een ander vocalisme verwachten: **eitor*, niet *oitor*. Is *oitor* echter een denominatief, hoe komt het dan tot de derde conjugatie te behooren? **oitari* zou men moeten verwachten, of **oitiri*, niet *oiti*. Dit bezwaar ontneemt aan de bewijsvoering haar klemmende kracht, maar weegt mijns inziens niet op tegen al hetgeen overigens is in het midden gebracht. Ik geloof niet dat *oitor* een wortelwerkwoord is, ik houd het voor de afleiding van een nomen. Op zichzelf is het zeer goed mogelijk dat het voorhistorische Latijn zulke denominativa, die uiterlijk het aanzien

hebben van wortelverba, kon vormen evengoed als het Sanskrit dat doet; in *tribuere* en *statuere* bezit het historische Latijn analoge formaties, misschien zelfs in *fervĕre.*

3. *flumen, fluvius, fluere.*

Bestaat *flūmen*, evenals *numen*, uit een op vocaal uitgaanden verbaalwortel + het suffix *-men*, of is vóór de *m* een consonant uitgevallen, zooals in *examen*, *subtemen*? Men pleegt tegenwoordig het laatste aan te nemen en laat *flūmen* ontstaan uit **flougmen* (= nog ouder **fleugmen*). De gutturaal is ook aanwezig in *fluxi*, het adj. *fluxus*, het subst. *fluctus*. Verder komt in een fragment van Livius Andronicus voor *confluges* [9]). Het ontbreken van dat consonantische element in *fluere*, *fluo*, *fluvius* geeft geenerlei moeilijkheid; *fluctus* en *fluxus* kunnen tot *fluvius* staan als de nom. *nix* tot den gen. *nivis*, als het subst. **frux* (waarvan *frugi*, *fruges*, *frugalis*) en *fructus* tot *fruor*, inf. *frui*. Op grond van deze binnen de grenzen van eene bekende klankwet zich bewegende wisseling brengt men het verbum *fluere* met zijne familie tot een Idg. wortel *bhleugh^v*, *bhlough^v*, zwak *bhlugh^v*.

Er is maar één bezwaar. Zulk een wortel is nauwelijks ergens anders te vinden. Men behelpt zich met een paar Grieksche woorden, waarin die onvindbare steken moet, te weten *οἰνόφλυξ* en *φλυκτίδες*. Sedert Brugmann ze in den eersten druk van het eerste deel van zijn *Grundriss* opnam (§ 427 *c*, vgl. 2e druk, bldz. 526), figureeren zij als vaste voorbeelden van de vertegenwoordiging van dien wortel buiten het Latijn, en worden gaarne met lat. *fluo* in één adem genoemd. Maar de beslistheid waarmede, in navolging van Brugmann, Per Persson, [10]) en na hem Lindsay (*The Latin Language*, p. 499) en Stolz (*Hist. Grammatik der lat. Sprache*, p. 252) met die

---

[9]) Zoo de betrouwbaarste overlevering bij Nonius 62, 20; een paar hdss. hebben *conflugae*. Zie hierover o. a. Solmsen, *Studien zur lateinischen Lautgeschichte*, p. 129.

[10]) Zie diens *Studien zur Lehre der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation* 1891, bldz. 16 en elders (verg. den index).

equatie als een vaststaand feit voor den dag komen, is niet gerechtvaardigd. Vooreerst beteekent het Latijnsche woord 'vloeien, stroomen'; *fluvius*, *flumen* is het woord voor een 'stroomend water', de beteekenissen van de afgeleide *fluctus* en *fluxus* zijn uit het grondbegrip 'vloeien, stroomen' zonder moeite te verklaren.... maar het Grieksche οἰνόφλυξ, g.-φλυγος beteekent 'dronken', en φλυκτίδες is een medische term om 'etterblaasjes, puisten' en dergelijken te benoemen, zoo ook φλύκταιναι. Ik weet wel, het verloop van beteekenissen kan zeer zonderlinge wegen gaan, maar hij die woorden welke, wat hun begripsinhoud betreft, niets hoegenaamd met elkander te maken hebben samenbrengt, moet toch eenigszins rekening houden met dat verschil, moet altans trachten er rekenschap van te geven. Bij geen van de geleerden, die de een den ander napratend, *fluere* 'stroomen'' met οἰνόφλυξ 'dronken' en φλυκτίδες 'blaasjes, puisten' combineerden, vond ik een zweem van poging tot verklaring van het groote verschil van beteekenis. Alleen misschien dit, dat de wortel *bhlugh*', waartoe zij behooren, eene zwelling uitdrukt. Daarenboven, Per Persson zag het zelf in, die wortel moet de uitgebreidere vorm zijn van kortere; het bijbehoorende verbum luidt niet slechts φλύζω en φλύσσω, maar ook φλύω, en die wortel *bhlu* heet weder 'erweitert' uit *bhel* [11]). Naar hunne beteekenis dus hebben de samengevoegde Grieksche en Latijnsche woorden niets met elkander uit te staan, en formeel is het zeer goed mogelijk dat de Latijnsche gutturaal, ceteris affinibus, onafhankelijk is van den Griekschen.

Er is nog eene andere aanleiding tot twijfel. De Indische taaltak en de Grieksche bezitten zeer gebruikelijke woordgroepen, onderling verwant, om 'vloeien, stroomen' en 'stroomend water' uit te drukken, woordgroepen die het volmaakte tegenbeeld opleveren van de reeks *fluere*, *fluvius*, *flumen*, *fluctus*. In het Sanskrit hebben wij een praesens *srávati*, in bet. = lat.

[11]) Over den wortel *bhel* zie Brugmann's *Grundriss*, II, 964, volgens wien lat. *flēre* en *flōs*, alsmede gr. φλέω en φλύω daaronder zouden ressorteeren.

'fluit', van den wortel *sru*, met vele afleidingen als *sruti*, *srotas* in de bet. 'fluvius, flumen', enz., in het Grieksch *ῥέω* met *ῥόος* en *ῥεῦμα*, die den sterken vorm van den wortel vertoonen, gelijk *ἐῤῥύην*, *περίῤῥυτος*, *ῥυθμός* den zwakken. Ook in het Eraansch, Slavisch en Germaansch vindt men allerlei leden van deze woordfamilie; ons woord *stroom* zelf, en het in Slavische talen gewone woord voor 'eiland' *ostrov* [letterlijk = *ἀμφίῤῥυτος*] mogen als voorbeelden dienen. Alleen in den Italischen taaltak heeft men geen spoor er van teruggevonden.

Het ligt voor de hand om zich hier af te vragen: heeft men soms in *fluere* met toebehooren de representanten te zien van den Idg. wortel *sru*, *sreu̯*? Men zal zich dat zeker ook afgevraagd hebben, maar is voor de identificatie teruggedeinsd, omdat men den overgang van *r* in *l* hier niet wist te verklaren. Aan idg. *sreveti* kan beantwoorden een Lat. verbum **fruit*, ontstaan uit **frŏvit*, desgelijks behoort men te verwachten **fruvius* en **frumen*. Wat men feitelijk aantreft: *fluit*, ontstaan uit *flovit*, *fluvius*, *flumen*, strijdt met de theorie. Daarom wordt *fluere* met zijne familie zorgvuldig van de, behoudens die *l*, in vorm en beteekenis naast aangrenzende afstammelingen van den Idg. wortel *sru* gescheiden gehouden. Is dit eene goede beslissing?

Overgang van *r* tot *l* of omgekeerd is geen ongewoon verschijnsel; evenwel, waar ze voorkomt, kan men doorgaans de voorwaarden of omstandigheden aanwijzen, onder welke zulke overgang plaats had. Afgescheiden van die naar plaats en tijd verschillend inwerkende factoren, zijn de beide liquidae in de Europeesche leden van onzen taalstam, alsook in het Armenisch, standvastig; zij gaan niet in elkaar over. Een *l*-wortel heeft daar overal *l*, een *r*-wortel overal *r*. En in het geval van *flovit*, *fluit* kan men geen voorwaarden of omstandigheden ontdekken die recht zouden geven juist hier een overgang van *r* tot *l* aan te nemen. Een zwaarwichtig argument. Maar is het afdoende?

Wij hebben te kiezen tusschen eene etymologie die zoo

evident schijnt, dat zij algemeen zou zijn aangenomen, ware er niet eene abnormale klankwijziging in het spel, en eene die formeel onberispelijk, voor het gezond verstand uiterst onwaarschijnlijk en gezocht moet heeten. Voor mij is de keus niet twijfelachtig. Ik zou kunnen herinneren aan het fragmentarische van de gegevens die ons voor de beoordeeling van de geschiedenis van de klankverbindingen uit een zoo ver achter ons liggend tijdperk ten dienste staan, waardoor het zeer goed mogelijk is dat de overgang van *r* in *l* hier om onbekende reden werkelijk plaats heeft gehad, zonder dat wij in de gelegenheid zijn die reden te weten te komen. Ik zou kunnen wijzen op een geval als van de Grieksche woorden *βρέφος* en *δελφύς* die, ondanks de onverklaarbare *r* in plaats *l* in het eerste woord, toch kwalijk van elkander gescheiden kunnen worden. Maar toch zou ik mijne overtuiging omtrent de verwantschap van *ῥέω* en *flu* hier niet durven uitspreken, wanneer ik niet tevens eene gissing kon bijbrengen die de aanleiding tot de verandering in uitspraak mag verklaren, waardoor klankwettig *fr* tot abnormaal *fl* werd.

Ik zoek die aanleiding in de inwerking van een woord dat in klank nabij kwam en naar zijne beteekenis zich als van zelf er mede zal geassociëerd hebben. Naast *sru* bezit het Indogermaansch een wortel *plu* met verwante beteekenis. In het Sanskrit en in het Grieksch is eene geheele familie van woorden voorhanden, die hiertoe behooren; skt. *plávate* valt formeel samen met gr. *πλέει πλεῖ*, skt. *plavá*, op accentverschil na (trouwens door verschil van beteekenis volmaakt gewettigd) met gr. *πλόος πλοῦς*. In het Slavisch worden afleidingen van dien wortel eveneens aangetroffen; desgelijks in het Germaansch, onze woorden *vlieten* en *vloed* behooren daartoe. De wortel *plu* heeft een rijkeren begripsinhoud dan *sru*. Vooreerst kan hij als een synoniem er van beschouwd worden, want hij kan 'stroomen, vloeien' beteekenen. Maar hij kan ook snelle beweging in anderen zin uitdrukken; skt. *plavate* vereenigt de beteekenis 'op het water drijven' met die van 'begieten', van 'zweven' en 'springen' (bv. van apen

gezegd); in het Grieksch heeft de beteekenis 'op het water drijven, varen' alleen het veld behouden.

Ook in het Latijn heeft deze wortel zijne vertegenwoordiging. *Pluit* 'het regent', uit ouder *plovit*, wordt met het bijbehoorende nomen *pluvia* als verwant van skt. *plavate* en gr. πλεῖ door een ieder erkend. Waarom zou men dan ook deze verwantschap betwijfelen? De vorm van het Latijnsche verbum is in overeenstemming met wat de theorie doet verwachten. De enge begrenzing van zijne beteekenis kan geen bezwaar opleveren. Dat een woord hetwelk oorspronkelijk eene ruime gebruiksfeer had met verloop van tijd terrein verliest, is niets vreemds. Een ieder weet dat in het Fransch het werkw. *pondre*, de rechtstreeksche voortzetter van lat. *pōnĕre*, geen ander 'leggen' te kennen geeft dan wat een vogel tot subject en een ei tot object heeft. Eene dergelijke specialiseering van het domein van *pluere* tot geen ander vlieten of doen vlieten dan van water uit de wolken is volkomen normaal.

Maar met hetzelfde recht als men aanneemt en aannemen moet, dat *plovĕre* in voorhistorischen tijd verlies aan invloedssfeer, om het zoo eens te noemen, geleden heeft, met hetzelfde recht moet men zich voorstellen een tijd toen *plovĕre* nog zijne ruimere beteekenis bezat en daarnaast bestond een werkwoord *frovĕre*, vrij wel een synoniem. Die tijd moet er geweest zijn. De overgang van Idg. *sr* tot *fr* is op Italischen bodem overoud; hij is allen Italischen dialecten gemeen. Men had dus naast elkander *frovĕre* en *plovĕre*, het eerste in de bet. 'stroomen', het tweede kan 'stroomen' en 'op het water drijven' beteekend hebben. Tot dusverre staan wij op vrij vasten bodem. Nu is mijne onderstelling deze, dat beide verba zich met elkander in het taalgevoel van de Latijn sprekende menschen hebben geassociëerd. Onder den invloed van die wisselwerking werd *frovĕre* tot *flovĕre*. Daarmede wordt tevens de verschrompeling van het gebied van *plovĕre*, dat ten slotte niet meer omvatte dan de aanduiding van wat Jupiter Pluvius naar beneden doet stroomen, begrijpelijker. Immers naast *flovĕre*, jonger *fluere*, den mengvorm ontstaan door de ineen-

looping van de twee oudere: *frovĕre* en *plovĕre*, behoefde men geen tweede woord om het begrip 'stroomen' uit te drukken. Voor deze hypothese valt nog bij te brengen dat *fluitare* beteekent 'op het water drijven', eene beteekenis die onbegrijpelijk is, wanneer men uitgaat van *sru*, maar die uitnemend past bij den wortel *plu*. En dat de klankwijziging zich van *frovĕre* ook uitbreidde over de daarmede samenhangende nomina, zoodat, toen men *fluere* ging zeggen, men ook *fluvius* en *flumen* zeide, spreekt bijna van zelf.

In de door mij verdedigde stelling is nog geene verklaring gegeven van de herkomst van de gutturale muta, die in *fluxi*, in het subst. *fluctus* en het adj. *fluxus* aanwezig is. Meer dan ééne verklaring is hier mogelijk, zonder dat er voldoende aanwijzing is, aan welke de voorkeur te geven. Maar de zaak is voor mijn doel van ondergeschikt belang. Immers ook bij *struere* vindt men *struxi*, *structus*, *structura*, en toch is dit voor de Latinisten geen beletsel om als wortel op te stellen — en zij doen het eenstemmig — *stru*, eene uitbreiding van algemeene idg. *str*, sterk *ster*, *stor*. De verklaring, die zij geven van den gutturaal in *struxi* enz. is weinig waarschijnlijk. Die zou daar gekomen zijn naar analogie van *fluxi* en *fluctus*. Wat voor aanleiding kan hiertoe geweest zijn bij twee in beteekenis zoo uiteenloopende verba, en dat in een tijd toen ook *pluere*, *ruere*, *nuere* daarnaast bestonden met perfecta op *-ui*, en ook het perf. *fui* praesensvormen van *fuo* naast zich had?

De eenvoudigste wijze zich rekenschap te geven van de vermeerdering met gutturalen eindklank, die bij allerlei vormen van beide verba, *struo* en *fuo* zich voordoet, schijnt wel deze dat men hier met worteluitbreiding te doen heeft. Er zijn een aantal ontwijfelbare gevallen van Idg. wortels met parallelvormen, die door toevoeging of wijziging van een element van elkander verschillen. Men vindt ze te kust en te keur in de monografie die Per Persson in 1891 over dit onderwerp geschreven heeft [12]). In den grond der zaak is de ver-

[12]) Zie boven, bldz. 124.

houding van *fluo* en *struo* tot *fluxi* en *struxi*, tot *fluctus* en *structura*, ongeveer die van ons werkwoord *ik sta* tot *ik stond* en het subst. *stand*. De ouderwetsche grammatici zouden hier hun term heteroclise mogen toepassen, zooals zij dat doen bij πολύς, gen. πολλοῦ. Wat de reden geweest is, waarom die dubbelvorm zich wel vertoont bij *struere* en *fluere*, en niet bij *ruere* en *nuere*, weten wij evenmin als waarom juist *staan* en *gaan* in het pf. hebben de heteroclitische vormen *stond* en *ging*. Maar die onzekerheid kan voor den Latinist geen beletsel wezen om zich, onafhankelijk van dat verschijnsel van heteroclise, een oordeel te vormen over de herkomst van *struere* en *fluere*, evenmin als de Germanist er daarom van afziet *gaan* en *staan* te voegen bij de verwantschap, waartoe de gegevens der taalvergelijking hem in staat stellen.

4. *pius*.

Ik wend mij nu tot *pius*, een overoud woord, dat het Latijn met zijne Italische zusterdialecten gemeen had. Vrij helder zijn ons de voorstellingen, die de Italiërs met dat adjectief en zijne afleidingen verbonden, maar het schijnt dat er geen aanknoopingspunten zijn, die ons het recht zouden geven om het ook buiten Italië terug te vinden. Wat in die richting tot nog toe beproefd is, bepaalt zich tot eenige ter loops geuite vermoedens, zonder dat men wat dieper op de zaak inging. Vooreerst hebben wij eene thans geheel verouderde poging van Bezzenberger en Fick om *pius* in te lijven bij de bekende familie, waartoe ook het Homerische τίω behoort; zij dagteekent van het jaar 1881 (zie *Bezzenbergers Beiträge*, VI 296). In 1884, in het vijfde deel der *Mémoires de la Linguistique* (bldz. 156) bracht Bréal *pius* tot *pangere*, waarbij hij onderstelde dat de gutturaal zou zijn uitgevallen; in zijn *Dictionnaire Etymologique* verwijst hij naar dat opstel. Zijne bewijsvoering is zoo schraal en ook zoo onvolledig [13]), dat hierop

[13]) Zoo wordt er geene verklaring gegeven hoe het komt dat de *a* van *pangere* tot *i* geworden is bij *pius*, en ganschelijk gezwegen over de quantiteit van die *i*.

niet nader kan worden ingegaan. Een derde etymologie, het eerst, zoo ik mij niet bedrieg, door Bartholomae voorgesteld *Stud. z. idg. Sprachgeschichte*, II 185), en door Lindsay geadopteerd, laat ons woord ontstaan uit een hypothetisch **pwīyos* van den wortel *pū*, „louteren, reinigen", die in het Latijn bv. in *pūrus* en *pūtus* wordt aangetroffen. Zij stuit af op het bezwaar dat een Italisch **pwīyos* als uitgangspunt indruischt tegen al wat men op grond van het Italische taaleigen behoort te verwachten. In zulke afleiding van *pu* zoude *u* hare vocaalwaarde steeds behouden hebben; men zou moeten uitgaan van **puwios*, drielettergrepig, en daaruit kan men nooit komen tot *pius*.

Alvorens met eene nieuwe gissing voor den dag te komen, is het noodig de feiten betrekkelijk vorm en beteekenis van het woord in kwestie nauwkeurig vast te stellen.

Wat den vorm betreft: het Latijnsche woord *pius*, waarvan *piare* met zijne composita en beider afleidingen, heeft korte voorlaatste. Men vermoedt dat oorspronkelijk de *i* lang geweest is, niet op grond van het *i* longum op inscripties, want de bewijskracht daarvan is niet groot, maar om een vers van Ennius, ons bewaard bij Cicero de Republica, I, cap. 41, waar de gemoedstoestand der Romeinen beschreven wordt op den tijd dat Romulus ter hemel was gevaren:

pectora pīa tenet desiderium: simul inter
sese sic memorant: o Romule, Romule die enz.

Bij het mededeelen van deze bewijsplaats moet echter tevens vermeld worden dat velen, en onder hen ook Vahlen, de bekende uitgever van Ennius, het citaat eerst laten beginnen bij de woorden *simul inter:* zij beschouwen de vier voorafgaande woorden als van Cicero zelf. Trouwens het palimpsest heeft hier niet *pia*, maar DIV (met A erboven), d. i. *diu* m. pr., *dia* m. sec. Ik voor mij ben het met die opvatting niet eens en voeg mij beslist bij hen die Cicero hier twee volledige hexameters laten aanhalen. Van dat standpunt is de emendatie *pia*, in plaats van het overgeleverde *diu* — *dia*, volstrekt noodzakelijk.

In de Oscische en Umbrische inschriften vindt men allerlei vormen, die ontwijfelbaar aan Lat. *pius* met zijne afleidingen beantwoorden. Het kan vooreerst niet bevreemden dat in een tekst van zuiver ritueelen inhoud, als die van de Iguvijnsche tafelen, herhaaldelijk een verbum en een substantief worden gevonden, die overeenkomen met Lat. *piare* en *piaculum*. Zij worden met enkele *i* gespeld, maar tusschen die *i* en de volgende vocaal staat altijd een *h* (bv. umbr. *pihatu* = lat. *piato*, of umbr. *pihaz* = lat. *piatus*). Voor het Oscisch heeft men slechts twee getuigenissen, één zeker en één onzeker. Op de bronzen plaat van Agnone (in het oude Samnium) komt voor Diův̊ei Piíhiúí, zooals uit het verband duidelijk is, de datief van den door een epitheton nader aangeduiden god Jupiter. Tegen de gewone verklaring 'aan Jupiter, god der vromen' [14]) kan geen bezwaar bestaan. Het drielettergrepig epitheton met lange, misschien zelfs diphthongische eerste syllabe, zou kunnen overeenkomen met een Latijnsch **pīius*, wat tot het tweelettergrepige *pius* zou staan, als het gr. adj. Χῖος (inwoner van Chios) tot Χίος, den eilandnaam. Minder zeker is de verklaring van het tweelettergrepige *pihom*, dat in eene andere Oscische inscriptie — bronzen plaat van Velletri in het oude Volscenland — te lezen staat. Men stelt het gelijk aan lat. *pium*, maar ongelukkig is de beteekenis van dat inschrift duister.

Zooveel blijkt in alle geval, dat de talen der bergvolken overeenstemmen ten opzichte van de *h* achter de eerste lettergreep; in de Agnone-inscriptie kan men eene aanwijziging vinden van de lengte van de vocaal der eerste lettergreep, die voor het Latijn wordt afgeleid uit het straks medegedeelde Enniusfragment. Wat betreft de *h*, die in het Oscisch en Umbrisch nergens ontbreekt maar in de Latijnsche teksten nergens staat, zijn er twee mogelijkheden. Of wij hebben te doen met een echten spirans, voortzetter van een vroegere *gh*,

---

[14]) Conway, *The Italic dialects* geeft in zijn 'Index V' als vertaling ,pios protegenti'.

[= idg. guttur. aspirata], zooals bv. in het Lat. verbum *veho*, in welks afleiding *via* de *h* in het schrift zelfs verdwenen is, óf *h* is een zuiver orthografisch teeken zonder etymologische waarde, zooals in het Latijn bv. *aheneus*, de afleiding van het oorspronkelijk tweesylbige *ais*, *aes*. Beide mogelijkheden staan open. Zoowel Bréal, die in zijn systeem de *h* in *pihatu* enz. voor organisch houdt, als Lindsay, die in de door hem goedgekeurde woordafleiding ze verwaarloost, erkennen het goede recht van de andere opvatting. In zooverre heeft de etymoloog, wat die *h* betreft, vrij spel.

Dit wat den vorm aangaat. De welbekende schakeeringen van beteekenis, die het woord *pius* eigen zijn, vindt men reeds in het oudste Latijn. Reeds daar is *pius* nu eens = 'vroom, godvreezend', dan weder = 'ouderlievend', dan weder 'kinderlievend'. De Grieken vertalen het door εὐσεβής, zoo reeds in eene bilingue inscriptie der Republiek (C.I.L., I, no. 580). Dat wij hier met een godsdienstigen term te doen hebben, springt in het oog. Wat tegenover de menschen *justum* is, heet *pium*, waar het de goden geldt. Het gebruik van het woord *pietas* om den rechten eerbied van kinderen tegenover ouders, de rechte zorg van ouders tegenover kinderen te benoemen, bewijst dat als bron van dien heiligen wederzijdschen plicht niet het *jus* geldt, maar het *fas*. Ditzelfde moet gezegd worden van het *vinculum pietatis*, dat den *civis* aan zijne *patria*, den quaestor in de provincie aan zijn consul bindt. Die ethisch-religieuse beteekenis is het woord door alle eeuwen en bij alle overdraging zóó bijgebleven, dat nog wij ons gaarne van het woord „pieteit" bedienen ter uitdrukking van innige, vrome aanhankelijkheid, die wij met geen Nederlandsch woord zoo nauwkeurig zouden kunnen te kennen geven.

In tegengestelden zin geldt hetzelfde voor *impius* = *scelestus*.

Oorspronkelijk moet er bij *pius* niet alleen aan vroomheid in den zin van deugd en innerlijke reinheid gedacht zijn. De uiterlijke, van allerlei voorbereiding tot en vereischten voor rituele handelingen afhankelijke reinheid speelt in de oude

godsdiensten waarlijk geen geringere rol. Juister gezegd, beide begrippen worden niet scherp onderscheiden. Dit blijkt voldoende uit het gebruik van het werkwoord *piare* en het daarvan afgeleide *piaculum.* In de oude lex voor het heilige woud van Spoletium wordt aangegeven op welken tijd en met welk doel men hout uit dat bosch mag kappen; voor wie op verboden tijd of met een ander doel dan geoorloofd is, uit den lucus Jovis hout gehaald mocht hebben, geldt de bepaling: *Jove bovid piaclum datod* '(zoo iemand) moet aan Jupiter een rund offeren als *piaculum*'; derhalve, om te zuiveren van de smet, die de overtreding van het fas had veroorzaakt, om de daardoor ontstane *impietas* weg te nemen en weder *pius* te worden tegenover Jupiter, was dat *piaculum,* dat middel om *pius* te maken, voorgeschreven. In den geest der antieke godsvereering is het, te onderstellen dat zulk een *piaculum* niet alleen den delinquent, maar de gansche gemeenschap waartoe hij behoorde ten goede kwam, die door het *scelus* van den eenen overtreder tegenover Jupiter onrein was geworden. Een ander voorbeeld. In de Menaechmi van Plautus komt het op een paar plaatsen voor [15]), dat tot personen die men voor krankzinnig houdt, gezegd wordt *jube te piari,* d. i. zooveel als „laat je volgens den ritus met de godheid verzoenen." De voorstelling die aan deze, in Plautus' tijd waarschijnlijk reeds sterk afgesleten 'locution familière', ten gronde ligt, is deze. De krankzinnige is in dien toestand geraakt door toorn van de een of andere godheid. Die straffende toorn was opgewekt door *impietas.* Om weder gezond te worden, moet die *impietas* worden weggenomen. Piat se qui se ex impio reddit pium.

Maar men zegt niet alleen *piare* met den mensch tot object. Ook eene godheid potest piari. Zoo bijvoorbeeld in het Horatiaansche vers, waar van de Latijnsche boeren uit den goeden ouden tijd gezegd wordt, dat zij bij de landelijke feesten, die zij na gedanen zwaren arbeid vierden, *Tellurem porco, Sil-*

---

[15]) Menaechmus Secundus zegt die woorden vs. 291 tot den kok Cylindrus, en vs. 517 tot den parasiet Peniculus.

vanum lacte piabant. Blijkbaar heeft *piabant* hier den zin van *propitiabant.* Gelijk de mensch tegenover de godheid *pius* moet zijn, om genade te vinden in haar oogen, zoo zal hulde en offer niet baten, als de godheid niet *pius* is tegenover den mensch. Het gemeenschappelijk element van beide soorten van pietas is de „genegenheid", eene eerbiedige, met vrees gemengde van mensch tegenover godheid, eene genadige, tot gunstbewijs gestemde van godheid tegenover den mensch. Volkomen analoog is het begrip pietas in zijne toepassing op ouders en kinderen. Ook het bekende Ovidiaansche *cura pii dis sunt et qui coluere coluntur* mag men in dien zin uitleggen, dat de pietas van mensch tegenover godheid de pietas van godheid tegenover mensch ten gevolge heeft. Ergens bij Plautus is *piare* [16]) zelfs synoniem met *colere, propitiare.* Het is waar, in de beteekenis 'den vrome genadig' van de godheid gezegd, zooals wij die straks in het Oscische inschrift van Agnone vonden, is het adjectief *pius,* naar het schijnt, vroeg uit het gebruik verdwenen. Een nagalm daarvan hoort men toch nog bij den navolger van den ouden Ennius; in de Aeneis (2, 536) roept Priamus, als hij den geweldenaar Neoptolemus verwenscht, die zijn zoon Polites vóór het altaar geslacht heeft, uit:

at tibi pro scelere, exclamat, pro talibus ausis
di, si qua est caelo pietas quae talia curet,
persolvant grates dignas.

Zoo is de uitkomst van ons onderzoek naar den oorsprong van de schakeeringen in de beteekenis van het woord *pius* deze, dat als grondbegrip bij *pius* bestaan schijnt te hebben de voorstelling van 'aangenaamheid, welgevalligheid' ten opzichte van iemand.

Nu is er in de Indogermaansche talen eene veelverbreide groep van woorden, waaraan de beteekenis 'aangenaam, welgevallig, vriendelijk, bevriend' inhaerent is. In het Sanskrit

---

[16]) Vgl. Plautus Asinaria 506 *pietatem piare* met ibid. 508 *pietatem colere.*

behoort daartoe de wortel *prī* met zijne afleidingen: *prīyate* = delectari, *prīṇāti*, *prīṇayati* = delectare, ook 'gunstig stemmen, placare', *priyá* 'lief, aangenaam, bevriend', als subst. 'vriend', *prīti* 'genoegen, vreugde, genegenheid, vriendschap'. Desgelijks in de taal der Avesta het adj. *frya* = skt. *priya*, een ander adj. *friϑa* 'lief, geliefd', als subst. = εὔνοια; het werkw. *frī* = skt. *prī* beteekent, behalve 'liefhebben', ook nog 'loven, aanbidden', eig. 'welgezind maken' en wordt met name gebruikt in den zin van bidden tot de godheid. Ook het Slavisch en het Germaansch bezitten menige afleiding van Idg. *prī*; het gewone Russische woord voor 'vriend' *prijatel*, en uit onze eigene taal *vrij*, *vrijen*, *vriend* mogen hier onder anderen genoemd worden. Ook in het Keltisch is deze wortel vertegenwoordigd.

Welnu, ik houd het er voor dat het Lat. *pius* insgelijks een loot is van dit Idg. *pri*, waarbij is aan te nemen dat óf de *r* vroeg is verloren gegaan óf dat er van den beginne af een wisselvorm zonder *r* bestond. Deze gissing levert een dubbel voordeel op. Zij maakt in den Italischen taaltak een oud Idg. geslacht van woorden kenbaar, dat men daar verloren achtte, en zij werpt een nieuw, en naar het mij voorkomt, helder licht op de beteekenisontwikkeling van *pius*. Immers juist dat, wat ons uitgaande van de gegevens van het taalgebruik zelf, als het meest waarschijnlijke uitgangspunt van die beteekenisontwikkeling was toegeschenen, vindt zijne bevestiging in de gegevens door taalvergelijking daaraan toegevoegd, wanneer men de voorgedragen hypothese aanvaardt. 'Aangenaam, welgevallig, vriendelijk', ziedaar de eigenlijke beteekenis van het Idg. woord of juister de Idg. woordfamilie, die in Italië door *pius* en zijne afleidingen wordt vertegenwoordigd. In Italië heeft de spraakmakende gemeente hier bijzondere wegen ingeslagen. Het woord *pius* moet zich vroeg begrensd hebben tot een gebruik alleen bij ethisch-religieuse betrekkingen; op ander terrein werd het door synoniemen als *gratus*, *amicus* verdrongen. Iets dergelijks is er in den Eraanschen taaltak gebeurd, maar alleen bij het werkwoord

(*frī*, *āfrī*), niet bij het adjectief. Aldus dan heette in Italië *pius* tegenover de goden, die hun 'welgevallig', die hun 'welkom' was, de offeraar die overeenkomstig de strenge eischen van het ritueel wel voorbereid en wel toegerust de *res divina* ging verrichten, de vrome die naar de strenge eischen van het fas zijn levensweg bewandelde; tegenover ouders, kinderen, vaderland, kortom tegenover wie men heilige plichten had te vervullen, heette *pius* al wie 'lief en welgevallig' was, wie 'welkom en aangenaam' handelde in de oogen van die sacrae personae. Door uitsluitende toepassing op het terrein van het fas heeft het begrip van *pietas* al vroeg die eigenaardigen stempel, dat bijzondere aroom gekregen, dat wij er nu nog in voelen en proeven.

Maar .... heeft men van linguistisch standpunt het recht ondanks het ontbreken van de *r* de verwantschap van *pius* met Idg. *prī* te aanvaarden? Hierover nog een enkel woord.

„Pour des raisons qui, en général, nous échappent", schreef, een goede tien jaar geleden, „een bekend Fransch linguist [17]) — ik heb die woorden indertijd met instemming gelezen — „l'initiale des mots indo-européens était sujette à diverses modifications." Inderdaad er zijn vrij wat treffende overeenkomsten aan te wijzen, waarbij evenwel in de eerste lettergreep zonderlinge, uit de ons bekende klankwetten onverklaarbare afwijkingen zich voordoen, zonder dat men het recht heeft om die reden alleen de equatie af te wijzen. In naam van het gezond verstand houdt men vast aan de verwantschap van skt. *açru* met gr. *δάκρυ*, van slav. *kosti* met skt. *asthi*, gr. *ὀστέον*, en gelooven velen (waaronder ik mij zelf reken) aan samenhang van het lat. *amare* met het Indische *kam* en zijne afleidingen; en toch weet niemand rekenschap te geven van de ontstentenis hier, aanwezigheid daar van de aanvangsconsonant [18]). Men vindt doubletten met en zonder

---

[17]) Meillet in de *Mémoires de la Société de Linguistique*, VIII, 289.

[18]) Eene poging tot verklaring van enkele van die gevallen door het aannemen van praefixen gaf Misteli in een opstel in de *Abhandlungen der Wiener Akademie*, dl. CXXV.

de halfvocaal *v* aan het begin van het woord. De wisseling van *sp*, *st*, *sk*, *sm* als beginklanken met diezelfde phonemen zonder de *s*, is bekend. Ten opzichte van den eersten consonant ontwaart men wisselvormen bij de Idg. woorden voor „hart" en „tong" en „lever". — Wat de tweede consonant betreft van met twee consonanten beginnende woorden, wijs ik vooreerst op *Tvaṣṭṛ*, den naam van den Indischen Vulcanus, die niet af te scheiden is van den Idg. wortel *teks*, te vinden in ind. *takṣ* (timmeren), het gr. τέκτων, het lat. *texere* enz., dan op de vormen van het pron. van den 2 ps. sing. met enkele *t* en die met *t* + *u*, *t* + *y*. Naast skt. *sarpati*, lat. *serpere*, gr. ἕρπειν staat het Nederl. *zwerven*, met een *w*, die buiten het Germaansch niet wordt gevonden, toch houd ik ze voor hetzelfde werkwoord [19]). Het got. *driusan* pf. *draus* (vallen, neerstorten) stelt men gelijk met gr. θραύω (verbrijzelen); het skt. verbum voor 'verbrijzelen, tot gruizels slaan' is *dhvas*, zwak *dhūs*, waarbij o. a. *dhūsara* (bestoven), *dhūli* (stof, gruis); hier ontbreekt de *r*. De al of niet aanwezigheid van een *r* na labiale muta wordt in eenige gevallen algemeen aangenomen. Ons *breken*, lat. *frango* behoort bij skt. *bhaj*, *bhanajmi*. Lat. *fruor*, ons *gebruiken* vertoont een wisselvorm van lat. *fungor*, skt. *bhuj*, *bhunajmi*. Het Engelsche *to speak* is één van oorsprong met ons *spreken*, reeds in het Angelsaksisch bestond de vorm zonder *r*. In een ouder stadium vinden we naast het Grieksche πρός en προτί ook ποτί, naast het daar aan beantwoordende *prati* van het Indisch heeft men Awestisch *paiti*.

In het licht van deze en dergelijke verschijnselen wordt de voorgedragen gissing omtrent *pius* = *priya* ook formeel gerechtvaardigd. De oorspronkelijke lengte van de *i* past bij eene herkomst van *prī*; wat de formatie betreft, vergelijke men het overoude adj. *vīvus* (skt. *jīva*) naast *vīvere* (skt. *jīvati*).

In het debat dat op deze mededeeling gevolgd is vond ik

[19]) Anders hierover Dr. Schrijnen in het *Tijdschrift voor Nederl. Taal en Letterkunde*, XXIII, 314.

geene aanleiding om in het door mij voorgedragene eenige wijziging te brengen. Het wordt hier dan ook zoo goed als onveranderd gepubliceerd. Alleen heb ik, om tegemoet te komen aan een bezwaar van den heer Uhlenbeck tegen de juistheid van een van de voorbeelden van onverklaarbaar klankparallelisme aan het slot van mijn opstel, dat weggelaten [20]).

De suggestieve opmerkingen van den heer Kern konden mij slechts versterken in mijne opvatting omtrent het goed recht van de door mij gevolgde methode van bewijsvoering [21]). In zulke gevallen, waarin de herkomst wordt nagespeurd van overbekende woorden, waarvan men de geschiedenis en het beloop der beteekenissen ruimschoots kan nagaan, heeft men, behalve met het zuiver formeele, het woordlichaam, ook rekening te houden met wat ik gemakshalve zou willen noemen de woordziel, d. i. het geheel van die voorstellingen die het taalgevoel onmiddellijk en noodzakelijk met het uitgesproken woord associëert.

Oportet bij het maken eener gevolgtrekking komt inderdaad bij Cicero voor. De heer Hartman heeft mij opmerkzaam gemaakt op de bekende woorden waarmede het eerste boek *De officiis* begint: *Quamquam te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae.* Wij hebben hier een voorbeeld op welks bewijskracht niets valt af te dingen.

De heer Woltjer bracht bij het debat nog eens ter sprake Lachmann's conjectuur op Lucretius I, 778, waarover zie boven bldz. 118, met name de vraag, wat deze geleerde kan bedoeld hebben met de ietwat raadselachtige woorden, waarmede hij in zijnen Commentarius, p. 52 der 2e ed., die gissing zoekt aannemelijk te maken. Lachmann zegt letterlijk dit: accedit quod hoc ipso verbo, quod est *oportet*, ea, puto,

---

[20]) Ik bedoel de equatie van ohd. *vrono* met poolsch en czech. *pan*, aangenomen door Meillet in het opstel, aangehaald in noot 17.

[21]) Mijn standpunt in deze heb ik uitvoeriger verklaard in mijn opstel over Nerthus, in de Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, 1901—1902.

de causa quod ad iudicia proprie pertinet, neque Lucretius alio ullo in loco usus est, neque ceteri poëtae praeter comicos eo delectantur. Het is nauwelijks aan te nemen dat Lachmann met deze woorden kan bedoeld hebben dat *oportet* een rechtsterm zou zijn. Hij moet wel met *iudicia* bedoeld hebben „waardeeringsoordeelen", maar zag over het hoofd dat *oportet* ook de uitdrukking is van het trekken van de slotsom eener zuivere redeneering en in de taal van een wijsgeer als Lucretius allesbehalve misplaatst.

Voorts is mij gebleken dat ik niet vermeld heb de volgende etymologie van *oportet*, dat het bestaan zou uit *op* + de eene of andere afleiding van de Idg. wortel *ar*, die ook in *operio* = *op* + **erio* aanwezig zou zijn. Twee geleerden, Wharton en Froehde zijn onafhankelijk van elkander op die gedachte gekomen, zie *B.B.*, XVII 316 en XVIII, 296. Ik vermeld dit hier alleen volledigheidshalve. Want aan dezen lossen inval kan men hoegenaamd geene waarde hechten.

De heer Kern bracht bij het debat in herinnering dat reeds voor vele jaren Adalbert Kuhn *pius* met skt. *priya* geïdentificeerd heeft. Dit is geschied in 1853. Ik vond de bedoelde uiting namelijk in Kuhn's *Zeitschr. für vergl. Sprachforschung*, II, 477. Zij wordt daar ter loops medegedeeld; de doublet *προτί* en *ποτί* wordt ook daar vergeleken.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9en JANUARI 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, ASSER, VERDAM, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR. en UHLENBECK.

Bij afwezigheid van den Secretaris, die ongesteld is, noodigt de Voorzitter den heer Sillem uit heden diens taak op zich te nemen, die zich daartoe bereid verklaart.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn: Kennisgevingen van de heeren Karsten, Kuiper en Woltjer, dat zij door ongesteldheid verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Een schrijven van den heer Ch. Muller te Leiden, berichtende, dat zijn vader Dr. P. L. Muller, lid dezer Aca-

demie, den 25sten December jl. te Gardone Riviera overleden is.

Een Rapport van de Handelingen der tweede algemeene vergadering van de Internationale Bond der Academiën.

Een aflevering van de Nederlandsche Staatscourant, bevattende de bepalingen van het Nobel-Comité, betreffende de personen, die bevoegd zijn om candidaten voor de Nobelprijzen voor te stellen. (Ned. Staatscour. van 16 Dec. jl.).

Een schrijven van de Kon. Beiersche Akad. van Wet. d.d. 10 Dec. 1904, inhoudende een opgaaf der geleerden, aan wie; in opdracht van den Internationalen Bond der Academiën, de redactie is toevertrouwd van het „Corpus der griechischen Urkunden."

Een aantal prijsverzen voor den Hoeufftwedstrijd. Het geheele getal der ingekomen gedichten bedraagt thans 31 waarvan de titels zijn als volgt:

1. Protesilaus.
2. De arte poetica.
3. Poeta ad Poetam.
4. Metus inanis.
5. Vox Dulcis.
6. Hymnus de Benedicto de Spinoza.
7. Fides.
8. Maris Atlantici heroibus.
9. Amor et Martyrium.
10. Augustae Taurinorum feriae in honorem reginae mercatus.
11. Lesbia.
12. Fanum Apollinis.
13. Victima Vesevi.
14. Ad novum Praesulem.
15. Patris ad filium protrepticon.
16. Pompejana.
17. Krügereis.
18. Codex.
19. Aucupium.
20. Festa saecularia. In honorem Sancti Cassiani.
21. Lux electrica.
22. Leonis Papae XIII natale.
23. Thyrsis-Tityrus.
24. Apud Horatium coena.
25. Canum dirae.
26. De arbitris ad universam pacem instituendam.
27. Familia.
28. De suis apud agricolas mactatione.
29. Tullus Propertio.
30. In Franciscum Petrarcham.
31. Vaticinium irritum.

Naar aanleiding van de kennisgeving omtrent het overlijden van wijlen ons medelid P. L. Muller, wijdt de voorzitter een gevoelvol woord aan de nagedachtenis van dezen geleerde, die in zijn volle arbeidskracht aan de wetenschap ontrukt werd. Zijn groote verdiensten zullen ongetwijfeld met liefde en toewijding geschetst worden door diengene uit ons midden, die het samenstellen van zijn levensbericht op zich zal willen nemen.

Hierna wordt het woord gegeven aan Prof. Hartman voor zijn mededeeling over Propertius.

Propertius is een weinig gelezen dichter: de, waarschijnlijk meest algemeen bekende, latijnsche citaten zijn uit hem, maar slechts zeer weinigen dergenen, die ze vaak in den mond hebben weten dat. Hij wordt meestal voor een zeer duister dichter gehouden, maar het grootste deel der onverstaanbare verzen, die er bij hem voorkomen, zijn door het vernuft der oude (meest Hollandsche) critici verbeterd; de nog overblijvende kunnen langs den door hen gewezen weg tot zuiverheid gebracht worden. Ook liggen zijn gedichten niet in een dusdanige verwarring dooreen, als men zich sedert Scaliger wel verbeelde. Propertius heeft iets stootends, iets onverwachts, in zijn overgangen: neemt men dit in aanmerking, dan kan men met een matig getal omzettingen volstaan om hem in orde te krijgen. De, aan Grieksche mythologie ontleende, sieraden hebben Propertius een aanzien van geleerdheid gegeven: maar voor den kring waarvoor hij dichtte, waren die sieraden door en door bekende zaken. Men verdenkt Propertius van te staan onder den invloed van den zoo uiterst smakeloozen, ondichterlijken Callimachus: de wijze waarop en het verband waarin Propertius zelf Callimachus noemt, bewijzen dat deze voor hem een onbekende grootheid, geen voorganger of leermeester is geweest. Nagaan van waar Propertius zijn onderwerpen en motieven heeft is een nutteloos werk: al wijst men dergelijke zaken tot in de kleinste bijzonderheden aan, dan beschrijft men daarmee nog geenszins het wezen des dichters, vooral niet dat van Propertius, die aan al wat hij zegt iets geheel bizonders, iets eenigs en onnavolgbaars weet

te geven. Moge niet alles wat Propertius bezingt door hem zelven beleefd zijn, in alles heeft hij zich volmaakt ingeleefd, getuige zoo menig vers dat, al drukt het iets uit wat bij andere dichters ook te vinden is, een geheel eigenaardigen klank en kleur heeft. Aan alles deelt hij zijn eigen leven mede. Daarom verdient hij, wat hij ook behandelt, den roem van oorspronkelijkheid, daardoor heeft hij aanspraak op onsterfelijkheid: wat hij gezongen heeft komt uit het hart en spreekt tot het hart ook van de laatste nakomelingschap. Getuige vooral zijn klaagzang op Cornelia, waarvan het diep gevoelde echt menschelijke, nog kan worden waargenomen in den allermodernsten vorm eener berijmde vertaling. Met de voorlezing eener dusdanige van eigen maaksel besluit spreker zijn rede.

Nadat de spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen erlangt Prof. Naber het woord om enkele bezwaren te opperen tegen de beschouwingen door den heer Hartman ten beste gegeven; deze bezwaren gelden ten eerste de persoon van Cynthia, die zijns inziens door den spreker te veel als een fantaisie van den dichter wordt beschouwd, ten tweede de overzettingen in de elegiën die door den spreker te veel worden afgekeurd, en ten derde de geringe waarde door dezen toegekend aan de dichtkunst van Callimachus.

Na een kort antwoord van Prof. Hartman, die vreest zich op geen dezer punten te kunnen verbeteren, wordt de discussie gesloten.

Bij de rondvraag biedt Prof. Blok aan voor de Bibliotheek zijn „Geschichte der Niederlände" Band II, deel uitmakende van de „Geschichte der Europäischen Staaten".

Ook het buitenlandsch medelid Franz Buecheler heeft ons toegezonden voor de Bibliotheek de 4de editie van zijn *Petronii Saturae et liber Priapeorum.*

Hierna wordt de vergadering gesloten.

EEN EN ANDER OVER PROPERTIUS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. J. HARTMAN.

M. H.

> Navita de ventis, de tauris narrat arator,
> Enumerat miles vulnera, pastor oves

dat zal nu toch van alle over de wijde wereld verbreide latijnsche citaten wel het meest gebruikte zijn...... Neen ik ken er één nog afgezaagder, maar dan is hier zeker de uiterste grens bereikt:

> in magnis et voluisse sat est,

de leus van vele genootschappen, die overigens met latijnsche poëzie zóó weinig gemeenzaam zijn dat ze niet begrijpen waarom 't niet zonder die conjunctie *et* óók wel kan. Intusschen... waar die beide spreuken staan, dát zal menig geacht philoloog maar niet zoo dadelijk kunnen zeggen. Ik herinner mij een ouderen vriend, een man terecht vermaard om de geduchte hoeveelheid latijn, die hij in 't hoofd en steeds bij de hand had, maar die, toen ik hem naar den dichter van „navita de ventis" vroeg, zoo volmaakt in 't duister rondtastte dat hij Horatius noemde, in zijn verlegenheid er niet aan denkend dat Horatius nooit disticha had gemaakt. Welnu — beide spreuken staan bij Propertius; [1]) het feit dat, terwijl ze zoo algemeen bekend zijn, haast niemand den dichter er van kan aanwijzen, is wel een treffend getuigenis hiervoor... dat die dichter in de laatste eeuw door uiterst weinigen gelezen is.

Het gaat met deze als met die andere uitspraak, die ieder in den mond heeft, maar die zelden woordelijk wordt aangehaald zóó als ze in 't oorspronkelijke luidt: „om vrij te zijn, zijn we slaven der wet". Wie latijn geleerd heeft, denkt allicht: „dat moet ik in de Catilinariae hebben gelezen, of in de oratie pro Archia, of in de Rosciana" — alles misgeraden, behalve dat 't in een oratie van Cicero staat. Dat moet dan — zoo luidt onze gevolgtrekking — een oratie zijn alleen bij de mannen van 't vak bekend. En zoo is het: ‚legibus denique idcirco omnes servimus ut liberi esse possimus' zegt Cicero in een van zijn allerlezenswaardigste redevoeringen, maar die nu eenmaal (waarom is mij niet recht duidelijk) alleen door latinisten en romanisten wordt ter hand genomen: de Cluentiana [2]). De algemeene beschaving heeft er uitgenomen wat van háár gading was, en de rest voor de vakgeleerden gelaten. Zoo is 't met den heelen Propertius gegaan. Welnu, als dan Propertius zoo weinig gelezen is, dan behoef ik mij zelfs in een kring als dezen niet te schamen wanneer ik eenige oppervlakkige beschouwingen over dezen dichter ten beste geven kom. Oppervlakkige: ik blijf aan de oppervlakte. Ik daal niet af in zandgroeven van geleerdheid om daaruit iets voor den dag te halen geschikt om mijn hoorders in de oogen te strooien, wat anders bij Propertius zeer gemakkelijk gaan zou, vooral als ik wilde gaan zoeken naar de herkomst der „allerkleinsten Sprach-materialiën" van dezen dichter. *I* is maar een woord van één letter, maar over de bron, waaruit een zeker *i* bij Propertius is geput, zijn al heel wat bladzijden volgeschreven. Met een nieuwen codex van Propertius kom ik niet aandragen. Zelfs wijzigingen in eenigen bestaanden stamboom der codices Propertiani wensch ik niet voor te stellen, hoewel dat een niet onvermakelijk spel is. Daar namelijk alle handschriften van Propertius stikvol zijn van de allerdwaaste fouten, daar er nauwelijks één is heel veel beter dan de rest, daar de overige op de grilligste wijze nú met elkaar overeenstemmen, dán van elkaar afwijken, moet men vooreerst tot een bet-oud-overgrootvader opklimmen, en door 't aannemen

van vele, ook reeds verdwenen, ooms en neven de bestaande familieleden met elkaar in verband trachten te brengen. Teekent men dan de uitkomst van zijn moeitevol onderzoek uit, dan komt er iets vóór den dag wat al heel aardig op een spinneweb gaat lijken: een paar draadjes er bijvoegen is waarlijk niet moeilijk. Wat ik U wil mededeelen wordt mij door Propertius zelven en door hem alleen aan de hand gedaan.

Maar die vrij algemeene onbekendheid van onzen dichter, ook in de allerbeschaafdste kringen, verschaft mij niet alleen een middel tot rechtvaardiging der keuze van mijn onderwerp, zij zegt mij ook wat het uitgangspunt mijner behandeling van dat onderwerp zijn moet. Immers wat ligt er meer vóór de hand dan de vraag: waarom is juist die dichter, die toch ook tot de gouden eeuw der latijnsche literatuur behoort, zoo weinig gelezen? En 't zijn waarlijk niet alleen de in 't vak onbedrevenen, die het antwoord klaar hebben: „hij is ook zoo duister", een antwoord, waarvan ik U allereerst de onjuistheid hoop aan te toonen.

Zeker, een editie van Propertius ziet er vaak schrikwekkend uit. Niet zoozeer een oude als die van Santenius, al is ook daar iedere bladzijde dicht bedrukt met aanteekeningen: wie die aanteekeningen maar even inziet, bespeurt terstond dat 't hier te doen is om licht te verspreiden: en 't schitterend vernuft der Heinsii en Burmans, der Schraders en Brouckhuisens, en zoovelen, die hen zijn voorgegaan, boeien en bekoren hem dermate dat hij het boek niet kán wegleggen zonder het geheel te hebben doorgewerkt: als loon voor dien genoegelijken arbeid draagt hij dan nog bovendien het vermogen mede om de meest corrupte uitgave van Propertius zóó te lezen, alsof hij niet alleen steeds een helderen, maar ook een prachtigen, hoogst dichterlijken zin vóór zich had. Maar zoo'n nieuwere uitgave, die tot leuze heeft: „nooit veranderen, steeds verklaren", daarmee is 't anders gesteld: de verhouding van noten tot tekst is dezelfde als bij Santenius, alleen worden de eerste te langer naarmate hetgeen ze verklaren moeten onverklaarbaarder is. Het eenige wat men er mee kan aanvangen is: ze

woordelijk van buiten leeren, want is men ze kwijt, dan zal geen eigen nadenken, hoe ingespannen ook, ze in den geest terugroepen. Zoo aanstonds zal ik U eenige treffende staaltjes geven van dit eigenaardig bedrijf van te willen handhaven en uitleggen juist bij voorkeur dat, wat door een Heinsius of Schrader als onhoudbaar en onzinnig is veroordeeld. Nu eerst iets geheel anders. Vergunt mij U de onopgesmukte, eenvoudige Hollandsche prozavertaling voortelezen van een klein Propertiaansch gedichtje: het handelt over een weggeraakt notitieboekje, dat tusschen den dichter en zijn liefje placht heen en weer te gaan (III, 23):

„Is dan ons aardig zakboekje weg, en zóóveel liefelijks daarmee verloren gegaan? Mijn hand had het door veelvuldig gebruik afgesleten, en dus vond het toegang, ook al was het van geen zegel voorzien. Het verstond de kunst om geheel op zich zelf mijn liefje goed te stemmen, het kon, geheel op zich zelf, welsprekend het woord doen. Geen gouden versierselen hadden het tot een kostbaarheid gemaakt, het was ordinair palmhout met vuile was bestreken. Maar hoe het ook was, mij was het altijd trouw geweest en had mij vaak zeer goede diensten bewezen. En nu juist waren wellicht aan dat boekje deze woorden toevertrouwd geweest: „onverschillige, ik ben boos op je dat je me gisteren hebt laten wachten; geef je soms de voorkeur aan een andere en heb je den mond vol van allerlei onvoldoende verwijten tegen mij?" Maar misschien heette het ook wel: „kom van daag, niets zal ons storen, god Amor noodigt ons een heelen nacht te gast" en wat verder een geestig meisje, als haar de eenzaamheid verdriet, voor aardige uitdrukkingen weet te vinden om met vleiende woordjes uit te noodigen tot een samenkomst. Ach hemel, nu schrijft misschien een of ander geldman er zijn becijferingen op en geeft het een plaats onder zijn gevoellooze journalen. Maar als iemand het mij terug brengt, hij zal met goud beloond worden; wie wil een paar plankjes houden als hij er schatten voor krijgen kan? Kom jongen, ga dat eens gauw aan een kolom adverteeren, en zet er bij dat uw heer woont in de Esquiliën."

Mij dunkt, wie zóó schrijft, dien is 't er toch wel *niet om te doen* om duister te wezen. En zoo als 't hier luidt in 't Hollandsch, zoo staat het er volmaakt in 't Latijn: geen letter behoeft veranderd te worden. „Wacht wat" zegt wellicht een aandachtig hoorder „hier heb ik U: dit gedichtje is zuiver tot ons gekomen, ik denk omdat het zoo helder was; die andere, die volgens u zóó zwaar aan corruptie lijden, zullen dan ook wel moeielijker te verstaan geweest zijn." Verstandig geredeneerd, maar de feiten spreken anders. Dat we dit gedichtje in zoo zuiveren staat bezitten is louter toeval: ook deze 24 regels hadden op 7 plaatsen schade geleden (waarlijk niet zoo'n heel gunstige verhouding!) maar de verbetering was zoo eenvoudig, zoo zeker, dat 't ternauwernood mogelijk was zóó aan de overlevering verslaafd te zijn dat men ook hier de correctie weigerde. En ook dat onmogelijke is zelfs nog gebeurd!

Neen om een leesbaren Propertius te hebben moet men emendeeren, haast van het eerste vers tot het laatste. Maar het pad is lang gebaand, de richting gewezen. Hoe die richting loopt is uit den aard der zaak niet in een vaste formule uit te drukken. Maar wie gevoel heeft voor Latijnsche poëzie, voor poëzie in 't algemeen, en voor goeden smaak — die voelt ook háár. Enkele voorbeelden van oude emendaties kunnen haar in een helder licht stellen — helder vooral in tegenstelling met de duisternis, waarin de kampioenen voor de overlevering gelieven te wandelen. Doch vooraf een sprekend bewijs hoe broodnoodig wij bij Propertius steeds het gesmade ras der conjecturen-smeden hebben gehad. Zonder hen zouden we óf 's dichters naam niet weten of hem belasten met een voor een dichter al zeer weinig passend beroep: dat van *schipper*. II, 24, 38. De dichter verbeeldt zich dat hij wel spoedig sterven zal en spreekt zijn Cynthia aldus aan:

Tu mea compones et dices: ossa Properti
  Haec tua sunt: eheu, tu mihi fidus eras;
Fidus eras, eheu, quamquam nec nomine avito
  Nobilis et quamquam non ita dives eras.

Nietwaar, allerliefst, en, 't zij in 't voorbijgaan gezegd, ook al weer glashelder en doodeenvoudig: „gij waart mij getrouw, al waart ge dan geen voornaam, zelfs geen bizonder rijk heer". Maar al dat lieve, heldere, eenvoudige, danken we aan een conjectuur van Pontanus. Overgeleverd is niet *non ita* maar *navita*, wat een zin geeft, dien we in goed Hollandsch bezwaarlijk anders kunnen vertalen dan: „gij waart mij getrouw, al waart ge niet van hoogen adel, al waart ge niet meer dan een welgesteld schippertje". Geleerden vóór Pontanus, die toch „schipper Propertius" te gek vonden maar niet zoo slim als Pontanus waren, maakten van *navita* een der namen van Propertius, en zoo zijn een tijdlang elegieën van Propertius Nauta uitgegeven.

De mooiste, noodzakelijkste, maar toch nog telkens weer versmade emendaties van ouderen zullen wel deze zijn (ik kies natuurlijk die, welke zich met een enkel woord laten mededeelen).

1. „Gij zijt zelf, Cynthia, zegt de dichter (II, 32, 6), „oorzaak dat gij zoo in opspraak komt":

> Cur tua [3]) te Herculeum deportant esseda Tibur?
> Appia cur toties te via Lanuvium?

Zoo leest een oud criticus. Uitnemend: „waarom draagt uw koets u zoo vaak naar Tibur, en de Appische weg naar Lanuvium?" Overgeleverd is: „Appia cur toties te via ducit anum", zoodat Propertius zijn liefje, dat hij nb. juist hier nader aan zich wil binden, maar vast voor een oud wijf uitscheldt. „Wij mogen aan de Ouden niet den maatstaf aanleggen van onzen hedendaagschen smaak!" Heel fraai: als we dan het zintuig missen om iets aan de Ouden te hebben, laten we dan ophouden ons er mee te kwellen. „Ja maar elders noemt Propertius haar ook zoo!" Niet waar! Wel staat elders (II, 18, 19): „trouwelooze! gij wilt van mij, die jong ben, niet meer weten: 't zal niet lang duren of ge zijt zelf een krom besje". Wat zegt niet een man die driftig is! En dit is nog heel wat anders dan voor oud wijf uitschelden. Maar, zie er is ook overgeleverd:

Appia cur toties te via ducit *anus*

Heerlijke lezing voor wie veel houdt van wat er raar uitziet. Het „Appische oudje" voor ‚de oude Appische weg' — keurig, fijn, bijna decadent, zeker voor 't minst Alexandrijnsch. Nu ik ben ook één bewondering voor *Appia anus*, maar *Appia via anus*, dat is, zoo iets, hoogere mallepraat. En bovendien: „de Appische weg leidt (mij of u of iedereen) naar Lanuvium" dat geeft een zin; maar kan men ook zeggen: „de Appische weg leidt" zonder meer? Of komen zulke kleinigheden er niet op aan als *de* of *een* overlevering gered moet worden?

2. „De tegenwoordige jongelui" klaagt de dichter (III, 13, 8). „ruïneeren zich voor hun liefjes, want de hedendaagsche schoonen zijn zoo veeleischend: alle landen der wereld moeten haar tribuut brengen; Tyros levert haar purper, de Arabier cinnamoom en geurig coston":

Cinnamon et multi coston odoris Arabs.

Dat *coston* is een kostbaar reukwerk, in de latijnsche poëzie vaak genoemd; maar hier is het moeten hersteld worden door Guyetus, den geestelijken voorvader van onzen Hofman Peerlkamp: door de schuld van een onkundigen afschrijver had het voor *pastor* plaats gemaakt. „Maar

Cinnamon et multi pastor odoris Arabs

kan dat ook niet? Wel zeker! *pastor* een herder, scheelt dat zoo heel veel van een planter, een kweeker? En weet gij genoeg van de sociale toestanden in 't oude Arabië om te durven verzekeren dat Arabische herders niet wel in hun vrijen tijd aan de tuinderij deden?" Leve de overlevering! Ik ben bereid om harentwil mijn latijnsch geweten het stilzwijgen op te leggen en niet te verbinden *pastor multi odoris* (genitivus qualitatis) wat al mijn kennis van 't latijn mij streng gebiedt wel te doen — want zoo'n sterk riekende herder is een weinig geschikt persoon om jonge dames parfumerieën te overhandigen.

3. De woede van Dirce tegen haar medeminnares wordt o. a. aldus beschreven (III, 15, 13):

A quotiens pulchros ussit regina capillos.

't Heeft er iets van alsof ik u verkeerde lezingen wil gaan mededeelen, die niet alleen hinderlijk zijn voor 't gezond verstand maar ook voor de reukorganen. Maar 't is louter toeval dat er hier juist twee zoodanige op elkaar volgen. Doch — iemands haren *verbranden* is dat een uiting van woede en wraakzucht? [4]) Zeker geen gewone, zooals die in 't volgende vers wordt beschreven:

Molliaque immites fixit in ora manus,

wat wel de meest alledaagsche wijze is om zijn vijand te lijf te gaan, waarbij alleen past de gewelddadigheid van haren *uitrukken*. Lees dus met den ouden Robertus Titius:

A quotiens pulchros *vulsit* regina capillos.

Vulsit voor *ussit* wel een geringe verandering!

4. „Vertrouw" zoo waarschuwt de dichter zijn liefje, „niet te veel op uw schoonheid: gij zijt III, 24, 2 olim oculis nimium facta superba meis."

„*Mijn oogen* hebben u trotsch gemaakt" wat is dat? Wel: ,ik heb u gezien, ik heb u mooi gevonden, ik ben uw schoonheid gaan prijzen'. Dat doet denken aan: *utinam ne in memore Pelio.* Op die wijs kon de dichter ook wel zeggen: „mijn geboorte (of die van mijn overgrootvader) heeft u trotsch gemaakt," want die moest *óók* voorafgaan. Voor 't vinden der eenig ware lezing was een Schraderus noodig; bepalen welke zin wordt vereischt kan ieder mensch met gezonde zinnen. Op dat: ,gij zijt trotsch gemaakt' volgt: „'t Was mijn (verblinde) liefde, die u al dien lof heeft geschonken, nu schaam ik mij dat gij beroemd zijt door mijn verzen." Cynthia is dus trotsch geworden of gemaakt niet door Propertius' oogen, maar door zijn liederen. Dat zou b.v. ik, ook zonder Schraderus, heb-

ben begrepen, maar waarschijnlijk had ik 't niet verder gebracht dan tot

Olim carminibus facta superba meis,

wat zeker al vrij bevredigend is, vergeleken met de zinlooze overlevering. Maar Schraderus verstaat het vak beter en geeft ons door zijn schitterend vernuft Propertius zelven terug:

Olim elegis nimium facta superba meis.

5. Cynthia ligt (IV, 7, 81) volgens de overlevering begraven:

Ramosis Anio qua pomifer incubat arvis.

Wat zijn tak-rijke, of veel-vertakte velden? Wat is een appel dragende rivier? Zouden we de appelen maar niet aan Tiburs *velden* terug geven? Die velden worden bevrucht door de gezwollen rivier, die er overheen *schuimt*. Kan iets schooner en gepaster worden bedacht dan Brouckhuisens:

Pomosis Anio qua spumifer incubat arvis?

6. „Laat mij toch toe tot uw grot" zoo bidt de dorstende Hercules tot de Nymphen; „al zie ik er nu met mijn leeuwenhuid schrikwekkend uit, ik heb eens bij een koningin vrouwenwerk verricht, toen droeg ik een zacht corset om mijn harige borst,"

IV, 9, 50. Et manibus duris apta puella fui.

Apta puella: een geschikt meisje; 't is alsof we een advertentie lezen voor: „in een klein burger gezin". Maar of de juffrouw een meid ‚met harde handen' wel in haar pottenkast zou vertrouwen is te betwijfelen. Want boven alles de overlevering, alleen niet boven de regels van latijnsche grammatica en woordvoeging! En een *manibus duris apta puella* is in 't Hollandsch onmogelijk iets anders dan een geschikt (handig) meisje met harde handen. Burman heeft hier een bewonderenswaardig kunstwerk geleverd:

et manibus duris apta quasilla tuli:

„en in mijn harde handen hield ik het wolmandje der spinster".

Wanneer ik M. H. zulke schitterende en volmaakt zekere emendaties niet opgenomen zie — en (mirabile dictu) het zestal, dat ik daar opnoemde *wordt* gewoonlijk in de nieuwere edities *niet* opgenomen — dan denk ik wel eens met eenige bitterheid: daar wordt weer een Schraderus of Heinsius versmaad door een *qui ipse est philologus qualem dicere nolo*. Maar pas komt mij die Cobetiaansche uitval in den zin of ik gevoel tevens een zekere leniging mijner smart. Want juist dat *qualem dicere nolo* is in onzen tijd in den tekst van Propertius gebracht door een emendatie, die wel eens de allermooiste wordt genoemd, die ooit op dien dichter is gemaakt; misschien is dat wat overdreven, maar ongegrond is 't zeker niet:

Cynthia klaagt (III, 6, 22) over den ontrouw van haar minnaar: „Kan hij mij, die niets misdaan heb, laten varen."

Aequalem nulla dicere habere domo

wat slot noch zin heeft. Evenmin de andere lezing:

Et qualem nullo dicere habere domo

maar uit deze is met volmaakte zekerheid en met zeldzaam geluk de ware lezing voor den dag gehaald:

Et qualem nolo dicere habere domi:

„kan hij mij laten varen, en bij zich aan huis een liefje hebben — zooals ik maar liever niet noemen wil." De eer dezer vernuftige ontdekking komt toe aan den Engelschen geleerde Palmer.

Maar de Duitschers van onzen tijd weten ook nog wel hoe 't hoort, getuige in de eerste plaats Baehrens, dien ik, ondanks zijn vele misgrepen, waar Propertius ter sprake komt, *honoris causa nomine*. Doch zijne vermoedens hebben (om een geleerd woord te gebruiken) niet dat *normatieve* wat aan de tot dus-

verre genoemde eigen is. Ik kies er liever twee van Duitsche geleerden, die ongeveer *één* geslacht ouder zijn, Heimreich en Rossberg.

Denkt gij, Cynthia, daar in Baiae, met al zijn pracht en genoegens, nog wel eens aan mij?" vraagt de dichter (I, 11, 6):

Ecquis in extremo restat amore locus?

Dat zal toch wel onzin zijn: „blijft er plaats in de uiterste liefde?" Lees met Heimreich:

Ecquis in extremo pectore restat amor?

„Houdt gij in een klein hoekje van uw hart nog wat liefde voor mij over?"

IV, 3, 22. Een door haar, ten strijde vertrokken, echtgenoot achtergelaten vrouw beschrijft in een brief aan dezen haar verdriet en verhaalt waarmee ze haren tijd kort: „in den langen winternacht werk ik aan uw uitzet voor de legerplaats"

Et Tyria in gladios vellera secta suos.

Hierbij ontbreekt kennelijk een werkwoord, en al haalt men dat uit 't voorafgaande (wat haast niet mogelijk is), dan is nog: „foudralen voor *hun* zwaarden" dwaas gezegd. Maar in *suos* zit een werkwoord, dat men echter heeft aangezien voor een naamval van 't possessief adiectief *suus* en in een naamval veranderd, die beter in 't verband scheen te passen.

Et Tyria in gladios vellera secta suo

„en ik naai strooken van purperkleurig leer aaneen voor zwaardfoudralen."

En zeer tot mijn vreugde kan ik dit lijstje besluiten met een allergelukkigste vondst van een Hollandschen tijdgenoot en wel mijn voorganger in 't Leidsch professoraat Cornelissen:

IV, 8, 15. Er wordt een plechtigheid beschreven, waarbij meisjes voedsel brengen aan een heilige slang. Begrijpelijkerwijze sidderen deze van angst,

Cum temere anguino creditur ore manus:

„de hand wordt aan den slangenbek toevertrouwd." Hoe dwaas en ongepast dit is, zal men inzien als men maar even denkt aan de fabel van wolf en kraanvogel. Die vogel vertrouwde zijn hals aan den muil van den wolf toe; zijn hand toevertrouwen aan den *bek* van een verscheurend beest zou b.v. een tandmeester doen, niet iemand die dat beest voedsel geeft. De overlevering is zóó ongepast dat we haar veranderd wenschen, al zouden we ook den „linguistisch interessanten" datief-vorm moeten prijsgeven (ik voor mij doe dat zelfs gaarne, want op deze plaats althans, geloof ik van dien datief-vorm toch al niets). En *temere* „zoo maar" past dat in de beschrijving eener plechtigheid waarvan alles tot in bizonderheden is voorbereid? Hier komen ons de zoogenaamd „slechte" handschriften te hulp, die, als zoo vaak, het eenig goede, het voortreffelijke *tenera* hebben." Geheel in orde gebracht wordt het vers door Cornelissens smaakvolle lezing:

Cum tenera anguino raditur ore manus:

de teedere meisjeshand wordt door den slangenbek even aangeraakt.

Mag ik hier nu eenige vermoedens van mij zelven aan toevoegen? Strikt genomen is dat een weinig ongepast. Maar ik ga nu al zoo veel jaren met Propertius om, heb hem steeds in hoofd en hart en heb mijn vondsten nu al zoo vaak alleen en met mijn studenten overwogen, dat ik de beste er van — wel aan Cobet zou durven toonen, zoo die nog leefde. En, mochten ze Uwe goedkeuring wegdragen, dan hebt Gij met een het bewijs voor wat ik zoo even zeide dat het pad der emendatie van Propertius reeds lang is gewezen. Want dat ik hier wandel in 't spoor der groote voorgangers zal U, hoop ik, wel blijken.

„Kondet gij" schrijft de dichter aan zijn vriend Postumus „dát over u verkrijgen om ten strijde te trekken en uw jonge

vrouwtje achter te laten? Het arme schepseltje is zoo bedroefd; ze stelt zich allerlei akeligheden voor, ze verbeeldt zich al de urn te zien, waarin uw asch wordt te huis gebracht."

III, 12, 14. Sic redeunt illis qui cecidere locis.

Dat moet een vreeselijk barbarenland zijn, van waar degenen *die er gesneuveld zijn* als lijk terug keeren! Waarlijk ik zal Baehrens niet nog honen in zijn graf (ut nunc moris est) om zijn vermoeden:

Si redient illis qui cecidere locis

want *hij* heeft ten minste gevoeld dat hier wat haperde. Maar *redient* zou ik toch maar liever niet in 't spraakgebruik van Propertius willen opnemen, en dat krachtige *sic redeunt* moet in allen gevalle blijven. Doch men bedenke slechts even dat geen letters in latijnsche handschriften meer worden verward dan *c* en *t* en terstond is de emendatie bij de hand:

Sic redeunt illos qui tetigere locos

Toen eenmaal *tetigere* in *cecigere* was verknoeid volgde als *παραδιόρθωσις* de verdere verhaspeling van zelf:

Zóó keeren *hier* terug wie *daar* zijn aangeland.

2. „Ik ga" zegt de dichter „bezingen": (IV, 4, 1)

Tarpeium nemus et Tarpeiae turpe sepulcrum.

Werkelijk, als na een korte beschrijving van het toenmalig uiterlijk der stad, de dichter tot zijn verhaal overgaat, dan begint hij met te vertellen [5]) van het bosch, waar Tarpeia het eerst den aanvoerder der vijanden heeft gezien, hoe ze daar op hem verliefd werd en tot het welbekend verraad besloot. Maar — nu handelt toch niet (wat men uit de overgeleverde lezing van vs. 1 zou vermoeden) het heele gedicht over dat bosch, en met welk recht wordt dat bosch *Tarpeium nemus* genoemd? Lees:

Tarpeium sselus et Tarpeiae turpe sepulcrum
Fabor et antiqui limina capta Iovis

en ge hebt bij elkaar al wat bij elkaar hoort, en tevens een korte, maar volledige inhoudsopgave van 't gedicht: het misdrijf van Tarpeia, de inneming van het Capitool door de Sabijnen, de welbekende straf door Tarpeia ondergaan. [6])

3. Tarpeia zag dan dien veldheer der vijanden rijden over de vlakte:

Pictaque per flavas aera levare iubas

Wat zijn *picta aera*? Tatius beschilderde wapenrusting of schild? Maar geen van beiden komen bij een goed ruiter in aanraking met de manen van het paard, vooral niet het schild dat hij opheft (levat); zeker gaan ze er niet *door heen*. Lees:

Pictaque per flavas lora movere iubas

„door de manen van het paard schudde hij de kleurige leidsels". De corruptie *lora movere* in *aera levare* doet denken aan den lapsus linguae: „sporenbuitig".

4. De dichter vervloekt een koppelaarster o. a. met deze woorden (IV, 5, 3):

Nec sedeant cineri Manes.

Is dat ook onzin: „mogen de schimmen niet zitten voor uw asch"? Lees:

Nec sedem tibi dent Manes:

„mogen de schimmen u een plaats in haar midden weigeren." Het boven *tibi* ter verklaring geschreven *cineri* is met geweld in den tekst gebracht.

5. Van de laatste mijner verbeteringen, die ik hier wil mededeelen, vermeld ik nú slechts de hoofdzaak; de rest komt in een nootje terecht. De prachtige lijkzang op Marcellus begint met een uitvoerige beschrijving der plaats waar hij gestorven is. De eerste regel (III, 18, 1) luidt;

Clausus ab umbroso qua ludit pontus Averno

Laat dat goed zijn: „waar de zee, ingesloten door den dichtbeschaduwden Avernus, speelt (met haar golven)". Laat terecht de, door Agrippas doorgraving met het Avernisch meer verbonden, zee gezegd worden door dat meer te *zijn ingesloten*, laat al wat er verder volgt in orde zijn..... als dan, na acht verzen, de beschrijving der landstreek ten einde is, dan lezen wij: „daar is hij naar het schimmenrijk afgedaald". *Hij*: wie? Natuurlijk Marcellus. Maar zoo iets gaat in een modern gedicht, waar men een titel boven zet, hier: „Marcellus' dood", niet in een antiek, dat geen opschrift heeft en waarin dus zoo spoedig mogelijk de naam van den bezongene moet worden genoemd. Daar ik reeds mijn bezwaar tegen die „ingesloten" zee heb geopperd, raadt gij licht wat ik vermoed; hoe heet Marcellus met zijn gens-naam? Immers Claudius.

Claudius umbroso qua ludit pontus Averno enz. [1])

„Nu, dat wil ik dan gelooven" zegt wellicht een goedwillig hoorder „dat, wat losse woorden, zinnen, verzen, disticha betreft, Propertius tamelijk wel in orde te brengen is, maar zijn gedichten liggen immers zoo hopeloos door elkaar." Laat ik maar dadelijk antwoorden dat naar mijne meening Scaliger ons een grooten ondienst heeft gedaan met dat vermoeden in de wereld te brengen, en dat in onze dagen een waar onheil is aangericht door dien Engelschman, die Propertius in brokjes heeft geknipt, toen die brokjes dooreen geroerd en uitgeschud om eindelijk een soort van knibbelspelletje te beginnen. Het zou natuurlijk ondoenlijk zijn U al de verzen op te sommen, die m. i. verkeerdelijk door verschillende geleerden zijn verplaatst. 't Zal maar weer het beste zijn U mijn inzicht in deze zaak door een voorbeeld te leeren kennen en U, als zoo even, ééne elegie in een eenvoudige Hollandsche prozavertaling voor te lezen, de elegie over den dood van Paetus, die op een koopmansreis is omgekomen.

(III, 7) Ja gij zijt wel de oorzaak van de onrust der

menschen, o rijkdom! Om u gaan wij ontijdig den weg des doods op. Gij geeft wreedaardiglijk voedsel aan de verkeerdheden der stervelingen, uit u ontspruiten al hun onheilen. Gij zijt het, die Paetus koers deedt zetten naar de Aegyptische havens, gij hebt hem drie-, viermaal met woeste golven overstelpt. Want terwijl hij u najoeg verloor de arme zijn jeugdig leven; nu drijft hij daar, een nieuwe buit voor de visschen der verre zeeën. Zijn moeder kon niet de verschuldigde eer brengen aan zijn graf, noch hem bijzetten bij de asch zijner voorvaderen.

Boven uw gebeente, Paetus, zweven de zeevogels, de wijde Carpathische zee is uw graf. Rampzalige Aquilo, schrik der geroofde Orithyia, welk voordeel brengt u die prooi? Wat geeft het u, Neptunus, voor vreugde dat gij die kiel hebt gebroken? Dat scheepsruim bevatte reizigers door geen schuld bezwaard.

Paetus, wat baat het u dat gij u beroept op uw jeugd? Wat hebt gij, daar drijvende, steeds den naam uwer moeder op de lippen? Al erbarmen zich de goden, de golven storen zich niet aan hen. Terwijl bij nachtelijke stormen uw schip gebonden was aan de rotsen, raakte het los: de kabels waren afgesleten. Dat was op het strand, getuige van Agamemnons leed, vermaard door den dood van Argynnus den zoon van Athamas.

Gaat maar voort, stervelingen, met schepen bouwen, oorzaken van uw verderf: zulk een dood hebben de menschen zichzelf berokkend. De aarde was ons niet genoeg, wij hebben de zee er bij gevoegd en door kunst de noodlottige wegen der natuur vermeerderd. Zou u een anker houden, waar zelfs uw huis u niet houden kon? Wat verdient wel hij, die met de hem toebedeelde aarde niet tevreden was? Al wat gij daar bouwt, voor de stormen bouwt gij het: geen schip is ooit van ouderdom vergaan, de haven zelf houdt zijn belofte niet. Voor de hebzuchtigen heeft de fortuin hinderlagen gelegd onder het zeevlak: het is al veel als gij er ééns aan moogt ontkomen. De rotsen van Captareus vernielden de zegevierende

schepen, over de wijde zee werd geheel Griekenland in één schipbreuk te gronde gericht. Ulysses betreurde het verlies zijner verstrooide makkers: alleen tegenover de zee vermochten zijn listen niets.

Had Paetus, wel tevreden, zijne akkers blijven omploegen met de runderen hem door zijn vader vermaakt, en had hij aan mijn raad waarde gehecht, dan leefde hij nog en zat aan zijn huiselijken disch, arm, maar op den vasten wal, waar de winden niets vermogen. Hier kon Paetus zelfs het geloei der golven niet verduren, hier had hij zijn handen niet willen kwetsen aan harde kabels: het was zijn lust aan te liggen in de sierlijk gebouwde feestzaal, het hoofd geleund tegen veelkleurig dons. Eén booze nacht zag hem drijven op een kleine boot, een rampzalige spleet trok met kracht het water naar binnen: het geweld der golven deed hem zich de handen verminken; al die ongelukken moesten samenkomen tot Paetus' verderf. Toch sprak hij nog weenend deze droeve bede uit: „O winden, goden der Aegeïsche zee, heerschers over de wateren, golven die mijn hoofd overstelpt, waarom toch rukt gij mij weg in mijn eerste jeugd?" Met handen vrij van schuld ben ik tot u gekomen! Ach! ik rampzalige, tegen de puntige klippen der zeevogels zal ik geworpen worden, de god der zee heeft tegen mij zijn drietand opgenomen. Moge althans de stroom mijn lijk voeren naar de kust van Italië: als dat dan maar van mij aan mijn moeder komt, dan is het wel.

Terwijl hij zoo sprak, rukte de vloed hem weg in een draaikolk; dat was Paetus' laatste nacht en laatste dag. O gij honderd dochters van Nereus, nymfen der zee, o Thetis die zelf gebogen waart onder moederlijke smart, gij hadt den vermoeide de hand moeten houden onder de kin, die last zou u niet hebben bezwaard. Maar geeft nu althans zijn lijk aan de aarde terug, laat op uw bevel het zachte strand Paetus dekken. En laat de schepeling, die Paetus' graf voorbijgaat, zeggen: gij zoudt ook den vermetele kunnen afschrikken.

Maar mijn schip, o wreede Aquilo, zult gij nooit aan-

schouwen; ik wil van geen reizen weten en hoop vóór de deur van mijn liefje begraven te worden.

Mij dunkt, dit is nu toch geen onsamenhangende wartaal. En toch zal dit wel het gedicht zijn waaraan zich de onzetwoede het allersterkst is te buiten gegaan. Het zeer behoorlijk ineensluitend geheel, dat ik u heb voorgelezen, is tot stand gekomen door delging van één distichon [8]) en twee verplaatsingen [9]). Dus drie maatregelen van dezen aard op 72 verzen. Voor den geheelen Propertius is naar mijn wijze van handelen de verhouding natuurlijk (ik zei immers reeds dat dit gedicht steeds voor het meest verwarde is gehouden) heel wat gunstiger. Het getal verplaatsingen, delgingen, splitsingen en samenvoegingen, die ik wil toepassen bedraagt goed geteld 48, dus 1 op de 80 verzen [10]), wel tamelijk veel maar geenszins wanhopig stemmend.

Slechts éénе eigenaardigheid van Propertius heeft men steeds in 't oog te houden om vrij te blijven van aanvechtingen om door al te geweldige maatregelen zijn poëzie volkomen effen en glad te maken; hij heeft iets stootends, iets onverwachts in zijn overgangen, iets wat zijn vertaler Knebel [11]) lang niet onjuist lyrisch noemt. Dan zal men vaak het ijdele inzien van het vereenigen van twee, los overgeleverde, elegieën of van het in tweeën verdeelen van ééne; dan zal men begrijpen dat vaak een streepje minstens even goed is als een nieuw nommertje. Als de dichter, na eerst 26 verzen lang gejammerd te hebben over Cynthia's wreed besluit om zonder hem op reis te gaan, uitbarst in den heerlijken jubelkreet: „Neen ze blijft hier, ze zweert dat ze bij mij blijven wil: nu mogen mijn vijanden bersten van nijd, ik heb overwonnen! Aan mijn aanhoudende beden heeft ze geen weerstand kunnen bieden; nu mag de afgunst, die zoo naar mijn verdriet verlangde, haar ontijdige vreugde laten varen; Cynthia heeft er van afgezien verre reizen te doen, ik ben haar dierbaar, om mijnentwil heeft zij Rome lief, zonder mij zou zij geen koningschap begeeren," dan dient 't nergens toe met dien jubelkreet een nieuwe elegie te laten aanvangen.

Neen, we kunnen gerust verklaren: al die wildheden van Scaliger hebben uitgediend, de nog veel grootere van zijn Engelschen nazaat zullen wel nooit in dienst der latijnsche literatuur worden genomen. En — ook geen kleinigheid — uitgediend heeft de indeeling in vijf in plaats van in vier boeken, die zoo ongeloofelijk veel kwaad heeft gesticht, dat onzalig uitdenksel van Lachmann, die zich vooral op 't gebied van Propertius een waren heros der smakeloosheid betoont.

„Maar" zegt iemand, die van Propertius maar zoo wat op de hoogte is „al hadden we den tekst volmaakt in orde, dan *bleef* Propertius duister, want hij zit zoo vol Alexandrijnsche geleerdheid." Hier roep ik weer mijn Majoor te hulp, die op ons terrein een schitterende victorie heeft behaald: Knebel den vertaler van eenige elegieën van Propertius, die in Goethes gemoed „eine wahre Erschütterung" hebben te weeg gebracht, een feit dat wel een zeer merkwaardige tegenstelling vormt met die onbekendheid van Propertius, waarvan ik uitging. Knebel heeft zich werkelijk voor Propertius zeer verdienstelijk gemaakt; zijn vertaling van (alles bij elkaar, reken ik,) ongeveer één boek, is zorgvuldig en smaakvol (al is ze niet zóó sierlijk en geestig als die van Geibel, die trouwens maar vier elegieën heeft bewerkt), en hij heeft die verrijkt met enkele zeer verstandige aanteekeningen. Zijn opmerking over het ,lyrische' in Propertius' poëzie deelde ik U reeds mede. Over Propertius', ons geleerd schijnende, mythologische sieraden oordeelt hij: „er malt — in bereits bekannten Gemälden". Zoo is het: die aan Grieksche mythologie ontleende beelden zijn voor hém en voor den kring waarvoor hij dicht, zaken uit hun dagelijksch leven, die eigennamen zijn gewone substantieven, in één woord Grieksch *is* voor die menschen Latijn. Een aardig staaltje. „Die Prometheus" (zegt hij III, 5, 8) „die zoo mooi menschenlichamen heeft gemaakt

Ille parum caute *pectoris* egit opus."

Dat Prometheus „de voorzichtige" beteekent (althans schijnt te beteekenen) wist ieder zijner lezers, de woordspeling met *caute*

kón hun niet als een verwaandheid klinken. Of, zoo door iemand uit dezen kring een aardigheid ten beste gegeven werd als: „dat is de ware Prometheus niet die aan kinderen lucifers geeft", zou dan één zijner medeleden beweren dat dat pronken met geleerdheid was?

„Maar Propertius staat onder den invloed van Callimachus" roept men mij toe, en zoo ik Propertius niet beter kende, zou die naam Callimachus mij een tegenzin tegen hem doen krijgen. Want Callimachus, de wijdvermaarde, *is* prulpoëet in merg en been, *de* prulpoëet bij uitnemendheid. De smakeloosheden door Cobet uit zijn hymnen voor den dag gehaald en in 't ware licht gesteld, zijn al meer dan voldoende om dit oordeel te rechtvaardigen, al wordt dan ook wegens Cobets Callimachus-artikel, nóg zoo gesmaald op Cobets........ oppervlakkigheid. Cobet, die de uiterste schuilhoeken der oude literatuur, latijnsche zoowel als grieksche, tot in de kleinste bizonderheden helder voor den geest had, oppervlakkig! 't Is om...... En dat terwille van den armzaligen knoeier Callimachus met zijn kostelijk verhaal over den, wegens grove goddeloosheid tot onverzadelijken honger veroordeelden, koning en godenspruit Erysichthon. Die moeder, die zulk een moeite heeft om uitvluchten te verzinnen als zoonlief uit dineeren wordt gevraagd, die vader Triopas, die daar jammert: „mijn koks beginnen een werkstaking", en tot zijn vader Neptunus bidt: „Verlos uw kleinzoon van die lastige kwaal.. . of voor den duivel voer hem zelf", die veroordeelde zelf die zijn poes, den schrik der muizen, [12]) opeet, 't is alles eigenlijk te zot om van te spreken. Maar zooals op vele andere philologische vragen krijgt men eerst den rechten kijk op Callimachus' kunst (!), als men zelf in de klassieke talen heeft leeren dichten. Het Homerische vers

ἀμφότερον βασιλεύς τ' ἀγαθὸς κρατερός τ' αἰχμητής

kent gij allen. Callimachus dicht: daar kwam tot groote ontsteltenis van mama Erysichthon Polyxo, wier zoon trouwen ging

ἀμφότερον Τριόπαν τε καὶ υἱέα κικλήσκουσα.

Iets verder volgen bijna onmiddelijk op elkaar de regels:

βόσκε λαβών. ἁμαὶ γὰρ ἀπειρήκαντι τράπεζαι

en

τετραπόδων, ἤδη γὰρ ἀπαρνήσαντο μάγειροι

dat is geen dichten meer, zelfs geen verzen maken, dat is echt sukkelen.

Doch ik zal den welmeenenden vriend, die mij met Callimachus komt aandragen, geen gehoor weigeren. Ik zal vriendelijk hem twee dingen verzoeken:

Vooreerst, wijs mij eens bij de beste latijnsche dichters een enkel spoor aan van echt typisch Alexandrijnsche, van die echt peuterachtige, smakeloosheid. Gij zult er geen vinden. Wat men van latijnsche dichters ook zeggen moge, ze houden altijd hun eer en waardigheid op. Zelfs Ovidius, hoe kinderachtig verliefd hij moge wezen op zijn eigen vernuft, blijft altijd binnen de perken, waarin geen poes van Erysichthon wordt toegelaten.

En ten tweede: geef mij bij gelegenheid ('t heeft geen haast!) eens een definitie van „invloed".

Gij meent toch, hoop ik, niet dat een dichter onder den invloed staat van de boeken waaruit hij zijn stof, zijn onderwerpen, put. Of staat de schilder onder den invloed van den drogist bij wien hij zijn verf laat halen, of van den fabrikant, die zijn doek gesponnen heeft? Welnu, de latijnsche elegiaci danken een groot deel van hun stof aan de Alexandrijnen.... maar ik geloof indirect. Of ze hun gedichten druk hebben gelezen betwijfel ik ten zeerste. Ik heb altijd een vermoeden gehad dat bepaald Callimachus voor hen een groote naam, maar een zoo goed als geheel onbekend persoon is geweest. Ware werkelijk Callimachus ten tijde van Augustus steeds in aller hand geweest, we zouden wel iets meer dan zijn jammerlijke hymnen van hem over hebben

Een bewijs voor mijn vermoeden is dit evenwel nog niet. Dat meen ik in Propertius te hebben gevonden. Luistert slechts.

Het derde boek van Propertius vangt aldus aan:

„Schim van Callimachus en gij schim van den Coër Philetas, ik bid u geeft mij toegang tot uw heilig woud. Ik ben de eerste, die het onderneem het heilige water uit zuivere bron te scheppen en Grieksche reien te voeren door de steden van Italie. Zegt mij, in welke grot hebt gij samen uw subtiele poëzie uitgedacht, hoe hebt gij die grot weten te vinden, aan welk water hebt gij u verkwikt? Verre zij van mij alwie Phoebus dwingt bij krijgsbedrijven te verwijlen! Zacht glijde mijn zorgvuldig geslepen gedicht daarheen! Zoo verheft mij de roem ten hemel; de Muze, door mij tot den arbeid geroepen, viert met haar bekranste paarden haar zegetocht; met mij op den wagen rijden kleine Amors, een schaar van dichters volgt hen."

Elders (III, 9, 43) hooren wij: „evenals gij, Maecenas, met een kleine rol naast Augustus tevreden zijt, zoo wil ik ook geen Ilias of Odyssee zingen:

Inter Callimachi sat erit placuisse libellos,
Et cecinisse modis, clare Phileta, tuis.
Haec urant pueros, haec urant scripta puellas,
Meque deum clament et mihi sacra ferant."

Op beide plaatsen is dus Callimachus de minnedichter bij uitnemendheid, op de eerste zeer bepaald het tegendeel van een dichter van oorlog en veldslagen.

Hetzelfde, maar met een kleine nuance, leeren twee andere plaatsen.

Van een groot deel der eerste elegie van 't tweede boek is de verkorte inhoud, eerlijk weergegeven, deze: „kon ik met mijn gedicht heldenscharen ten strijde voeren, ik zou de oorlogen van Augustus bezingen en den steun hem door Maecenas verleend zou ik daarbij niet vergeten: maar Callimachus heeft geen adem genoeg om een gigantomachie te doen dreunen,

evenmin kan ik een Aeneis dichten: ik ben alleen minnedichter en moet ook maar in en door de liefde sterven."

Hier is Callimachus ook minnedichter, maar meer bepaaldelijk wordt hij ons beschreven als de dichter der kleine kunst, die voor niets zoo ongeschikt is als voor 't bezingen van gevechten en in 't algemeen voor *alle nationale poëzie.*

En, waar het heet (II, 34, 32): „Lynceus is ook al verliefd: wat baten hem nu zijn geleerde gedichten? Volg liever Philetas na en den *non inflatus* Callimachus met zijn *somnia*: laat uw groot epos, de Theseis, liggen, en maak kleine minnedichtjes" daar is Callimachus bepaald *het type* van den dichter der kleine kunst.

Maar zie, in een ander tijdperk zijns levens bewandelt Propertius andere banen; hij gaat een gevecht beschrijven, het groote zeegevecht van Actium, en in den aanvang van zijn lied verkondigt hij dat hij een wedstrijd gaat beginnen met Philetas en..... Callimachus (IV, 6, 2). Ja in de eerste elegie van datzelfde (vierde) boek heet het zelfs (63—70): „ik ga Rome bezingen, zijn plechtigheden en feestdagen, de oude namen van de verschillende plekken der stad: dat werk zal mijn vaderland Umbrië tot roem verstrekken, het zal mij noemen zijn Romeinschen....... Callimachus".

Die twee laatste plaatsen staan beide in 't vierde boek, en zijn met de eerstgenoemde vier uit het tweede en derde in zóó flagranten strijd, dat ik mij moet verwonderen dat nog nooit een geleerde op het denkbeeld is gekomen om het heele vierde boek voor onecht te verklaren, wat toch het eenige middel zijn zou om een zeer sprekend bewijs tegen de algeheele „afhankelijkheid" der Romeinsche poëzie van de Alexandrijnsche uit den weg te ruimen. En men kome hier niet aan met de opmerking dat een gedicht over oud-Romeinsche plaatsen, feestdagen, plechtigheden, een gedicht dus als de Fasti van Ovidius, „terug-gaat" (o heerlijk woord, vol zinledigen klank!) op de *αἴτια* van Callimachus, en dat de Ptolemaeën óók wel overwinningen zullen hebben behaald, die door Callimachus zijn bezongen (of daarin dan ook Ptolemaeus' poes

een plaats heeft gehad?) — O men kan mij bedelven onder namen van geleerden, immers de hoeveelheid der over een ouden auteur ter markt gebrachte geleerdheid is steeds grooter naarmate er van dezen meer verloren is en minder bewaard gebleven, en van Callimachus hebben we o zoo weinig over, en er is o zoo veel van hem verloren gegaan (vergeef mij Muze der philologie dat ik noch om het eene noch om het andere treuren kan), maar men kan ook al die geleerdheid vóór zich houden, ik heb er niets mee uit te staan. Ik vraag alleen wat Callimachus is voor Propertius, en dan vat ik mijn onderzoek aldus samen: op vier plaatsen minnedichter, dichter van kleinkunst, beslist ongeschikt voor krijgshymnen en vaderlandsche liederen, op twee juist wél vaderlandsche zanger, bezinger van zegepralen . . . dus, alles wel overwogen, een groote onbekende, wiens naam een goeden klank heeft, wiens naam als van zelf zich voegt in een hexameter. Neen Propertius heeft Callimachus niet gekend, hij is niet van hem afhankelijk, hij de dichter van den schoolmeester. Wie Callimachus wél gekend heeft? Ovidius, getuige zijn voortreffelijk oordeel over hem:

ingenio non valet, arte valet.

Neen geest of talent had Callimachus niet, maar hij had *ars*, geleerdheid in den allerslechtsten zin des woords, wat intusschen helaas, de gewone zin is waarin dit woord wordt opgevat. En mocht iemand mij deftig verwijtend (zulk een verwijt toch behoort bepaald deftig te worden geuit) toevoegen: „Maar we hebben van Callimachus te weinig over om een oordeel over hem te mogen uitspreken,” dan antwoord ik met een variatie op de bekende verzen van Sophocles:

Den goeden dichter leert gij door den tijd eerst kennen,
Drie regels toonen u voldoend den prulpoëet.

Gij verwacht misschien M. H., dat ik nu voortgaan zal Propertius' onafhankelijkheid van Grieksche modellen te bewijzen met een beroep op al wat hij geheel Romeinsch heeft gedicht bv. op zijn prachtigen lof van Italië (III, 22), op

elegieën, die alleen in den Romeinschen staat en de Romeinsche maatschappij tehuis behooren (die b.v. waarin sprake is van Romeinsche landvoogden in provincies), dat ik U nog eens Plessis' woord zal toeroepen: „de Romeinsche dichters zijn altijd Romeinen gebleven, en Propertius is de meest Romeinsche van allen." Ik zal dat niet doen: hoe waar ik ook Plessis' uitspraak vind, het allerbeste, dat is juist het allereigenaardigste van een dichter, behoort niet aan een volk of een tijd maar aan de wereld en de eeuwigheid. En bovendien: ik verkies nog een wijle op het terrein te blijven, waarop de strijd voor mij schijnbaar het zwaarst is, ik blijf Propertius nog een wijle beschouwen als den bewerker van Grieksche motieven. En wel bepaald wil ik nog in korte woorden nagaan hoe hij het misschien aller-bekendst, aller-afgezaagdst Grieksch motief heeft behandeld. Gij raadt aanstonds wat ik bedoel; „Cui non dictus Hylas puer?" Hercules' lieveling Hylas door de Nymphen geroofd — wie heeft daarvan niet gezongen vóór Propertius, en hoe zingt hij zelf er van? Allereerst, gelijk mijn Majoor ter snede opmerkt [13]), heeft hij al dadelijk er iets geheel nieuws van gemaakt, door 't verhaal in te lasschen in een brief, die aldus begint (I, 20):

„Bij onze oude vriendschap, Gallus! denk aan deze mijn vermaning en laat die u nooit uit de gedachte gaan: wie liefheeft dien treft zoo vaak, zonder dat hij er op verdacht is, een onheil: daarvan kan de Ascanius getuigen, die eens zoo wreed was voor de Argonauten. Welnu, gij hebt een lieveling, die denzelfden naam draagt als Thiodamas' zoon Hylas, en die voor hem in schoonheid niet behoeft onder te doen. Ik raad u, hetzij gij wandelt langs de rivieren van het donkere Sila-bosch, of langs het strand van Cumae, of waar gij ook maar vertoeft in de buurt van een verraderlijken stroom, beveilig hem tegen de begeerlijkheid der Nymphen — want ook de Italische watergodinnen hebben een verliefde natuur — anders zou u wel eens hetzelfde kunnen overkomen wat dien armen Hercules met zijn lieveling overkwam in vreemde streken, dat onheil waarover hij zat te weenen aan den oever van den

wreeden Ascanius; dan zou u ook wel eens het harde lot kunnen treffen van langs bergen en rotsen en meren eindeloos te loopen zoeken," en eindigt:

„Gallus, laat u door dit voorbeeld leeren en bewaak uw lieveling, want nu is het alsof gij voor uw schoonen Hylas van de Nymphen niet het minste kwaad ducht."

En daar tusschen in het oude verhaal, een waar kunstjuweel van beschrijving. Hylas gaat uit om water te halen, maar hij dwaalt af — waardoor? Bij Valerius Flaccus door zijn begeerte om een hert te vangen, dat vlucht maar hem steeds slechts even vóórblijft, een hert op zijn weg gebracht door Hercules' vijandin Juno. Ook deze fictie is lang niet onverdienstelijk. Maar bij Propertius krijgen wij een onvergelijkelijk schilderij: de gevleugelde zonen van Boreas zijn door Hylas' schoonheid aangelokt, ze vervolgen hem, ze vliegen om hem heen, ze willen hem streelen, hem omhelzen, maar terwijl ze daar zweven op hun uitgespreide wieken fopt hen de schoone knaap: hij vlucht in een bosch, waar zijn vervolgers hun vleugels niet kunnen uitslaan....

„Dat alles is misschien reeds vóór Propertius zoo gedicht, misschien heeft reeds hij 't zoo afgebeeld gezien op een muurschildering;" die opmerking laat mij koud, zij bewijst niets tegen Propertius' oorspronkelijkheid. Want zóó in het Latijn gedicht heeft alleen hij het, zijn onvervreemdbaar eigendom is de heerlijke taal van 't geheel, is die éénc onnavolgbare regel, die alleen reeds hem tot een dichtervorst maakt:

Ah miser ibat Hylas, ibat Hamadryasin.

Het derde en laatste deel mijner voordracht vang ik aan met de uitdrukkelijke verklaring dat ik Propertius houd voor een van de allergrootste dichters; een verklaring, die niet de minste wetenschappelijke waarde heeft, maar die mij gelegenheid geeft een zekere „zeer wetenschappelijke" wijze van behandeling der latijnsche poëzie te toetsen en er mijn meening over te zeggen. „Wat praat gij van allergrootsten dichter?" hoor ik mij toeroepen, „hoe komt gij er toe Propertius een

plaats onder deze toe te kennen? Geen Romeinsch dichter hoort tot de grooten, allen zijn het navolgers, werkers naar schoolregels, bepaald de elegiaci...ze dichten niet met het hart maar maken een taak af, een taak hun opgegeven door een klaargemaakte en buiten hen staande topiek der minnepoëzie." Het zal u na het reeds gehoorde zeker wel verbazen dat ik, overdrijvingen en kwaadwillige gevolgtrekkingen daargelaten, deze beschouwing der latijnsche elegische poëzie ten volle aanvaard. Over die kwaadwillige gevolgtrekkingen aanstonds, nu allereerst een enkel woord over overdrijvingen. Het lijkt mij al te dwaas Ovidius zijn

Cum cecidit fato consul uterque pari

niet te willen laten en uit het feit dat die regel ook bij Lygdamus voorkomt niet te willen opmaken dat Ovidius door Lygdamus is bestolen, maar er aanleiding in te willen vinden tot de gevolgtrekking dat beide dichters uit één gemeenschappelijke bron hebben geput, zoodat Ovidius zelfs niet zijn geboortejaar op eigen gezag heeft kunnen mededeelen. Maar overigens sta ik tegenover al de feiten door de Romeinsche elegiaci uit hun eigen leven medegedeeld op het standpunt van — volstrekt ongeloof. Zijn werkelijk al die Romeinsche dichters lid geweest van een „cohors praetoria"? Ik weet er eenvoudig niets van: alleen weet ik dat het bekende „ibitis Aegaeas sine me Messalla per undas" niet door Tibullus kan gedicht zijn terwijl hij, zooals hij ons vertelt, ziek lag op het eiland, waar hij op weg naar de provincie was achtergelaten. Zijn al die Romeinsche dichters werkelijk tengevolge eener akkerverdeeling arm geworden? Ik weet het niet. Hoevelen wel? Valerius Cato, Virgilius, Horatius, nu Propertius ook al weer IV, 1, 130:

Abstulit excultas pertica tristis opes

waarop dan onmiddellijk volgt: (Apollo verbood mij)

insano verba tonare foro

een motief ons zoo wel bekend uit Ovidius' eigen levensbeschrijving. Zijn dat feiten? Of behoort èn dat: „door een akkerverdeeling ben ik van mijn vaderlijk goed beroofd" èn dat „mijn aanleg verbood mij door staatkundigen of rechtsgeleerden arbeid carrière te maken" tot een vast stel formules, waarmede de toenmalige dichters zich verontschuldigden over hun weinig practisch leven? Ik weet het eenvoudig niet, maar vast staat bij mij iets, in dit verband, van veel meer gewicht: de Cynthia van Propertius heeft nooit bestaan. „En Hostia dan" hoor ik mij toeroepen, „en de mededeeling van Apulejus, en de *wet* van Bentley!" Ik weet er alles van, maar stoor er mij niet in 't minste aan. Liefdesavonturen zal Propertius wel gehad hebben, welk jong mensch heeft ze niet gehad, vooral in dien tijd, en dat hij er een van langen duur heeft gehad met een dametje Hostia geheeten, wat kan daar tegen zijn? Of dat hij, waar hij op haar doelt, den naam van Cynthia gebruikt? Niets; maar waar veel tegen is dat is, dat één en dezelfde vrouw in een zeer kort tijdsbestek zoovele, elkaar volstrekt uitsluitende, eigenschappen vertoont. En Propertius' Cynthia is nu eens een lief, beminnelijk schepseltje, dan een doortrapte kokette, nu eens is ze aan den dichter verbonden wel niet door een wettelijken echt maar door banden eigenlijk oneindig veel heiliger, dan weer is ze de hartelooze fortuinzoekster, die alleen vraagt aan welken minnaar ze het meest kan verdienen, nu eens de fijne kenster der poëzie, ja zelfs dichteres, een ware Romeinsche Erinna of Corinna, dan weer de dronken derderangs hetaere van het Lanuvijnsche feest. Neen daar is de Catilina, dien Cicero ons in de Caeliana teekent nog niets bij, en ik zeg het den redenaar volmondig na, maar met verandering van bedoeling:

Neque ego unquam fuisse tale monstrum in terris ullum puto tam ex contrariis diversisque et inter se pugnantibus naturis studiis cupiditatibusque conflatum [14]).

En bovendien: stelt u eens een rampzalige voor, die met en om en door zijn liefje alles heeft te doorleven wat ons Propertius alzoo te lezen geeft! Hemelsche goedheid, dat is

geen leven, daarbij is 't om meer dan dol en razend te worden. En trots dat alles nog te behouden lust en kracht om — versjes te maken, neen de stoere arbeidzaamheid van den besten hedendaagschen philoloog. Na iedere ervaring weer naar de schrijftafel, om daar naar omstandigheden een uitbarsting van wanhoop of een gejubel van hemelsche verrukking te dichten, en dat in verzen waarop niets mag aan te merken zijn — wat toch ook nog al heel wat moeite kost — wat is, vergeleken bij zulk een helleleven, het zwaarst geblok voor het moeielijkste examen?

Wat raakt het mij dat Propertius dit en dat en nog wat met zijn kunstbroeders gemeen heeft, en dat ze 't allen misschien uit één en 't zelfde handboek halen? Alles wordt bij Propertius toch weer heel anders dan het bij die anderen is. Plessis verklaart het groote, zoo tastbare, onderscheid tusschen Propertius en de andere elegiaci hierdoor dat deze door hun ouders zijn weggezonden naar Rome, terwijl Propertius daarheen door zijn moeder is begeleid. Er is iets lachwekkends in die verklaring: ze doet denken aan de onderscheiding tusschen den op kamers wonenden student en den student Leidenaar. Maar het is een verklaring: ze komt hierop neer dat er in Propertius' gemoed iets was wat die anderen misten. Ze verklaart oneindig veel meer dan al dat zoogenaamd wetenschappelijk gedoe dat, uitgaande van den stelregel: „niet bewonderen maar begrijpen", alle bewondering verstikt (o zeker; want waar de lezer over eenige heerlijke regels verrukt is, daar komen noeste arbeiders er hun karrevrachten gruis [15]) over uitstorten), maar dan ook alle begrijpen eerst recht onmogelijk maakt: die zelfde noeste arbeiders toch zouden u wel willen wijs maken dat al dat schoone en verrukkelijke zoowat mechanisch is ontstaan, en stellen u voor het nieuwe, maar echt duistere en weinig verkwikkende, mysterie dat zonder inwerking van een menschenziel iets kan geboren worden wat duizende menschenzielen ontroert.

Wat Propertius ook zegt, hij zegt het anders, hij zegt het beter dan eenig ander dichter het zeggen kan of ooit gezegd

heeft. Dat wil ik U met eenige weinige voorbeelden aantoonen. Weinige? 't Is, dunkt me, verwonderlijk veel als men uit een bundel van ± 4000 verzen er op de greep een kleine twintig kan aanhalen waarin iets geheel eigenaardigs zit.

Vooreerst dan een paar regels, waarin men zoo recht duidelijk het snikkende hoort in de stem der sprekende ('t verschijnsel is het eerst door Burman opgemerkt).

III, 6, 25. „Mijn medeminnares" jammert Cynthia „heeft 't van mij gewonnen, niet door haar karakter, maar door tooverkruiden", en ze jammert werkelijk:

Non me moribus illa sed herbis improba vicit.

IV, 7, 41. De uit het schimmenrijk tot haar minnaar in den droom terugkeerende Cynthia verbeeldt zich hoe die, nu zegevierende, medeminnares in háár huis de strenge meesteres speelt en hard is voor de slavinnen, die goed voor háár geweest zijn, hoe ze aan deze een dubbelen arbeid oplegt:

Et graviora rependit iniquis pensa quasillis.

Hoort ge hier ook soms een levende stem?

Nu een tweetal waarin zoo uitnemend geestig het sieraad van „het onverwachte" wordt aangewend.

II, 6, 11 sq. De dichter klaagt, als al zijn tijdgenooten, dat zijn liefje den rijken boven den trouwen minnaar verkiest. Maar hij spreekt aldus: „mijn Cynthia geeft niet om hoogen rang of aanzien"; gij verwacht nu dat er iets volgen zal als: „Zij let alleen op het hart". Neen, er volgt: zij weegt alleen des minnaars..... beurs:

Cynthia non sequitur fasces, nec curat honores:
Semper amatorum ponderat illa sinus.

II. 32, 44. „We leven toch maar in een goeden tijd" zegt de dichter „van ouderwetsche strengheid hebben we geen last: als één meisje handelt tegen de goede zeden". Nu zal er komen, denkt ge: „dan zorgt een ander dat ze niet ongezellig

alleen blijft". Er komt: „dan heeft Lesbia al lang hetzelfde gedaan". Want zóó moeten we interpungeeren:

> O nimium nostro felicem tempore Romam!
> Si contra mores una puella facit,
> Haec eadem ante illam iam impune et Lesbia fecit:
> Quae sequitur, certe est invidiosa minus.

En nu nog eenige van verschillenden aard.

II, 1, 15 sq. „Wat ik zing" zegt de dichter „is mij niet door anderen voorgezongen: mijn liefje bepaalt mijn genre.... kortom wat ze doet en wat ze spreekt, uit niets groeit een lang verhaal"

> Seu quidquid fecit, sive est quodcunque locuta,
> Maxima de nihilo nascitur historia.

II, 3, 37 „Ik heb mij nooit kunnen begrijpen, dat een vrouw de oorzaak was van zoo'n geweldigen oorlog tusschen Europa en Azië, maar nú vind ik dat gij, Paris, en gij, Menelaus, zeer verstandig hebt gehandeld, de één met zijn eisch, de ander met zijn weigering:

> Nunc, Pari, tu sapiens et tu, Menelae, fuisti:
> Tu quia poscebas, tu quia lentus eras.

II, 13, 50. Dat is een prachtig vers, waarin het doodsverlangen van Nestor op 't vernemen van den dood zijns zoons wordt geteekend. „Had een krijgsman op den wal in 't Trojaansche land zijn leven verkort, hij had de begrafenis van Antilochus niet aanschouwd, noch behoeven uit te roepen: o dood waarom komt ge zoo laat tot me?"

> Diceret aut: „o mors, cur mihi sera venis?"

II, 15, 28. Hebt ge ooit trouwe huwelijksliefde zoo allerliefst geteekend gezien als in deze verzen: „laat in de liefde u de duifjes tot voorbeeld zijn: het mannetje is met zijn wijfje niets dan één echtverbond"?

> Exemplo iunctae tibi sint in amore columbae
> Masculus et totum femina coniugium.

De heerlijke verzen, waarin de dichter van zijn eigen trouw tot in den dood getuigt:

II, 24b, 35. Tu mea compones, et dices: ossa, Properti,
Haec tua sunt, eheu, tu mihi fidus eras;
Fidus eras, eheu, quamquam nec nomine avito
Nobilis et quamquam non ita dives eras

haalde ik reeds aan.

De nederige taak der elegie is vaak door vele dichters beschreven, nooit beter dan door Propertius, waar hij (III, 3, 23) zichzelven toeroept: „bezwaar uw poëtisch bootje niet! één riem in 't water en één op 't strand, dan zijt gij veilig, midden op zee woeden de stormen."

Alter remus aquas, alter tibi radat arenas:
Tutus eris: medio maxima turba mari est.

En diezelfde nederigheid wordt allerverrukkelijkst uitgedrukt, waar de dichter na de beschrijving van Augustus' zegevierenden terugkeer uit het Oosten, dien hij vóór zijn dichtersoog ziet, besluit met: mij is 't genoeg op de Sacra via den stoet te kunnen toejuichen:

III, 4, 22. Me sat erit sacra plaudere posse via.

En daar ik nu toch op 't gebied der nationale poëzie ben geaangeland, ook nog dit: vele Romeinsche dichters hebben gejubeld over 't feit dat de Parthen zich eerbiedig voor de majesteit van Augustus hebben gebogen. Propertius doet dat op een wijze dat nog wij de vreugde van 't heele volk meegevoelen: „O Crassus, indien gij daar in uw woestijn iets bemerkt van wat hier geschiedt, wees verheugd: wij kunnen over den Euphraat gaan naar uw graf."

Gaude Crasse, tuas si quid sapis inter arenas,
Ire per Euphraten ad tua busta licet.

Ten slotte één versregel die mij aanleiding geeft ééns voor goed in een paar woorden te zeggen hoe ik denk over die heele navolging en oorspronkelijkheid. Propertius zegt (II, 3, 8)

„liefde duldt wel uitstel, maar geen afstel", „differtur, nunquam tollitur ullus amor", en Geibel vertaalt:

Liebe verreist wohl einmal, aber sie wandert nicht aus. [16])

Welnu, wie één zoo'n regel maakt, is, ook waar hij trouw vertaalt,... oorspronkelijk. Wat gelukt is, wat treft, is altijd oorspronkelijk, wat mislukt is en misplaatst, dát is nagevolgd.

„O zoo, dus 't is u om woorden alleen te doen!" Houd toch op van woorden en gedachten te spreken, alsof die eerste zich van de laatste bij wijze van een schilletje laten afhalen. Dat Propertius anders spreekt, dat is omdat hij anders denkt. Dat hij beter dicht dan anderen, het is omdat hij beter voelt; al heeft hij 't meerendeel van wat hij bezingt niet beleefd, hij heeft er zich ingeleefd. Dat bewijst zijn geheele bundel, dat bewijst bovenal die geheele eenige rouwzang op Cornelia, dat gedicht zóó vol vreemde voorstellingen en opvattingen, zóó antiek, zóó Romeinsch, en toch een gedicht „dat niet verouderen zal zoolang er menschen zijn om te lijden en lief te hebben". — ik heb mij niet kunnen weerhouden die schoone woorden van onzen van Leeuwen [17]) aan te halen, waarmee zoo treffend wordt aangeduid hoe het antwoord moet luiden op die oude vraag, wat nu eigenlijk de beteekenis van het woord klassiek is. Want dat dat Epicedium Corneliae mede behoort tot de voor wereld en eeuwigheid bestemde gedichten, dat bespeurt men nog als men dat lied van den ouden dichter uit oud Italië hoort in den allermodernsten vorm van een *berijmde* Hollandsche vertaling. Met deze wil ik mijn toespraak besluiten.

Klaagzang op Cornelia, (de vrouw van Aemilius Paulus, dochter van Scribonia, de tweede vrouw van keizer Augustus).

Neen, Paulus, kwel mijn graf niet langer met uw tranen:
  Ze zinken weg in 't strand, dat doof is voor geween.
Bereikt de doode eens langs d' onderaardsche banen
  Zijn huis, dan maakt een poort van onmeedoogend steen
Dat huis tot kerker: zelfs al zou de god der dooden
  U hooren, geen gebed ontsluit de sombre poort:
Gebeden, tranen, klacht vermurwen hemelgoden,
  Wien Charon overvoer, diens beê blijft onverhoord.

Ja, dat was wel het lied, dat toen werd aangeheven,
  Zoo klonk de doodstrompet, terwijl de wreede vlam
Mijn laatste sponde in asch verkeerde, en uit het leven
  Wat van mij bleef op aard' voor eeuwig rooven kwam.

Wat baat mij nu mijn echt met Paulus, wat die vadren
  Wier zegekar dit volk deed jublen wat mijn kroost?
Eens stroomde 't edelst bloed van Rome mij door d'adren,
  Mijn deugd was wijd vermaard en wat is nu mijn troost?

Werd 't ongevoelig hart der Parcen week bij 't klagen
  Van mij Cornelia, de telg van 't adlijkst ras?
Zie wat er van mij rest — daar word ik weggedragen,
  Een kleine vracht — één hand omsluit het hoopjen asch.

O nacht, o sombre nacht, o trage poel der dooden,
  Wiens bies mijn voet verstrikt! Al kom ik vóór mijn tijd,
Ik daal onschuldig af naar d' onderaardsche goden:
  Een zoete rust zij hier mijn arme schim bereid!

Of is het waar dat hier, gelijk w' op aard vernamen,
  De vreesbre Aeacus zijn zetel heeft gesteld;
Hij schudde vrij zijn urn en roep' zijn rechters samen,
  En over mijn gebeent zij streng gerecht geveld.

Zijn broeders nevens hem! Naast Minos sta de schare
  Die met haar wraak ontrust des zondaars levenspad,
Rondom aandachtig volk: laat, Sisyphus, thans varen
  Uw kwellend werk een poos, sta stil, Ixions rad!

Bedrieglijk water! laat door Tantalus u vangen,
  Nu blaffe Cerberus geen bleeke schimmen toe,
Zijn keten knarse niet, maar blijve rustig hangen,
  Nu 'k mijn verdediging mijn rechters hooren doe.

Ja mijn verdediging! die wil ik zelve voeren,
  En zoo 'k onwaarheid spreek — der Danaiden straf
Moog folteren mijn hals. Geen vrees doet mij ontroeren,
  Verneemt mijn leven slechts van d' oorsprong tot aan 't graf!

Zoo oude heldenmoed een ras tot eer kan strekken:
  Mijn vaders voorzaat werd de Numantijn genoemd;
Mijn moeders beeldenrij draagt der Libonen trekken,
  Zie, dubble krijgsmanseer maakt beider telg beroemd!

Toen voor 't matronenkleed het kinderkleed moest wijken,
  En toen een nieuwe krans mijn lokken bond bijeen,
Toen, Paulus, huwde ik u: zie deze zerk doet blijken
  Hoe 'k van u ben gegaan als d' uwe, d' uwe alleen.

Bij mijne vadren, Rome, u heilig boven allen
  — Het fier Carthago zelfs moest zwichten voor hun moed —
Bij hem, die Perseus met zijn heel geslacht deed vallen,
  Dat ras op leugen trotsch, gewaand Peliden bloed;

Ja bij die heilge asch betuig ik: censorswetten
  Of strengheid vielen mij, de reine, nooit te zwaar!
Cornelia zou uw glans, o vlekloos ras, besmetten?
  Neen, hebt g' uw reinheid lief, neem steeds tot voorbeeld haar

'k Was levenslang dezelfd': één fakkel heeft beschenen
  Een reine bruid, de tweed' een doode, even rein:
'k Mocht aan natuur en bloed mijn zedewet ontleenen,
  En niet den censor maar mij zelf gehoorzaam zijn.

Laat iedre vrouw die wil mij vóór haar vierschaar dagen:
  Al zit ik nevens haar, 'k doe haar geen oneer aan:
Noch Claudia, die eens, door wondre macht gedragen,
  Cybele's schip door 't slijk des Tibers dwong te gaan;

Noch u, wie 't blank gewaad een heldre vlam verleende,
  Toen Vesta van u vroeg het vuur u toevertrouwd.
Spreek moeder! had uw kind; 't door u zoo droef beweende,
  Iets dan haar stervensstond, dat g' anders wenschen zoudt?

Mijn moeder weent om mij, de stad treurt om mijn sterven,
  Ja door mijn dood is zelfs een god in rouw gebracht:
De Keizer weende om mij: „moest dan mijn dochter derven
  Die zuster harer waard?" zoo klonk zijn jammerklacht.

Gezeten op 't gestoelt der eere klaagt mijn broeder;
  Wreed noodlot, dat juist nu mij wegrukt van zijn zij!
En toch, al stierf ik jong, 'k verdiende 't kleed der moeder,
  Niet uit onvruchtbren echt ontvoerde 't noodlot mij.

Paulus en Lepidus, dat doet m' hier vrede vinden
  Dat gij me d' oogen sloot; mijn dochter, neem mijn woord
Ter harte: laat als mij één huwlijksband u binden,
  Zoo leve 't censorschap uws vaders in u voort!

Dat is de zegepraal, dat de triomf der vrouwen,
  Zoo nog haar huwlijkstrouw geroemd wordt aan haar graf.
Houdt ons geslacht in stand: nu om mijn dood mag rouwen
  Mijn drietal, zie, nu vaart mijn bootje willig af.

Nu, vader, draag 'k u op ons beider huwlijkspanden:
  Mijn zorg en angst voor hen doet zelfs mijn asch nog pijn;
Wees hun tot moeder ook: g' ontvangt z' uit mijne handen:
  Van deze stond' af aan moet gij hun alles zijn.

Kust gij de treurenden, vergeet niet hen te streelen
  Ook uit den naam van haar, die rust in 't stille graf:
En treurt gij zelf, laat nooit hen in uw droefheid deelen,
  Waar ge hen nadren ziet, droog fluks uw tranen af.

'k Zal dikwerf vóór u staan, geliefde, in droomgezichten:
  Dat zij uw treurenstijd, de vaak te lange nacht:
Of wilt g' in eenzaamheid u tot mijn beeldnis richten:
  Spreek enkle woorden slechts, alsof g' een antwoord wacht!

En mocht een nieuwe vrouw den drempel overschrijden,
  Ziet gij, mijn dierbaar kroost, haar naar mijn plaats geleid,
Laat 's vaders nieuwe keus uw kinderhart verblijden,
  Haar argwaan wijk' terug voor uw voorkomendheid!

Ja van uw moeder zelfs moogt gij niet dikwijls spreken,
  Uw argeloos gesnap wordt lichtlijk misverstaan.
Als gij uw moeder prijst, acht zij zich vergeleken,
  En hoort uw kinderpraat als grievend vonnis aan.

Of, wil uw vader slechts d'erinnering bewaren
  Aan haar die heenging, troost zijn sombre eenzaamheid,
U worden toegevoegd de mij ontroofde jaren,
  Zoo zij hem tot aan 't eind een teedre steun bereid.

O is hem dát genoeg mijn beeld in 't hart te dragen,
  Wordt reeds van nu af aan zijn ouderdom tot staf!
Dat is mijn beê, dat nog mijn Paulus' laatste dagen
  Blijmoedig mogen zijn door 't kroost, dat ik hem gaf.

Want ik ga dankbaar heen: nooit heb ik aangenomen
  Als moeder 't rouwgewaad: 'k zie bij mijn groeve staan
't Volledig drietal. Thans, getuigen, hier gekomen

Om mijnentwil, rijst op en wijdt m' een laatsten traan!
Mijn pleitred' is ten eind, het vriendlijk graf gaat open,
En 't welverdiende loon wordt aan mijn deugd gebracht:
'k Heb wel verdiend — want deugd doet zelfs den hemel hopen —
Dat mijn gebeente rust naast roemrijk voorgeslacht.

---

[1]) II, 1, 43 en II, 10, 6.

[2]) § 146.

[3]) Daar in de Hss. staat *curva te*, en *cur vatem* en het compositum *deportant* hier minder past, zou ik de oude emendatie willen voltooien door dit vers aldus te lezen:

Curve tua Herculeum te portant esseda Tibur

want ook het aanhechtend partikel *ve* missen we hier noode.

[4]) De ter-verdediging der overlevering er bij gehaalde plaatsen van Tibullus bewijzen niets: I, 9, 21 staat „ure meum... *caput*", wat dus hierbij in 't geheel niet te pas komt, en I, 10, 37 waar het uiterlijk der bewoners van de onderwereld wordt beschreven, doelt *usto capillo* natuurlijk op sporen van den brandstapel, die aan de schimmen nog zichtbaar zijn. Maar al moest dat laatste vers zoo worden opgevat — wat ik nooit zal gelooven — dat hier sprake was van een (weloverlegde) foltering, zoo iets past niet samen met het alledaagsche: „in ora manus figere?"

[5]) Ik neem natuurlijk de oude omzetting 1, 2, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 11, 12, 3, 4, 5, 6, 15 over.

[6]) En zoo is meteen èn de verwarring in de volgorde der verzen èn de corruptie in vs. 3 *fontem* (voor *montem*) verklaard.

[7]) Bovendien geloof ik nooit dat *fumida Baiarum stagna* appositie van *pontus* zijn kan, of zoo maar in de lucht hangen, en wensch mijn emendatie door die van Baehrens (*tundit* vóór *ludit*) volledig te maken: „Waar de zee met haar somberen Avernischen inham tegen het gebied van Baiae aankabbelt".

[8]) vs. 23 sq.

[9]) Met Scaliger zet ik 25—28 na 70, en doe, met Fischer, 51 en 53 van plaats ruilen. Wat Baehrens' ingrijpende maatregelen betreft, ik geloof dat hij omtrent vs. 51 (ten opzichte waarvan hij de omzetting van Fischer volgt) geheel op een dwaalspoor is: hij wil denken aan een plank, waarop Paetus zich zou hebben vastgebonden (zie Baehr. Misc. Crit. p. 102 sq), terwijl toch ongetwijfeld in 51—54 de redenen worden opgesomd, waarom Paetus' *schip* verging.

[10]) Zie hier mijn volledige opgaaf:

I, 5; 1 sq. naar de vorige elegie.
(Zie album — Contos).
I, 8; 45 sq. na 36.
II, 1; 5 sq. na 8.
II, 3; 29, 32, 31, 30.
II, 6; 41 sq. na c. 7 eind.

II, 16; 11, 12, 17, 18 na 6.
ib. 41 sq. gedelgd.
II, 18; 11 sq. na 8.
ib. 31 sq. na 28.
II, 20; 21—24 del.
II, 22 vóór 11 lacune.
II, 24; 11—16 removendi.
ib. na 16 nieuw carmen.
ib. 47 sq. na 32.
II, 26; 5 sq. na 8.
ib. 11 sq. na 18.
II, 27; 5 sq. na 12.
II, 28; 33—46 na 2.
ib. 57 sq. del.
II, 29; 15—18 removendi.
ib. 27 sq. na 40.
II, 30 zes verplaatsingen, aldus: 1—12, 19—22, 23—30, 33—36, 31 sq., 13—18, 37—40.
III, 4; 17 sq. vóór 15.
III, 6; 12 en 14 omwisselen.
III, 7; 25—28 na 70.
ib. 51 en 53 omwisselen.
ib. 23 sq. del. (vóór 49 lacune?)
III, 9; 50 en 52 omwisselen.
III, 10; 17 sq. na 12.
III, 11; 59—64 na 68.
III, 15; 45 sq. vóór 43.
III, 16; 19 sq. na 14.
III, 20; 11 sq. na 14 dan 19, 20; 15—18, 21—30.
III, 22; 19—22 na 38.
IV, 1; 87 sq. na 68.
IV, 2; 41—46 na 18.
IV, 4; 57 sq. na 62.
IV, 7; 19 sq. deleantur.
IV, 9; 65 sq. na 42 (zooals dat vers 42 door Jacobs wordt gesuppleerd).
ib. 71 sq. en 73 sq. omwisselen.
IV, 10; 25 sq. vóór 23.
IV, 11; 2 en 6 omwisselen.
ib. 71 sq. vóór 69.

[11]) Zie die vertaling in de Reclam-editie p. 57 en 90.

[12]) Ja stond er dat nog maar *μυῶν φόβος*, als appositie bij het algemeen begrip „poes"! Maar neen, dan was er geen vers vol, en *θηρία μικκά* is een uitnemend slot van een hexameter, al laat de uitdrukking „kleine dieren" aan duidelijkheid te wenschen over en is dat dorische *μικκά* kinderachtig gezocht. Doch, 't zij zoo, poes, waarvoor de kleine dieren..., ieder vult nu in gedachte aan: „bang zijn", zoodat we ook nu weer een algemeene eigenschap van het genus *poes* krijgen; maar *τρέμει* voegde zich niet in 't metrum, dus, dan maar *ἔτρεμε*. Welnu: „poes, de schrik der muizen" is kinderachtig en in dit verband onwaardig (er is immers sprake van een godenspruit, een beleedigde godin, een vreeselijke straf van een gruwelijke zonde), maar: „poes waarvoor de kleine beestjes bang *waren*" is nog onbenullig bovendien.

[13]) Knebel, Reclam-editie p. 38.

[14]) Cic. pro Cael. § 12. *Naturis* is de schoone verbetering van Pluygers voor het overgeleverde *naturae*.

[15]) Denk hier aan Is. van Dyks heerlijke rede „vota Academica".

[16]) Van elegante vertalingen van Propertius gesproken: kent men wel de Fransche van de la Roche Aymon (Paris Quantin 1885)? Door een toeval is ze mij eerst dezer dagen in handen gekomen. Ze schijnt me in sommige gedeelten buitengewoon gelukkig geslaagd. Het luchtige, guitige, dartele bv. van „Het Lanuvynsche Feest" komt in het geestig Fransch van de la Roche Aymon bizonder goed uit.

[17]) De boogschutter en de weefster bldz. 92.

DE POGING VAN *PIERRE JOSEPH PROUDHON* IN ZIJN *SYSTÈME DES CONTRADICTIONS ÉCONOMIQUES* OM DOOR TOEPASSING VAN HEGEL'S DENKLEER EEN NIEUWE SOCIALE ORDENING TE VINDEN; HET VERBAND TUSSCHEN DAT SYSTEEM EN DE LEER VAN KARL MARX.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. d'AULNIS DE BOUROUILL.

Mijne Heeren!

Nu gij mij uw vereerende aandacht schenken wilt bij mijne studie over de poging van een, als socialist bekend, Franschman om een sociaal stelsel op te sporen met behulp van Hegel's logica, wil ik niet verhelen dat ik dit onderwerp gekozen heb ook wegens de wedergeboorte, welke het Hegelianisme tegenwoordig aan sommige Nederlandsche universiteiten beleeft.

Zoowel in de hoofdstad van het Sticht als in het Leidsch Athene vindt deze richting weërklank bij een deel der academische jongelingschap. Sedert eenigen tijd zijn aan de universiteitsbibliotheek te Utrecht de werken van Hegel voortdurend uitgeleend. De studentenweekbladen zijn in de laatste jaren gevuld met opstellen in Hegeliaanschen trant. In den afgeloopen cursus promoveerde te Utrecht Mr. K. F. Creutzberg op een proefschrift over *Misdrijf en Overtreding*, de vrucht, naar de schrijver verklaarde, eener voorloopige Hegelstudie, geschreven in het besef „dat alle ware wetenschap, en niet

„het minst de ware rechtswetenschap, naar Hegel terug, van „Hegel uit moet gaan." De literarische faculteit te Utrecht schreef in 1903 over Hegel de volgende prijsvraag uit: „Als „wij de betrouwbaarheid van eene waarneming of de juistheid „van eene theorie toetsen, passen wij het *principium contra-„dictionis* toe. Wordt die denkwet door Hegel miskend? Welk „verschil is er tusschen zijne logica en de gewone? Hoe heb-„ben wij over dit verschil te oordeelen?" Het ingezonden antwoord kwam zelfs niet voor een loffelijke vermelding in aanmerking, maar was geschreven door iemand die met voorliefde het Hegeliaansche spraakgebruik hanteerde.

Hebben wij hier te doen met modezaak? of met de ontwaking van het besef dat het licht van een groot man ten onrechte voor een dwaallicht is aangezien? Of hebben wij, — wat óók mogelijk is — te doen met een streven om, bij gebreke van godsdienstig geloof, bevrediging te vinden in een soort mysticisme, hetwelk als uitspraak van *zuivere rede* zich aanmeldt?

Het is mijn doel niet de denkleer van George Friedrich Wilhelm Hegel in al haar onderdeelen te bespreken. Alleen kan ik en moet ik verklaren dat ik jegens de herleving van het Hegelianisme voorloopig in koele stemming verkeer. Uit de vele boekdeelen, die de werken van Hegel vormen, spreekt onmiskenbaar een fijne en rijke geest. Maar voor de blijvende waarde zijner leer en zijner methode kwam het mij steeds een bedènkelijk teeken voor dat, nà Hegel, vele ernstige onderzóekers op het gebied des geestes jegens die leer een halstarrig zwijgen in acht genomen hebben. John Stuart Mill in zijn *System of Logic* wijdt, voor zoover ik mij herinner, aan de logica van Hegel geen woord. In het merkwaardige werk van William Stanley Jevons *Principles of Science* (1873) heb ik zelfs geen zinspeling op Hegel's Logik kunnen ontdekken. In ons land heeft Dr. C. Bellaer Spruyt (*Leer der aangeboren begrippen*, bl. 203 en 215) over Hegel's richting een ongunstig oordeel geveld. Het boek van onzen Opzoomer, *Weg der Wetenschap, een handboek der Logica*, bevat geen spoor van erkenning dat de eigenaardige denkleer

van Hegel recht van bestaan heeft. De weinige woorden, welke Opzoomer aan Hegel's opvatting van logica wijdt (t. a. p. § 4, n°. 5; § 5. n°. 1) wekken niet op tot nadere kennismaking met den Duitscher. En hoe ging het in Duitschland zelf? Opmerkelijk karig en tevens beslist afkeurend is hetgeen de Leipziger hoogleeraar Wilhelm Wundt (*Logik*, eine Untersuchung der Principien der Erkenntnisz und der Methoden wissenschaftlicher Forschung, Stuttgart 1883, deel II bl. 617, 618) over Hegel's methode schreef. Meer uitvoerig is de critiek geweest van Prof. Riehl uit Freiburg (*der philosophische Kriticismus*, Leipzig 1887, 2e deel, bl. 105 en vlg) doch diens oordeel is, dat niet alleen in de natuurwetenschappen maar ook in de geestelijke de methode van Hegel schipbreuk geleden heeft.

Wat hiervan zij, — indien de aanhangers van Hegel zich begeven op economisch terrein en hier door middel van diens „dialectiek", door het stellen van thesen en antithesen, pogen te geraken tot *nieuwe* stelsels, in welke de beweerde tegenstrijdigheden heeten zich te verbinden en zich te verzoenen, dan moge men aan mij, als beoefenaar der Economie, de vraag niet euvel duiden of het Hegelianisme in staat gebleken is over eenig economisch vraagstuk nieuw licht te verspreiden.

De Franschman Pierre Joseph Proudhon heeft in dien Hegeliaanschen geest in 1846 een merkwaardig boek geschreven: „*Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*". Bij de eersten oogopslag en ook bij nauwgezette lezing een verwarrend, zinsverbijsterend boek. Toch ging die schrijver te werk naar een jaren lang beraamd, vast plan. Om dat boek te begrijpen, behoort men niet enkel zich een overzicht te verschaffen van die bladzijden, waarin Proudhon zijne methode tracht uiteen te zetten, maar ook kennis te nemen van zijn voorafgaande studiën en van zijn plannen. Hiertoe is ons de weg geopend door de uitgaaf van Proudhon's brieven in 1875, bezorgd door zijne dochter Cathérine en een zijner vrienden den heer Langlois; een

correspondentie in 14 boekdeelen, waarvan evenwel de eerste drie voor mijn onderzoek de belangrijkste zijn [1]).

Wat dan was het plan van Proudhon met zijn Systeem van economische contradictiën? Hij zou hiermeê, — schreef hij in 1844 [2]), — „de metaphysica populair maken, door haar in „praktijk te brengen, en wel door de diepste dialectiek te „bezigen, die van Hegel...." Reeds vroeger had hij zich hierop toegelegd, doch met het toen geleverde werk was hij ten halve of in 't geheel niet tevreden. Toen hij in 1840 zijn geruchtmakend boek *Qu'est-ce que la propriété?* geschreven had en als antwoord op die vraag, met niet weinig zelfbehagen, had verkondigd *la propriété c'est le vol!* — toen reeds kon men in dat boek een samenvatting aantreffen [3]), in den vorm „eener Hegeliaansche formule" van these, antithese en synthese. Dat was echter een geschrift geweest over een bepaald onderwerp der sociale wetenschap. Voortgaande studie schonk hem de overtuiging dat niet alleen de instelling van den eigendom vol was van tegenstrijdigheden. Hoe meer hij in het maatschappelijk verkeer om zich heen zag, des te meer meende hij, waar het de voortbrenging en de verspreiding des rijkdoms gold, overàl innerlijke tegenspraak te ontdekken. Dit alles wilde hij in een algemeen stelsel uitwerken. Een poging hiertoe werd in 1843 door hem gewaagd. Onder den veel-

[1]) Een voortreffelijken gids bovendien bij de bestudeering van Proudhon treft men aan in Sainte Beuve, den beroemden franschen letterkundige. Deze schreef in 1873, na kennisneming van onderscheiden brieven van Proudhon's hand, die later in de algemeene uitgaaf van diens briefwisseling zijn opgenomen, over zijn landgenoot een monographie, uitmuntende door fijne en tevens waardeerende critiek (C. A. Sainte-Beuve, *P. J. Proudhon, sa vie et sa correspondance* 1838—1848, Parijs, 1873). Om niet te spreken van hetgeen Mr. Quack in diens boek *Socialisten, personen en stelsels*, omtrent Proudhon heeft medegedeeld, vermelde ik het uitvoerige werk van mijn Koningsberger ambtgenoot, Dr. Karl Diehl, over „Proudhon, seine Lehre und sein Leben". (Halle a. S. 1888 en Jena 1890, 1896).

[2]) Correspondance de P. J. Proudhon, II, bl. 158, brief van 4 Oct. 1844 aan Ackermann.

[3]) Qu'est-ce que la propriété? (Parijsche uitgaaf, 1848, bl. 225).

belovenden titel van *la Création de l'ordre dans l'humanité* leverde hij een werk: maar, naar zijn eigen getuigenis [1]), een „gemankeerd boek, wegens gemis aan stellige kennis", een gemis waarvan hij de schuld gaf aan te uitsluitend, wijsgeerige en theologische studiën in vroegere jaren [2]). Vlak hierop niettemin onderneemt hij opnieuw een bestorming van den Olympus. Hij verdiept zich meer en meer in Kant en Hegel, al moet hij, der Duitsche taal niet machtig, zich met uittreksels en vertalingen behelpen [3]). Een Duitsch beoefenaar der wijsbegeerte, Karl Grün, die in 1844 Parijs bezocht en er met Proudhon kennis maakte, getuigt van hem in een brief van 1845: Proudhon heeft het groote en verheven werk van Hegel volmáákt begrepen [4]). In talrijke brieven van Proudhon uit dien tijd aan zijne vrienden vindt men ondubbelzinnige betuigingen van ingenomenheid met Hegelsche dialectiek. Zoo b. v. in 1844 in een brief aan Garnier. Daar heet het [5]): „On ne conçoit „pas encore en France que certains faits, comme certaines „idées, se détruisent par leur développement même". Eindelijk dan op 15 October 1846, kwam het groote boek uit, dat onder de naam van *Système des contradictions économiques* [6]) de toepassing der metaphysica op de sociale kwestie behelzen zou.

---

[1]) Sainte-Beuve, P. J. Proudhon, sa vie et sa correspondance 1838—1848, bl. 217.

[2]) Sainte-Beuve t. a. p. bl. 158.

[3]) Correspondance de P. J. Proudhon, II, bl. 201 (brief aan K. Marx „j'ai le malheur de ne point lire l'allemand"); II, bl. 176 (brief d. d. 19 Jan. 1845 aan Bergmann).

[4]) K. Grün, *die soziale Bewegung in Frankreich und Belgiën.* Darmstadt 1845, bl. 404 (aangehaald bij K. Diehl, t. a. p. II, 166. Sainte-Beuve, t. a. p. bl. 209).

Bij Sainte-Beuve vindt men de woorden van Grün aldus vertaald: „Le grand et sublime travail de Hégel, qui consiste à résoudre l'un „dans l'autre, au sein de l'absolu, la liberté et la nécessité, et à avoir „au moins posé le problème de l'humanité, en établissant que ma nature „doit être mon oeuvre, cette vérité immense, où tant de cerveaux français „ont trouvé leur Waterloo .. Proudhon, lui, l'a parfaitement comprise."

[5]) Vermeld door Sainte-Beuve, t. a. p. bl. 233.

[6]) Ik citeer naar de eerste uitgaaf, in 1846 bij de firma Guillaumin & Cie, te Parijs, Rue Richelieu 14, verschenen.

Wie verwacht had dat Proudhon hier weder zou losgaan op den eigendom, gelijk in het boek van zes jaar te voren, moest erkennen zich te hebben vergist. In dit nieuwe werk is alles weifelend en onzeker, alles onbeslist, op ééne stelling na. De schrijver wordt bewogen door diepen afkeer van het socialisme en van het communisme. Het looncontract, de werktuigen, de vrije mededinging, het monopolie, de eigendom.... alles wordt hier beurtelings aangevallen en verdedigd, „vastgesteld" en „genegeerd" gelijk het heet. Doch voor het communisme en voor zijn zachteren vorm, het socialisme, klinkt hier geen woord van genade. Proudhon's aanvallen tegen den eigendom mochten bij zijn lezers de gedachte hebben gewekt, dat hij een voorstander was van het communisme, — zoodra hij over dit laatste gaat schrijven helpt hij zijn lezers uit de dwaling. „Ik ben communist, — schrijft hij [1]), — „doch „enkel bij wijze van onderstelling en zoolang ik den eigen- „dom ontken. Is de eigendom verslagen, dan valt de onder- „stelling van het communisme te toetsen. Alsdan bevindende „dat het communisme, evenals de eigendom, voortdurend „inéénzinkt; dat het utopisch is, namelijk gelijk aan niets; „dat telkens, wanneer het poogt tot ontwikkeling te geraken, „het zich oplost in een caricatuur van den eigendom, dan „moet ik, consequent, getrouw aan de rede en aan de erva- „ring, concludeeren tegen het communisme, gelijk ik vroeger „tegen den eigendom gedaan heb."

En thans volgen tegen het communisme beschuldigingen, die door geen enkel voorbehoud worden verzacht.

Ten bewijze mogen de volgende aanhalingen dienen:

„Het socialisme is utopie, namelijk onuitvoerbaar, hersen- „schim" [2]).

„De communisten, tot wie het geheele socialisme overhelt, „gelooven niet aan de gelijkheid van nature of door opleiding, „zij willen daarin voorzien door despotische, maar onuitvoerbare

---

[1]) Système, II, p. 332.
[2]) Système, I, bl. 25.

„decreten... Het verwart zonder ophouden de zaken van het „verstand met die van het gevoel... [1]).

„Het socialisme, afscheid nemende van de kritiek om zich „over te geven aan de declamatie en de utopie, heeft zijn „roeping miskend.... Het is bij zijn aanhangers slechts een „nieuw vooroordeel, en bij hen, die het verbreiden, een te „ontmaskeren kwakzalverij, te gevaarlijker omdat zij bijna „altijd te goeder trouw is" [2]).

„Het socialisme, door eeuwig te protesteeren tegen de rede „en de praktijk des levens, kan niets zijn en is niets.... „Het wordt nooit werkelijkheid en is veroordeeld om voort-„durend te worden uitgesteld" [3]).

„Het socialisme is een logomachie" [4]).

„Het communisme is onvereenigbaar met een vrije en „krachtige opvoeding" [5]).

„Het is.... vernietiging [6]).

„Het communisme schaft, om te worden volgehouden, zóó-„veel woorden, denkbeelden, feiten af, dat de menschen, door „zijn zorgen gevormd, niet meer noodig hebben te spreken, „te denken, te handelen: zij zijn oesters naast elkaar, zonder „beweging en zonder gevoel, gehecht op de rots van... de „Broederschap. Welk een verstandige en vooruitstrevende wijs-„begeerte dat communisme!" [7])

„Het communisme is de eindpaal van het socialisme. „Daarom is het socialisme niets; het is nooit iets geweest, „en zal ook nooit iets zijn. Want het Communisme is de „ontkenning" [8]).

„Alles wat het socialisme verkondigd heeft over het groote „vraagstuk van de organisatie is slechts geweest een kreet

[1]) t. a. p. II, bl. 247.
[2]) t. a. p. II, bl. 283.
[3]) t. a. p. II, bl. 331.
[4]) t. a. p. II, bl. 334.
[5]) t. a. p. II, bl. 341.
[6]) t. a. p. II, bl. 360.
[7]) t. a. p. II, bl. 361.
[8]) t. a. p. II, bl. 364.

„van wanhoop en van onmacht, om niet te zeggen een kwak-„zalversdeclamatie" [1]).

„Het communisme der goederen, waarvan de gemeenschap „der personen de onvermijdelijke gevolgtrekking is, is niet „meer dan een akelige nachtmerrie" [2]).

„Het communisme, — mèt de verdeeling van arbeid, mèt „de vrijheid, mèt de organisatie, het is de chaos met de attri-„buten des lichts, des levens en des verstands" [3]).

„De socialistische schrijvers zijn allen domme letterdieven „van de economisten.... De verbeteringen (in hun stelsel) „welke de ervaring hun opdringt, zijn van hun kant evenveel „afvalligheden" [4]).

„Van al hun overstandige en reactionnaire vooroordeelen is „de dictatuur die, welke de communisten het meest liefkoozen. „Dictatuur over de nijverheid, dictatuur over den handel, „dictatuur over de gedachte, dictatuur over het maatschap-„pelijke en over het private leven" [5]).

„Het communisme is afkeer van arbeid, levenszatheid en „onderdrukking der gedachte: het beteekent hetzelfde als „nihilisme, onverdeeldheid, onbewegelijkheid, nacht, stilte: „het is het tegendeel van de realiteit" [6]).

Er ligt in al deze uitspraken iets verrassends, niet waar? Proudhon geldt bij menigeen als een der grondleggers van het hedendaagsche socialisme. Hij was het, die met zijn boek tegen den eigendom de burgerij „in consternatie" had willen brengen [7]); die in 1842 een „Avertissement aux propriétaires" de wereld had ingeslingerd; die op zijn leus „La propriété c'est le vol",

---

[1]) t. a. p. II, bl. 369.
[2]) t. a. p. II, bl. 369.
[3]) t. a. p. II, bl. 370.
[4]) t. a. p. II, bl. 384.
[5]) t. a. p. II, bl. 385.
[6]) t. a. p. II, bl. 386.
[7]) Sainte-Beuve, p. 63, brief 22 Febr. 1840, Correspondance, I, bl. 191. „Si le titre est alarmant, ce sera bien pis de l'ouvrage. Si j'ai un „éditeur habile et remuant, tu verras bientôt le public en consternation".

zóo groot ging, dat niet alleen in 1840, bij de eerste vreugde der vinding, hij schreef: zij zal de wereld dóorgaan [1]), maar dat hij in het eigen *Système des contradictions économiques*, waarin al dat kwaad over het socialisme te lezen staat, nog uitroept [2]): „Eigendom is diefstal! In duizend jaren worden geen „twee woorden gezegd gelijk deze. Ik heb geen ander goed „op aarde dan deze definitie van den eigendom: maar ik „schat haar hooger dan de millioenen van Rothschild, en ik „durf zeggen dat zij de belangrijkste gebeurtenis is onder de „regeering van Louis Philippe".

De verklaring van dit raadselachtig gedrag is te vinden in de Hegeliaansche logica.

Immanuel Kant had in zijn *Critiek der zuivere rede* een viertal redeneeringen der zuivere rede aangewezen [3]), ieder bestaande uit twee met elkander strijdige stellingen (antinomieën), terwijl toch oogenschijnlijk iedere stelling volmaakt bewijsbaar is. Die strijd evenwel berust, volgens Kant, op zelfmisleiding der rede, omdat deze onwillekeurig in die redeneeringen voorstellingen invlecht omtrent dingen, welke buiten de grenzen liggen van ons kenvermogen. De critiek der zuivere rede toont zulks aan [4]).

Hegel daarentegen houdt vol, dat er wel degelijk antinomie is: „tegenspraak en strijd, niet alleen in de vier bijzon„dere door Kant aan de kosmologie ontleende onderwerpen, „maar veeleer in alle onderwerpen van welke soort ook, in „alle voorstellingen, begrippen en ideeën. Dit te weten en „overal op te sporen zou behooren tot het wezenlijke van „philosophische beschouwing; die eigenschap is het dialectische „moment van het logische" [5]).

---

[1]) Avertissement aux propriétaires § 8 (1842).

[2]) Système, II, bl. 328.

[3]) Vgl. Kant, Kritik der reinen Vernunft (uitgaaf van 1853, Leipzig) bl. 328—346.

[4]) Kant, t. a. p. bl. 371 en vlg.

[5]) Hegel's Werke, VIe deel, bl. 103 (Berlijn 1840); Hegel's Kleine Logik I, bl. 78 (uitgaaf Leiden 1899, bezorgd door Prof. Bolland).

Zoo spreekt Hegel. Elk begrip is, volgens hem, de zamenstelling eener tweeledige tegenstelling. De ontwikkeling en de voortgang in ons denken geschieden doordat wij tegenstellingen tot bepaalde eenheden verbinden [1]). Hegel hechtte groot gewicht aan deze ontdekking:

„Dieser Gedanke dasz der Widerspruch, der am Vernünf-„tigen durch die Verstandesbestimmungen gesetzt wird, wesent-„lich und nothwendig ist, ist für einen der wichtigsten und „tiefsten Fortschritte der Philosophie der neueren Zeit zu „achten" [2]).

Proudhon nu meende, bij de lezing van Kant, reeds hetzelfde als Hegel te hebben opgemerkt en had deze opmerking in de geschriften van Hegel bevestigd gevonden. „En lisant „les antinomies de Kant", — schrijft hij [3]) — „j'y avais vu „non pas la preuve de la faiblesse de notre raison ni un „exemple de subtilité dialectique, mais une véritable loi de „la nature et de la pensée. Hégel a fait voir que cette loi „était beaucoup plus générale que n'avait paru la supposer „Kant". Maar, zoo redeneerde Proudhon verder, indien het een denkwet is, dat nieuwe denkbeelden moeten voortkomen uit tegenstellingen, — wat heeft men dan te doen om een nieuwe ordening der maatschappij te bedenken? Het antwoord op deze vraag lag voor de hand: men heeft slechts in het maatschappelijk verkeer den strijd der beginselen op te merken, hieromtrent de tegenstrijdige stellingen te formuleeren, en dan zal de hoogere eenheid, de oplossing („la solution"), de verzoening („la conciliation") van zelf ons voor den geest komen.

Zoo gezegd, zoo gedaan.

Wij zien thans Proudhon aan den arbeid om in het maatschappelijk raderwerk tegenstrijdigheden op te sporen, aldoor in de overtuiging, dàt het denkbeeld, hetwelk de verzoening

---

[1]) Kleine Logik, I, bl. 78.

[2]) Kleine Logik, I, bl. 77.

[3]) Correspondance II, bl. 231 (brief van Proudhon, d. d. 13 December 1846, aan den heer Tissot, hoogleeraar te Dijon).

bevat, zich niet zal laten wachten. Ziedaar de grondgedachte van het *Système des contradictions économiques*.

Men zou de vraag kunnen opwerpen of zoodoende Proudhon niet de grenzen overschreden heeft, welke Hegel aan zijne logica, als wetenschap der Ideeën, heeft gesteld? Langen tijd heb ik hierover in twijfel verkeerd, doch wèlbezien bleef, meen ik, Proudhon in de lijn van Hegel. De Duitsche wijsgeer zelf heeft zijne methode van these en antithese niet enkel op het gebied der „zuivere rede" geldig verklaard, doch hij heeft, in zijn geschriften over de natuurphilosophie, ook in de uitwendige natuur in talrijke opzichten een *Widerspruch* willen aantoonen. Er is bovendien in zijn boek over Logika (Werke, IV, *Wissenschaft der Logik* bl. 69,) een plaats, waar hij zijn methode verdedigt tegen de bewering, dat een tegenspraak niet voorhanden is. Hij antwoordt tegen deze opmerking: „Die gemeine Erfahrung spricht es selbst „aus dasz es wenigstens eine Menge widersprechender Dinge, „widersprechender Einrichtungen u. s. f. gebe, deren Wider„spruch nicht blosz in einer äuszerlichen Reflexion, sondern „in ihnen selbst vorhanden ist". Mij dunkt, met deze woorden voor oogen kan geen Hegeliaan aan Proudhon het recht ontzeggen om dan ook door Hegel's methode de oplossing te zoeken van wat hem in de maatschappelijke instellingen tegenstrijdig voorkwam.

Die gedachte is in tal van plaatsen in het Système door Proudhon uitgesproken. Zoo b. v. in het 2e deel, bl. 2, waar hij over het *beschermend stelsel* en de *handelsvrijheid* schrijft: „Overeenkomstig de methode, die in dit werk is aangenomen, „heb ik te bewijzen in de eerste plaats *tegen* de aanhangers „van het beschermend stelsel, dat de vrijheid van handel een „economische noodzakelijkheid is, even goed als een natuur„lijke noodzakelijkheid; ten tweede, tegenover de vrijhandels„gezinde economisten, dat diezelfde vrijheid, welke zij be„schouwen als de vernietiging van het monopolie, juist de „laatste hand is, gelegd aan den opbouw van alle monopo„liën.... Ik zal eindigen met de theoretische oplossing dezer

„antinomie, bekend alle eeuwen door onder den naam van „handelsbalans".

Hier wordt alzoo de bijzondere synthese reeds met name genoemd [1], — al zij het aan mij althans, onmogelijk aan dit woord „handelsbalans" in dit verband een redelijken zin toe te kennen.

Elders blijft de verzoening der antinomie voorloopig den lezer een geheim. Maar deze hebbe vertrouwen! Zij zal wel komen. In allerlei vormen verkondigt Proudhon [2]) dat „de „moderne critiek heeft aangetoond dat bij een conflict tusschen „stellingen de waarheid gevonden wordt, niet door een van „beide te verwerpen, maar eenvoudig in de verzoening van „beide".... „il est acquis à la science, dis-je, que tout „antagonisme soit dans la nature, soit dans les idées, se „résout en un fait plus général, ou une formule complexe, „qui met les opposants d'accord en les absorbant, pour ainsi „dire, l'un et l'autre...".

Tallooze malen herhaalt Proudhon de belofte eener oplossing. Het is alsof hij niet alleen den lezer, maar ook zich zelven, moed wil inspreken bij het najagen eener.... fata morgana.

Want de *synthese* heeft hij nooit kunnen formuleeren. Wat hij daarvoor hier en daar in zijn werk uitgaf waren eenige vage termen, weinig bevredigend ook voor hem zelf. In het midden ongeveer van zijn boek had hij (op blz. 272. IIe deel) als oplossing verklaard: „une simple mutualité d'échange, aidée de quelques combinaisons de banque, suffira...." maar dra schijnt hij het volmaakt onvoldoende dier zinsnede te hebben ingezien, althans ongeveer 200 bladzijden verder (II bl. 442) schrijft hij: „ik mag, zonder den lezer „beet te nemen, de solutie niet langer uitstellen. Ik heb

---

[1]) Andere kenschetsende passages over de Hegelsche methode vindt men in het Système des contradictions économiques Ie deel, bl. 9 en 10; bl. 17; bl. 27; bl. 42 en 43, 44, 46, 65, 66, 91, 92, 235, 395, 410; IIe deel, bl. 16, 97, 226, 227, 228, 229, 272, 335, 420—422, 528.

[2]) Système p. I, 9, 10.

„hier slechts een program aan te bieden", — doch terstond valt hij weder in uitweiding en uitweiding, om te eindigen zònder het nieuwe denkbeeld, hetwelk, volgens de metaphysica, noodwendig uit de tegenstellingen had moeten ontstaan.

Hij gaf wel is waar, aan het slot van zijn boek, de uitspraak) [1]: „de theorie der *mutualiteit* of van het mutuum, dat is van „de ruiling in natura, is de synthese der twee denkbeelden „van Eigendom en Communisme: synthese zoo oud als de „elementen, die haar zamen stellen, vermits zij niets anders is „dan de terugkeer der maatschappij naar haar aanvankelijke prak- „tijk. . ." maar deze raadseltaal bezweek weldra voor de opmerking, dat de wederkeerigheid der ruilingen ook thans bestaat, dat hier alzoo als hervorming enkel de handhaving van het bestaande wordt aangeprezen.

Toen dan ook na de publicatie van het boek een vriend van Proudhon, de hoogleeraar in de wijsbegeerte te Dijon, de heer Tissot, zich beklaagde het hoogere beginsel, 't welk de tegenstellingen verzoent, niet er in te hebben aangetroffen, antwoordde hem Proudhon: „ik ben iemand, die zoekende is." [2])

Aan den Straatsburger hoogleeraar Bergmann, op gelijke klacht, antwoordt Proudhon: „mijn boek bevat alle elementen mijner synthese, hoewel zij zich niet er in lezen laat". . . . . [3]) „maar àls ik stellig beweer, dat ik de synthese bezìt, waarom dan vol te houden dat zulks niet zoo is?" en in denzelfden brief (bl. 256), dat hij geen tijd heeft gehad om zich bezig te houden met de solutie zijner „contradictions économiques."

En toen hij in 1848 te Lyon de tijding van het uitbreken der revolutie vernam, was hij hevig ontsteld. Hij gevoelde, dat men hem thans zou plaatsen aan den voet van den muur. Zijn wanhoop, zijn angst heeft hij beschreven in zijn dagblad *le Peuple* [4]): „talrijke critieken op de oude maatschappij waren

---

[1]) Système II, p. 528.
[2]) Brief 13 Dec. 1846, aangehaald door Sainte-Beuve, bl. 225 (noot).
[3]) Correspondance II, bl. 258 (brief van 4 Juni 1847).
[4]) Sainte-Beuve, t. a. p. 296.

„geleverd, meestal vaag, vol sentimentaliteit en mysticisme, „eenige wijsgeerig en beredeneerd; maar uit dien ganschen „chaos van hoogdravende discussien was *voor niemand* het „licht ontsprongen.... een onuitsprekelijke angst verstijfde „mijne ziel, ontnam mij bijna de gedachte.... Deze omwen- „teling, die in de staatkundige wereld ging uitbreken, was „de aanvang van een maatschappelijke revolutie, waarvan „niemand het wachtwoord bezat."

Aldus Proudhon.

Een omwenteling is wel eens goed. Zij rukt maskers af,.... ook aan de metaphysici op sociaal terrein.

Laten wij thans den inhoud van het systeem der economische contradictiën meer in het bijzonder nagaan.

De tegenstellingen van Proudhon zijn, in hoofdzaak, drie in getal. Ik laat hier de bijkomstige ter zijde. Want zij staan meestal met de hoofdstrekking van het boek in een onduidelijk verband, en haar formuleering is doorgaans duister gebleven, evenals haar synthese; b. v. waar hij beweert dat de „handelsbalans" de verzoening bevat van den strijd tusschen het protectionisme en de handelsvrijheid. Te dezer plaatse is het plicht alles wat op zijpaden voert te vermijden.

De eerste contradictie of antinomie, op welke ik de aandacht vestig, luidt:

These:

De eigendom, met de kapitaalrente als logisch gevolg, is het voorschrift van het gezond verstand, de prikkel tot arbeid, het wapen tegen de akelige armoede van den wilden staat (t. a. p. II blz. 517, 524).

Antithese:

De eigendom is immoreel [1]). Want hij is een verzameling van misbruiken. Immers de onteigening ten algemeenen nutte ontmoet vele bezwaren. De grondeigenaar kan voorts zich verzetten tegen grootcultuur en tegen mijnexploitatie. Boven-

[1]) Système II, bl. 303.

dien is de kapitaalrente een vermomde toeëigening, een inkorting op het loon van den werkman, een roof [1]) jegens dezen, een misbruiken van 's mans onkunde of nood. De geaccumuleerde interest vormt het kapitaal. Les propriétaires sont des voleurs [2]).

Een ander terrein, waarop de tegenstrijdigheid zou heerschen, is, volgens Proudhon, dat der Ruilwaarde. Zelfs wemelt het hier van contradictiën. Ik zal hier er drie vermelden:

1°. Er is strijd tusschen Gebruikswaarde en Ruilwaarde. Immers wie zijne voortbrenging van goederen verdubbelt, verdubbelt ten behoeve der maatschappij het bedrag der gebruikswaarde.... maar tevens veroorzaakt hij, ten eigen nadeele, een daling van den marktprijs en hij wordt derhalve niet tweevoudig beloond.... „Cet étonnant contraste... cache un mystère profond" [3]). Men beproeve maar niet dit mysterie te ontraadselen: „Il n'y pas, sur la contradiction inhérente à la „notion de la valeur, d'explication possible" [4]). Enkel een nieuw begrip brengt hier redding. Proudhon noemt dit nieuwe begrip *la valeur constituée* [5]). Doch den juisten inhoud van deze zoogenaamde synthese preciseert hij niet.

2°. *These:*

Eene zaak heeft waarde omdat zij een teeken is van menschenarbeid [6]). Deze arbeid is tevens de maat der waarde; een meerwaarde, een surplus („een excédant") ten bate van een bijzonder persoon kan hij derhalve niet scheppen. Elk product is waard wat het kost [7]).

Antithese:

Het tegendeel is eveneens waar: „tout travail doit laisser „un excédant". De ervaring leert zulks, want de maatschappij

---

[1]) t. a. p. II, bl. 315.
[2]) t. a. p. II, bl. 315.
[3]) t. a. p. I, bl. 38.
[4]) t. a. p. I, bl. 39.
[5]) t. a. p. I, bl. 64.
[6]) t. a. p. I, bl. 68.
[7]) t. a. p. I, bl. 82.

gaat steeds in rijkdom vooruit: er is voortgaande toeneming van het volksvermogen [1]).

2°. *These:*

De verdeeling van arbeid is de voorwaarde van vruchtbaren arbeid en van vooruitgang in rijkdom.

Antithese:

De verdeeling van arbeid maakt den werkman tot een ondergeschikte, maakt voor hem vermeerdering van kennis onnut, den rijkdom schadelijk en de gelijkheid onmogelijk [2]). Vermeerdering der voortbrenging drukt de prijzen en veroorzaakt daling des loons [3]).

Behalve deze antinomieën op het gebied van eigendom en van waarde, formuleert Proudhon nog eene tusschen eigendom en communisme [4]):

These:

De eigendom is diefstal. Hij moet derhalve plaats maken voor communisme.

Antithese:

Het communisme is de barbaarschheid, de armoede, de duisternis, een akelige nachtmerrie.

Er worden alzoo in het „Système" telkens reeksen, serieën van redeneeringen tegenover elkander geplaatst. Welke waarde echter hebben deze antinomieën?

Het zal ons blijken dat de schrijver, beheerscht door de leer dat nieuwe denkbeelden slechts uit antinomieën worden geboren, niet vrij was van een bedenkelijke voorliefde tot spel met tegenspraak. Aan het slot van zijn boek over den eigendom had men, reeds zes jaren te voren, kunnen lezen [5]):

---

[1]) t. a. p. I, bl. 78, 80.
[2]) t. a. p. I, bl. 94.
[3]) t. a. p. I, bl. 97.
[4]) t. a. p. I, bl. 9, 10, 43.
[5]) Qu'est-ce que la propriété? bl. 244.

„Je prie le lecteur de considérer qu'ayant commencé par un „paradoxe, je devais, si je raisonnais juste, rencontrer à cha- „que pas des paradoxes et finir par des paradoxes" [1]). Ook in het *Système des contradictions* klinkt het af en toe alsof de schrijver uit zijn rol valt: „Men zou wel eens kunnen gelooven", — schrijft hij in het tweede deel [2]) — „dat mijn contra- „dictie slechts het spel is van mijn overmoed, een ongebreidelde „lust om de aandacht te trekken door het paradoxale...." Elders verdedigt hij de methode van zijn werk door een beroep op de ervaring in het dagelijksch leven, waar men immers ook wel menschen ontmoet die, om een handeling te rechtvaardigen, hun geweten een weinig in slaap wiegen door met meer of minder goede trouw („avec plus ou moins de bonne foi") hetzelfde beginsel tegelijk te verkondigen en te ontkennen [3]).

Ik wil niet beweren dat onze schrijver te kwàder trouw is geweest. Hoe licht echter komt men er niet toe contradicties te *fabriceeren* als men ze voor zijn systeem noodig heeft? Proudhon zou waarlijk niet de eerste sterveling geweest zijn, die van stelselzucht het offer werd. Daarbij was, blijkens bekentenis in een zijner brieven, jacht naar reclame hem niet vreemd. Onder de motieven, waarom hij zijn aanvankelijke studien op het gebied van letterkunde en van theologie vaarwel zei en zich ging toeleggen op de sociale kwestie, noemt hij [4]) dat deze „de gelegenheid bood al den rijkdom „van stijl en alle kracht der welsprekendheid ten toon te „spreiden." Hiermeê was hij op een gevaarlijken weg.

Nemen wij, om te beginnen, de contradictie, welke in de opsomming van daareven het laatst is genoemd, de tegenstelling tusschen eigendom en communisme. Vóór de these, dat communisme aanbevelenswaard is, vindt men bij Proudhon

---

[1]) In 1843 noemt hij in een brief aan Garnier zich zelven: *un homme à paradoxes*. (Sainte-Beuve, p. 201. Deze brief is niet opgenomen in de uitgaaf der *Correspondance*).

[2]) Système II, bl. 16.

[3]) t. a. p. II, 509.

[4]) *Correspondance de P. J. Proudhon*, II, bl. 244, (brief van 30 Sept. 1840 aan Bergmann).

eigenlijk geen enkel argument. Hij stelt zich tevreden met negatie van den eigendom en verbeeldt zich hiermeê de *antithese* te hebben bewezen. Dat is geen positieve bewijsvoering. Want waar Proudhon tegen den eigendom te velde trekt, verstaat hij onder dat woord menigmaal bloot een regeling van een eigenaardige soort, een zóódanige eigendomsregeling, dat men haar opheffen kan zonder tot communisme te geraken. Eerst door te onderzoeken wat de auteur onder eigendom verstaat erlangt men den sleutel van de laatste antinomie, en ook dien van de allereerste antinomie, waar het heet dat de eigendom een voorschrift is van het gezonde verstand en tegelijk immoreel.

Het blijkt dan dat de schrijver, telkens wanneer hij den eigendom prijst, hieronder verstaat wat een gewoon mensch bedoelt die zegt, dat iets *het zijne* is. Men zou mogen zeggen, dat hij dan hetzelfde er onder begrijpt als art. 544 van het Fransche Burgerlijk Wetboek: „La propriété est le droit de „jouir et disposer des choses de la manière la plus absolue, „pourvu qu'on n'en fasse pas un usage prohibé par les lois „ou par les réglements".

Zoodra daarentegen Proudhon van den eigendom kwaad wil spreken, maakt hij zich meester van een àndere definitie, van welke hij ten onrechte beweert dat zij door den Wetgever is vastgesteld: „*La propriété est le droit d'user et d'abuser*:" [1]) te gebruiken en te misbruiken.

Men behoeft nu slechts de zoogenaamde misbruiken, welke een eigenaar met zijn goed plegen kan, breed uit te meten, hen voor te stellen als ongebreideld, vervolgens die misbruiken samen te nòemen „den eigendom", en klaar is de antithese *de eigendom is onzedelijk*.

Proudhon zelf heeft ons zijn procédé doen zien toen hij schreef, dat in zijne analysen de antinomieën ontstaan door iedere stelling afzonderlijk te nemen in absoluten zin. [2]) Later,

---

[1]) o. a. II, bl. 274, 303.

[2]) Système, I, bl. 410.

in 1848, erkende hij zijn kunstgreep met het eigendomsbegrip, toen hij aan Blanqui, die hem menigmaal tegen zijn vijanden de hand boven het hoofd had gehouden, op diens vraag, of men dan den eigendom niet behouden kon, ontdaan van misbruiken, antwoordde: „J'appelle exclusivement *propriété* la „somme de ces abus". [1]) Welke andere waarde, dan bloot eene agitatorische, kunnen redeneeringen bezitten die met dergelijke opzettelijke eenzijdigheid worden opgebouwd?

En wat is van dat zoogenaamde jus abutendi? De definitie des eigendoms als *jus utendi et abutendi* is van onzekeren oorsprong. In de Romeinsche rechtsbronnen is zij niet te vinden. De uitnemende Fransche juristen uit de 16e eeuw Duarenus, Cujacius en Faber spreken nog geen van alle van een jus abutendi; evenmin de Nederlanders Anthonius Matthaeus en Noodt. Op éénś echter, in het begin der 19e eeuw, treft men bij Pothier de definitie aan. In de annotatiën, welke de Parijsche advocaat Hutteau in 1807 vervaardigde bij de nieuwe uitgaaf van Pothier's *traité du droit du domaine de propriété*, bl. 5, heet het dat „les lois Romaines," — niet nader aangewezen —, de definitie zouden hebben verkondigd: „dominium est jus utendi et abutendi re suâ, quatenus juris „ratio patitur". De alzoo in het leven geroepen legende vindt men terug o. a. in de uitgaaf van den Code Civil, door den Brusselschen advocaat Rogron, in 1829, ad art. 544.

Door een Italiaansch rechtsgeleerde, F. Piccinelli, die in 1886 over den oorsprong der definitie een studie uitgaf, is beweerd, dat zij het eerst wordt aangetroffen bij een Fransch jurist *Hotoman* uit de 16e eeuw. [2]) Ik heb dit niet kunnen vaststellen, daar het aangehaalde werk van Hotomanus, Comm. de verb. iur. zich niet bevindt op de acad. bibliotheken te Amsterdam, Leiden en Utrecht. Maar dit is zeker, dat Hoto-

---

[1]) Voorrede, pag. XV, der in 1848 verschenen uitgaaf van Qu'est-ce que la propriété?

[2]) F. Piccinelli, Studi e ricerche intorno alla definizione: dominium est jus utendi et abutendi re sua quatenus juris ratio patitur, Florence 1886 (vgl. Archivio Juridico, deel 36, bl. 594).

man onder *abuti* verstaat enkel het gebruiken eener verbruikbare zaak, in overeenstemming met het taalgebruik in de pandecten, waar men de verbruikbare zaken genoemd vindt *res quae sunt in abusu* (Dig. VII, 5, l. 5 § 2). [1]

Na het voorgaande beschouw ik het niet noodig in te gaan op de omstandigheden, welke, volgens Proudhon, de misbruiken des eigendoms zijn.

Spoeden wij ons tot de antinomieën op het gebied der waarde of prijsvorming.

Hier heet het een antinomie, dat een producent, bij dubbele voortbrenging, zijn geldelijke opbrengst niet ziet verdubbelen, en onze schrijver beweert dat het „onmogelijk" is dit feit te verklaren. De zaak is dat hij geen goed begrip had van de wet van Vraag en Aanbod. Deze wet is eerst in 1871 door den Engelschen schrijver Stanley Jevons in diens *Theory of political economy* tot helderheid gebracht.

De tweede antinomie op het gebied der waarde heet, dat de zaken waard zijn wat zij kosten en dat niettemin de producent, die ze verkoopt, gewoonlijk een winst overhoudt. Zeker, dat verschijnsel zou buitengewoon vreemd zijn, indien niet de eerste stelling op een grof misverstand berustte omtrent het verband tusschen de waarde eener zaak en den ten koste gelegden arbeid. Men verlieze niet uit het oog dat ten tijde van Proudhon in de leer der waarde nog een onafzienbare verwarring heerschte.

Ook aan de derde antinomie liggen gebrekkige waarneming en gebrekkige doctrine ten grondslag. Zij houdt vol, eerst dat de verdeeling van den arbeid den algemeenen rijkdom bevordert, en daarna, dat die verdeeling een voortdurende daling der arbeidsloonen en derhalve bij het overgroote deel der

---

[1] Franc. Hotomani, jurisconsulti, Commentarius in quatuor libros Institutionum juris civilis (Lugduni, A° 1567), boek II, titel IV de usufructu. Over *res, quae usu consumuntur* schrijft Hotomanus, bl. 157, noot: „non uti hujusmodi rebus, sed abuti potius dicimur" met aanhaling eener plaats uit Cicero: „Utimur iis rebus, quae nobis utentibus permanent: iis autem abutimur, quae nobis utentibus pereunt".

menschen klimmende armoede zou veroorzaken. Proudhon herhaalde hier metterdaad enkel de zes jaar te voren in zijn boek over den eigendom geleverde beschouwingen over den loop der arbeidsloonen, over de terughouding van een deel der waarde van het voortbrengsel door den ondernemer hoewel die waarde geheel aan den werkman zou moeten toekomen. En later is dit alles overgegaan in het boek van Karl Marx „das Kapital", den koran der sociaaldemocratie. Wie de geschriften van Proudhon uit de jaren 1844—1846 leest, woont, als het ware, de geboorte bij van het stelsel, dat in later jaren door Marx, alsof het diens eigen vinding ware, verkondigd is.

Bij Marx dezelfde principieele fouten in het begrip der waarde en omtrent de vorming der prijzen. Bij Marx dezelfde *impasse* om toeneming des rijkdoms der maatschappij te verklaren ondanks het uitgangspunt, dat de waarde der goederen bepaald wordt door de kosten der voortbrenging. Bij Marx dezelfde poging om zich uit de klem te redden door het loon voor te stellen als een fixum, gelijk aan het onmisbaar levensonderhoud; dezelfde leer van onbetaalden arbeid en van kapitaalvorming door zekere geheimzinnige inkorting op het loon; dezelfde voorspelling van voortgaande degradatie des werkmans en van opeenhooping des kapitaals. Men heeft wel eens beweerd [1]), dat het belangrijk onderscheid tusschen de leer van Marx en de antithese van Proudhon hierin bestaat, dat de Franschman het geschetste historische beloop onrechtvaardig acht en er tegen protesteert, terwijl de Duitscher, in fatalistische berusting, predikt dat op den duur de zaken van zelve een anderen keer zullen nemen; doch ook dàt onderscheid valt weg waar men bij Marx evenzeer het vuur van den klassenstrijd vindt aangeblazen met woorden als b. v. [2]):

---

[1]) Zoo b. v. Dr. K. Diehl, *P. J. Proudhon, seine Lehre und sein Leben* II, bl. 303, III, 93; Bourguin (*Revue d'Econ. pol.* 1893, 196, 198); Mr. Treub, *het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx*, Amsterdam, 1902, I, bl. 295, 296.

[2]) Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie, bl. 671. (uitg. 1872).

„Alle middelen tot voortbrenging onderwerpen den arbeider „aan de kleingeestigste, hatelijkste despotie, veranderen zijn „leven in arbeid, slingeren zijn vrouw en kind onder het „Juggernautsrad der meerwaarde. Aan den eenen kant vindt „men een accumulatie van kapitaal, aan den anderen opeen-„hooping van ellende, arbeidspijn, slavernij, onwetendheid, „verdierlijking en moreele degradatie. . . ."

Marx was met Proudhon's leer volkómen bekend. Aanvankelijk had hij openlijk aan den Franschman uitbundigen lof toegezwaaid. „Er hat alles geleistet, — had hij in 1844 wegens diens boek over den eigendom geschreven [1]), — er „hat alles geleistet was die Kritik der Nationalökonomie vom „nationalökonomischen Standpunkt aus leisten kann." In datzelfde jaar werden beide mannen te Parijs persoonlijke vrienden. Men vindt in de groote verzameling brieven [2]) van Proudhon eenen van Mei 1846 aan *Mon cher monsieur Marx* en onderteekend *votre tout dévoué Proudhon*. Marx wederkeerig heeft in 1865 in een brief uit Londen wereldkundig gemaakt, dat hij in 1844 met Proudhon te Parijs Hegelstudien deed [3]). Doch nauwelijks was in 1846 het *Système des contradictions économiques* uitgekomen, of Marx trad er tegen op als fel en hatelijk criticus. „La misère de la philosohie" is de titel, welken hij voor zijn brochure koos als tegenhanger van Proudhon's *Philosophie de la misère*. Marx heeft later in *das Kapital* jegens zijn geestelijken voorganger een enkele maal slechts een laatdunkende zinsnede over, en heeft in 1865 van het door hem in 1844 hoog opgevijzeld boek over den eigendom durven schrijven [4]): „In einer streng „wissenschaftlichen Geschichte der politischen Oekonomie wäre

---

[1]) K. Marx, *die heilige Familie*, 1844.

[2]) Correspondance de P. J. Proudhon, II, bl. 198.

[3]) In een brief d. d. 24 Jan. 1865, opgenomen in het Duitsche blad *der Socialdemocrat* en herdrukt door Fr. Engels, in diens vertaling van la Misère de la Philosophie (*das Elend der Philosophie*, 1885, Vorwort, bl. XXIX).

[4]) Dås Elend der Philosophie, uitgaaf 1885 bezorgd door Fr. Engels, Voorrede bl. XXVII.

„die Schrift kaum erwähnungswerth." Zoo heeft Marx zich de denkbeelden zijns vriends toegeëigend en dezen daarna behandeld alsof hij geen groot waard was [1]).

En toch, hoe onbeholpen van aard is het plagiaat dat Marx jegens den Franschman bedreef!

Bij Proudhon is, wat Marx voor een stelsel uitgaf, nauwelijks ernstig gemeend, althans zeker niet het laatste woord, dat te zeggen viel. Bij den Franschman was het eene antithese tegenover een andere, minstens even ware stelling. Het was een gedeelte slechts in een metaphysisch, dialectisch procédé der „zuivere rede". Op zich zelf staande was het eene eenzijdigheid, ja een paradox. Uit de zamenstelling van these en antithese moet, naar Hegels leer, de waarheid ontspringen gelijk Minerva uit het hoofd van Jupiter. Bij Marx daarentegen vindt men van dat dubbelstelsel slechts ééne zijde terug en dat brokstuk wordt gegeven als volledige wijsheid! Dat is meen ik, de genetische fout van de economische wereldbeschouwing, die in het boek van Marx is neêrgelegd.

En nu de synthese, de reconciliatie van alle antinomieën, is zij ooit aan Proudhon verschenen?

Zoo even vermeldde ik dat hij reeds in 1846 geschreven had: „une simple combinaison de banque suffira"; doch dit denkbeeld had hij niet nader uitgewerkt. Veeleer had hij den schijn aangenomen van het geheel te hebben laten varen. Immers hij erkende ronduit geen synthese, geen oplossing zijner contradictiën gevonden te hebben. Toen hij echter in 1848 in de revolutionnaire beweging was medegesleept en gedwongen was daden te voegen bij woorden, — toen is het plan eener bank weêr bij hem bovengekomen en heeft hij voorgegeven de synthese te hebben gegrepen in de gedaante eener nieuwe bankinstelling. Deze zou gratis crediet verleenen.

---

[1]) Aanwijzingen van meer literarischen aard, hoe bij Marx b.v. beeldspraak en zinswendingen worden aangetroffen, welke men reeds in de geschriften van Proudhon kan lezen, heb ik verzameld in een opstel over *Den oorsprong van het stelsel van Karl Marx* (maandschrift *Onze Eeuw*, Maart 1903, bl. 450).

Hij kondigde haar aan in Februari 1849, in het dagblad *Le peuple*: [1]) „Ik begin een onderneming, welke nooit haar „gelijke gehad heeft en nooit haar gelijke hebben zal. Ik wil „den grondslag der maatschappij veranderen, de as der be„schaving verplaatsen, bewerkstelligen dat de aardbol die, op „goddelijk bevel, tot heden draait van het westen naar het „oosten, voortaan, krachtens menschelijken wil, draait van „het oosten naar het westen".

Dat zou gebeuren door een bank, welke het kapitaal harer aandeelhouders renteloos zou uitleenen. De instelling werd bij notarieele acte van 31 Januari 1849 opgericht. Door geestverwanten werd een bedrag van 35,000 francs bijeengebracht. Maar nog vóórdat de operatiën begonnen kondigde Proudhon de liquidatie aan. „Hij zou", — schreef hij, [2]) — „zijn tijd „enkel besteden aan de polemiek, om in 6 maanden te vol„tooien wat duizend in een bank vereenigde associaties in „geen tien jaren zouden kunnen doen... Enkel van de Pers „en van het Stembillet is heil te wachten; is de Bank van „Frankrijk niet voor iedereen open?.... De volksbank is „een ontoereikend werktuig. Ik zoek remedies, die sneller „werken".

Hiermeê was de zaak uit. Van het gestorte kapitaal kon ongeveer 50 pct. worden terugbetaald. De onderneming is nooit meer beproefd. Ware het plan tot uitvoering gekomen, spoedig zou zijn ontdekt dat het eene bevoorrechting ware geweest voor de weinigen, aan wie de bank kapitaal voorschoot, vermits zij hier voor niets konden erlangen wat zij elders moesten betalen. Hoe spoedig zou haar credietgevend vermogen niet uitgeput geweest zijn.

De synthese uit alle antinomieën is een droombeeld gebleven.

In later jaren schijnt de schrijver zijn dwaling zoo niet te

---

[1]) Revue d'éc. politique, 1893, p. 191.

[2]) Vgl. K. Diehl, t. a. p. II, bl. 76, 77 en Revue d'écon. pol. 1893, bl. 191.

hebben ingezien, dan toch ten minste te hebben vermoed. In 1858 namelijk deed hij een groot werk uitkomen getiteld, *de la Justice dans la Révolution et dans l'Eglise.* Dit boek, beslissend voor zijn volgende levensjaren, want het bezorgde hem eene strafrechtelijke veroordeeling, om welke te ontgaan hij in Juli 1858 naar Brussel vluchtte, van waar hij eerst in 1862 als een gebroken man naar Parijs terugkeerde, om spoedig daarna te sterven, — dit boek behelst eene merkwaardige bekentenis. „Mijn Système des contradictions économiques", — zoo leest men daar, [1]) — „laat, wat methode „betreft, iets te wenschen over. Met Hegel heb ik gedacht „dat eene antinomie zich oplost in een nieuwe gedachte. Dit „is een fout van logica, een fout ook blijkens de ervaring. „Ik ben er thans van teruggekomen. De antinomie lost zich „niet op: dat is het fundamenteele gebrek van heel de Hegelsche „logica. De twee termen, waaruit zij wordt zamen gesteld,

---

[1]) Deel V, bl. 147 (uitgaaf van Lacroix, Brussel, 1870; in deze uitgaaf het 25ste deel).

De plaats is weder aangehaald in Proudhon's werk, na zijn dood uitgegeven, *Théorie de la Propriété*, bl. 52 (Parijs, 1866, éd. Lacroix). Vreemd genoeg dat Proudhon, onmiddellijk na te hebben gezegd dat de twee termen tegen elkander opwegen, er bij voegt: „ce qui conduit „au résultat cherché. Mais une balance n'est pas une synthèse telle que „l'entendait Hégel et que j'avois supposée avec lui: cette réserve faite „dans un intérêt de logique pure, je maintiens tout ce que j'ai dit dans „mes *Contradictions*". Mij dunkt, de erkenning der fundamenteele fout is onvereenigbaar met de handhaving van het systeem overigens.

Indien Proudhon had willen te kennen geven dat hij door evenwicht der termen en niet door oplossing een resultaat had bereikt, dan zou hij enkel het éene duistere woord door het andere hebben vervangen en zou hij het recht hebben gemist aan heel de Hegelsche logica een fundamenteel gebrek ten laste te leggen, want zóo gemakkelijk laat een dergelijk gebrek zich niet verhelpen. Metterdaad heeft hij, door het foutieve in de methode te erkennen, een streep gehaald door zijn *Système*. Dit systeem niettemin vol te houden is m. i. een *protestatio actui contraria*, het is stijfhoofdigheid en woordenpraal.

Prof. Diehl (t. a. p. I, bl. 91) vermeldt, op de herroeping van Proudhon wijzende, dan ook niet eens de in deze noot aangehaalde woorden, klaarblijkelijk van oordeel dat zij de eenmaal afgelegde confessie niet vermogen te niet te doen.

„houden elkander in evenwicht (les deux termes se balancent)".

„De twee termen houden zich in evenwicht", zoo heet het thans bij onzen auteur. Dat klinkt heel anders dan toen hij in 1846 de methode van Hegel aanbeval door te schrijven: „Par cela seul qu'une idée, un fait, présente un rapport „contradictoire et développe ses conséquences en deux séries „opposées, il y a dégagement à attendre d'une idée nouvelle „et synthétique" (*Système*, II, p. 228).

Ik geloof dat Proudhon hier den spijker op den kop getroffen heeft. Als men niets anders heeft dan twee stellingen, die elkander tegenspreken, houden zij elkander in evenwicht, staan zij roerloos tegenover elkander, is er stilstand, geen voortgang. Is wat de Hegeliaan voor zijne „synthese" uitgeeft, werkelijk rechtstreeksch product van de voorafgaande tegenspraak? Heeft hij niet deze zijne nieuwe gedachte, bewust of onbewust, ontleend aan een andere bron, verbeelding of waarneming? Na de vele uren, welke ik mij, ter zake dezer studie over Proudhon, heb verdiept in de werken van Hegel, is meer en meer de vraag bij mij gerezen, of diens zoogenaamde dialectische ontwikkeling van denkbeelden niet op een doorloopend zelfbedrog steunt. De indruk, welken ik van Proudhon's sociologische betoogen ontvangen heb, is dat deze voortdurend door de genoemde denkleer is om den tuin geleid.

In hem stak groote aanleg voor studie. Zijn geest was oorspronkelijk. Zijn vernuft vindingrijk. Zijn karakter een mengsel van welwillendheid en strijdlust. In hem brandde een warm hart. Zijn gemoed was ontvankelijk voor vriendschap, voor de zachtste aandoeningen der ziel, voor de innigheid van het huiselijk leven. Zijn *brieven* bewijzen dit alles. Maar zijn *boeken* bewijzen dat de vraagstukken, welke hij aandurfde, vèr waren boven zijn krachten. Telkens stuit men bij hem op den ongeoefenden autodidact, bij wien de wijsbegeerte, helaas! geleid heeft tot oppervlakkigheid en zelfverheffing. Van geduldig, historisch onderzoek bij hem geen spoor. Zijn Rede zal, meent hij, in één slag het licht brengen, dat hij zoekt.

In Proudhon's leven heb ik slechts één geval ontdekt, waarin de metaphysica hem een werkelijken dienst heeft bewezen. In 1845 bezorgde zij hem de vrijspraak in een strafproces. Hij werd voor het hof van assisen te Besançon vervolgd wegens opwekking van haat tegen de regeering, in een openbaren brief aan Victor Considérant. [1]) Het pleidooi, dat hij tot zijn verdediging aan de gezworenen voorlas, kent men uit de verzameling zijner werken, door de firma Lacroix uitgegeven. Ziehier hoe Proudhon, in een brief aan zijn vriend Ackermann [2]), zijn wedervaren beschreven heeft:

„(Na het requisitoir van het Openbaar Ministerie) kwam „eindelijk ik aan het woord: mijn voorlezing duurde twee „uren. Stel U de verwondering voor van al die nieuwsgierigen, „priesters, vrouwen, aristocraten, enz. toen, in plaats van een „republikein met rood vest, een puntbaard, een grafstem, „men een kleinen blonden man zag, met lichte gelaatskleur, „van eenvoudig uiterlijk, en vol goedigheid, met stille ge„baren, bewerende dat hij slechts bij vergissing van het parket „was aangeklaagd, waarvan hij overigens den ijver prees. Ik „hield vol dat mijn denkbeelden slechts waren die van iedereen, „en, verre van vijandig jegens de regeering, jegens deze „zeer gunstig; dat zij geen verwijt verdienden, slechts lof. „Ik poogde deze stelling waar te maken door wetenschappelijke „betoogen zóó gezocht, zóó moeielijk te volgen, en weêrge„geven in een stijl nu eens bijzonder helder en eenvoudig, dan „weder metaphysisch en technisch zóó diep, dat men er niets „meer van begreep. Stel u voor een man, beschuldigd van „samenzwering tegen de maatschappelijke orde, en die als „verdediging aanbiedt een schotel staathuishoudkunde zóó „moeielijk te verteren en te vatten, dat ieder erkende er niets „van te hebben begrepen, en gij zult ongeveer beseffen hoe „de rechtbank was gemystificeerd..... De president der „gezworenen sprak: „Deze man verkeert in een gedachten-

[1]) Troisième mémoire, verschenen in Januari 1842.

[2]) Correspondance, 2e deel, bl. 43.

„„spheer, ontoegankelijk voor het gros; wij kunnen niet „„veroordeelen in den blinde; wie staat ons in voor zijne „„schuld?" "

Ik vermeld dit alles niet als eene anecdote. Vond Proudhon in de pleitzaal, tegenover de eenvoudige gezworenen, kracht juist in de duisterheid zijner metaphysica, zij, die in den nieuweren tijd op wetenschappelijk gebied de vaan van Hegel volgen, zullen mij wel toegeven dat, althans op dit gebied, het wapen der onbegrijpelijkheid geen aanbeveling verdient.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den FEBRUARI 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., DE HARTOG, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, SILLEM, BLOK, VAN HELTEN, ROËLL, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER en KARSTEN, secretaris; voorts de correspondent JONKER.

Ingekomen zijn:

Kennisgeving van de H.H. Asser en Saussaye, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Brief van den Minister d.d. 18 Jan. jl. met verzoek om een anderen vertegenwoordiger der Regeering op het congres te Algiers voor te dragen, daar Prof. de Goeje bedankt heeft. Hierop is voorgedragen Prof. J. J. M. de Groot.

Intusschen deelt de eerstgenoemde mede dat zijn verhindering is opgeheven en hij toch naar Algiers gaat, waarvan hij den Minister bericht gaf.

Brief van den Minister d.d. 20 Jan. jl. met verzoek van een of meer vertegenwoordigers der Regeering voor te dragen op het congres te Athene in April. De H.H. Boissevain en Kuiper stellen zich beschikbaar.

Van de H.H. Kohnstamm en van der Waals Jr. een exemplaar van „Geschiedenis der Wijsbegeerte, naar de dictaten van wijlen Prof. C. Bellaar Spruyt bewerkt door Dr. Ph. Kohnstamm met medewerking van Prof. Dr. J. D. van der Waals Jr. en Dr. H. G. Leignes Bakhoven en met een voorwoord van Prof. I. J. de Bussy," waarvoor dank zal betuigd worden.

Een prospectus der nieuwe uitgaaf van de *Rerum italicarum scriptores* van *Muratori.*

Hierna verlangt de Heer d'Aulnis de Bourouill het woord voor zijn bijdrage over „de poging van Proudhon in zijn *Système des Contradictions* om door toepassing van Hegel's denkleer een nieuwe sociale ordening te vinden," en „over het verband tusschen dat systeem en de leer van Karl Marx."

Door aanhalingen uit het genoemde werk en uit de briefwisseling van Proudhon toont spreker aan, dat deze gepoogd heeft volgens Hegels dialectische methode uit een aantal tegenstrijdige stellingen omtrent het maatschappelijk verkeer een verzoenende synthese te vinden.

Hij is hierin, ook blijkens zijn eigen bekentenis, niet geslaagd. Zijn stellingen en tegenstellingen getuigen van gebrek aan economische en juridische kennis en paradoxenzucht, en in 1858 heeft hij zelf erkend, dat de Hegelsche en ook zijn eigen methode mank gaat aan de fundamenteele fout, dat een autinomie zich oplost in een hoogere eenheid en dat uit de tegenstrijdigheid noodzakelijk rechtstreeks een nieuwe gedachte ontluikt. Zijn poging om door een voorschotbank in 1849 toonen, dat hij inderdaad een nieuwe maatschappelijke organisatie gevonden had, heeft schipbreuk geleden.

Karl Marx ontleende zijn economische opvattingen over oorsprong en werking van het kapitaal aan Proudhon, rukte echter diens leer uit haar verband, zoodat deze bij hem een eenzijdige agitatorische formule werd zonder tegenwicht.

Nadat spreker zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, vraagt Prof. Quack het woord om tegenover spreker de meening te verdedigen, dat Proudhon was een idealistische anarchist en dat zich daaruit zijne schijnbare tegenstrijdige beweringen over eigendom, communisme, enz. voldoende laten verklaren en verontschuldigen. Zijn *Système des Contradictions* werd geschreven in een periode van overgang en later gaf hij zijn synthese, hoe vreemd ook, in de *Idées générales de la Révolution* en in zijn geschrift *de la capacité de la classe ouvrière.*

Prof. van der Wijck toont aan waar de logische fout ligt van hen die meenen dat uit àlle antithesen een synthese, die nieuwe waarheid bevat, kan ontstaan.

De spreker beantwoordt beide heeren, en zegt dat het hem niet gelukt is in Proudhon een anarchist te zien, wegens de positieve wijze waarop hij zich uitlaat over het nut en de noodzakelijkheid van organisatie tegenover den chaos van het communisme en wijst nogmaals op diens eigen bekentenis over de fouten van zijn stelsel.

Bij de rondvraag vestigt Prof. Blok de aandacht op de handelingen van het laatste congres te Rome gehouden, vervat in XII deelen, waarvan vele o. a. die over archeologie en recht veel belangrijks bevatten.

Dr. Hesseling biedt aan voor de bibliotheek zijn boek over het *Negerhollands der Deense Antillen* en de heer Sillem zijn *Nalezing op de Cameraarsrekeningen van Deventer.*

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE-EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 13den MAART 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, VAN HELTEN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER en KARSTEN, Secretaris; Voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Bericht van de heeren Warren en La Saussaye dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Brief van den Minister van Binnenl. Zaken dd. 13 Februari 1905 bevattende de mededeeling dat Prof. de Goeje als vertegenwoordiger der Regeering op het 14de Orientalistencongres te Algiers zal optreden.

Een boek voor de Bibliotheek van Jhr. den Beer Poortugael, getiteld: „Hernieuwde beschuldigingen tegen den Stadhouder Willem III wederlegd".

Een dito van Mr. Rollin Couquerque, getiteld: „De Kor-

tingswet, geschiedenis en beginselen van de Wet van 24 Jan. 1815".

Daarna leest de heer Naber het verslag voor van de commissie voor de Hoeufftwedstrijd, die ditmaal 31 gedichten te beoordeelen had. De uitslag is dat de medaille wordt toegekend aan *Fanum Apollinis*, waarvan de vervaardiger blijkt te zijn Giovanni Pascoli te Pisa, en dat gedrukt zullen worden, als de schrijvers verlof geven om hun naambriefje te openen, *Tullus Propertio*, *Metus inanis*, *Krügereis*, *Aucupium*, *Protesilaus*, *Codex* en *Apud Horatium coena*. De dichter van *Aucupium* gaf reeds het bedoelde verlof en bleek te zijn Prof. Angelo Sommariva te Albengo bij Genua.

De naambriefjes der overige mededingers werden verbrand.

Daarna erlangen achtereenvolgens het woord de heeren Kern, voor een korte mededeeling over de beteekenis van het Vedisch woord *Turaṇyasad*, en de Goeje over het „Reukoffer voor de dooden bij de oude Arabieren".

De eerste voordracht gaf aanleiding tot een kort debat tusschen den spreker en den heer Caland. Beide voordrachten zullen een plaats krijgen in de *Verslagen en Mededeelingen*.

Bij de rondvraag biedt de heer Caland een verhandeling aan, bestemd voor de werken der Akademie, en getiteld „De litteratuur van de Sāmaveda en het Jaiminigṛhyasūtra." Gesteld in de handen der commissie van redactie.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

BERICHT OVER DEN WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE VAN HET JAAR 1904.

Jacob Hendrik Hoeufft is niet de eenige, die op het denkbeeld is gekomen om bij testamentaire beschikking eenen jaarlijkschen wedstrijd in Latijnsche poëzie in het leven te roepen: in een zijner *Essays* deelt Macaulay mede dat sir Roger Newdigate te Oxford hetzelfde heeft gedaan; maar er is een kenmerkend onderscheid. De Engelschman bepaalde dat geen gedicht, dat in aanmerking zoude komen, de vijftig versregels zoude te boven gaan: iets dat Macaulay zeer goedkeurt, want „the shorter a prize-poem is, the better"; wij daarentegen zijn gehouden iedere compositie beneden de vijftig regels ter zijde te leggen. Wij hebben wel eens gewenscht dat Hoeufft met Newdigate ware te rade gegaan, want dikwijls ontvingen wij *carmina* van meer dan het schrikinboezemend aantal van omstreeks duizend, éenmaal zelfs van bijna twee duizend regels, doch althans dit jaar hebben wij in dit opzicht niet te klagen. Zeker was het moeilijk en tijdroovend om uit de een-en-dertig ingezonden stukken eerst de minder bevredigende uit te monsteren; daarna uit de betere de beste aan te wijzen, om eindelijk uit de beste het voortreffelijkste uit te kiezen; maar niemand ging toch het cijfer van 500 verzen te boven.

Wij beginnen naar gewoonte met de opsomming der stukken die ons het minst toelachten. Daartoe behooren N° 2 *de Arte Poetica*, welks vervaardiger reeds door de keuze van het

moeilijke Sapphische metrum eene taak op zich nam, verre boven zijne krachten; N° 8 met den halfverstaanbaren titel: *τοῖς τῆς Θαλάσσης ξυνδοῖσιν ἥρωσιν*, waarin de aanloop genomen wordt uit den Russisch-Japanschen oorlog, maar wij verder niets aantreffen dan eenig afgezaagd mythologisch gebeuzel; N° 6, een gedicht, dat eenigermate op zich zelf staat, want het is vervat in nieuw-latijnsche, dus rijmende dichtmaat. Het zal zijn eene *Salutatio Academica tripartita Amstelodamensibus literarum studiosis dedicata.* Van de drie beloofde gedeelten handelt het eerste over Spinoza; het tweede, de *Pars religiosa*, geeft eenen *Hymnus de Tribus virtutibus christianis;* het derde is een *Pars Hilara* en heeft tot titel: *Canticum in dies Academicos festos et solemnes.* Dit genre van dichtkunst ligt nog altijd gebrandmerkt onder de spotternijen van Peerlkamp in de *Bibliotheca Critica Nova* en wij weten voor het oogenblik ook niet zeker, of dergelijke kindertaal voor vermelding in dezen wedstrijd mag in aanmerking komen; doch in dit bijzonder geval behoeven wij die vraag niet onder de oogen te zien, want onze zoogenaamde dichter blijkt slechts een rijmelaar te wezen. Vervolgens leggen wij ter zijde N° 27 *Familia* met — wat de titel niet deed verwachten — eene diatribe tegen de zedenbedervende lectuur van slechte romans; N° 26 *Pax hominibus*, eene soort lofzang op het Haagsche wereldscheidsgerecht, die zich noch door zuiverheid van taal, noch door verheffing van gedachten aanbeveelt; eindelijk N° 16 *Pompeiana*, waarin de dood van Plinius bij de uitbarsting van den Vesuvius voor de zooveelste maal beschreven wordt.

Na deze zes komen wij aan eene groep van acht gedichten, wier techniek zeker aanmerkelijk beter is, maar wier dikwerf prozaische of afgezaagde inhoud ons niet kon aanlokken. Het zijn N° 15 *Patris ad filium protrepticon*, welks inhoud door den titel wordt aangewezen; N° 20 *Festa saecularia in honorem Sancti Cassiani*, eene martelaarsgeschiedenis, waarvoor het sapphische metrum zeker weinig geschikt blijkt en in ieder geval voor den dichter te moeilijk is; N° 9 *Amor et martyrium*, ook een tafereel uit de geschiedenis van de vervolgingen der

kerk, maar welks geheel conventioneele inhoud niet kan worden goedgemaakt door de overigens onberispelijke verzen; N° 14 *Ad novum praesulem carmen*, dat op iederen paus en iedere priesterwijding past; N° 22 *Leonis papae XIII natale praeconium*, een gedicht blijkbaar bij het leven van Paus Leo XIII gemaakt, en nu naar de veranderde omstandigheden zoowat gefatsoeneerd, maar de profetie aan den Paus als kind in de wieg, eischt van den lezer niet weinig goedgeloovigheid en de reminiscenties aan Vergilius zijn wat al te talrijk en blijken niet altijd smaakvol; N° 28 *De suis apud agricolas mactatione*, een weinig aantrekkelijk onderwerp en dat door de behandeling niet smakelijk wordt gemaakt; N° 31 *Vaticinium irritum*, waarin Nereus aan Oenone den treurigen afloop van den Trojaanschen oorlog voorspelt, maar men te vergeefs zoude omzien naar verheffing of oorspronkelijkheid; eindelijk N° 30 *in Franciscum Petrarcham*, welks overigens vloeiende verzen ons wegens den mageren inhoud niet vermochten te boeien.

Hooger staat een volgende groep, waartoe wij meenen negen gedichten te moeten rekenen. Het eerst komt thans in aanmerking N° 3: *Caelo Musa beat*, waarin een dichter die de Latijnsche dichtkunst wil vaarwel zeggen, van eenen studievriend opwekking en terechtwijzing ontvangt; de verzen zijn wel niet kwaad, maar de vinding is toch te armelijk; N° 7 bevat twee gedichten *Fides* en *Jesu passio*, beiden in hendecasyllabi, die niet slecht zijn, maar de inhoud is buitengemeen onbevredigend; N° 25, *Canum dirae*, levert een niet al te geestig verhaal, hoe de schrijver op het land aan den verwoeden aanval van drie hofhonden met moeite is ontkomen; de verzen loopen gemakkelijk genoeg, maar de inhoud stelt te leur; het gelukt den dichter niet ons belang te doen stellen in zijn ongeval. In N° 13, *Victima Vesevi*, hooren wij de klacht eener moeder wier dochter bij de uitbarsting van den berg is omgekomen; het gedicht is stellig lofwaardig en bevat, naast enkele vlekken, sommige zeer goede gedeelten, maar tot den hoogsten trap reikt het niet. Van geheel anderen aard is N° 10: *Augustae Taurinorum feriae in honorem reginae*

mercatus, dus eene beschrijving van het feest ter eere van de gekozen koningin der Turijnsche koopvrouwen. Er is in dit stuk veel goeds dat wij allerminst miskennen, maar de inhoud is wat gerekt en er zijn nog heel wat gedichten over, die ontwijfelbaar grooter verdiensten hebben. Omstreeks hetzelfde oordeel moeten wij vellen over N° 5: *Nox dulcis*, de schepper van welk stuk zulk eene onduidelijke hand schrijft, dat vooral hij zich wel van den typewriter had mogen bedienen. Virgilius, die in eene nachtelijke verschijning den dichter zijn leven heeft verhaald, gaat trotsch en tevreden heen, als hij verneemt dat hij nog altijd in groote eere wordt gehouden. De taal die wij te lezen krijgen, is somwijlen zeer mooi, maar — het woord moet er uit — de inhoud is wat droog en de gedachten wat al te gelijkvloersch. Thans is N° 11 aan de beurt: *Lesbia*, waarin met nog al gloeiende kleuren de verhouding van Catullus tot Clodia beschreven wordt. Wij zijn zeker niet blind voor het verdienstelijke van dit gedicht, maar het wordt, helaas! ontsierd door vrij wat vlekjes, die wellicht aan den overschrijver zijn te wijten; hoofdzaak is evenwel dat wij belangstelling krijgen noch voor Catullus noch voor zijne geliefde. Het faalde den dichter niet aan verbeeldingskracht, maar, zoo het onderwerp al geschikt is, is het toch voor onzen smaak weinig bevredigend behandeld. Nu volgt N° 23 *Ecloga*, eene samenspraak van *Thyrsis* en *Tityrus*, gelijk reeds uit deze namen blijkt van bucolischen inhoud. De eene herder beschrijft eene snelvliedende beek; de andere een nagenoeg stilstaand water. Wij bespeuren hier wel de kunstvaardigheid des schrijvers, maar het onderwerp is te armelijk en van verheffing is bij hem geen spoor. Eindelijk N° 21 *Lux electrica*: hier ontmoeten wij eenen dichter van gansch buitengewone geoefendheid; hij speelt met de zwarigheden die de beschrijving eener electrische geleiding hem bij het gebruik der Latijnsche taal mag hebben in den weg gelegd; wij bewonderen het kunstige der taal, maar Hoeufft loofde eenen prijs uit voor een *carmen* en met den besten wil konden wij in deze proeve geene poëzie ontdekken.

Van de een-en-dertig ingezonden dichtstukken blijven er nu nog acht over, waaraan wij eene openbare loffelijke vermelding wenschen toe te kennen. Ons verslag wordt gaandeweg wat al te uitvoerig; maar wij gelooven niet, dat wij beknopter mogen zijn, nademaal dit jaar een zoo ongewoon groot aantal gedichten werd ingezonden en de mededingers, die ons verslag in handen mochten krijgen, aanspraak hebben op de korte motiveering onzer oordeelvellingen. Even als in het voorafgaande gaan wij opklimmenderwijze te werk.

N° 24 komt het eerst aan de beurt: *Apud Horatium coena*. Het is de beschrijving van den maaltijd, waartoe Horatius, *Epistol* I 5, zijnen vriend Torquatus uitnoodigt. Het onderwerp is niet ongelukkig gekozen en de uitwerking is lofwaardig. Wij noemen intusschen het stukje onder deze rubriek in de eerste plaats, want, ofschoon wij het verdienstelijke niet wenschen te verkleinen, is de taal toch hier en daar te weinig verzorgd en de gesprekken der tafelvrienden munten niet uit door geestigheid. Van geheel anderen aard is N° 18 *Codex*, een werk dat zich onderscheidt door buitengewoon vloeiende en eenvoudige Latiniteit. De schrijver, thans een oud man, herinnert zich dat hij eens in slaap is gevallen over den Codex Venetus B van Homerus: nog staat hem levendig voor den geest wat hem is overkomen: de Codex zelf had het woord genomen om zich te beklagen over de trotsche aanmatiging van Codex A. Aan dezen wordt alle eer bewezen, maar hemzelven heeft de winderige Villoison slordig afgeschreven en Bekker heeft uit overhaasting zijne fouten niet verbeterd. Eerst Cobet heeft op de beteekenis der Scholiën gewezen. Maar hoogmoed komt voor den val. Er zal een tijd komen, dat Scato de Vries de photografische reproductie van Codex A zal bezorgen; dan zal het oorspronkelijk handschrift in minachting komen en nauwelijks meer worden geraadpleegd, maar om Codex B te leeren kennen, zal men steeds naar Venetië moeten gaan.

Nu moge volgen N° 1, welks titel *Protesilaus* geen denkbeeld geeft van den inhoud. Wij weten niet of het verhaaltje

op eenigen geschiedkundigen grondslag steunt, zelfs niet of zulk eene gebeurtenis eenigszins mogelijk is, maar in ieder geval is het goed verteld in onberispelijke verzen, die niet minder gemakkelijk vloeien dan het vorige *carmen*. Een jonge mijnwerker is kort vóór zijn huwelijk in de groeve afgedaald; daar is hij door eene aardstorting bedolven en zonder spoor verdwenen. Na ongeveer vijftig jaar wordt zijn lijk bij toeval uitgegraven; het is onder zeer bijzondere omstandigheden der atmospheer volstrekt onveranderd bewaard, maar niemand der omstanders geeft zich rekenschap van het gebeurde; niemand herkent den doode, totdat een oud vrouwtje komt aanstrompelen, die in den bloeienden jongeling haren voormaligen bruidegom herkent, wiens begrafenis zij zich nu voorstelt in hare zorgvuldig bewaarde bruidskleederen bij te wonen, met de wetenschap dat zij hem spoedig zal volgen. Er zijn in dit stukje sommige opmerkelijk schoone regels.

Wij komen nu tot N° 17 *Krugereis*. Geheel vlekkeloos is dit gedicht niet, maar het vele voortreffelijke doet ons enkele zwakke of duistere regels lichtelijk vergeten. Het plan is bijzonder eenvoudig en behoeft niet te worden naverteld. Wij lezen van den grooten trap van welvaart, waartoe de boeren hunne republieken hadden opgevoerd; van den buitengewonen invloed van Krüger om de eendracht tusschen veler tegenstrijdige belangen te herstellen en te bewaren; van de in den oorlog door allen betoonde onversaagdheid; van de nederlaag eindelijk en Krugers leven in ballingschap geëindigd. Deze dichter heeft zeer groote oefening: soms geeft hij den indruk alsof hij zijne ontboezeming slechts voor het opschrijven heeft gehad.

N° 19, *Aucupium*, bevat de samenspraak van twee vrienden, Silvius en Fulvius, waarvan de eerste de genoegens van het landleven boven het stadsleven, vooral in den herfst, met veel warmte aanbeveelt. Het is het gevedert gedierte en de vogelvangst, die hem aantrekt; daarmede zijn geene dure stadsvermaken te vergelijken. Deze compositie is bijzonder vloeiend en met groote meesterschap van vorm beschreven.

Eenen geheel anderen geest ademt het vroolijke N° 4, *Metus inanis.* Wij hooren van een studentengrap: een student-Leidenaar staat op het punt van promoveeren en wil nu toch, voor hij de Akademie verlaat, een enkele maal mededoen aan de onschuldige straatschenderijen, waarvan hij zich als geboren burger der sleutelstad tot nog toe had onthouden. Hij wenscht naar zijne nieuwe woonplaats een souvenir mede te nemen: eenen gaper, eene deurschel, een spionnetje, wat het wezen mag; zijne makkers zijn hem bij dit nobel bedrijf behulpzaam; maar den volgenden morgen maken zij hem wijs, dat men hem, en alleen hem, herkend heeft en bij de policie heeft aangegeven. De arme Aulus is radeloos van angst en laat zich eindelijk overhalen om te beproeven in het gewaad van een melkmeisje met juk en emmers naar Engeland te vluchten, totdat hij ten slotte onder uitbundig gelach uit zijnen valschen waan geholpen wordt. Vooral het begin van dit vroolijk stukje is aardig en vlug verhaald; later, tegen het slot, is de schrijver wat lang van stof en 452 regels zijn voor zulk een onderwerp wel wat veel, maar de kunstvaardigheid valt te loven: het is geene kleinigheid zulke moderne toestanden steeds vloeiend en duidelijk te beschrijven. Overigens hopen wij dat de Leidsche policie tegenwoordig beter toezicht houdt.

Het voorlaatste gedicht, N° 29, *Tullus Propertio* bevat eenen brief van den eerste aan den dichter. Deze heeft in eene zijner Elegien, III 22, zich beklaagd dat het wastafeltje, hetwelk geregeld tusschen hem en zijne geliefde Cynthia plag heen en weder te gaan, verloren is geraakt; toevallig werd onlangs deze vergadering aan dat bevallig stukje herinnerd. Tullus schrijft nu, dat hij in den modder het hooggewaardeerd voorwerp heeft teruggevonden, maar..... in eenen zeer droevigen staat. Een ander vóór hem had het reeds gevonden en daarop, naar het schijnt, weder weggeworpen. Deze onbekende had onbeschaamd het schrijven van Propertius, of wel het antwoord van Cynthia, onleesbaar of zoo goed als onleesbaar gemaakt en daarover heen geschreven eene domdwaze critiek van Propertius woorden: I puer et citus haec aliqua propone

columna. De zwaarste straf wordt voor den onverlaat niet genoeg geacht. Wij hebben er ernstig over gedacht dit kunstig stukje den prijs toe te kennen, maar konden daartoe toch niet besluiten. Kleine vlekjes blijven buiten aanmerking, want in welk der ingezonden dichtstukken vinden wij die in het geheel niet? Maar, hoezeer de vloeiende versificatie erkennende en de aardige *inventio* naar waarde prijzende, moet het ons toch van het hart, dat in de compositie iets gedwongens is en de spotternij met de philologische critiek ons in den mond van den ouden Romein wat gezocht voorkomt. Desniettemin laat de brief, die eene zeer geoefende hand verraadt, zich aangenaam lezen.

Eindelijk het laatste gedicht N° 12 *Fanum Apollinis.* Wij worden verplaatst in den tijd, dat in de Grieksch-Romeinsche wereld de Christelijke godsdienst reeds de plaats van het oude Heidendom heeft ingenomen: het is de tijd der *pagani*, waaraan wij dezer dagen telkens worden herinnerd. Slechts hier en daar ten plattenlande is nog een vervallen heiligdom aanwezig. Zulk een vinden wij hier beschreven, waarin zich een enkel beeld van Apollo σαυροκτόνος bevindt. Een arme herder, wien alles in de wereld is tegengeloopen, komt van verre om een lammetje te offeren en vindt niemand dan eenen enkelen stokouden priester, die alles moet bezorgen en zelf zoo goed als het gaat het schoonhouden van het gebouw voor zijne rekening heeft. Hij raadt ernstig af het onschuldig dier te offeren en geleidt den man in het bosch om bloemen te plukken ten einde het altaar te bekransen: dat is den god even aangenaam, als het geschiedt met een rein gemoed. Daar nadert de magistraat van het naburig stadje en geeft aan het hem vergezellend volk den last het godenbeeld te verbreken; het opzicht draagt hij over aan den hem volgenden christenpriester. De beide vrome mannen, een oogenblik alleen gelaten, herkennen elkander: zij hebben hunne jeugd te zamen doorgebracht en dezelfde school bezocht. Na jarenlange verwijdering herinneren zij zich de oude vriendschap en zeggen elk in zijne taal, wat de ander van zijn afwijkend standpunt

kan begrijpen en beamen. Inmiddels heeft het volk het beeld van Apollo den Zonnegod stukgeslagen en verstrooid. De oude priester is geweken en is op eene hoogte getuige hoe de Zon in zee ondergaat; daar stijgt uit zijnen ouden tempel de nieuwe hymne:

Tu lux vera oculis, tu maior Sole, diem qui
restituis de nocte novum, tu dux bone Christe.

Wij resumeeren: wij stellen ons voor de medaille toe te kennen aan den dichter van het *Fanum Apollinis* en zullen daartoe den Voorzitter verzoeken het bijbehoorend naambriefje te openen. Wij willen vervolgens loffelijk vermelden de navolgende zeven dichtstukken: *Tullus Propertio*, *Metus inanis*, *Aucupium*, *Krugereis*, *Protesilaus*, *Codex*, *Apud Horatium coena*. Deze zullen gedrukt worden, als de vervaardigers vrijheid zullen hebben gegeven de naambriefjes te openen, die met dat doel moeten bewaard worden. De noodige vergunning is daartoe bij voorbaat gegeven door den dichter van *Aucupium*. De overige naambriefjes worden naar gewoonte onmiddellijk verbrand.

Amsterdam, 13 Maart 1905.

S. A. Naber,
H. T. Karsten,
J. van Leeuwen Jr.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMVI INDICTI.

A.d. III Id. Mart. in consessu Ordinis litterarii iudices de XXXI carminibus sibi missis rettulerunt eaque quadripartita distinctione, initium identidem facientes a levissimo specimine, hunc in modum disposuerunt.

Minoris notae visa sunt sex carmina:

De arte poetica, *τοῖς τῆς θαλάσσης ξανθοῖσιν ἥρωσιν*, *Salutatio academica* (continens carmen *de Spinoza*, *hymnum*, *canticum*), *Familia*, *Pax hominibus*, *Pompeiana*.

His praestabant octo:

Patris and filium protrepticon, *Festa saecularia in honorem S. Cassiani*, *Amor et martyrium*, *Ad novum praesulem*, *Leonis papae XIII natale praeconium*, *De suis apud agricolas mactatione*, *Vaticinium irritum*, *In Franciscum Petrarcham*.

Sequuntur novem satis laudabilia:

Caelo Musa beat, *Fides* et *Jesu passio*, *Canum dirae*, *Victima Vesevi*, *Augustae Taurinorum feriae in honorem reginae mercatus*, *Nox dulcis* (cuius pessima scriptura iudices valde exercuit), *Lesbia*, *Thyrsis et Tityrus*, *Lux electrica*.

Restant optima octo:

Apud Horatium coena, *Codex*, *Protesilaus*, *Krugereis*, *Aucupium*, *Metus inanis*, *Tullus Propertio*, *Fanum Apollinis*.

Ex his igitur praemio ornatum est *Fanum Apollinis*, cuius schedula aperta nomen prodidit *Johannis Pascoli*. Reliqua

inverso ordine quo supra nominantur in lucem prodibunt impetrata auctorum venia, quam dederunt iam omnes, nempe *Jacobus Joannes Hartman*, cuius tria sunt carmina *Tullus Propertio*, *Metus inanis*, *Protesilaus*, auctor *Aucupii*, cui nomen est *Angelo Sommariva* ex oppido *Albengo*, *Krugereidis* auctor *Petrus Rosati Bononiensis*, tum *Petrus Helbertus Damsté*, cui debetur *Codex* et auctor *Apud Horatium coenae*, *Alafridus Bartoli Florentinus*.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Ianuarias proximi anni mittant *Hermanno Thomae Karsten*, Ordinis litterarii Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia lauda ornata, quando schedulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto schedulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami.
A. d. XI Kal. April. MCMV.

H. Kern
Ordinis Praeside.

TURAṆYASAD.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. KERN.

In een lied aan 't mythische paard Dadhikrāvan, Ṛgveda IV, 40, 2, luidt de tweede strofe aldus:

sátvā bhariṣó gaviṣó duvanyasát
chravasyād iṣá uṣásas turaṇyasát |
satyó dravó dravaráḥ patañgaró
Dadhikrávā, íṣam úrjaṁ súar janat ||

De woorden *duvanyasád* en *turaṇyasád* komen alleen in dit lied voor, gelijk trouwens met nog ettelijke andere uitdrukkingen in het slechts uit vijf strofen bestaande lied het geval is. Klaarblijkelijk heeft de dichter zich er op toegelegd zeer ongewone woorden te gebruiken of wel, krachtens zijn bevoegdheid als dichter, te maken.

Het woord dat ik thans wensch te behandelen is *turaṇyasad*, eene samenstelling waarvan 't eerste lid geen moeielijkheid baart. Het bezwaar ligt in de verklaring van *sad*. Sāyaṇa verklaart het woord met *tvarayā sīdati*, zit ijlings, wat een vreemde verbinding van begrippen mag heeten. In 't Petersburgsche Woordenboek wordt het woord vragenderwijs vertaald met „unter den Raschen wohnend", en in 't Kurzgefasste Sanskrit-Wörterbuch met „unter den Raschen sitzend, s. v. a. zu den Raschen gehörend".

Eene andere opvatting van 't woord, wat het tweede lid, *sad*, betreft, had Grassmann, zooals men mag opmaken uit zijne vertaling der bedoelde strofe, welke aldus luidt:

„Der tapfre, der nach Beut' und Rindern weithin dringt,
Nach Morgentränken voll Begierde eilend strebt,
Der wahre Läufer, vorwärtsschiessend vogelgleich,
Dadhikra zeug uns Speise, Trank und Himmelsglanz".

Aanmerkelijk afwijkend is de vertaling van de strofe door Alfred Ludwig:

„Der kampf, rinder suchende held, der zum guten helfende, sei ehrgeizig nach kraft — und uṣ̄as-gewinn, des guten beschleuniger, | der wahrhafte eilige, rennlustige; beflügelte Dadhikravan zeuge uns speise, gedeihen und liecht".

De laatste, mij bekende, vertaling, die van Victor Henry [1], heeft:

„Le vaillant, avide de butin et de vaches,... | puisse-t-il conquérir les nourritures et les aurores,.... || Bon coureur à la course ailée, | puisse Dadhikrāvan engendrer la nourriture fortifiante et le ciel lumineux".

Gelijk men ziet, zijn *duvanyasad* en *turaṇyasad* onvertaald gelaten; de reden wordt opgegeven in de toegevoegde noot: „La traduction des deux épithètes qui se répondent en rimes banales n'importe pas au sens du morceau; mais bien les termes très clairs qui désignent D. comme le „conquérant" et le „générateur" de l'aurore et de la lumière céleste".

Het ligt niet in mijne bedoeling de verdiensten der meegedeelde vertalingen tegen elkaar af te wegen; het is mij alleen te doen om eene aannemelijke verklaring te zoeken voor *turaṇyasad*. Let men alleen op den samenhang, dan schijnt de vertolking met „eilend strebt", die Grassmann geeft, de minst gewrongene, mits men „strebt" hier niet te letterlijk opvatte, want een paard is geen „streber", maar een „snelganger". Bekende woorden voor „ros" in 't Sanskrit zijn dan ook *turaga*, *turaṅga*, *turaṅgama*, eig. snelganger, waarin *tura*, *turam* tot dezelfde woordfamilie behoort als *turaṇya*, *turaṇyati*, *turayā*, enz. *Turaṇya* beteekent „ijlende, snellende" en is in de samenstelling als bijwoord te beschouwen, tot

---

[1]) In 't mij aangeboden Album, p. 5 vgg.

nadere bepaling van 't volgende *sad*. De vraag nu is, of Grassmann's „strebend" taalkundig te verdedigen is. Ik geloof van ja. Want al moge in 't Oudindisch *sīdati* alleen „zitten, zakken", dus eene beweging in verticale richting, van boven naar beneden, aanduiden, in eenige verwante talen drukt het ook eene plaatsverwisseling in horizontale richting uit. Dit blijkt duidelijk, vooreerst uit het Grieksche ὁδός, en nog duidelijker uit het Slavisch, waarin *šĭd* (*ched*), *choditi*, enz. de beteekenis van „gaan" hebben. Een spoor van dezelfde opvatting is in 't Sanskrit zelve overgebleven in de samenstelling *āsīdati*, naderen, bereiken, want hierin ligt het begrip van een verplaatsen van een zeker punt tot aan of bij (*ā*) een ander; vandaar dat men als parafrase van *āsīdati* meermalen aantreft *upagacchati*, een woord dat duidelijk spreekt. Kortom, ik zou meenen dat met *turaṇyasad* bedoeld is „snelgaande", substantivisch „snelganger", zoodat het in 't Russisch gevoegelijk met *skorochod*, snelgaande, snelganger, zou kunnen vertaald worden.

Indien deze verklaring van het epitheton juist is, moet *sad* in *duvanyasad*, wegens de symmetrie, ook „gaande" beteekenen. Ongelukkig is *duvanya* duister. Sāyaṇa geeft als omschrijving van den term „onder de vereerenden wonende", blijkbaar omdat hij *duvanya* in verband brengt met *duvas*, vereering. Grassmann's „weithindringend" berust op de veronderstelling dat *duvanya* samenhangt met *dūra*, ver. Doch naar den vorm is *duvanya* een agens en kan het dus niet eenvoudig „weithin" uitdrukken, en vat men *duvanya* op als „weithin dringend", dan blijft *sad* onvertaald. Ik zou eerder denken dat *duvanya* samenhangt met het slechts eenmaal voorkomende *duvasana* in den volzin *çyenāso na duvasanāso ártham* (Ṛgv. IV, 6, 10). In 't Petersb. Wdb. wordt het vertolkt met „hinausstrebend", Grassmann heeft „fliegend ferne hin", waarbij hij wederom gedacht heeft aan *dūra*. Veronderstellen wij eens dat de zooeven aangehaalde zin beteekent „gelijk arenden die toevliegen op hun doel" (d. i. hun prooi), en dat in *duvanya* het begrip ligt van „toeschietende, spoedende,

vliegende", dan zou *duvanyasad* kunnen uitdrukken „vliegend snel gaande". Daar het ros Dadhikrāvan herhaaldelijk met een *çyena* [1]) vergeleken wordt, zou het niet vreemd zijn dat de dichter gedacht heeft aan den naar zijn doel toesnellenden valk, temeer omdat het onmiddellijk voorafgaande *gaviṣa* den op buit uitgaanden held kenmerkt. Doch dit alles, ik moet het erkennen, is niet voldoende om op bevredigende wijze de beteekenis van *duvanya* vast te stellen.

Ook mag ik niet verzwijgen dat er tegen mijn verklaring van *sad* bezwaar zou kunnen gemaakt worden op grond dat in hetzelfde lied, st. 6, de volgende reeks voorkomt van woorden die alle *sad* bevatten in den zin van „gezeten" of „zetelende"; nl. *haṁsáḥ çucishád, vásur antarikṣasád, hótā vediṣád, átithir duroṇasád, nṛṣád varasád ṛtasad, viomasád.*

Het bezwaar schijnt mij echter niet overwegend, daar een en hetzelfde woord eene noodzakelijke wijziging van begrip ondergaat tengevolge van 't verband waarin het gebezigd wordt. Als wij bijv. zeggen: „ga zitten", dan wijst het verband uit dat wij niet een werkelijk gaan bedoelen, maar 't begin van de handeling „zitten" willen aanduiden.

H. Kern.

---

[1]) Ṛgv. IV, 38, 2: *ṛjipyaṁ çyenam*; 40, 2 *pataṁgaro*; 3: *çyenasyeva dhrajato.*

REUKOFFER VOOR DE DOODEN BIJ DE OUDE ARABIEREN.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

M. J. DE GOEJE.

De laatst verschenen aflevering van het Journal asiatique bevat een stuk van den heer Guérinot over de doodenvereering bij de Hebreën. Men leest daarin (1904, Nov.—Déc. p. 479): „Volgens 2 Chronicken 16, 14 legde men Asa na zijn dood op een praalbed met specerijen en reukwerk voorzien, waarvan men een groote hoeveelheid te zijner eer verbrandde. Dit was eene hulde van groote waarde aan den overledene gebracht, waarvan men het aequivalent vindt bij de Arabieren die om de lijken welriekend hout verbrandden. Bij de Hebreën echter was deze eer vermoedelijk slechts voor koningen bewaard. Volgens 2 Chron. 21, 19 weigerde men die aan Joram; daarentegen moest die aan Zedekia bewezen worden volgens de profetie van Jerem. 34, 5".

Voor hetgeen de schrijver hier van de Arabieren zegt, verwijst hij alleen naar Wellhausen, Reste arabischen Heidentums", waarvan hij slechts den 1[en] druk kent van 1887. Wellhausen schreef daar: „Uit lateren tijd is het gebruik bewezen om ter eere van den gestorvene welriekend hout te verbranden. Men wordt aan den doodenbrand in het Oude Testament herinnerd". Hij haalt daarbij eene plaats aan uit het groote Liederboek, waar een Arabisch dichter uit het laatst der 1[e] eeuw der

Hidjra (A'sha Hamdān, *Aghānī*, V, 159 r. 5) van den gestorvene zegt: „en van alles wat hij bijeen gebracht had, neemt hij niets op de reis mede dan de specerij (waarmede het lijk na de wassching werd bestrooid of ingewreven), de lappen die hem bedekken en een geuring van het welriekend hout dat voor hem gebrand wordt." In de 2e uitgave lezen wij: „Het komt evenwel voor, dat ter eere van den gestorvene welriekend hout verbrand wordt; dit gebruik is echter niet voor den ouden tijd en niet voor het eigenlijke Arabië bewezen". Men ziet dat de Fransche schrijver uit Wellhausen veel meer heeft afgeleid, dan diens woorden bevatten. En toch is hetgeen hij schrijft juist, daar de gewoonte in Arabië, met name in Medina, reeds vóór den Islam bestond en zich nog lang daarna gehandhaafd heeft, zooals ik zal trachten aan te toonen.

Er wordt tegenwoordig te Leiden een omvangrijk Arabisch werk gedrukt, in opdracht van de Berlijnsche Akademie door Prof. Sachau en eenige andere geleerden bewerkt, Ibn Sa'd's biographiën van den Profeet en allen die tot de vestiging en eerste ontwikkeling van den Islam hebben bijgedragen. Dit werk is zeer belangrijk en bevat veel bouwstof voor grondiger kennis van den eersten tijd van den Islam.

In eenige dezer biographiën vindt men onder andere laatstewilsuitingen ook deze: „volgt mij (*of* mijn baar) niet met vuur". De uitgevers hebben die woorden niet verklaard. Uit éénc plaats, waar staan moet „doet geen vuur tot mij naderen", maar de text heeft „warmt bij mij geen vuur", wat onzin is, meen ik te mogen besluiten, dat de uitgever van dit deel de uitdrukking ook niet verstaan heeft. In geen enkel lexicon is eene verklaring te vinden.

Een geleerde Bagdadenser uit de 17e eeuw noemt in zijn „Schatkamer van kunde" (Chizāna III, 212 seq.) twaalf en daarna nog twee soorten van vuur op, die hij in de Arabische letterkunde vermeld heeft gevonden. Onder deze zoekt men dat bij de begrafenis te vergeefs. Want het vuur, dat hij als vierde soort vermeldt en „wegjaagvuur" noemt, en waarvan

hij zegt dat het ontstoken werd als iemand heenging, wiens terugkomst men niet wenschte, is hier zeker niet het bedoelde.

Wij moeten ons licht elders zoeken. Overeenkomstig den door in de Moslimische wereld zoo hoog aangeschreven mannen en vrouwen uitgesproken wensch, is in de Plichtenleer als afkeurenswaardig genoemd, naast het luide spreken of geraas bij de begrafenis, het volgen van de baar met vuur. Mr. L. W. C. van den Berg vertaalt dat in zijn uitgave van Nawawi I, 223 door „il est blâmable de faire du vacarme ou d'allumer des feux pendant les funérailles." Dit is geheel onjuist. In den commentaar op deze plaats van Mahalli lezen wij: „Met dit vuur wordt bedoeld het vuur in een reukvat of anderen vuurdrager. Het wordt namelijk afgekeurd voor het lijk uit reukwerk te branden bij den gang naar het graf, en bij het lijk als het begraven wordt, daar men hierin een slecht voorteeken ziet." Uit de overlevering worden daarna drie plaatsen aangehaald uit den eersten tijd van den Islam, van welke eene, waarvan de authenticiteit nog van elders bevestigd wordt: „volgt mij niet met geschreeuw, noch met een reukvat". In een biographisch lexicon van de kerkvaders heb ik nog een tweede haast gelijkluidende plaats gevonden (Ibn Hadjar IV, 398 r. 5). We mogen daaruit wel met stelligheid besluiten dat de uitdrukking „volgt mij niet met vuur" beduidt „met vuur in een reukvat".

In den regel werd welriekend hout, aloë, gebrand, waarvan de Arabieren reeds lang voor den Islam in Mekka en andere voorname plaatsen veel gebruik maakten. Waarom men in dit branden van reukwerk bij de begrafenis een slecht voorteeken zag, is mij nog niet duidelijk geworden. In geen der tradities die ik gevonden heb staat daarop eenige toespeling. Misschien is dit eerst in later tijd opgekomen en had de uitgesproken wensch der oudste Islambelijders geen anderen grond dan te vermijden alles wat aan den heidentijd kon herinneren. Inderdaad wordt in de traditieverzameling van Ibn Mādja den Profeet het verbod in den mond gelegd om de begrafenis met reukvaten of dergelijke te volgen, op grond dat dit een der

gebruiken van den heidentijd was (Shaukānī III, 312). Ik denk dit ook daarom, omdat blijkens het bovenvermelde gedicht uit den tijd van Omar II, toen het gebruik nog bestond, en de vrome Chalief, die in alles de strenge opvatting van den Islam wenschte te volgen, in deze versregels blijkbaar niets aanstootelijks vond, maar integendeel bij het hooren van het gedicht tot schreiens toe bewogen was. Daaruit, dat het gebruik zelfs in de latere werken over de Plichtenleer nog als afkeurenswaardig wordt vermeld, mag men misschien besluiten dat het zich nog vele eeuwen handhaafde. Wellhausen zegt in eene noot tot zijne tweede uitgave dat het in Portugal zeer lang in zwang gebleven is, waarbij hij verwijst naar de Stuttgarter Zeitschrift für Allgemeine Geschichte 1887, p. 765. Nu op deze zaak eenmaal de aandacht gevestigd is, zal men wel nieuwe gegevens vinden, die zullen ophelderen wat nog onzeker is gebleven.

VRIJHEID VAN BESLISSING VOOR DEN STRAFRECHTER, VOLGENS DE NEDERLANDSCHE WETGEVING.

BIJDRAGE VAN

Mr. H. VAN DER HOEVEN.

M. H.

Blijkens onzen oproepingsbrief zal ik tot u spreken naar aanleiding van het bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal aanhangige ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van het Wetboek van Strafrecht [1]). Naar aanleiding van —, niet over het ontwerp. Immers, hier en thans zouden het niet de geschikte plaats en gelegenheid zijn, om al de verschillende bepalingen van dat wetsvoorstel te behandelen. Ik zou dan àl te zeer op zuiver strafrechtelijk terrein moeten blijven, te veel ook in bizonderheden en kleinigheden afdalen, en de stof ware bovendien veel te uitgebreid. Bij een onderwerp van meer algemeenen aard meen ik mij te moeten bepalen. Ik heb mij namelijk voorgesteld u in hoofdzaak te doen zien, dat, bij alle wisseling van denkbeelden en opvattingen op velerlei gebied, de ontwikkeling van het Nederlandsche strafrecht in één opzicht geregeld en geleidelijk in één en dezelfde richting heeft plaats gehad, en dat het zooeven genoemde ontwerp mede in diezelfde richting blijft. Ik wensch uwe aandacht te vestigen op deze tegenstelling, dat, — terwijl onze hoogere en lagere wetgevers ons in steeds toenemende mate omstrik-

[1]) Handelingen der Staten-Generaal. Bijlagen. 1904—1905, n°. **80.**

ken met gebods- en verbodsbepalingen, zoodat wij telkens gevaar loopen ons, onbewust, schuldig te maken aan strafbare feiten, en het aantal veroordeelingen wegens overtredingen dan ook in 6 jaar geklommen is van 66 000 tot 121 000; — terwijl m. a. w. ons aller vrijheid van handel en wandel, helaas! voortdurend wordt ingekrompen, — daarentegen aan den strafrechter gestadig meer vrijheid van beweging, meer vrijheid van beslissing gelaten wordt.

Dat dit laatste een gelukkig verschijnsel is, ligt voor de hand. Vooreerst is de strafrechter, naar gelang de wet hem minder bindt, des te beter in de gelegenheid, om zóó te beslissen, als de rechtvaardigheid het z. i. eischt, — om te straffen als het noodig —, maar ook om niet te straffen, als het niet noodig is, — en om, bij de bestraffing, — laat ik 't zoo kort mogelijk zeggen —, met in aanmerkingneming van *alle* bizonderheden èn van feit èn van persoon, te taxeeren, te fixeeren, te individualiseeren. Bovendien getuigt elke verdere vrijheid, die den rechter wordt gegeven, opnieuw van het vertrouwen, dat in hem gesteld wordt.

Aan den anderen kant schuilt er in het stelsel om den rechter vrijheid te laten, een groot gevaar, vooral omdat het zoo moeilijk is, daarbij de uiterste grens niet te overschrijden. Dat stelsel toch, eenzijdig bekeken en consequent doorgevoerd, leidt maar al te licht o. a. tot het stelsel van arbitraire straffen, zooals vroegere eeuwen dat gekend hebben. En of de rechterlijke uitspraken, zonder objectief wettelijk richtsnoer, enkel naar de subjectieve waardeering der zaak, naar individueele willekeur dus, dan nog *recht*-spraak zullen zijn, of alsdan *recht*, dan wel wreedheid of laksheid zal heerschen, dat hangt louter en alleen af van de met plaats en tijd wisselende persoonlijkheid des rechters, van zijne kunde zeker, maar meer nog van zijn karakter, zijn eerlijkheid, zijne zelfstandigheid, op welke dan maar al te licht een aanslag is te wagen. Staat in zulke omstandigheden de rechterlijke macht niet hoog genoeg, dan is de rij der schromelijkste misbruiken niet te overzien; reactie kan dan niet uitblijven, en op het

stelsel van de arbitraire straffen volgt dan allicht het stelsel van de absoluut bepaalde straffen, zooals we dat in den Franschen Code Pénal van 1791 [1]) in onvervalschten vorm vinden. Volgens dien code kreeg de rechter noch keuze van strafsoort, noch vrijheid in de bepaling der strafmate; op elk delikt stond één vaste, onveranderlijke straf Dat op de allerzwaarste misdaden de doodstraf imperatief gesteld werd, is, ook naar de opvatting van menig modern criminalist, niet vreemd. Zoolang wij in onze gemeene strafwetgeving de doodstraf hadden, was ze daar niet facultatief gesteld. De verantwoordelijkheid om die straf tegen een medemensch uit te spreken, is, naar veler oordeel, te zwaar, dan dat zij op de schouderen van één of enkele rechters gelegd mag worden; laat men den rechter de vrijheid om de doodstraf te vervangen door vrijheidsstraf, dan zal hij van die vrijheid maar al te gretig, zoo niet altoos gebruik maken; de doodstraf facultatief stellen zou dus inderdaad gelijk staan met haar ar te schaffen. De doodstraf — zóó is de redeneering — worde, als hoogste en onherstelbare straf, op slechts zóó weinige en zóó zware misdrijven gesteld, dat de wetgever de verantwoordelijkheid voor de imperatieve bepaling van die straf voor alle gevallen a priori op zich durft nemen, volgens den één, omdat de gerechtigheid die straf zal eischen, — volgens den ander, omdat de gevaarlijkheid van den dader van zulke misdaden van zóódanigen aard is, dat men zich van hem als van een dollen hond moet ontdoen. Alles, natuurlijk, tenzij het recht van gratie wordt uitgeoefend. Klinkt dus het telkens in den Code van 1791 kortaf herhaalde: „Sera puni de mort" ons niet zoo heel vreemd in de ooren, met verbazing neemt de moderne criminalist kennis van het vaste tarief, waarnaar de minder zware delikten, ik zou bijna zeggen, verhandeld worden.

Twee voorbeelden.

Op diefstal met behulp van een valschen sleutel staat 8 jaar

---

[1]) Te vinden o. a. bij Duvergier, Collection complète des Lois, Décrets, Ordonnances, Réglemens, etc. III, 2me Edition, p. 352.

dwangarbeid aan den ketting, met 2 jaar opslag voor elke der volgende omstandigheden: als het feit gepleegd is in eene woning, — des nachts, — door 2 of meer personen, — als de schuldige een vuurwapen bij zich droeg, — als hijzelf den valschen sleutel had vervaardigd, — als hijzelf vroeger het slot gefabriceerd had. Op diefstal met een valschen sleutel gepleegd bijv. onder 4 van de 6 genoemde omstandigheden stond dus vast $8 + (4 \times 2) = 16$ jaar dwangarbeid. En zóó wordt alles naar vaste prijzen in rekening gebracht. — Mishandeling met lichamelijk letsel, waaruit een werkbeletsel voor meer dan 40 dagen ontstond, was strafbaar met 2 jaren gevangenisstraf, geen dag meer, maar ook geen dag minder. Was één arm of één been stuk geslagen, dan stond er precies 3 jaar op; — was één oog uitgeslagen, 4 jaar; — waren 2 oogen uit- of 2 armen of 2 beenen stuk geslagen, dan kostte het den dader 6 jaren dwangarbeid aan den ketting; — was hij aanvaller geweest, dan kwam er in ieder van die gevallen nog 2 jaar bij.

Zóó werd voorbijgezien, dat de beteekenis van elke menschelijke gedraging afhankelijk is, niet van enkele gebeurtenissen of bizonderheden, die eenen strafwetgever het eerst treffen, maar van de tallooze omstandigheden, waaronder zij plaats vindt en waarvan de vruchtbaarste fantasie er altoos slechts zeer enkele zal vermogen op te sommen. Geen wonder dan ook, dat alras het onrechtvaardige van dit stelsel aan den dag kwam: juist door zijn gelijkheid schiep het ongelijkheden en onbillijkheden, *zóó* groot, dat de rechter vaak voor de toepassing der wet terugdeinsde en, in strijd met zijne overtuiging, den schuldige vrijsprak, liever dan hem, in strijd met zijn geweten, eene straf op te leggen, oneindig zwaarder dan hij had verdiend.

Èn door de te zware veroordeelingen, èn door de ongerechtvaardigde vrijspraken overtuigd van de onhoudbaarheid van dat stelsel, heeft de Fransche wetgever, opnieuw volgens de wet der schommelingen, den rechter al spoedig weer eenige en langzamerhand al meer en meer vrijheid van beweging ge-

gund. Het dienaangaande in den Code Pénal van 1810 neergelegde systeem zullen wij weldra ontmoeten.

Het ligt voor de hand, dat de mate van vrijheid, die den rechter geschonken kan en moet worden, niet in het algemeen te bepalen is, maar dat zij te eenenmale afhankelijk is van de mate van vertrouwen, die hij zich waardig toont. In zóóver geldt ook hier:

„Nur der verdient sich Freiheit (wie das Leben),
Der täglich sie erobern muss."

Interessant is het, in dit opzicht de zoo even aangestipte gebeurtenissen in Frankrijk te vergelijken met hetgeen omstreeks denzelfden tijd op hetzelfde gebied te onzent voorviel. Ook hier waren in de 17e en 18e eeuw „vele, zoo niet de meeste straffen *arbitrair*" [1]); door de stelsels van „afkoop en verdrag" of transactie en van submissie, en door de wijze, waarop de boeten verdeeld werden, hadden de vervolgende ambtenaren, soms ook wel de rechters, persoonlijk belang bij den afloop van het strafgeding, en voor persoonlijke invloeden van beschuldigden of partijen wist men zich niet te hoeden. De persoonlijke bewerking van den rechter, het „solliciter ses juges", waarvan J. J. Rousseau zegt: „Il suffit d'être honnête homme, pour n'en rien faire", werd ook te onzent zonder den geringsten schroom en met goed succes door menigeen in praktijk gebracht.

Particuliere brieven geven ons veeltijds op zulke instellingen of gebruiken wel een eigenaardigen blik.

Ziehier wat eene 78-jarige dame in 1691 over zulk een geval van „afkoop" schreef aan haren neef, een mijner verwanten, die toen te Leiden studeerde [2]):

---

[1]) J. M. Kemper, Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland, met eene Inleiding en Aanmerkingen. Eerste (en eenig verschenen) deel, Allart, 1809, blz. 181—182.

[2]) Brieven van Elijsabeth van de Graeff, gehuwd met Focanus, aan Willem Snellen.

„En met UE afere die UE hier hebt gehad, te weete dat het was aengeklacht aen den offijsier alhier, is door den offesier weederom opgehaelt, en dien heer zoude UE hebbe doen sijtere tegens toecomende Maenendach alhier, dan is t rechtdach; en UE Oom van der Hoeven was daervan door goede vrinde van gewaerschoudt en sach dat door de goede vrinde uit te werken en op het minste te ackordeere in stilte, soo veel als hij heeft kunne door die vrindt uitwerke. Dien ander — hoe heete hij? — Verstraete? heeft 400 en 50 gulde moete geven aen den offijsier; dat is seckerlijck waer; en hadde daer geen goede vrinde geweest van UE Oom van der Hoeven, UE en soude het altijt niet één duijt minder hebbe gekregen als die parsoon, UE bekent. Nu, soo heeft het UE Oom van der Hoeven voor UE gekrege op hondert gulde aen den offijsier, behalve noch eenijge onkoste, die licht noch soo 20 of 25 gulde sulle bedraege; en dat soude UE Oom UE gelent hebbe, omdat het UE Papa of Mama niet en soude te weete koomen, maer uit een partijkeliere liefde die ick voor UE hebbe altijt gehadt, soo sal ick het aen UE Oom weederom geve (En ick vereere dat gelt aen UE mist dat het niet meer en gebuert door den Dranck). ..En UE Oom die soude het voor den andere parsoon meede afgehaspelt hebbe, maer SijnE seijt, dat hij niet gepescheert en heeft" enz.

Toen de schrijfster van dezen brief haren man verloren had, is haar door hare stiefdochter een proces over het huwelijksgoed aangedaan, waarbij het de vraag gold, of in Brabant de man bij de huwelijksche voorwaarden mocht renuntieeren aan zijn hem volgens de Brabantsche wet toekomend recht op de goederen der vrouw. Hoe dit proces precies geloopen is, heb ik niet kunnen ontdekken; maar, hoe dan ook, de zaak landde ten slotte aan in den Haag. Zij schrijft daarover, dat zij „voor die zaak naer den Haege toe moet" en dat ze daar „al de heere, te weete de raetsheere, zal moete ghaen aenspreken"; en later:

„Vorders zoo ben ick in den Haege geweest voor 12 daege en UE. Papa met mijn mede en neef van der Hoeven die

gonck soo af en aen.... Ick ben gereede op een barlijn en in een barlijn weerom.... en ick heb alle de raetsheere ghaen spreken, twee daege lanck; en ick nam een koets, want ick en soude de koude niet gestaen hebbe; en ock soo en was het geen respeckt voor mijn geweest, want ik ben out van jaere, den 10 feberijwarij ben ick 78 jaere geworde; mijn jaere sijn hooch en mijn tijt is kort, en ick ghae met wijde schreede nae de Doot toe en ick wil de Heere seer ghaerne verwachte. Vorders naer lange lope en aenporre en aenloope soo is het plijdoij uitgesprooken, en het is voor mijn wel uitgevallen, en ick heb het gewonne; en ick en most het Godt alleen danck weete, die de harte van de heere heeft gedierijgeert, en ick had Godt de Heere daer wel om gebeede en ick vertrouwe dat mijn gebet verhoort is bij den Heere onsen groten Godt. Maer ider moet sijn eijge koste draegen" enz.; en verder: „En daer sijn seeve raetsheere vóór mijn geweest, en één wasser sieck en twee wilden soo wat spordelin macke, maer sij quaeme noch over, dat was raetsheer de Wilm en raetsheer Faegel; dan evenwel de sentensij beijde ondertekent"

Werd alzoo het geheim der raadkamer al evenmin bewaard als de persoonlijke aanraking met partijen vermeden, uit de nasporingen van den archivaris van den Bergh is gebleken, dat het vooral de baljuwen en schouten waren, die zich bij de afdoening van zaken buiten proces schuldig maakten aan allerlei verkeerde, ja soms schandelijke praktijken. De rechterlijke macht zelve schijnt echter altoos veel hooger te hebben gestaan; en het is merkwaardig, dat zelfs in de eerste jaren der 19de eeuw, na zoovele politieke beroeringen, die allicht een ongunstigen invloed op de rechtsbedeeling oefenen, toch kon worden getuigd, dat, vergeleken bij elders, de lijfstraffelijke rechtspleging hier te lande uitmuntend was. Naast andere omstandigheden werd in de eerste plaats als de oorzaak van dien gunstigen toestand genoemd „de strikte en belangelooze eerlijkheid onzer Regters" [1]); en het groote verschil, dat er

---

[1]) J. M. Kemper, Crimineel Wetboek voor het Koningrijk Holland,

bestaat tusschen het eerste Nederlandsche Wetboek van Strafrecht en de Fransche strafwetten van dienzelfden tijd, te weten: voor den Hollandschen rechter groote vrijheid, voor den Franschen een nauwe band, vond zeker zijn oorsprong veel meer in de verschillende mate van vertrouwen, dat die rechters genoten, dan in verschil van wetenschappelijke richting of strafrechtelijke opvattingen van de wetgevers.

Meermalen kwam dit duidelijk uit bij de beraadslagingen in den Raad van State over het ontwerp-Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland, aan welke Koning Lodewijk Napoleon zelf een zoo werkzaam aandeel heeft genomen. [1])

---

met eene Inleiding en Aanmerkingen. Eerste (en eenig verschenen) deel, Amsterdam, Allart, 1809, blz. 176.

[1]) Over de vraag, hoe groot inderdaad 's Konings aandeel in de beraadslagingen is geweest, zie Mr. G. A. van Hamel in Tijdschr. voor Strafrecht, III, blz. 1—23. Al blijkt ook uit dat opstel, dat het belang van de medewerkzaamheid des Konings vroeger en later is onderschat, toch is vermelding te dezer plaatse van hetgeen daarover in de niet algemeen bekende en bij van Hamel ook niet aangehaalde *Briefwisseling van eenige Regtsgeleerden* (Mr. J. D. Meijer, Mr. H. W. Tijdeman, enz.) *over de aanstaande Nederlandsche wetgeving*, Leijden, Hazenberg, 1819, geschreven werd, wegens enkele daarin voorkomende bizonderheden niet overbodig. Op blz. 308 en 309 komt het navolgende voor:

„Over deze discussie behoeven wij ons thans niet te paaijen, met het gene onder Zijne regeering daarvan gezegd moest worden: (Kemper, bl. 117, en v. Gennep, ald. bl. 127,) Gijl. kent, zoo wel als ik, het *Précis des discussions & des délibérations du Conseil d'Etat sur le Code Criminel, traduit de l'original Hollandois:* ofschoon zijne Majesteit, toen reeds liefhebberij in 't metier van Auteur hebbende, met het *refingeren* dezes werks, zoo wel als met de correctie der proeven zelf te willen verrigten, zich zelve en het werk zoo lang had opgehouden, dat hetzelve slechts kort voor dat hij het Land verliet, gereed was om uitgegeven te worden; waardoor genoegzaam alle de exemplaren toen op het Paleis te Amsterdam, en wie weet, waar sedert? gebleven zijn. Zonder hier onderzoek te doen, in hoe verre die *officiëele* uitgave, de echte, waarlijk gehoudene discussie behelze, — welke ik, op meer dan eenen grond, geloove, dat later uitgewerkt en vrij wat opgesmukt is, — blijkt het uit de lezing van het stuk zelve, en reeds uit de bloote vergelijking van het Criminele Wetboek met deszelfs Ontwerp, dat die discussie hier en daar vrij vlugtig, en over 't algemeen niet zeer vruchtbaar geweest is."

Herhaaldelijk kwam Z. M., die blijkbaar Beccaria bestudeerd had, op tegen de bij het ontwerp aan den rechter toegekende vrijheden; hij wenschte, dat alles met de grootste nauwkeurigheid omschreven zou worden en dat voor elk speciaal geval van elk strafbaar feit zooveel mogelijk bij voorbaat één vaste straf zou worden bepaald. Telkens betoogden dan één of meer Ministers of Staatsraden, dat een zekere mate van vrijheid aan den rechter moest, maar ook gerustelijk kon worden gegeven, en telkens keurde dan de Koning, die bij voorbaat beloofd had zijn persoonlijk gevoelen niet te zullen opdringen, het voorgestelde artikel goed, zoodat er ten slotte een wetboek tot stand is gekomen, dat in meer dan één opzicht — ik zou bijna zeggen — zijn tijd een eeuw vooruit was; immers den rechter werd dáárin eene nòg grootere mate van vrijheid gelaten, dan onze strafrechter tegenwoordig bezit.

Ik zal daar echter niet langer bij stilstaan, omdat, waar wij thans willen nagaan, hoe ons strafrecht zich geregeld en geleidelijk in de richting van vrijheid heeft ontwikkeld, wij natuurlijk pas kunnen beginnen bij den Code Pénal, zooals ons die in 1810 en 1811 met plotselinge vernietiging van ons eigen recht gewelddadig werd opgedrongen, doch ook na het herstel onzer onafhankelijkheid bij het Besluit van het Algemeen Bestuur der Vereenigde Nederlanden van 1 December 1813, Stbl. n°. 3, met de toen in vigueur zijnde wetgeving bij provisie is gehandhaafd, „onverminderd zoodanige modificatiën, als bij vervolg van tijd zouden worden vastgesteld."

Dat de Code Pénal van 1810 den rechter eenige vrijheid van beweging gunde, heb ik straks reeds met een enkel woord herinnerd. Groot echter was die vrijheid niet. Met name bij de allerzwaarste straffen was van keuze of speling geen sprake: bij schuldigverklaring aan eene misdaad, waarop de straffe des doods, of die van eeuwigen dwangarbeid, of die van wegvoering naar een oord van ballingschap stond, was veroordeeling tot eenige lichtere straf eene onmogelijkheid,

ook al was de in het artikel gestelde straf in de oogen des rechters volkomen onevenredig aan het gepleegde feit. En die zware straffen stonden mede op feiten, die tegenwoordig nog slechts als overtredingen worden beschouwd. Zoo *moest* bijv. de geestelijke, die ten derden male een kerkelijk huwelijk vóór het burgerlijke sloot, voor eeuwig naar een oord van ballingschap worden weggevoerd. — Bij lichtere straffen had de rechter eene speling tusschen een minimum en een maximum, bijv. dwangarbeid van 5 tot 20 jaren, tuchthuisstraf van 5 tot 10 jaren, gevangenisstraf van 1 tot 5 jaren, geldboete van 25 tot 150 franken enz. Bovendien mocht hij, wanneer het veroorzaakte nadeel 25 franken niet te boven ging en de omstandigheden het wanbedrijf schenen te verkleinen, dus alleen in correctioneele zaken, krachtens art. 463 beneden het speciale in het artikel gestelde minimum gaan, de gevangenisstraf of de geldboete zelfs tot de laagte van policiestraf doen afdalen. In crimineele zaken, d. z. de feiten, waarop lijf- en onteerende of blootelijk onteerende straffen stonden, en die *door den jury* werden berecht, bestond dergelijke bevoegdheid niet.

Het stelsel van verzachtende omstandigheden *kon* in die zaken niet worden toegepast, strafvermindering kon in die zaken niet worden toegelaten, omdat dan de rechter de bevoegdheid zou krijgen, om de bij de wet gestelde straf*soort* door een andere te vervangen, bijv. om ter zake van een misdaad waarop de wet dwangarbeid had gesteld, tuchthuisstraf op te leggen. Zoodanige strafwijziging nu werd beschouwd als gratie, derhalve als een der prerogatieven van de kroon, waarop geen inbreuk kon worden toegelaten. Zóó althans luidt het officiëel in de Memorie van Toelichting.

De argumentatie is bizonder zwak, en de ware reden was een gansch andere, namelijk gemis aan vertrouwen in den rechter. In den Raad van State hadden Siméon, de Ségur, Portalis en anderen voor de afschaffing van den jury gestreden. Hun gevoelen heeft wel is waar niet gezegevierd, maar hunne bezwaren hebben toch bij de samenstelling van art. 463 wel

degelijk hun invloed doen gelden: men durfde het niet wagen de bevoegdheden van den jury, tegen welke instelling zoo zwaarwichtige bedenkingen waren geopperd, nog uit te breiden.

Zeer spoedig na de invoering van den Code Pénal bleek echter allerwegen, hoe stelselloos en gebrekkig de nieuwe regeling was, en van verschillende kanten drong men er op aan, dat de aan den correctionneelen rechter toegekende bevoegdheid om ten gevolge van verzachtende omstandigheden de straf te verminderen, ook aan het Hof van Assises zou worden verleend. Door de politieke gebeurtenissen van 1813 en volgende jaren raakte in Frankrijk dit onderwerp, hetwelk reeds bij het Ministerie van Justitie in onderzoek was, weer tijdelijk in 't vergeetboek en eerst in 1832 is dáár aan het bezwaar te gemoet gekomen.

Hier te lande was men in dat opzicht vrij wat vlugger bij de hand. Modificatiën in onze strafwetgeving, gelijk ze op 1 December in 't vooruitzicht waren gesteld, werden 10 dagen later reeds door den Souvereinen Vorst gearresteerd. Zij betroffen zoowel het formeel, als het materiëel strafrecht. Onder de wijzigingen in het formeel recht is voor ons vooral van belang de afschaffing van den jury, instelling, die zich gedurende den korten tijd van haar bestaan hier te lande niet de minste ingenomenheid had weten te verwerven. De rechterlijke ambtenaren in de Hoven van Assises werden nu weer geroepen, ook in crimineele zaken, „zoo wel met opzigt tot de misdaad als tot de applicatie der Wet, uitspraak te doen", en in verband daarmede, dat wil zeggen, omdat nu weêr de rechtspraak in crimineele zaken werd opgedragen aan rechters, die men vertrouwde, werd hun de bevoegdheid gegeven, „om in misdaden van mindere aangelegenheid, of ook wanneer de misdadiger, hetzij uit hoofde zijner jonge jaren, of wel wegens de verleiding van anderen tot het misdrijf, of om andere favorabele omstandigheden, eene aanmerkelijke mitigatie van straf mogt verdienen, alsdan den tijd van confinement ook beneden de vijf jaren, zelf zonder te Pronkstelling te mogen

bepalen, daaromtrent handelende met de meest mogelijke omzigtigheid"; m. a. w. het stelsel van verzachtende omstandigheden werd ook voor *die* zaken ingevoerd en de macht des rechters alzoo niet weinig uitgebreid.

Maar ook in een ander opzicht kreeg hij meer vrijheid.

De Code Pénal kende namelijk slechts één soort van doodstraf, onthoofding door middel van de guillotine. — Art. 5 van het Souverein besluit van 11 December 1813, Stbl. n°. 10, bepaalde nu, in navolging van Koning Lodewijk Napoleon's Crimineel Wetboek, dat er „tweederlei *Doodstraffen*" zouden zijn, te weten: *de Strop* en *het Zwaard*.

„De straf met *den Strop* wordt voor de schandelijkste gehouden, en uitgevoerd op het Schavot, aan *Manspersonen* door het ophangen aan eene *Galg*, en aan *Vrouwspersonen*, door het verworgen aan een' *Paal*.

„De straf met *het Zwaard* wordt uitgeoefend door onthoofding van den veroordeelden, knielende op het Schavot en geblinddoekt."

De rechters kregen nu ook ten aanzien van deze aangelegenheid de vrije keuze. Aan hen werd „overgelaten, om bij veroordeeling tot de Doodstraf, naarmate van de meerdere of mindere atrociteit der Misdaad, tevens te bepalen, op welke der bij art. 5 vermelde wijzen de Doodstraf ten uitvoer zal moeten gebragt worden."

Nog andere wijzigingen werden in het straffenstelsel van den Code Pénal gebracht. Zij zijn thans voor ons niet van belang. Alleen kan ik niet onvermeld laten, dat de „straf van *altoosdurenden dwangarbeid* (travaux forcés à perpétuité), voorafgegaan door *eene openlijke tentoonstelling aan de kaak*, en met *brandmerk*", werd afgeschaft en dat in de plaats daarvan werd „gesubstitueerd de straf van *geesseling*, *met den strop om den hals*, *aan de galg vastgemaakt*, *brandmerk*, en een *confinement in een rasp- of tuchthuis*", enz.

Aan deze en de even hiervóór medegedeelde bepaling dankt dit Souverein besluit den spotnaam van „het nationale wurg- en geesselbesluit". Ook wegens andere bepalingen vond het

weinig toejuiching, ja, wekte het veel afkeer, en zelfs nog bij zijne intrekking noemde men [1]) het „het bastaard-besluit, dat van zijne geboorte tot zijnen dood door zijn vader is verloochend". Wie de samensteller er van is geweest, is namelijk nooit bekend geworden. Wèl zijn dienaangaande, fluisterend, onderscheiden vermoedens en onderstellingen geopperd, maar men heeft nooit openlijk iemand durven betichten de dader van dat bedrijf te zijn geweest, en hij-zelf is nooit uit zijn schuilhoek te voorschijn gekomen.

Ik kan den sluier, die tot dusver over deze zaak nog ligt, thans opheffen.

Ik heb namelijk, reeds eenigen tijd geleden, met verlof van den toenmaligen Minister van Justitie in de archiefkelders van het Departement zoekende, tusschen de stukken van 1818, het origineel, juister gezegd: het klad van het Besluit van '13 gevonden. Bij inzage van dat document blijkt reeds dadelijk alleszins verklaarbaar, waarom niemand voor *den* vader van het Besluit wilde doorgaan. Immers, dit stuk is met drieërlei hand geschreven; het Besluit had dus, welbeschouwd, drie vaders!

Wie zijn zij?

Op de eerste en op de laatste bladzijden, gelijk ook in de talrijke, in verschillende artikelen aangebrachte, wijzigingen herkende ik met zekerheid de hand van den man zelven, dien wij in de zaken der justitie wel niet politiek —, maar toch moreel verantwoordelijk kunnen stellen voor de daden van den Souvereinen Vorst, de hand van Mr. C. F. van Maanen, president van het — voormalig Keizerlijk Gerechtshof in den Haag, dat bij het straks reeds aangehaalde Besluit van 1 December 1813, Stbl. n°. 3, getransformeerd werd in — Hoog Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden, en die op 7 December 1813 in den Kabinetsraad van den Souvereinen Vorst was benoemd met de functiën van Secretaris van Staat voor het Departement van Justitie. Deze is dus in de eerste

[1]) W. v. h. R. n°. 1503.

plaats en voor het geheel de aansprakelijke persoon; *hoofdvader*, zouden we hem kunnen noemen.

De handschriften zijner beide medewerkers echter, van wie de ééne blijkbaar belast is geweest met het concipiëeren van de modificatiën in den Code Pénal (art. 1—15 van het Besluit), de andere met het ontwerpen van de noodige bepalingen en wijzigingen betreffende de procedure in strafzaken (art. 16 en volg.), — de handschriften dier beide medewerkers of *hulpvaders* waren mij niet bekend Ten einde dienaangaande — zoo mogelijk — te worden ingelicht, wendde ik mij tot den Secretaris der Commissie van Advies voor 's Rijks geschiedkundige publicatiën Dr. H. T. Colenbrander, die gelukkig in staat en ook zoo vriendelijk was de hem door mij gestelde vragen te beantwoorden.

In December 1813 bestond in den Haag nog niets wat naar een geregeld Departement van Justitie geleek: niets dergelijks was bij den opstand tegen de Fransche overheersching aanwezig, daar tijdens de inlijving de stad 's Gravenhage enkel hoofdplaats van het departement der Monden van de Maas, en zetel van een Keizerlijk Gerechtshof was geweest. De departementale bureaux van justitie zijn eerst vrij wat later formeel ingericht, en in Augustus en September 1818 heeft van Maanen alle stukken uit den tijd dat hij de functiën van Minister van Justitie uitoefende, vóór er een Departement bestond, welke stukken hij blijkbaar niet als een afzonderlijk archief heeft willen bewaren, in het archief van het Departement doen inlijven. Vandaar dat ik den grondtekst van het Besluit van 1813 in het Archief van 1818 vond.

Wanneer nu — gelijk in ons geval — blijkt, dat van Maanen, kort na 7 December 1813, zich als hoofd van de zaken van Justitie heeft doen bijstaan, dan ligt het voor de hand zijne helpers te zoeken onder het eenige justitiepersoneel, dat in den Haag aanwezig was, namelijk onder het Hof. En dáár zijn zij inderdaad gevonden.

De heer Colenbrander meende, terstond nadat ik hem de stukken had voorgelegd, de beide handschriften te herkennen.

Na vergelijking met verschillende origineele brieven aan van Maanen uit de jaren 1813 en 1814 is zijn vermoeden tot zekerheid geworden, en op grond van zijne voorlichting mogen wij dan nu, als boven allen twijfel vaststaande, constateeren, dat de medewerkers —, indertijd zou men gezegd hebben: de medeplichtigen — van VAN MAANEN zijn geweest: voor het materiëel-strafrechtelijk gedeelte Mr. A. W. PHILIPSE, eerst Advokaat-Generaal bij het Keizerlijk Gerechtshof, spoedig Procureur-Generaal van het Hooggerechtshof ter vervanging van den zich verwijderd hebbenden Franschman Jacquinot, — en voor het formeel strafrechtelijk gedeelte Mr. ARNOLDUS VAN GENNEP, raadsheer in het meergemelde Hof, dien wij ook kennen als een van de drie Staatsraden, door wie op 30 November 1808 namens Koning Lodewijk Napoleon het Crimineel Wetboek met een uitvoerige aanspraak bij het Wetgevend Lichaam werd ingebracht.

Zoo heeft dan het onderzoek naar het vaderschap van dat beruchte Besluit van 1813 thans, bijna eene eeuw na zijn geboorte en 50 jaren na zijn dood, eindelijk een positief resultaat opgeleverd.

Dat het den Souvereinen Vorst en zijnen raadsman van Maanen bij het Besluit van 11 December 1813 ernst was, dat de Code Pénal slechts *„bij provisie"* zou worden gehandhaafd, blijkt wel duidelijk uit den spoed, waarmede de herziening van de wetgeving werd aangevat. Reeds den 18den April 1814 werd eene commissie benoemd (tot welker leden o. a. de zooeven genoemde heeren Philipse en van Gennep behoorden), om een algemeen Wetboek van Burgerlijk Recht, Lijfstraffelijk Recht enz. te ontwerpen, die in last kreeg hare eerste bijeenkomst op 22 April te houden en vóór of op 1 October 1814 met haren arbeid gereed te zijn.

De Commissie aanvaardde hare taak met vrij wat grootere ambitie dan hare voorgangster van Augustus 1798. Van de in deze Commissie benoemde leden toch maakten er meerdere, ofschoon „zij een daggeld van twaalf guldens zouden genieten",

zwarigheid de opdracht aan te nemen, „alvorens te zijn geïnformeerd, of zij de benoeming moesten aanmerken als eenen stellige Last, dan wel of de al of niet acceptatie zij eene daad van verkiesing;" waarna het Vertegenwoordigend Lichaam des Bataafschen Volks den 2^{den} November 1798 decreteerde als volgt:

„Overwegende dat het de Plicht is van het Vertegenwoordigend ligham alles wat van hetzelve af hangd, bij te brengen, ten einde met den meesten spoed een Algemeen Wetboek werde in gereedheid en werking gebracht;

„Verklaard dat er is *onverwijlde noodzakelijkheid* —

„Overwegende, dat het de Plicht is van ieder Burger van met terzijdestelling van alle eigenbelang zodanige Posten waartoe hij geroepen word, aantenemen, — tenwaare hij gewigtige, en door hun, welke daarover de beschikking hebben, goedgekeurde redenen mogt hebben, van zig daaraan te mogen ontrekken;

„Overwegende dat de Maatschappij van alle haare Leden kan vorderen, Dat zij al wat van hun afhangt tot bevordering van het Algemeen Welzijn zullen toebrengen, zonder dat zij van iemand iets onmogelijk verlangd.

„*Besluit*: het Uitvoerend Bewind aan te schrijven, om aan de Leden der Commissie tot 't concipieeren van 't Wetboek te kennen te geven, dat het vertegenwoordigend Lighaam vertrouwt, dat zij zig niet zullen ontrekken aan de Pligt hun opgelegt, door de op hun gevallen benoeming, zonder dat eenige Verschooning in aanmerking zal komen;

„En dat zij met allen ijver zullen werken, om zoo spoedig het eenigsins mogelijk is, de manier van Procedeeren en het Wetboek van burgerlijke en lijfstraffelijke wetten in gereedheid te brengen", enz.

Zoo werd de eerste vergadering van die Commissie pas ongeveer 3 maanden na hare benoeming gehouden.

Heel anders de Commissie van 1814, die onmiddellijk bij elkaar kwam en, natuurlijk met gebruikmaking van „hetgeen reeds vóór de vereeniging met Frankrijk uitgewerkt en ge-

deeltelijk reeds ingevoerd was," binnen 9 maanden in staat was, als „de vrucht van haren nimmer afgebroken arbeid" een stapel ontwerpen, en daaronder ook een ontwerp van een Wetboek van Strafrecht, den Souvereinen Vorst aan te bieden.

Het beginsel, dat den strafrechter een groote mate van vrijheid moest worden gelaten, werd ook in dat ontwerp gehuldigd. Wij blijven hierbij echter niet stilstaan. Wèl is dit ontwerp, herzien door verschillende commissies en omgewerkt in de bureaux van het Departement van Justitie, te beschouwen als de oorspronkelijke bron der wetten van 1840, waarbij het Eerste Boek van het Wetboek van Strafrecht is vastgesteld; maar, gelijk bekend is, die in het Staatsblad opgenomen wetten zijn nooit ingevoerd, de ontwerpen van 1847 brachten het nog minder ver, en ten einde raad heeft de Regeering toen, in de eerste jaren na 1848, het voor deze materie afkeurenswaardige stelsel van partiëele wijziging aanvaard en ook later gevolgd.

Ten bewijze dat ook in die periode den strafrechter al meer en meer vrijheid werd geschonken, heb ik vooreerst te herinneren aan de wet van 28 Juni 1851, Stbl. n°. 68, waarbij de cellulaire gevangenisstraf officiëel werd ingevoerd, tot een maximum van ½ jaar. Den rechter werd daarbij vrijheid van keuze gelaten; hij had te beoordeelen, of hij in de omstandigheden des misdrijfs of in de geaardheid van den schuldigverklaarde bizondere aanleiding vond, om diens „eenzame opsluiting" te bevelen. En die bevoegdheid is in de wetten van 29 Juni 1854, Stbl. n°. 102, en van 24 Juli 1871, Stbl. n°. 84, niet onbeduidend uitgebreid, doordat het maximum der cellulaire gevangenisstraf daarbij successievelijk tot 1 jaar en tot 2 jaren werd verlengd.

In de zoo even genoemde wet van 1854 zijn nog andere vèr strekkende bepalingen opgenomen, die blijkens de uitdrukkelijke vermelding in de Memorie van Toelichting dienden, „om den rechter vrijheid te verleenen om de grootere of geringere toerekenbaarheid in aanmerking te nemen". De voor-

naamste daarvan zijn de artikelen 9 en 20, door welke de in art. 209 Sv. reeds verruimde mogelijkheid om bij verzachtende omstandigheden eene zachtere, kortere of lichtere straf op te leggen, in niet geringe mate werd uitgebreid en voor vele gevallen, waarin ze niet bestond, den rechter werd toegekend. De doodstraf echter werd ook toen niet facultatief gesteld; eerst bij de afschaffing van die straf in 1870 kreeg de rechter de bevoegdheid, om ook bij de vroegere kapitale misdrijven verzachtende omstandigheden in aanmerking te nemen.

Zóó stond deze zaak, toen in 1870 de Staatscommissie voor het Strafwetboek hare taak aanvaardde. In eene harer eerste vergaderingen is de vraag behandeld, of hetzij eene algemeene bepaling nopens facultatieve vermindering der strafbaarheid wegens verzachtende omstandigheden in het algemeene deel, hetzij bizondere bepalingen dienaangaande in het bizondere deel zouden worden opgenomen. Uit de tot dusver niet openbaar gemaakte Notulen van de vergaderingen dier Commissie blijkt, dat er over deze vraag en over de mate van vrijheid, die den rechter gegund zou worden, nog al verschil van gevoelen heerschte. Eenerzijds werd eene algemeene bepaling omtrent verzachtende omstandigheden gewenscht, ongeveer zooals in de wet van 1854, omdat het onmogelijk scheen het minimum voor elk misdrijf *zóó* te stellen, dat er niet ettelijke gevallen zouden overblijven, die nog te zwaar zouden worden gestraft. Een niet te laag minimum scheen wenschelijk voor het rechtsbewustzijn des volks, opdat het publiek wete, dat de regel ernst is; maar toch moet men den rechter niet binden en hem in dit opzicht zooveel mogelijk vrijlaten. Dit tweeërlei doel werd alleen door het aannemen van eene algemeene bepaling omtrent verzachtende omstandigheden bereikbaar geacht. — Andere leden der Commissie wenschten, dat de beslissing der vraag zou worden voorbehouden. Zij helden over tot het denkbeeld, dat zoodanige algemeene bepaling wel gemist zou kunnen worden, en wilden daarvan de proef nemen bij de bewerking van het bizondere deel. Mocht dan overtuigend blij-

ken, dat de ruimte tusschen minimum en maximum voor den rechter ongenoegzaam was, zoo kon men dan nog altijd eene algemeene bepaling aannemen. — Volgens een derde gevoelen was eene algemeene bepaling over verzachtende omstandigheden in beginsel onhoudbaar en in praktijk onnoodig. In zoodanige algemeene bepaling werd de erkenning van den wetgever gezien, dat zijne strafpositie onjuist is. Nadat verder dit laatste gevoelen was aangedrongen met de argumenten, die in de Memorie van Toelichting zijn overgegaan, besloot de Commissie met 4 tegen 1 stem voorloopig geene algemeene bepaling omtrent verzachtende omstandigheden op te nemen, ten ware de noodzakelijkheid daarvan bij de behandeling van het bizondere deel mocht blijken.

Die noodzakelijkheid is echter niet gebleken, en het stelsel van het ontwerp is ten slotte geworden, dat in den regel bij elk misdrijf alleen het maximum der straf werd aangewezen en de rechter tot het algemeene minimum der gestelde strafsoort mocht dalen; — dat echter bij de zeer ernstige misdrijven een bizonder minimum werd aangewezen, en wel:

een minimum van 3 jaren tegenover de levenslange gevangenisstraf als maximum;

een minimum van 1 jaar tegenover een maximum van 15 jaren, en

een minimum van 9 maanden tegenover een maximum van 12 jaren.

Een weinig later kwam hetzelfde vraagstuk bij de Juristenvereeniging aan de orde. Mijn waarde vriend Fockema Andreæ en ik verdedigden bij die gelegenheid in onze praeadviezen zoo ongeveer het stelsel van het ons toen evenwel nog niet bekende ontwerp-strafwetboek, in de discussie genoemd het stelsel van den gematigden vooruitgang, waartegenover het behoudende stelsel werd voorgestaan door Mr. J. Pols, en het meer radicaal-vooruitstrevende stelsel dadelijk bij den aanvang der bespreking werd voorop gezet door ons geacht medelid den heer de Savornin Lohman. En thans na zóóveel jaren de toen gevoerde beraadslagingen nogmaals herlezen hebbende,

aarzel ik niet te verklaren, dat, mijns inziens, het stelsel van den heer Lohman het meest aanbevelenswaardige was, — dat hij, beter dan wij, bij die gelegenheid een betoog heeft opgebouwd, waarvan de conclusie consequent sloot op de praemissen, — en dat wij er ons dus over mogen verheugen, dat in ons Wetboek van Strafrecht *zijn* stelsel en niet dat van de Staats-commissie is overgegaan.

Dat stelsel, volgens hetwelk, zonder eenige uitzondering, 's rechters vrijheid in de bepaling van den duur der vrijheidsstraf en van het bedrag der vermogensstraf alleen beperkt is, naar boven, door het in elk artikel gestelde maximum, en, naar beneden, door het algemeene minimum van de in het artikel gestelde strafsoort, belemmert alzoo den rechter nog weer minder in de bepaling van de hem gerecht voorkomende straf.

Op twee andere vrijgevige voorschriften van ons Wetboek van Strafrecht wensch ik nog uwe aandacht te vestigen; en wel vooreerst op art. 27, volgens hetwelk de preventieve hechtenis geheel of gedeeltelijk op de opgelegde straf in rekening kan worden gebracht; zoodat het, met toepassing van dit artikel, gebeuren kan en inderdaad ook gebeurt, dat een voorloopig gedetineerde wèl wordt veroordeeld, doch dadelijk na de uitspraak in vrijheid moet worden gesteld, omdat het door de preventieve hechtenis vóór het vonnis ondervonden leed, ofschoon natuurlijk geen straf, billijkheidshalve toch als zoodanig geldt. Aanvankelijk was die toerekening van de preventieve hechtenis op de straf imperatief voorgesteld; ten gevolge van de bestrijding, die dit stelsel in de Tweede Kamer vond, werd facultatieve imputatie daarvoor in de plaats gesteld en alzoo den rechter wederom meer vrijheid van beslissing gegeven.

De andere bepaling, waarop ik nog meen te moeten wijzen, is art. 40: „Niet strafbaar is hij die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedrongen.” Mocht men ook al op het eerste gezicht betwijfelen, of deze bepaling door mij terecht in dit verband wordt aangehaald, door eene herinnering aan

de bizondere geschiedenis van het artikel zal die twijfel worden opgeheven.

In het ontwerp luidde het: „Niet strafbaar is hij die een feit pleegt *ten gevolge van overmagt*." Volgens prof. M. de Vries was die redactie verre van duidelijk;. hij verklaarde zelfs, den zin uit de woorden niet te kunnen opmaken. Zijne redeneering kwam hierop neer: „Wanneer men zegt: *hij die een feit pleegt ten gevolge van dronkenschap*, dan bedoelt men natuurlijk de dronkenschap van den dader zelven, niet die van een ander. Dus wanneer men zegt: *hij die een feit pleegt ten gevolge van overmacht*, kan men evenzeer bedoelen overmacht van den dader zelven. Het laat zich echter wel vermoeden, dat de wet wil doelen op overmacht van een ander. Daarom moet het artikel anders gesteld worden."

Ik wil niet verhelen, dat deze stijlkundige opmerking mij niet gegrond voorkomt. Wanneer men zegt: „Hij heeft dat gedaan ten gevolge van verleiding, ten gevolge van opruiing, ten gevolge van bedrog", zal wel niemand daardoor verstaan, dat die man zich zelven verleid, zich zelven opgeruid, zich zelven bedrogen heeft, maar iedereen zal begrijpen, dat hij door één of meer anderen verleid, opgeruid, bedrogen is. En zoo geloof ik ook niet, dat de uitdrukking: „Hij heeft dat gedaan ten gevolge van overmacht," door iemand zou zijn opgevat in den zin van: „Hij heeft het feit gepleegd *als gevolg van* zijn eigen overmacht." Ik geloof dat niet, eenvoudig omdat dit geen verstaanbare zin is. Iedereen echter begrijpt, dat die uitdrukking wil zeggen: „Hij heeft het feit gepleegd, niet uit eigen wil, niet uit vrije verkiezing, maar doordat hetzij een ander, hetzij een samenloop van omstandigheden op hem een dwang heeft geoefend, waaraan hij geen weerstand heeft kunnen bieden."

In het door Prof. de Vries bedoelde geval, dat een volwassene een feit gepleegd heeft tegen een kind, zal men zich niet bedienen van: „ten gevolge van", maar van eene andere uitdrukking, bijv.: „Hij heeft het gedaan" of „hij heeft het kunnen doen" of „het is hem gelukt *door* overmacht" of:

„hij heeft het gedaan, gebruik" of „misbruik makende *van zijne* overmacht."

Evenwel, de Regeering gaf aan de opmerking gehoor. In plaats van: „Niet strafbaar is hij die een feit pleegt ten gevolge van overmagt" werd nu gelezen: „Niet strafbaar is hij die een feit begaat waartoe hij door overmacht is gedrongen" en zij schreef daarbij: „Let wel: ged**r**ongen [met een vette **r**], en niet ged**w**ongen [met een vette **w**]", omdat, terwijl de *psychische* overmacht evenzeer in het artikel bedoeld wordt, ged**w**ongen te veel zou duiden op *physieke* overmacht.

Opnieuw eene bewering, die mij onjuist voorkomt. Zeker, het artikel moet toepasselijk zijn zoowel bij psychische als bij physieke overmacht, d. i. zoowel wanneer wordt ingewerkt op onzen wil, op onzen geest, als wanneer wij lichamelijk worden genoodzaakt; maar zoowel het woord *dwingen* als het woord *dringen* kan voor beide die vormen zeer goed worden gebruikt. — Er is echter iets anders: de overmacht wordt namelijk, behalve in physieke en psychische, ook onderscheiden in absolute en relatieve. „Zonderlinge termen!" zal men misschien zeggen; en ik geef dat ten aanzien van deze, gelijk van zoovele andere in de rechtstaal gebruikelijke termen gaaf toe, maar.... verba valent usu. Wij verstaan dan door „absolute overmacht" de macht, kracht, dwang waaraan men geen weerstand *kan* bieden; de kracht, die sterker is dan ons weerstandsvermogen; overmacht dus in den waren, echten, zuiveren zin, de macht (of de omstandigheid), die ons d**w**ingt, noodzaakt te doen wat we niet willen doen, of die ons volstrekt verhindert, belet te doen, wat wij willen doen; — door „relatieve overmacht" daarentegen verstaan we de kracht, macht, drang, die ons niet dadelijk, rechtstreeks, niet volstrektelijk noodzaakt, maar waarvoor wij desniettemin bezwijken; de mogelijkheid om aan die kracht, dat geweld, die bedreiging weerstand te bieden, bestaat wel, maar van ons, gewone menschen, geen helden, geen engelen, is het weerstand bieden redelijkerwijze niet te vorderen. Wat wij onder zulke omstandigheden doen of nalaten, willen we dan bij slot

van rekening ook inderdaad doen of nalaten, al valt niet te ontkennen, dat op onze wilsvrijheid ingewerkt, inbreuk gemaakt is. Quamquam coactus, attamen volui. In al deze gevallen is *dringen* het ware woord; bij absolute overmacht daarentegen is *dwingen* de juiste uitdrukking. En terwijl nu in de Memorie van Toelichting eene definitie van overmacht vooropgesteld is, die ons veeleer uitsluitend deed denken aan de vis absoluta, de kracht waaraan we *onmogelijk* weerstand *kunnen* bieden, handelt het artikel zelf, met zijn „door overmacht gedrongen" duidelijk over de vis compulsiva, de kracht waaraan wij *redelijkerwijze* geen weerstand *behoeven* te bieden.

Dat hierdoor het artikel eene veel wijdere strekking heeft gekregen, is duidelijk. De rechter kan het nu gebruiken als correctief middel tegen de al te groote algemeenheid der verbods- en gebodsbepalingen; het geeft hem de vrijheid om met het oog op allerlei bizondere omstandigheden waaronder de feiten gepleegd zijn, de strafwet ter zijde te laten. Bij allerlei conflicten: conflicten van plichten, conflicten van belangen, conflicten van rechten, conflicten van plicht en recht enz., zal de rechter zich nu deze vraag kunnen stellen: „Was redelijkerwijze van dezen beklaagde wel te vorderen, dat hij zich van de door hem gepleegde strafbare handeling had onthouden? Zou ik, rechter, zelf in dergelijke omstandigheden niet evenens zijn bezweken? Het is waar, art. zoo en zooveel is door den beklaagde overtreden; maar het belang, dat hem daartoe noopte, staat zóóveel hooger dan het belang, dat door het overtreden artikel wordt beschermd; of: de plicht dien hij door zijne wetsovertreding nakwam, staat zóóveel hooger dan zijn plicht om de wet na te leven, dat er van bestraffing van *dezen* beklaagde ter zake van het onder *deze* omstandigheden gepleegde feit geen sprake mag zijn."

Zoo werden, met gebruikmaking van ons art. 40, van rechtsvervolging ontslagen:

een schipper, die aan den hem bij herhaling door bevoegde ambtenaren gegeven last om zich met zijn woonschip te verwijderen, niet heeft voldaan, omdat zijne zich aan boord be-

vindende echtgenoote zwaar ziek was en de verplaatsing van het scheepje haar leven in gevaar zou brengen;

een man, die na het sluitingsuur in eene tapperij bleef vertoeven, omdat het hevig onweerde, zoodat hij 't gevaarlijk achtte zich op weg te begeven;

een man, die in kenlijken staat van dronkenschap op den openbaren weg was gekomen ingevolge den last van een politiebeambte om zich te verwijderen uit het boomperk waarin hij lag;

een luitenant, die, vreezende gebeten te worden door een hond, die blaffende op hem toekwam, met zijn sabel dien hond een zware verwonding heeft toegebracht.

In alle deze gevallen heeft overtreding van de strafwet plaats gehad en was er van overmacht in den eigenlijken zin geen sprake; maar in de omstandigheden waaronder deze personen verkeerden, was redelijkerwijze van hen niet te vorderen, dat zij de wet zouden naleven; en daarom werden zij nietstrafbaar verklaard.

Doch ook in veel belangrijker aangelegenheden kan een beroep op art. 40 gelden. Het is namelijk het schild, dat de verloskundigen beschermt, wanneer zij uit plichtbesef, in het belang van het leven of de gezondheid der zwangere vrouw handelingen plegen, die in de artikelen 296—299 Swb. als misdrijven zijn omschreven. Waar bijv. in de jongste verhandeling over dit conflict Prof. Nijhoff [1]) telkens wijst op de *conscientie* van den verloskundige, op den kategorischen *imperatief* van zijn geweten, op zijn *plicht* om overeenkomstig zijn ambtseed te handelen, op de *noodzakelijkheid* om de bedoelde feiten te plegen, op de zekerheid dat de vrouw zal bezwijken of wegkwijnen, indien vrees voor straf de gedragslijn van den verloskundige bestuurt, daar zou ik hem telkens als 't ware in de rede willen vallen en hem toeroepen: „Ga onder „zulke omstandigheden gerust uw gang. Zoo dikwijls gij naar

[1]) Prof. G. C. Nijhoff, De verloskundige en de Strafrechtsnovelle 1904, in Nederl. Tijdschr. voor Geneeskunde, 1905, Ie helft, n°. 3, blz. 126—132.

„waarheid kunt zeggen: „Mijne eerlijke conscientie schreef mij „voor zóó te handelen; ik *kon* niet anders", zal de rechter „in *zijne* taal u antwoorden: „Dàt erken ik. Onder die om-„standigheden hebt gij redelijkerwijze *niet anders kunnen* han-„delen, en daarom maak ik gebruik van de vrijheid, die art. 40 „mij geeft, — verklaar ik, dát gij door overmacht tot uw „handelen waart gedrongen, — en ontsla ik u van alle rechts-„vervolging"." Trouwens, bijna 20 jaren lang gelden nu de strafbepalingen, waarvoor de Treub's en de Nijhoff's telkens zooveel vrees koesteren (of voorwenden?); — bijna 20 jaren lang hebben zij die verbodsbepalingen telkens straffeloos overtreden; — van vervolging is in al dien tijd zelfs geen sprake geweest. Wel een bewijs, dat onder de hoede van art. 40 Swb. de fatsoenlijke verloskundige vrijelijk en ongehinderd zijn plicht heeft kunnen doen.

Uit het Wetboek van Strafrecht zou ik nog een aantal bepalingen kunnen aanhalen, die den rechter de handen vrijlaten en hem in staat stellen zijn rechtspraak te regelen naar de, tot in oneindige wisselende, schakeeringen der feiten. Ook zou ik kunnen wijzen op onderscheidene formeel-strafrechtelijke voorschriften, bijv. ten aanzien van het bewijs, waaronder wel het voornaamste is, dat geen enkel wettig bewijsmiddel ter veroordeeling van een beklaagde verplichtend is, maar dat de rechter de overtuigende kracht van elk wettig bewijsmiddel volkomen vrijelijk kan waardeeren.

Ik mag er echter niet aan denken het onderwerp volledig te behandelen. Ik zou dan ook nog moeten wijzen op die leerstukken ten aanzien van welke den rechter wel nimmer groote vrijheid zal mogen worden toegekend, bijv. op het verbod van analogische toepassing eener strafbepaling; en voorts zou ik nog moeten betoogen, dat in onze thans geldende wetgeving den rechter ten aanzien van sommige punten naar mijn oordeel reeds eene te groote vrijheid is gelaten, bijv. bij de regeling van de poging en van de verhouding tusschen medeplegen en medeplichtigheid. De tijd laat niet toe bij dat

alles stil te staan, te minder omdat wij, vóórdat we gaan zien hoe het ontwerp tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht zich in de lijn der vrijheid blijft bewegen, eerst nog een enkele greep moeten doen in onze wetgeving na de invoering van dat Wetboek.

Meermalen heeft onze wetgever, zekere handeling in het algemeen strafbaar gesteld hebbende, bevolen, dat wegens bizondere, uitdrukkelijk opgenoemde, meest persoonlijke omstandigheden de toepassing van het algemeene voorschrift uitgesloten zal zijn. Zelden echter komt het voor, dat de beslissing der vraag, onder welke omstandigheden de strafwet buiten toepassing zal blijven, aan de vrije appreciatie van den rechter wordt overgelaten.

Het krasste voorbeeld van dien aard vinden we in eene onzer jongere wetten, de Leerplichtwet 1900. Nadat nl. die wet de ouders enz. strafrechtelijk aansprakelijk heeft gesteld voor het schoolverzuim der kinderen, bepaalt art. 12, dat „*geldige redenen* van tijdelijk schoolverzuim zijn: 1°. . . , 2°. . . enz., 5°. . . andere ernstige omstandigheden, *die als geldige redenen kunnen worden beschouwd.*" De wetgever erkent hier alzoo, dat eene eenigszins volledige omschrijving of opsomming van geldige redenen van verontschuldiging onmogelijk is, en hij verlaat zich daarom volkomen op den rechter, dien hij geheel vrij laat, om *elk* aangevoerd excuus naar billijkheid en redelijkheid te toetsen en te waardeeren. Zoo doet dan ook dat art. 12, evenals art. 40 Swb., in zeer vele gevallen uitstekend dienst als correctief van de algemeenheid der gebodsbepaling.

In de verdere jaren, verloopen na de invoering van het Wetboek van Strafrecht, heeft de Nederlandsche wetgever nog tweemaal in belangrijke aangelegenheden den rechter in zeer ruime mate vrijheid van beslissing toegekend.

Vooreerst in de in 1901 tot stand gekomen bepalingen betreffende het straffen en de strafrechtspleging ten aanzien van jeugdige personen.

Men is het er wel over eens, dat de artt. 38 en 39 van ons Wetboek van Strafrecht, handelende over de strafrechtelijke behandeling van kinderen, behooren tot de minst gelukkig geslaagde gedeelten van dat Wetboek, en zeker is de gebrekkige werking van die bepalingen mede te wijten aan het imperatieve of exclusieve karakter, dat zij, althans gedeeltelijk, dragen. De nieuwe regeling verschilt hemelsbreed van de oude. In bizonderheden zal ik dat niet met u nagaan, en thans alleen maar vermelden, dat bij vervolging van een jeugdigen persoon wegens een feit, begaan voordat hij den in de wet aangewezen leeftijd van 14, 16 of 18 jaren heeft bereikt, het in den vervolge den rechter zal vrijstaan te bevelen,

òf dat de schuldige, zonder toepassing van eenige straf, aan zijne ouders of zijn voogd zal worden teruggegeven;

òf dat het stelsel van dwangopvoeding op hem zal worden toegepast;

òf wel, hij zal hem straf kunnen opleggen, niet echter — gelijk thans — gelijke of nagenoeg gelijke straf als de volwassenen ondergaan, maar bizonderlijk voor kinderen geschikte straffen, en wel veelal te zijner keuze: berisping, geldboete of plaatsing in eene tuchtschool,

terwijl in bizondere gevallen nog de bevoegdheid bestaat, om twee van die straffen voorwaardelijk te combineeren,

of om met de dwangopvoeding eene voorwaardelijke veroordeeling tot gevangenisstraf gepaard te doen gaan.

Bij dat alles heeft de rechter alleen te rade te gaan met zijn geweten en zijne overtuiging omtrent hetgeen de belangen van maatschappij en schuldige vorderen. En waar de grondtoon van de geheele nieuwe kinderwetgeving is: niet-gebondenheid van den rechter, — waar hem m. a. w. ten aanzien van de hoofdzaken zoo ontzaglijk veel vrijheid gelaten werd, daar is het inderdaad verwonderlijk, dat de wetgever zijne regeling doorspekt heeft met zóóveel bizondere onderscheidingen en zóóveel splitsingen, dat de weerga van zulk een ingewikkelde ordening, ik zou wel durven zeggen, nergens ter wereld te

vinden is. De wenschelijkheid der wegdoezeling van al die casuïstiek zal, naar ik vermoed, wel spoedig na de inwerkingtreding der nieuwe wetgeving aan den dag komen.

De Nederlandsche strafwet, die den rechter de allerruimste bevoegdheid geeft, om bij de bepaling van straf en strafmate rekening te houden met de individualiteit van den dader en met de bizondere omstandigheden, waaronder het misdrijf is gepleegd, is het *Wetboek van Militair Strafrecht.* Dat de wetgever ook bij die gelegenheid het pad der vrijheid is blijven bewandelen en zoo enorm veel aan des rechters vrije beslissing heeft overgelaten, is te hooger te waardeeren — anderen zullen wellicht zeggen: daarover moet men zich te meer verbazen —, omdat bij de behandeling van dat wetboek de vraag, door welken rechter het zal worden toegepast, door den gewonen strafrechter, of door een bizonderen militairen rechter, of door beiden, met voordacht buiten bespreking en onbeslist is gelaten. Toch zal de rechter tegenover het Militair Strafwetboek nog veel vrijer staan dan tegenover de gemeene strafwet.

Enkele bewijzen:

Bij art. 11 wordt die onbekende rechter onvoorwaardelijk bevoegd verklaard om, ingeval krachtens het wetboek gevangenisstraf kan worden uitgesproken, in plaats daarvan tot militaire detentie van ten hoogste twee maanden te veroordeelen; — wijziging van strafsoort derhalve, elders in onze wetgeving volstrekt onbekend.

Verder laat het Militair Strafwetboek den rechter, in vertrouwen op zijn beleid in elk concreet geval, veel grooter vrijheid in de oplegging van de soms zeer zware bijkomende militaire straffen, dan het gemeene Wetboek van Strafrecht ten aanzien van de oplegging der dáárbij gestelde bijkomende straffen. In het militair recht zijn zij namelijk niet verbonden aan bepaald aangewezen misdrijven, doch zij kunnen worden uitgesproken in alle gevallen, waarin de rechter op grond van het begane feit de oplegging mocht noodig achten.

De grootst denkbare speling is den rechter gelaten bij die

misdrijven, ter zake waarvan de doodstraf kan worden opgelegd. Is de rechter van oordeel, dat de veiligheid van den Staat de toepassing van die straf niet eischt, dan kan hij levenslange gevangenisstraf opleggen of tijdelijke van 20 jaren of minder, afdalende tot 1 dag; ook is hij bevoegd, zoo hij de oplegging van een lichtere soort vrijheidsstraf meer geraden acht, den schuldige te veroordeelen tot militaire detentie van 2 maanden of minder, afdalende tot 1 dag. Eindelijk is hem, gelijk we zooeven zagen, de oplegging van elke militaire bijkomende straf, des noodig geacht, toegestaan. Met andere woorden, de rechter krijgt 7262 verschillende strafmaten met of zonder bijkomende straffen te zijner beschikking, — hij krijgt de vrije keuze tusschen alle bestaande militaire hoofd- en bijkomende straffen. Met recht zou derhalve kunnen worden beweerd, dat men in de hier bedoelde gevallen feitelijk weer teruggekeerd is tot het stelsel van arbitraire bestraffing, om welks afschaffing het, nu ruim eene eeuw geleden, mede te doen was. Alweêr een cirkelgang!

Nog bij één artikel uit het Militair Strafwetboek moet ik een oogenblik uwe aandacht bepalen, niet omdat het op zichzelf eene buitengemeen belangrijke bepaling bevat, maar omdat het een geschikte trait d'union of brug is, om te komen tot het wetsontwerp, hetwelk mij aanleiding gaf tot deze voordracht. Het is art. 65, in het ontwerp handelende over den „militair die opzettelijk, zonder daartoe gerechtigd te zijn, eenige handeling verricht waardoor de Staat in gevaar van oorlogsverwikkeling wordt gebracht," bijv. de kommandant van een oorlogsschip, die zonder geldige reden doet vuren op zeevisschersvaartuigen of andere schepen van een anderen Staat of die zoodanig vaartuig neemt en opbrengt.

Naar aanleiding van die bepaling werd in het Verslag der Tweede Kamer gezegd: „Moet het opzet op het doen ontstaan van gevaar voor oorlogsverwikkeling gericht zijn, dan is volgens sommigen de omschrijving niet juist."

De Regeering antwoordde, dat, wanneer tot de elementen

van het misdrijf behoorde, dat het opzet van den dader op het doen ontstaan van gevaar voor oorlogsverwikkeling gericht zij, dit gedeelte van het artikel niet licht toepassing zou vinden." Zij wilde daarom de bepaling doen luiden:

„De militair die eenige handeling waardoor de Staat in gevaar van oorlogsverwikkeling wordt gebracht, opzettelijk, zonder daartoe gerechtigd te zijn, verricht," enz.

Zóó geredigeerd, dat wil zeggen: ten gevolge van de verplaatsing van het woord: „opzettelijk", zou het artikel met zijn 12-jarige gevangenisstraf *óók* toepasselijk zijn, wanneer de militair, de handeling verrichtende, wèl wist, dat hij daartoe niet gerechtigd was, maar niet had geweten, ja zelfs in de verste verte er niet aan gedacht had, dat die handeling gevaar voor oorlogsverwikkeling zou kùnnen doen ontstaan. Dat zou echter, naar het oordeel van de Commissie van Voorbereiding, te ver gaan, en zij wenschte dus de oorspronkelijke redactie hersteld te zien.

De Regeering gaf toe, dat in zijne gewijzigde redactie het artikel te streng was. Aan den anderen kant deed zij opnieuw uitkomen, dat door den eisch, dat des daders opzet gericht moest zijn op het doen ontstaan van gevaar voor oorlogsverwikkeling, de bepaling wel bijna altijd buiten toepassing zou blijven, wegens de groote moeilijkheid om het bewijs daarvan te leveren. Daarom is toen een middenweg gekozen en werd het artikel *zóó* gewijzigd, dat het thans elke handeling omvat „waarvan de dader *weet, althans redelijkerwijze* „*kan vermoeden*, dat de staat daardoor in gevaar van oorlogs„verwikkeling wordt gebracht". „Eenig nadenken dienaangaande" — dus schreef de Regeering ter toelichting — „mag „toch wel van elken militair gevorderd worden, en in ver„band met zijn rang en ontwikkeling zal worden beoordeeld, „of hij geacht moet worden bij eenig nadenken de strekking „van zijn handeling te hebben kunnen vermoeden."

Hier is alzoo het „weten" gelijkgesteld met het „redelijker„wijze kunnen vermoeden", de opzettelijke, d. i. de willens en wetens gepleegde handeling met die, welke men verricht

zonder behoorlijk nadenken, zonder er de portée van in te zien; m. a. w. de opzettelijke en de culpoze handeling, tusschen welke beide het Strafrecht in den regel strengelijk onderscheidt, zijn hier in één artikel vereenigd, onder één en dezelfde strafbepaling gebracht.

Zoo dikwijls dit geschiedt, wordt den rechter een groote vrijheid van oordeel verleend; immers hij krijgt door die gelijkstelling de bevoegdheid om ter zake van bloot onvoorzichtige en anders niet of slechts bij uitzondering strafbare handelingen te beschikken over eene zeer ruime strafpositie, met een straf*soort*, waarvan in den regel alleen wegens dolose delikten gebruik mag worden gemaakt.

Die gelijkstelling nu van het stellige „weten" met het „redelijkerwijze moeten vermoeden" komt in het aanhangige ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van het Wetboek van Strafrecht onderscheidene malen voor; en ik mag dit derhalve in de eerste plaats aanvoeren als bewijs, dat ook deze Novelle 's rechters vrijheid van beslissing wil vergrooten.

Bij voorbeeld:

Hij, die deel neemt aan eene vereeniging, welke tot oogmerk heeft het plegen van misdrijven, of aan eenige andere bij de wet verboden vereeniging, zal voortaan strafbaar zijn, zoowel wanneer hij met dat oogmerk of met dat verbod positief bekend was, als wanneer hij het redelijkerwijze moest vermoeden. — De vérkooper van eet- of drinkwaren, geneesmiddelen enz., die vervalscht of voor het leven of de gezondheid schadelijk zijn, zal met de strafwet kennis maken, zoodra hij de vervalsching of het schadelijke karakter redelijkerwijze had moeten vermoeden. — De koppelaar of bordeelhouder, die leeft van de ontucht van minderjarigen, zal zich niet meer kunnen excuseeren door te zeggen, dat hij hunne geboorte-akte niet heeft gezien; — en eindelijk zal de wet ook hèm naar verdienste treffen, die iets koopt, ofschoon hij bij eenig nadenken wel had moeten vermoeden, dat de verkooper er niet eerlijk aan gekomen was.

Of in alle deze en in de andere gevallen, waarin de Novelle opzet en schuld op één lijn stelt, die gelijkstelling gerechtvaardigd is, willen wij thans niet onderzoeken, en evenmin ons de vraag stellen, wáár we heen gaan, en welke revolutie, welke totale ommekeer er in ons strafrecht zou komen, wanneer die gelijkstelling consequent ook bij de andere misdrijven werd doorgevoerd. Ons doel immers was nu alléén te wijzen op de groote vrijheid van beweging die de rechter in deze gevallen krijgt, wanneer hij een artikel, dat tot dusver kwade trouw vereischte, in den vervolge ook zal kunnen toepassen, zoodra hem slechts van, naar zijn oordeel, laakbare onverschilligheid is gebleken.

Verblijdend is het, dat voortaan ook in een andere, zeer belangrijke aangelegenheid de rechter met zijn persoonlijk oordeel te rade zal mogen gaan, waar tot nog toe in de wet zelve overdreven strenge eischen waren gesteld.

Een beroep op *noodweer* namelijk gaat volgens het tegenwoordige art. 41 Swb. alleen dàn op, wanneer de *noodzakelijkheid van verdediging* tegen een wederrechtelijke aanranding bewezen is. Natuurlijk is dit slechts zelden het geval; dikwerf toch kan de aangerande zich voor verdere onaangenaamheid vrijwaren, door lafhartig te vluchten. Een tweede eisch onzer wet is, dat, als de verdediging dan al noodzakelijk was, de aangerande zich, ter afwering van den aanval, juist van dàt middel hebbe bediend, hetwelk voor die noodzakelijke verdediging bij uitsluiting van alle andere beschikbare verdedigingsmiddelen bepaaldelijk *geboden* was.

Dit stelsel der wet, hetwelk in de praktijk aan zijn eigen onmannelijkheid en gebrekkelijkheid is bezweken, staat thans vervangen te worden door de bepaling, dat de middelen van verdediging tegen eene wederrechtelijke aanranding „door de omstandigheden gerechtvaardigd" moeten zijn; en òf ze dat zijn, dat heeft de rechter te beoordeelen. De wettelijke eischen en beperkingen zijn geschrapt, en uit overweging dat vooral in deze materie *jus in causa positum*, laat het ontwerp de

volkomen vrije en onbelemmerde waardeering van alle omstandigheden waaronder het feit plaats had, aan het redelijk inzicht van den rechter over.

Aan den stelregel, dat alleen datgene den naam van Recht met eere draagt, wat niet met 's menschen redelijk inzicht in strijd is, danken wij nog twee andere verbeteringen in de Novelle.

Volgens art. 42 Swb. is niet strafbaar „hij die een feit begaat *ter uitvoering van een wettelijk voorschrift*."

Tweeërlei bezwaren gelden tegen deze redactie.

In de eerste plaats is onzeker, of hier gedoeld wordt alléén op handelingen, die rechtstreeks en dadelijk de uitvoering van een wettelijk voorschrift beoogen, bijv. in geval van eene wettige gevangenneming de aanhouding zelve van den persoon; dan wel evenzeer op handelingen, die strekken om te kunnen geraken tot de uitvoering van het wettelijk voorschrift, bijv. het openbreken van een gesloten deur, om te kunnen komen in de woning van den aan te houden persoon, ten einde hem te vatten.

En dan de vraag, wat onder een „wettelijk voorschrift" te verstaan zij! Daarover is men het in de Nederlandsche juristenwereld, na wisselende jurisprudentie van den Hoogen Raad, nu wel langzamerhand eens geworden; maar voor een niet-jurist geeft die uitdrukking geen scherp begrensd begrip weer; en lichtelijk zal hij als „wettelijk voorschrift" aanzien, wat in òns oog dien naam niet waardig is. M. a. w. menigeen die meent, en ook, naar redelijk inzicht, mocht meenen volkomen wettig, rechtmatig en plichtmatig te hebben gehandeld, loopt groot gevaar, dat hem in een strafvonnis de onjuistheid van die meening wordt gekondschapt. Zoo werden *veroordeeld:*

een brievenbesteller, die het door een politieagent van hem gevorderde hulpbetoon bij de arrestatie van een dronken man weigerde, op grond dat hem in zijne instructie uitdrukkelijk verboden was zich in dienst op te houden met niet op zijn dienst betrekking hebbende zaken;

een postbode, die in gesloten jachttijd een als postpakket verzonden haas overeenkomstig zijne instructie aan zijn adres bezorgde;

een met de armenpraktijk belaste geneesheer, die ter nakoming van de hem bij zijne instructie opgelegde verplichting, aan de armen der gemeente gratis geneesmiddelen leverde.

Voor dergelijke met alle gevoel van recht strijdige, ofschoon misschien met een beroep op òns recht volkomen verdedigbare veroordeelingen zullen wij bewaard blijven, wanneer in het vervolg in art. 42 bepaald zal zijn, dat „niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat naar redelijk inzicht is geboden of toegelaten ter uitvoering van een wettelijk voorschrift," en dat „met het wettelijk voorschrift zelf wordt gelijkgesteld het voorschrift, dat naar redelijk inzicht voor wettelijk kan worden gehouden."

Desgelijks wordt in de ontwerp-novelle voorgesteld, met uitbreiding van het thans geldende art. 43 te bepalen, dat „niet strafbaar is hij die een feit begaat, dat naar redelijk inzicht is geboden of toegelaten ter uitvoering van een ambtelijk bevel, gegeven door het bevoegd gezag," en dat „met bevoegd gezag wordt gelijkgesteld het gezag, dat naar redelijk inzicht voor bevoegd kan worden gehouden."

Ook in de Leerplichtwet wordt op een enkele plaats rekening gehouden met het „redelijk mogelijke", in de Drankwet met het „redelijkerwijze vermoeden".

Al die bepalingen zijn voor ons even zooveel gegronde redenen om ons er over te verheugen, dat de rechter al meer en meer gelegenheid krijgt om het Recht met de Redelijkheid te doen overeenstemmen!

De tijd laat niet toe en het is ook niet noodig de talrijke andere bepalingen van het ontwerp, door welke des rechters vrijheid van beslissing wordt uitgebreid, te bespreken. Er zijn er bij, die wel met algemeene of vrij algemeene instemming zullen worden begroet; zoo bijv.:

de bepalingen, door welke de rechter in de gelegenheid wordt gesteld, om de straf van hechtenis, die oorspronkelijk als louter en alleen vrijheidsbeneming bedoeld was en die thans door velen als een voordeel in plaats van als een nadeel wordt beschouwd, te verscherpen,

de verbeteringen in de regeling van de vervangende hechtenis,

de aan den rechter gegeven bevoegdheid om ten aanzien der voldoening van de geldboete faciliteiten toe te staan,

de veel grootere vrijheid, die de rechter krijgt, om hem, die door zijne strafbare handeling de plichten van zijn beroep of bedrijf heeft geschonden of zijn beroep of bedrijf heeft misbruikt, te bestraffen met de zeer zware bijkomende straf van ontzetting van het recht om dat beroep of bedrijf verder uit te oefenen,

de vermeerdering der gevallen, waarin geldboete zal kunnen worden opgelegd,

en meer andere bepalingen, den rechter in bizondere gevallen bevrijdende van hem thans drukkende belemmeringen.

Slechts bij één voorstel wensch ik nog even stil te staan: Meer en op een wijder gebied dan door eenige andere ontworpen wijziging zal des rechters vrijheid eventueel worden uitgebreid door de invoering van het voor jeugdige personen in de Kinderwet 1901 reeds aangenomen en in het ontwerp nu ook voor volwassenen voorgestelde stelsel der „voorwaardelijke veroordeeling", zooals het elders —, „voorwaardelijke niet-tenuitvoerlegging der straf", zooals het juister in het ontwerp genoemd wordt. De regeling van dit instituut bij het ontwerp komt hierop nêer, dat de rechter de bevoegdheid krijgt, om te bepalen, dat de vrijheidsstraf van 6 maanden of minder, waartoe hij den beklaagde veroordeelt, alleen dàn zal worden ten uitvoer gelegd, wanneer de veroordeelde zich in den loop van een bij het vonnis te bepalen termijn opnieuw misdraagt.

Ik was en ben ten aanzien van dat nieuwe instituut sceptisch gestemd.

Het is uitgedacht en wordt ook in de Memorie van Toe-

lichting aangeprezen, omdat korte vrijheidsstraffen verwerpelijk en verderfelijk worden geacht.

Ik heb de logica, die aan dat stelsel ten grondslag ligt, nooit begrepen.

Iemand heeft een misdrijf gepleegd en verdient daarvoor straf. Hem wordt een straf opgelegd, ten aanzien van welke men overtuigd is, dat zij is verwerpelijk en verderfelijk; en nu zegt men in het ééne geval:

Daar een korte vrijheidsstraf verwerpelijk en verderfelijk is, executeer ik ze niet, *omdat* die man gedurende zekeren termijn geen nieuw strafbaar of laakbaar feit pleegde;

en in het andere geval zegt men:

Die man heeft een strafbaar of laakbaar feit B gepleegd, en dáárom executeer ik op hem een verwerpelijke en verderfelijke straf, die hem vroeger wegens een feit A is opgelegd.

Dat geen van deze twee redeneeringen sluit, is duidelijk.

Wanneer ik de voorgestelde regeling niet met sympathie begroeten kan, dan is dat niet op grond van het principiëele bezwaar der voorstanders eener absolute strafrechtstheorie, volgens wie de voorwaardelijke veroordeeling in strijd is met het *punitur quia peccatum.* Integendeel, ik geef onvoorwaardelijk toe, dat goed gedrag gedurende zekeren termijn een geldige reden kan en mag zijn, om eén vroeger gepleegd kwaad van een zekere zwaarte „te vergeven en te vergeten" en dus de daarvoor verdiende straf onuitgevoerd te laten. Maar, indien men dat stelsel in de wetgeving aandurft, dan zij men ook consequent en late men die reden gelden, eenerzijds onafhankelijk van de meer of minder goede *kwaliteiten* van de vroeger opgelegde straf, anderzijds voor *elke* vroeger opgelegde straf van of beneden zekere *kwantiteit,* want in deze wordt de zwaarte van het vroeger gepleegde feit uitgedrukt. Hoe lichter de vroeger opgelegde straf is, des te sterker werkt de absolutie-gevende kracht van het latere goede gedrag.

Volgens het ontwerp zal het stelsel echter *alleen* gelden ten aanzien van de korte vrijheidsstraffen, als zijnde deze van slechte kwaliteit, en *niet* ten aanzien van de geldboete,

ofschoon deze altoos lichter is dan vrijheidsstraf! De niet-toepasselijkheid in geval van veroordeeling tot geldboete is dubbel inconsequent, aangezien jaarlijks te onzent ongeveer 20 000 veroordeelingen tot geldboete, wegens niet-voldoening van deze, worden omgezet in... „verwerpelijke en verderfelijke" korte vrijheidsstraffen, voor welke het instituut dan echter niet geldt.

Indien inderdaad het afkeurenswaardige van onze korte vrijheidsstraffen, met name ook van onze korte celstraffen, bewezen was — des neen! —, dan moesten ze gewijzigd of door betere straffen vervangen worden. Ze wèl opleggen, maar niet executeeren is struisvogelpolitiek.

Tegenover deze en dergelijke bezwaren wordt gewezen op één zeer aanlokkelijken kant van het stelsel, en op zijn gunstige werking.

Die aanlokkelijke kant is, dat het stelsel zoo goedkoop is: in de Memorie van Toelichting wordt aan de Tweede Kamer voorgecijferd, dat op grond van financiëele gegevens, herkomstig uit Nieuw-Zeeland (!), mag worden aangenomen, dat de toepassing van den maatregel te onzent tot een jaarlijksche besparing op het budget van Justitie zal kunnen leiden van ruim 1 millioen. Over dat bedrag wil ik niet strijden; en tegen het betoog, dat het stelsel goedkoop is, is inderdaad niets in te brengen: eene straf, die niet geëxecuteerd wordt, kost niets, en op hoe langduriger straffen het stelsel wordt toegepast, des te grooter zal de besparing zijn; dat is gewis! Maar dat alles bewijst niets voor de waarde van de instelling.

En hare gunstige werking? Daar ben ik volstrekt niet zeker van. De vrijheid, door dit instituut aan den rechter gegeven, zal allicht verkeerd werken. Niet denkbeeldig toch is het gevaar, dat het voorrecht meer bepaaldelijk, althans naar verhouding het meest zal worden toegekend aan veroordeelden van den hoogeren of meer beschaafden stand, te wier aanzien immers dikwijls geringere neiging tot recidive kan worden aangenomen; en zóó zal het lichtelijk tot een verwijt van partijdigheid aanleiding geven. De kans op ongelijkheid in de

rechtsbedeeling ligt óók voor de hand, wanneer wij zien, dat in den vreemde sommige rechters nagenoeg nooit, andere in meer dan de helft der daarvoor vatbare gevallen gebruik maken van de hun toegekende bevoegdheid. Maar bovenal hebben we grond tot twijfel aan de ons voorgespiegelde gunstige resultaten. Men beroept zich, ten bewijze van de heilzame werking der voorwaardelijke veroordeeling, in hoofdzaak op den gunstigen loop der Fransche criminaliteit in de laatste 10 jaren. Nauwkeuriger onderzoekingen hebben evenwel onlangs doen blijken, dat ook hier weer van het „post hoc, ergo propter hoc" een al te gewaagd gebruik was gemaakt. Wat België betreft, wordt thans officiëel erkend, dat de „condamnation conditionnelle" aldaar minder gunstige, minder bevredigende resultaten heeft gehad. En eindelijk, wat Duitschland aangaat, blijkt uit de jongste officiëele statistiek, dat 20 % van de voorwaardelijk vrijgestelden zich binnen 3 jaar het voorrecht (ofschoon het natuurlijk alleen aan de besten wordt gegund) onwaardig hebben getoond, terwijl daarentegen van het totaal aantal der voor 't eerst veroordeelden in 3½ jaar nog geen 13% recidivist werden. Hoe onzeker men nog altoos is aangaande de werking van het instituut, blijkt wel hieruit, dat sommigen zijne toepassing willen beperken — en enkele wetgevingen die zelfs beperkt hebben uitsluitend tot jeugdige veroordeelden, terwijl er daarentegen onder de warmste voorstanders van het instituut zijn, die de toepassing juist op jeugdigen veeltijds ongewenscht, ja *gevaarlijk* achten, op grond dat de moreele indruk der niet door straf gevolgde veroordeeling bij hen zeer spoedig vervlogen is. *Zóó* bijv. Lucchini in Italië [1]), en in Duitschland von Liszt zelf [2]), die „den Miszerfolg" en „das recht unbefriedigende, ungünstige Ergebnis" van het stelsel in Duitschland toeschrijft aan zijne te veelvuldige toepassing op jeugdigen.

Alles bijeengenomen, noem ik het eene zeer zware verant-

---

[1]) Rivista Penale, Sept. 1904, blz. 363 v.

[2]) Zeitschr. f. d. ges. Strafrechtswissenschaft, XXV (1905), blz. 236.

woordelijkheid, die, bij wettelijke bekrachtiging van het voorstel, op de schouders van onzen strafrechter gelegd zal worden, te zwaarder omdat het ontwerp opzettelijk door het niet vaststellen van eclectische bepalingen de beslissing in haar ganschen omvang heeft overgelaten aan den judex facti, in wien — zooals de Memorie van Toelichting zegt — het Nederlandsche volk steeds getoond heeft vertrouwen te stellen.

Het is te hopen, dat deze innovatie niet leiden moge tot vermindering van dat vertrouwen!

Heb ik alzoo laatstelijk gewezen op eene vrijheid voor den rechter, van welker doeltreffendheid ik nog niet overtuigd ben, men leide daaruit niet af, dat naar mijn oordeel de uiterste grens op 't stuk der vrijheden dan reeds overschreden zoude zijn. Er zijn integendeel nog zeer belangrijke vrijheden, die ik den rechter gaarne zou gunnen. Enkele daarvan, al liggen ze ook op het gebied van het formeel recht, wil ik ten slotte even aanstippen.

Vooreerst dan zou ik, daar het strafrecht alleen in het algemeen belang behoort te worden toegepast, den rechter willen veroorlooven ten aanzien van futiliteiten te beslissen, dat het algemeen belang geene bestraffing vordert. Voor principiëele bedenkingen, zooals ze tegen zoodanige bepaling wellicht konden worden geopperd, is het — dunkt mij — nu te laat, nu in de wet van 1901 de raadkamer der rechtbank ten aanzien van personen beneden de 18 jaren eene algemeene dergelijke bevoegdheid heeft gekregen.

Ook op een ander gebied zou ik de leer der futiliteiten willen toepassen; met name zou ik den rechter gaarne gemachtigd zien te beslissen, dat ter zake van het verzuim eener formaliteit, ook van een foutje in de bewijs-constructie, al staat er de straf van nietigheid op, die nietigheid niet behoeft te worden uitgesproken, ingeval namelijk duidelijk blijkt, dat door dat verzuim de veroordeelde niet in zijn recht van verdediging is belemmerd en noch hij in eenig ander opzicht, noch eenig algemeen belang is benadeeld. De behoefte

aan zoodanige bepaling is zóó groot, dat de rechter ook thans, tegen de wet in, zich somwijlen de bedoelde bevoegdheid aanmatigt. Had althans de Hooge Raad die vrijheid, dan zou de hooge majesteit van het recht van cassatie weer duidelijk aan den dag komen, duidelijker dan door de kleingeestige en kinderachtige vitterijen, waarmede ons opperste rechtscollege zich tegenwoordig in strafzaken maar al te vaak heeft op te houden.

Eindelijk zou ik wenschen, dat een rechterlijke beslissing alleen dàn wegens verzuim van een vorm werd vernietigd, wanneer ook inderdaad die vorm verzuimd is. Tegenwoordig wordt in veel gevallen dáárnaar eigenlijk niet gevraagd, maar alleen onderzocht, wat dienaangaande in het proces-verbaal der terechtzitting is vermeld. Is bijv. verzuimd daarin aan te teekenen, dat de behandeling der zaak of de uitspraak van het vonnis in het openbaar heeft plaats gehad, dan wordt het er voor gehouden, dat tegen den eisch van openbaarheid gezondigd is [1]); het vonnis of arrest wordt vernietigd, en de gansche zaak moet opnieuw bij een anderen rechter worden behandeld, ook al konden misschien 100 en meer personen verklaren, dat de zitting wel degelijk publiek is geweest.

Als tegenstelling vermeld ik het feit, dat er kantonrechters zijn, wier zittingen in dezer voege worden gehouden, dat de namen der beklaagden successievelijk worden uitgeroepen en dit appèl-nominaal wordt voortgezet, totdat er één beklaagde is, die, door „present!" te roepen, van zijne tegenwoordigheid doet blijken. In al die vorige (verstek-)zaken worden ALLE *vormen verzuimd*. Zoo dikwijls een proces-verbaal van de behandeling van een dier zaken wordt vereischt, blijkt echter van al *die* vormverzuimen niets.

Ik zou derhalve den hoogeren rechter de vrijheid willen geven de al dan niet naleving van vormen, ook buiten het audiëntieblad om, te onderzoeken.

---

[1]) Laatste krasse voorbeeld, Arr. H. R. 20 Februari 1905, W. v. h. R. van 17 Maart 1905, n°. 8184.

Bij de behandeling van de Kinderwetten schreef de Regeering:

„Aan den rechter zij groote vrijheid gelaten, in het vertrouwen dat, naarmate die vrijheid grooter is, zijne verantwoordelijkheid stijgt, en tegelijk met de hoogte van zijn ambt de waarborg klimt voor een rechtvaardig oordeel."

Zóó is het. En vooral wanneer die waarborg nog wordt versterkt door uitbreiding der bevoegdheid van den alléénrechtsprekenden rechter, *mits* dan tevens aan de allerbeste samenstelling van de rechterlijke macht de grootst mogelijke zorg kàn worden en inderdaad ook wordt besteed, vooral dàn zullen de den strafrechter in steeds meerdere mate toegekende vrijheden zegenrijk werken, en zal ook in rechte al meer en meer gaan gelden:

DOOR VRIJHEID TOT WAARHEID!

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 10den APRIL 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, PIERSON, DE LOUTER, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, OPPENHEIM, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een brief van den Minister van Binnenl. Zaken d.d. 15 Maart, berichtende dat de Heeren Boissevain en Kuiper benoemd zijn tot gedelegeerden der Regeering op het Congres te Athene.

Van het Belgisch consulaat alhier een prospectus met bijlage betreffende het in September te houden *Congrès international d'Expansion économique mondiale* te Mons in België.

Een exemplaar van het *Wörterbuch der Elsässichen Mundarten* van Prof. Martin en Dr. Lienhart, voor zoover dit werk reeds verschenen is. Aan deze H.H. zal dank betuigd worden.

Verlof van de nog onbekende, gelukkige mededingers in den Hoeufftwedstrijd om hun naambriefjes te openen. Dus zijn *Tullus Propertio*, *Metus inanis*, *Protesilaus* ingezonden door J. J. Hartman te Leiden, *Aucupium* door Angelo Sommariva te Albenga, *Krugereis* door P. Rosati te Bologna, *Codex* door P. H. Damsté te Utrecht, *Apud Horatium Coena* door Alafr. Bartoli te Florence.

Hierna erlangt de heer van der Hoeven het woord voor zijn verhandeling „Over de aan den strafrechter toekomende vrijheid van beslissing, naar aanleiding van het bij de Tweede Kamer aanhangige ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van het Wetboek van Strafrecht."

De heer van der Hoeven wenscht aan te toonen, dat de Nederlandsche wetgever den strafrechter voortdurend meer vrijheid van beslissing heeft overgelaten en dat ook het bij de Tweede Kamer aanhangige ontwerp van wet tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht in diezelfde richting blijft. Hij wijst vooraf op de voordeelen en op de gevaren van die vrijheid en toont aan, hoe de mate der toegekende vrijheid nauw samenhangt met het vertrouwen, dat in den rechter gesteld wordt. Na de provisioneele handhaving van den Code Pénal werd reeds dadelijk den rechter meer vrijheid gegund bij het Souverein besluit van 11 December 1813, Stbl. n°. 10, als welks ontwerpers, tot dusver onbekend gebleven, door spr. worden aangewezen Mr. C. F. van Maanen, Secretaris van Staat voor het Departement van Justitie, Mr. A. W. Philipse, Procureur-Generaal bij, en Mr. A. van Gennep, Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden. Gedurende de periode, waarin in partiëele herziening heil gezocht werd, vervolgens bij het Wetboek van Strafrecht, de Leerplichtwet, de Kinderwetten, en vooral bij het Wetboek van Militair Strafrecht, telkens werd den rechter grooter vrijheid van beslissing gegeven, *zóó* zelfs dat men bij de doodstrafartikelen uit het Militair Strafwetboek feitelijk weer bij het stelsel van arbitraire bestraffing is aangeland. Uit het bovenvermelde ontwerp worden met instemming een aantal

bepalingen aangehaald, die evenzeer in de richting van vrijheid voor den rechter blijven; daarentegen doet spr. zijne bezwaren kennen tegen het voorgestelde instituut van de voorwaardelijke niet-tenuitvoerlegging. Ten slotte wijst hij op nog verdere vrijheden voor den rechter, waarvan de invoering zijns inziens wenschelijk is.

Nadat de Heer van der Hoeven zijn stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, vraagt de Heer de Savornin Lohman het woord naar aanleiding van hetgeen de spreker gezegd heeft over de zoogenaamde voorwaardelijke veroordeeling, dat namelijk het ontwerp van wet op dit punt te ver ging.

De spreker, na uiteengezet te hebben hoe in steeds meerdere mate den strafrechter vrijheid gelaten wordt in de beoordeeling van de aan zijn oordeel onderworpen strafzaken, is van meening dat het thans door de Regeering ingediend ontwerp te ver gaat, nu het den rechter de bevoegdheid wil toekennen te bepalen dat zekere op te leggen straffen niet zullen worden ten uitvoer gelegd, — indien hij in verband met den aard van het feit en de omstandigheden waaronder het werd gepleegd daartoe termen vindt, — tenzij de veroordeelde binnen zekeren termijn opnieuw soortgelijk feit pleegt als waarvoor hij veroordeeld is, of wel zich slecht gedraagt.

Is hier alleen sprake van te ver gaan, en gaat het voorstel niet mank aan eene verwarring van de taak des rechters, met die van het Openbaar Ministerie of de Overheid?

Niet de rechter straft, maar de Overheid. De rechter stelt alleen de grenzen vast binnen welken de Overheid zich heeft te bewegen, het beoordeelen van de verhouding tusschen het misdrijf en de op te leggen straf. De Overheid vervolgt; bepaalt den omvang van het strafgeding; verleent gratie, geheel of gedeeltelijk; geeft afslag van straf; ontslaat voorwaardelijk den veroordeelde. Bij dat alles blijft de rechter er buiten. Nu wil men echter den rechter, met het oog ook op den persoon des daders, belasten met de beoordeeling van de vraag of de strafvoltrekking wenschelijk is; hij zal den levens-

loop en levensomstandigheden van den veroordeelden moeten nagaan, wat reeds om de talrijkheid der kleinere strafzaken onmogelijk is. Wil men iets doen ter bereiking van het doel dat men zich met „voorwaardelijke veroordeeling" voorstelt, dan moet de wetgever de bevoegdheid om in bepaalde gevallen het vonnis niet ten uitvoer te leggen toekennen aan het Openbaar Ministerie. Het is waar dat reeds nu een soortgelijke taak aan den rechter opgedragen, nl. ten aanzien van jeugdige personen, maar in die gevallen, die toch altijd exceptioneel zijn, gaat het niet om eigenlijke straf maar om dwangopvoeding. Ook in het militaire strafrecht speelt de militaire discipline een groote rol; de strafrechter moet tegelijkertijd zorgen voor handhaving der gerechtigheid en voor het belang van het leger; vandaar zijn exceptioneele bevoegdheden. Maar als regel behoort men het ambt van den rechter en dat der Overheid gescheiden te houden. Ook om practische redenen. De rechter, de hem opgedragen taak niet naar den eisch kunnende vervullen, vervalt al spoedig in sleur; men heeft dat bij ons kunnen zien, toen de rechter de bevoegdheid tot het opleggen van cellulaire gevangenisstraf werd verleend en hem tevens werd opgedragen daarbij het oog op de geaardheid van den veroordeelde te houden; al heel spoedig werd de celstraf op allen zonder onderscheid toegepast. Evenzoo past thans de Belgische rechter de voorwaardelijke veroordeeling toe in te vele gevallen, eenvoudig omdat hij de noodige gegevens voor juiste onderscheiding mist. Gevolg daarvan is, dat de rechter zelf aan kritiek wordt onderworpen, terwijl hij toch niet ter verantwoording kan worden geroepen. Het geloof in de objectiviteit van den rechter wordt ondermijnd. Daarom late men alles wat tot de uitvoering, de gedeeltelijke of de niet-uitvoering van een vonnis behoort, over aan de voor de handhaving der gerechtigheid verantwoordelijke Overheid, en drage die niet op aan een ambtenaar die andere functies te vervullen heeft.

De Heer de Louter vraagt het woord en zegt: Mijnheer de Voorzitter. Met groote belangstelling luisterde ik naar de be-

denkingen van den Heer de S. L. en de door hem gemaakte onderscheiding tusschen de taak des *rechters* en die der *overheid*. De *rechter* — zoo ongeveer verstond ik zijne woorden — heeft alleen te beslissen *wat recht is*, zoowel in burgerlijke als in strafzaken, en daarmede is zijne taak afgedaan. De tenuitvoerlegging van het vonnis is niet zijn plicht, maar die der *overheid* en harer dienaren.

Derhalve moet al wat op de wijze en mate van tenuitvoerlegging betrekking heeft, aan haar alleen worden overgelaten — ook derhalve de voorwaardelijke invrijheidstelling.

Deze onderscheiding is in abstracto juist en in de theoretische werken onzer Duitsche naburen schier algemeen aangenomen. Zelfs in sommige constitutiën komt zij uitdrukkelijk voor, zooals in art. 86 der Pruisische Verfassung. Doch in onze Grondwet is zij onbekend. Art. 149, luidende: „Er wordt alom in het rijk recht gesproken in naam des Konings" beteekent zoowel dat de rechter in naam des Konings vonnis velt als dat het vonnis in naam des Konings wordt geëxecuteerd. De tenuitvoerlegging is niet een gevolg, maar een integreerend bestanddeel van de taak der rechterlijke macht — zij het ook dat daarvoor andere ambtenaren zijn aangewezen dan zij, die uitspraak doen.

Deze vereeniging van tweeërlei functiën bij de rechterlijke macht acht ik een gelukkig verschijnsel. Immers bij den steeds wassenden invloed eener volksvertegenwoordiging, welke uit een telkens meer uitgebreid kiesrecht voortvloeit, is het voor ongeoorloofden invloed door haar op de rechtspleging uitgeoefend, allerminst denkbeeldig en, indien ik mij niet bedrieg, in naburige landen, met name in Frankrijk en Italië, vaak op bedenkelijke wijze ondervonden. Wel verre dus van aan de Overheid — m. a. w. aan eene uit de meerderheid voortgesproten partijregeering, — een sterkeren invloed toe te kennen of te vergemakkelijken op de tenuitvoerlegging van rechterlijke vonnissen door middel van de ambtenaren van he openbare ministerie, zou ik veeleer bedacht willen zijn waarborgen voor de grootst mogelijke zelfstandigheid des re-

ters, niet slechts voor zoover zijne vonnissen, maar ook wat de tenuitvoerlegging daarvan betreft. Eene justitie, welke wel is waar onafhankelijk recht spreekt, maar niet bij machte is even zelfstandig voor de uitvoering harer uitspraken te waken, zou vrees ik, in de schatting des volks, een aanmerkelijk deel van haar prestige verliezen.

De heer Oppenheim zou gaarne, vóór de heer Lohman wellicht repliceert, eene enkele opmerking maken, omdat hij de theoretische constructie van den heer Lohman niet kan onderschrijven. Hij kan niet toegeven dat de overheid, waarmede dan in dit verband de met de uitvoering van het vonnis belaste macht moet zijn bedoeld, want in ruimeren zin genomen kan men ook de rechterlijke macht bij de overheid inlijven, vrij zou zijn de straf, die de rechter oplegt, wel of niet toe te passen. En dat de heer Lohman dit o. a. uit het recht van gratie, aan de kroon toegekend, meent te kunnen afleiden, gaat zijns inziens niet aan. In werkelijkheid is de met de uitvoering belaste macht, de overheid, verplicht tot uitvoering van de door den rechter uitgesproken straf; de keus tusschen wèl- en niet-uitvoering staat haar niet vrij. En wat nu het recht van gratie betreft, door de uitoefening daarvan neemt, naar sprekers meening, de kroon deel aan de rechtspraak. De gratie staat tegenover den strafrechtspraak als de dispensatie tegenover de wetgeving; zij is toegekend en biedt het middel om, waar in een bijzonder geval door de strenge toepassing der wet die voor den rechter plicht blijft, het summum jus in summa injuria zich zou oplossen, door kwijtschelding of vermindering van straf de hardheid van de wet in dat concrete geval te temperen. Daarom kan op de gratie geen beroep worden gedaan tot ondersteuning van des heeren Lohmans standpunt. Het verdient in dit verband de aandacht dat in de „Schets" van van Hogendorp van het recht van gratie werd gehandeld in het 4e hoofdstuk, het tegenwoordige vijfde, der grondwet, en dat de grondwet uitdrukkelijk het hooren van den bij algemeenen maatregel van bestuur aangewezen rechter voorschrijft vóór de kroon haar

gratierecht uitoefent. Voor spreker is dit een reden om niet in te stemmen met des heeren Lohmans opvatting van dit recht, gelijk hij ook niet kan toegeven de vrijheid der overheid om door den rechter uitgesproken straffen desverkiezende onuitgevoerd te laten.

De heer van der Hoeven beantwoordt de sprekers en vooral den heer Lohman, wiens theorie een ondragelijke verantwoordelijkheid legt op de schouders van het Parket. Moet dat dan beslissen of de straf zal uitgevoerd worden of niet, of moet het raad vragen bij de Minister van Justitie? Geen van beiden zullen die zware taak op zich willen of kunnen nemen, nadat de rechter eenmaal gesproken heeft. Bovendien zijn aan deze laatste door het Openbaar Ministerie voldoende gegevens verstrekt om te vonnissen met inzicht in de antecedenten van den delinquent voor zoover die zijn opvoeding en levensomstandigheden betreffen, welke volgens de heer Lohman de rechter niet voldoende leert kennen om een voorwaardelijk vonnis te mogen uitspreken. Eindelijk meent de heer v. d. H. dat het Openbaar Ministerie eenmaal na onderzoek vervolging geëischt hebbende, moeielijk een daarna geveld vonnis kan opschorten.

In dupliek zegt de heer Lohman, het volgende:

Het door mij gesprokene is geen omwenteling, daar het zich ten nauwste aansluit aan het bestaande recht. De rechter waakt niet voor de uitvoering zijner vonnissen, heeft daar ook niet de hand in, en de overheid is niet genoodzaakt de straf toe te passen. Dat het recht van gratie beperkt zou zijn tot rechtshandhaving steunt niet op onze grondwet noch op de historische en overal geldende praktijk. Bovendien kan ook nog op andere wijze dan door middel van gratie van het bij uitspraak rechterlijke vastgestelde worden afgeweken. Het opdragen aan den rechter van onderzoekingen omtrent de individualiteit des daders beteekent in de praktijk niets; de rechter houdt zich aan de uitkomst van het eenzijdig onderzoek van het Openbaar Ministerie. Als de verantwoordelijkheid op het Openbaar Ministerie te zwaar drukt, moet men ze dan maar

overdragen aan ambtenaren die aan niemand verantwoordelijk zijn? Natuurlijk zou men, onder zekere wettelijke waarborgen, de beslissing moeten overlaten aan de locale autoriteit, het Openbare Ministerie bij de rechtbanken. Als dit onverstandig te werk gaat, kan het worden terechtgewezen. Het is niet wel in te zien, welken invloed het volk of de politiek daarop zou kunnen uitoefenen; vooral niet zoolang het slechts veroordeelingen tot geringe straffen geldt. Het niet-uitvoeren van een vonnis is evengoed als het gedeeltelijk uitvoeren daarvan overeen te brengen met de houding van het Openbaar Ministerie dat een vonnis aan den rechter vraagt; immers wordt het vonnis gevraagd om in staat te zijn den delinquent, door hem van eenige zijner rechten te ontrooven, den arm der gerechtigheid te doen gevoelen; heeft men dat vonnis dan staat het nog aan de overheid of en in hoever zij van haar bevoegdheid gebruik wil maken.

Intusschen, nu de spreker, zij 't ook op andere gronden, de bij het ontwerp voorgestelde regeling afkeurt, gaan mijne beschouwingen eenigszins buiten de perken der gehouden redevoering en laat ik het hierbij.

Nadat ook de HH. Kluyver en Naber een paar opmerkingen hebben gemaakt, gaat de Voorzitter over tot de rondvraag. De heer J. van Leeuwen biedt aan voor de bibliotheek zijn uitgave van de *Ecclesiazusae* van Aristophanes, de heer Saussaye de 3e uitgaaf der *Religionsgeschichte*, waarvan o. a. de Islam bewerkt is door Houtsma, Israel door Valeton, Grieken en Romeinen door Holwerda; allen leden dezer Akademie. De heer S. Muller het Xe deel van Fruin's verspreide geschriften, en de heer Blok het Ie deel van de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* door de heeren Colebrander en de Beaufort bewerkt. Dit deel behandeld *Nederland en de Revolutie* 1789—1795.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten MEI 1905.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, POLAK, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, J. J. P. VALETON JR., UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

Wegens afwezigheid van den Voorzitter wordt de vergadering geopend en geleid door den Onder-Voorzitter.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van Zijn Excellentie den Minister van Binnenl. Zaken d.d. 1 Mei, inhoudende bericht dat de herbenoeming van de Heeren Kern en Naber tot Voorzitter en Onder-Voorzitter dezer afdeeling door H. M. is bekrachtigd.

Daarop erlangt Prof. Verdam het woord voor zijn mede-

deeling „Over het Tilburgsche handschrift van ons Heren Passie", afkomstig uit het Gertruden-klooster te Amsterdam. Spreker behandelde achtereenvolgens de Westfriesche eigenaardigheden van het dialect en van het metrum in dit en andere gedichten in dit handschrift en de polemiek van den maker tegen den dichter van het vroeger door hem besprokene gedicht „Van den levene ons Heren". Hij wijst op eenige door den uitgever Heinrich Adelbert Keller (1851) verkeerd gelezen of niet begrepen plaatsen en verbetert met behulp van dit hs. een bedorven plaats uit Boendale's *Feestye* (v. 3863). Eindelijk doet hij mededeeling van belangrijke aanwinsten voor onze kennis van den middelnederlandschen taalschat, *grundselen* (grommen), *besen* en *verbesen* (behoeven, mnl. *bezigen*), *velen* (niet kunnen velen) en *blinnen* d. i. ophouden, uit *belinnen*, van welk woord de Vries vroeger het bestaan reeds vermoed had, zij het ook op toen nog onvoldoende gegevens.

Dit stuk is niet bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen. Met den spreker treden in discussie de Heer van Helten, die geen voldoende grond vindt om het gedicht te localiseeren in Noord-Nederland en een paar woordvormen bespreekt, en de Heeren Symons en Woltjer naar aanleiding van het woord *velen*. De spreker beantwoordt hun vragen en bezwaren.

Alsnu krijgt de Heer de Beaufort het woord voor zijn mededeeling over „*Paolo Sarpi en Constantijn Huygens*".

Tegen den beroemde geschiedschrijver en Venetiaanschen Staatsman Paolo Sarpi, gew. fra Paolo geheeten, heeft Kardinaal Pallavicini naast andere beschuldigingen ook twijfel geopperd over zijn rechtzinnigheid en vermeldde o. a. dat hij een brief bezat van den Heer van Zuilichem, waarin deze verklaart, dat Paolo aan den gezant der Republiek, Aerssen van Sommelsdijk, zijn voldoening had te kennen gegeven een ambassadeur te zien van een Staat die den Paus voor den Antichrist hield. Dit gesprek had plaats in 1620. De waarheid dezer mededeeling, door Jorissen betwijfeld, wordt bevestigd door een gedicht van Huygens uit 1665 met een brief, gericht aan den franschen Minister Hugo de Lionne en door

dezen aan Pallavicini overhandigd. Toch is het moeielijk aan te nemen, dat de beleidvolle raadgever der Venetiaansche Republiek voor geestelijke aangelegenheden, zich zoo onvoorzichtig zou hebben uitgelaten. Spreker vermoedt dat de zaak zich aldus heeft toegedragen. In den strijd van Venetië tegen Paus Paulus V werd de Regeering van Venetië verdacht gemaakt als anti-katholiek en den Paus te beschouwen als den Antichrist. Vermoedelijk heeft Paolo in het gesprek daarop gedoeld, maar is door Aerssen verkeerd begrepen of verstaan, of wel Huygens heeft 45 jaren later het vroeger gehoorde onjuist weergegeven. Er zijn gegevens in den brief van Huygens als anderzins, die dit vermoeden steunen.

Spreker staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen, en beantwoordt kortelijk Prof. Blok, die vraagt of niet Aarssen zelf, een weinig betrouwbaar man, het verhaal grootendeels verdicht kan hebben. De Heer de Beaufort meent dat dit alleen aannemelijk zou zijn, als Aerssen belang had gehad bij het verspreiden van zulk een verzinsel, wat niet het geval was.

Bij de rondvraag biedt de Heer J. J. P. Valeton Jr. aan voor de Bibliotheek zijn werk over *de Psalmen*, en de Heer Uhlenbeck een handschrift getiteld „de Woordafleidende suffixen van het Baskisch" ter uitgave in de Werken der Akademie.

Nadat besloten is de volgende vergadering te houden acht dagen vóór Tweede Pinksterdag, dus op 5 Juni, wordt de vergadering gesloten.

PAOLO SARPI EN CONSTANTIJN HUYGENS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. H. DE BEAUFORT.

Paolo Sarpi, meer bekend onder den naam van Fra Paolo, geboren 1552 overleden 1623, ordegeestelijke en staatsdienaar van de Republiek van Venetië is in zijnen tijd een der meest vermaarde mannen van zijn land geweest. Bij de nakomelingschap is hij blijven voortleven door zijne beroemde geschiedenis van het Concilie van Trente, een boek door velen geprezen en door velen gelaakt, maar getuigenis gevend van het onmiskenbaar talent van den schrijver. „Fra Paolo — zegt Macaulay in een zijner brieven — is mijn geliefkoosde geschiedschrijver uit den nieuweren tijd. Zijn onderwerp liet geen levendige schilderingen toe maar wat hij heeft geleverd is beter dan het werk van ieder ander. Alleen zou ik gewenscht hebben dat hij geen monnik was gebleven want hij was Protestant in zijn hart". Ten opzichte dezer laatste uitspraak is Macaulay eenstemmig met gezaghebbende Katholieken. Bossuet onder anderen noemt Fra Paolo een Protestant in een monnikspij.

Een der krachtigste bestrijders van Fra Paolo in de zeventiende eeuw is de Kardinaal Pallavicini geweest een geleerd Jezuiet, die een lijvig boek heeft geschreven tot weerlegging van zijnen geschiedkundige arbeid waarin hij door allerlei mededeelingen de rechtzinnigheid en den godsdienstzin van Fra Paolo heeft trachten verdacht te maken. Zelfs van katholieke zijde is tegen dit boek opgekomen, de Regeering van Venetië heeft de verspreiding er van binnen hare grenzen ver-

boden en de fransche vertaler van Fra Paolo's geschiedenis, Amelot de la Houssaye die secretaris van het fransche gezantschap te Venetië was geweest, heeft in de uitvoerige voorrede die hij aan zijne vertaling doet voorafgaan Pallavicini op den voet gevolgd en de meest gewichtige beschuldigingen door den Kardinaal tegen den Venetiaanschen monnik ingebracht, weersproken. Onder de vele bewijzen die Pallavicini aanvoert om de katholiciteit van zijnen tegenstander verdacht te maken behoorde ook volgens de la Houssaye de mededeeling dat hij, Kardinaal Pallavicini, een brief bezat van den heer van Zuylichem secretaris van den Prins van Oranje waarin deze verhaalde dat Paolo Sarpi in een onderhoud met den heer van Sommelsdyck, ambassadeur van de Republiek der Vereenigde Nederlanden in zijne tegenwoordigheid had gezegd dat hij er zich zeer in verheugde om den vertegenwoordiger te zien eener Republiek die den Paus voor den Antichrist hield. Amelot de la Houssaye betwijfelt de juistheid van deze mededeeling. Hij meent dat Paulo Sarpi die in dienst van de Republiek van Venetië was als minister voor de geestelijke zaken wel niet zoo onvoorzichtig zal zijn geweest om zich tegenover den gezant eener vreemde mogendheid een zoo krasse uitspraak te laten ontvallen en om zijne voorzichtigheid te bewijzen deelt hij mede dat de Prins van Condé die in 1622 te Venetië met Paulo Sarpi een onderhoud had gehad er zich over beklaagd had dat hij op de verschillende vragen over gewichtige punten door hem gesteld niet dan de meest onbeteekenende antwoorden had ontvangen.

Dat het verhaal, zooals het door de la Houssaye wordt medegedeeld op één punt onjuist is, kan met zekerheid worden vastgesteld. Het door Pallavicini bedoelde onderhoud kan op geen anderen tijd hebben plaats gehad dan in den zomer van 1620 en wel tusschen 14 Juni en 15 Juli toen François Aerssen van Sommelsdyck de bekende tegenstander van Oldenbarnevelt te Venetië vertoefde als ambassadeur der Vereenigde Nederlanden met een talrijk gevolg waaronder ook de vier en twintig-jarige gezantschapssecretaris Constantijn Huygens de

heer van Zuylichem op wiens brief Pallavicini zich beroept. Nu bestaat er een eigenhandig geschreven fransch dagverhaal van Huygens over deze reis dat in 1894 door de zorg van onzen grooten Huygens-kenner dr. J. A. Worp in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap in druk is verschenen. Huygens verhaalt daarin uitdrukkelijk dat hij Paulo Sarpi, wien hij een brief van een zijner vrienden uit Nederland moest overbrengen, niet persoonlijk heeft ontmoet en dat wel, zooals een ander geestelijke de Jezuiet Fulgentius hem uit naam van Paulo mededeelde, omdat deze zonder toestemming zijner regeering geen besprekingen mocht houden met personen die tot vreemde gezanten in betrekking stonden, en het moeielijk was om een dergelijke toestemming te verkrijgen. Meer dan een halve eeuw later toen Huygens zijne levensbeschrijving in latijnsche verzen voor zijne kinderen te boek stelde, herdacht hij nog de teleurstelling die hem gedurende zijn verblijf te Venetië de niet gelukte kennismaking met Paulo Sarpi bezorgd had. De brief dien hij uit Nederland voor hem moest overbrengen was, zoo vermeldt hij hier, van de hand „magni Heynsiadae'' klaarblijkelijk de leidsche hoogleeraar in de letterkunde Daniël Heynsius.

Er bestaat niet de allerminste reden om aan de juistheid van het door Huygens medegedeelde te twijfelen. Als geschiedkundig zeker moet worden aangenomen dat hij Paulo Sarpi niet heeft gezien en bij het onderhoud dat Aerssen met dezen geestelijke heeft gehad niet tegenwoordig is geweest. Jorissen in zijn bekend werk over Constantijn Huygens meent dan ook dat door de bedoelde mededeeling en eene van Aerssen, waarover later, de bewering van den Kardinaal Pallavicini aangaande den brief van Huygens dien hij bezat gelogenstraft wordt. De Kardinaal zou derhalve de geheele geschiedenis verzonnen hebben; dat dit echter zoo goed als onaannemelijk is springt dadelijk in het oog.

Kardinaal Pallavicini zoude toch indien Jorissen gelijk had zich hebben beroepen op een niet bestaanden brief van Huygens nog tijdens het leven van den schrijver, en Huygens die het

boek van Pallavicini waarvan in 1673 te Antwerpen een latijnsche vertaling het licht zag, ongetwijfeld gekend heeft, zoude in deze valsche voorstelling hebben berust, die althans niet hebben tegengesproken. Indien deze veronderstelling waarheid bevatte, dan voorzeker zoude Pallavicini tot de meest onbetrouwbare schrijvers behooren, iemand die in het openbaar zoo schaamteloos onwaarheid verkondigt ten opzichte van een nog levend persoon kan niet dan een in alle opzichten ongeloofwaardig man zijn geweest. Ik ben in de gelegenheid geweest door de bemiddeling van Dr. G. Brom, die tegenwoordig te Rome vertoeft, over dit punt de meening in te winnen van Dr. Stephan Ehses, den geleerde onder wiens leiding de Acta van het Concilie van Trente worden uitgegeven, van welke uitgave het eerste deel reeds verschenen is. Deze schrijft mij dat de geloofwaardigheid van Kardinaal Pallavicini boven bedenking verheven is en dat zijne verzekering aangaande het bestaan van den brief waarop hij zich beroept niet betwijfeld mag worden. Bij nader onderzoek is het mij dan ook gelukt de verklaring der zaak te vinden waarbij althans de geloofwaardigheid van den Kardinaal ongerept blijft.

Wanneer men de mededeeling van Amelot de la Houssaye vergelijkt met het oorspronkelijk verhaal van Pallavicini dan blijkt het dat tusschen beide nog al eenig verschil bestaat. De Kardinaal zegt, dat onder de bewijzen van Paolo's kettersche gevoelens en verkeerden geest hij ook kan aanvoeren het getuigenis van een nog levend man, de Markies de Lionne minister van Koning Lodewijk XIV [1]). Hij bezat een brief van dezen staatsman van 11 April 1665, waarin het volgende voorkomt. Toen de Heer van Sommelsdijck door de Staten-Generaal naar Venetië was gezonden en hij toevallig in de gelegenheid kwam om Paolo ter loops te spreken werd hem door deze gezegd dat hij zich zeer verheugde zoo

---

[1]) Hugo de Lionne 1611—1671, minister van buitenlandsche zaken na verschillende gezantschapsposten te hebben bekleed. Hugues de Lionne par J. Valfrey, Paris 1877.

lang te hebben mogen leven dat hij nog in zijn land mocht aanschouwen den gezant van die republiek die evenals hij zelf de waarheid erkende, dat de Paus van Rome de Antichrist is. De Markies de Lionne had dit vernomen van den Heer van Zuylichem, die toenmaals in het gevolg van den gezant was en deze had dit verhaal met zijne hand bevestigd in een geschrift dat onder den Kardinaal berustte.

Men ziet hieruit dat de la Houssaye zijne mededeeling, dat Huygens bij het onderhoud tegenwoordig is geweest aan het verhaal van Pallavicini heeft toegevoegd. De Kardinaal spreekt alleen van een mededeeling van Paolo aan Aerssen bij een toevallige ontmoeting van beide. Nu weten wij dat een dergelijke ontmoeting inderdaad heeft plaats gehad. In het Rapport van Aerssen aan de Staten-Generaal van 11 Augustus 1620 over het door hem te Venetië als gezant verrichte, dat reeds in 1854 in de Berichten van het Historisch Genootschap is opgenomen, lezen wij dat Aerssen op 30 Juni na afscheid te hebben genomen van den Doge en den Senaat terwijl hij zich met een der Venetiaansche regeeringssecretarissen in de zoogenaamde kamer der pregardi [1]) bezighield met het resumeeren van het ontvangen schriftelijk antwoord aldaar Paolo aantrof met wien hij in „generalibus terminis" over „den staat der christenheid" had gesproken, waarna Paolo zooals dit bij de wet was voorgeschreven dadelijk naar de vergadering van den senaat was gegaan om daar verslag van het met den vreemden gezant gesprokene te doen. Bij dit onderhoud moet het door Pallavicini vermelde voorval hebben plaats gehad, en dat Aerssen aan zijnen secretaris heeft medegedeeld dat Paolo bij deze gelegenheid de bedoelde uitdrukking had gebezigd is inderdaad door Huygens later aan de Lionne overgebracht. Het blijkt uit een 9 regelig Latijnsch versje van Huygens, 23 Maart 1665, uitgave Worp VII blz. 80. Dit versje aan de Lionne gericht begint aldus: Historia est quod, amice, petis non fabula, terwijl in de volgende regels de geheele geschiedenis wordt mede-

[1]) Aerssen schrijft ten onrechte „pregàdi".

geleeld juist zooals Pallavicini die vermeldt. Uit dit alles moet worden opgemaakt dat de zegsman van het voorval Aerssen is geweest, dat deze het aan Huygens heeft verteld, dat Huygens het vijf en veertig jaren later aan den Markies de Lionne heeft medegedeeld die het ten slotte ter kennis van den Kardinaal Pallavicini heeft gebracht. De woorden van den Kardinaal luiden als volgt: Hoc narravit Marchioni de Lionne Dominus de Zuylichem idque postea scripto quod apud me est sua manu exaravit. Nu is het wel opmerkelijk dat er in de schriftelijke nalatenschap van Huygens die zooals men weet met de grootste zorgvuldigheid alle brieven heeft bewaard, geen sporen van eenige briefwisseling met den Kardinaal Pallavicini te vinden zijn. Dr. Worp die bijna alle brieven van Huygens met uitzondering van die in het Huisarchief der Koningin heeft onder de oogen gehad kent geen brief van den Kardinaal en ook de Directeur van het Huisarchief heeft mij medegedeeld dat daar geen brief van Pallavicini aan Huygens berust. De papieren van den Kardinaal schijnen niet meer te vinden te zijn althans dr. Ehses weet niet waar zij berusten. Het is hoogst waarschijnlijk dat het geschrift dat de Kardinaal bezat een schrijven van Huygens aan de Lionne is geweest.

Den oorsprong van het verhaal kennen wij thans. De vraag blijft over of het juist is. Hier moeten wij nog wijzen op een tweede afwijking tusschen de mededeeling van de la Houssaye en die van Pallavicini en Huygens. De la Houssaye vermeldt alleen dat Fra Paolo zoude hebben gezegd dat hij er zich zeer over verheugde den vertegenwoordiger te zien eener republiek die den Paus voor den Antichrist hield maar Pallavicini geeft de woorden van Fra Paolo aldus terug:

Laetor summopere me eo usque vixisse dum in patria mea cernerem legatum illius reipublicae quae *mecum* hanc veritatem agnoscit Romanum pontificem esse Antichristum, en ditzelfde „mecum" vindt men ook in het hierboven vermelde vers van Huygens waar Paulo aldus sprekend wordt ingevoerd:

O favor et clementia coeli
Quod mihi mortalis produxit tempora vitae
Donec ad hunc Oratorem Respublica misit
Quae mecum sapiens et veri conscia Romae
Pontificem verum vocat et putat Antichristum.

Paulo zoude dus niet alleen verklaard hebben dat hem genoegen deed den vertegenwoordiger te zien van een staat die den Paus voor den Antichrist hield maar tevens dat hij het zelfde gevoelen was toegedaan. Een allerzonderlingste uiting voorzeker in den mond van een Roomsch-Katholiek geestelijke, staatsambtenaar voor de geestelijke aangelegenheden van een Katholieken staat.

Dat de Paus de Antichrist was, met andere woorden dat de plaatsen in het Nieuwe Testament waar van den Antichrist wordt gewaagd toegepast moesten worden op den Paus van Rome was onder de Hervormde godgeleerden der 16e en 17e eeuw een vrij algemeen verspreid gevoelen. Het vond echter in diezelfde kringen ook tegenspraak. Hugo de Groot heeft een geleerde verhandeling geschreven om het onjuiste dezer bewering te betoogen en Francois Ogier [1]) de huiskapelaan van den franschen gezant d'Avaux tijdens diens verblijf te Munster voor de vredesonderhandelingen, verhaalt dat de leidsche hoogleeraar Heynsius hem had medegedeeld dat toen de leidsche predikanten vernomen hadden dat hij in briefwisseling was geweest met Paus Urbanus VIII en hem waren komen vragen wat hij aan den Paus had geschreven hij hun alleen had geantwoord: Unum scitote non vocavi ipsum Antichristum. Toen in Frankrijk na de uitvaardiging van het Edikt van Nantes de predikanten die deze stelling verdedigden door de wereldlijke macht werden bemoeilijkt, poogde de Synode, in 1603 te Gap gehouden, teneinde deze vervolgingen te stuiten, de meening dat de Paus de Antichrist was tot een kerkelijk leerstuk te verheffen door die in een afzonderlijk artikel aan de geloofsbelijdenis der Hervormde kerken in Frankrijk toe te voe-

---

[1]) Journal du Congrès de Munster par Francois Ogier publié par Auguste Boppe. Paris 1893.

gen. Hendrik IV die destijds zich met den Paus had verzoend was hierover zeer ontstemd en wist te bewerken dat dit artikel weder uit de geloofdsbelijdenis verdween.

Op de Synode van Dordrecht is dit punt wel besproken maar niet beslist. De Engelsche godgeleerden die als afgevaardigden de Synode bijwoonden gaven te kennen dat zij de waarheid van het leerstuk in het midden latende, van oordeel waren dat het van te veel gewicht was om er rauwelijk een beslissing over te nemen. De zaak bleef daarop rusten en werd niet meer in behandeling genomen. Officieel was het derhalve niet eens juist wat Paulo Sarpi gezegd zoude hebben dat de Republiek der Vereenigde Nederlanden den Paus voor den Antichrist hield. Of hij echter met alle bijzonderheden van het in de kerkvergadering te Dordrecht behandelde bekend is geweest mag betwijfeld worden [1]. Ik zoude hierin dan ook geen grond vinden om aan het verhaal van Aerssen geloof te ontzeggen. Ook wil ik des noods aannemen dat naar Paolo's innige overtuiging het gevoelen der Hervormde godgeleerden juist was. Maar dat hij, staatsdienaar der Republiek van Venetië, zich bij een toevallige ontmoeting met den Nederlandschen ambassadeur zoude hebben doen kennen als voorstander van een leerstuk der Hervormden dat zeker voor de Roomsch Katholieke kerk in hooge mate aanstootelijk was, en dat wel in tegenwoordigheid van een secretaris der Venetiaansche regeering lijkt mij zeer onwaarschijnlijk. In elk geval zal Paolo toen hij „in conformiteit met hunne wetten" zooals Aerssen schrijft dadelijk na het onderhoud in den Senaat, waarin volgens Aerssen's eigen mededeeling ook de partij der papalini vertegenwoordigd was, verslag heeft gedaan van het door hem gesprokene zich wel niet verstout hebben om daar zijne uiting tegenover Aerssen te herhalen. Toch zoude het verzwijgen van het gewichtigste deel van het gesprek hem bij

---

[1]) Paolo Sarpi schijnt het met de leerstellige beslissingen van de Dordrechtsche Synode eens te zijn geweest, blijkens een brief van hem aan Heynsius die (vertaald) te vinden is bij Brandt Hist. der Reformatie.

de bekende achterdocht der Venetiaansche regeering ongetwijfeld aan groote gevaren hebben blootgesteld.

Zal men dan moeten aannemen dat Aerssen het geheele verhaal verzonnen heeft? Ook dit is niet waarschijnlijk. De waarheidsliefde van Aerssen moge niet boven elke bedenking verheven zijn, toch is het moeielijk te gelooven dat hij zonder eenige aanleiding, aan zijnen gezantschapssecretaris iets zoude hebben opgedischt, dat geheel bezijden de waarheid was. Indien echter Paolo Sarpi de bedoelde woorden niet gesproken heeft en Aerssen die niet verzonnen heeft dan rijst de vraag hoe Huygens aan het verhaal gekomen is. Een tweeledige gissing heeft zich hieromtrent bij mij opgedaan die ik aan uwe overweging wensch te onderwerpen. De zaak kan zich op de navolgende wijze hebben toegedragen. De regeering der republiek van Venetië heeft ten allen tijde zich als staatkundige gedragslijn gesteld om in wereldsche zaken hare volkomen onafhankelijkheid van den Heiligen Stoel te handhaven. In 1602 heeft dit zelfs tot een zeer ernstige botsing geleid toen naar aanleiding van de gevangenzetting van. eenige geestelijken te Venetië, Paus Paulus V den ban over de regenten der republiek uitsprak en haar onder interdikt plaatste. De Doge en de Senaat hebben zich toen met kracht tegen den Paus verzet en, zonder van hunne zijde iets toe te geven, zich ten slotte onder de bemiddeling van den franschen koning Hendrik IV weder met hem verzoend. De verweerschriften die zij gedurende dezen strijd hebben doen uitgaan waren alle van de hand van Paolo Sarpi hunnen staatssambtenaar voor de geestelijke zaken, die met scherpzinnigheid en groote zeggingskracht het recht zijner regeering tegen de aanspraken van den Paus heeft verdedigd.

Er is gedurende dezen strijd iets voorgevallen dat in dit verband verdient te worden vermeld. De Jezuieten te Venetie waren aan den Paus getrouw gebleven en werden derhalve gedwongen om het grondgebied der republiek te verlaten. Van over de grenzen waren zij onvermoeid aan het werk om de Venetiaansche bevolking tegen hare regeering op te

zetten. Onder de daartoe aangewende middelen behoorde ook het verspreiden van naamlooze geschriften waarin de bevolking werd aangezet om zich van de Katholieke kerk los te maken. Men hoopte daardoor den indruk te doen ontstaan dat de regeering niets minder op het oog had dan het invoeren van den Hervormden godsdienst in haar gebied. In die stukken werd de Paus de Antichrist genoemd en nu is het niet onmogelijk dat Paolo in zijn gesprek met Aerssen op dezen kunstgreep der Jezuieten heeft gezinspeeld, en hem iets in dezen geest heeft gezegd: Wij die zoo lang en zoo hevig strijd hebben gevoerd tegen den Paus van Rome, en die gedurende dien strijd zelfs door onze tegenstanders zijn verdacht gemaakt als voorstanders van het denkbeeld dat de Paus de Antichrist is, zijn nu niet zoo buitengewoon bevreesd voor den gezant eener republiek die inderdaad deze meening huldigt. Misschien heeft Aerssen dit maar half begrepen of verkeerd verstaan en toen hij het aan zijnen gezantschapssecretaris oververtelde er datgene van gemaakt wat hem als streng calvinist het aangenaamst in de ooren zoude hebben geklonken. Het is echter ook mogelijk dat hij het juist heeft overgebracht en in dit geval is er plaats voor een andere gissing, die zich ook vastknoopt aan een niet geheel duidelijken brief van Huygens aan Lionne ter geleide van het zoo straks vermelde vers, welke beide stukken zich in originali in de verzameling der Koninklijke Academie bevinden [1]). Huygens' Latijnsch woordengeknutsel is niet altijd dadelijk verstaanbaar. Zoo ook deze brief. Dr. Worp die een bijzondere studie van Huygens' Latijn heeft gemaakt gaf mij de volgende vertaling aan als de naar zijne meening meest aannemelijke. „Ik voel

---

[1]) De brief luidt aldus: Omne meo Leaenae officium omne servitium pure debeo. Hoc unum ex mandato et una sub conditione ut cesset obluctari. Principis mei justissimae gratitudini qua ille quidem libens meritoque defuncturus est et ex aequo et bono nimirum equis et bonis. Vale meum decus et ab hoc die cave nunquam tibi in mentem redeat.. De laatste letters zijn door de afscheuring van het papier niet goed leesbaar.

mij verplicht mijnen vriend Lionne elken mogelijken dienst te bewijzen. Maar dezen dienst bewijs ik alleen volgens opdracht en onder voorwaarde dat gij u niet langer verzet tegen het aannemen van een geschenk van mijnen Vorst welk geschenk onder anderen uit paarden bestaat. Wees zoo goed om deze geheele zaak te vergeten."

Huygens beschouwt dus de mededeeling van het gezegde van Paolo als een dienst dien hij aan Lionne bewees, blijkbaar uit dankbaarheid voor de verkrijging der teruggave van het Prinsdom van Oranje aan Willem III waarover hij destijds te Parijs met de regeering van Lodewijk XIV onderhandelde. Drie dagen toch na het schrijven van dezen brief 26 Maart 1665 verliet hij Parijs om Oranje in bezit te gaan nemen.

Nu is het mogelijk dat de mededeeling van Huygens dienst moest doen te Rome, er was toch in dat zelfde jaar een netelig geschil tusschen de fransche regeering en Paus Alexander VII hangende en uit een brief van den Kardinaal de Retz [1]) aan Lionne van datzelfde jaar blijkt dat Kardinaal Pallavicini zich beijverde om de fransche regeering ter wille te zijn.

Het kan zijn dat toen Huygens het verhaal dat Aerssen hem vijf en veertig jaren geleden had gedaan aan zijnen vriend Lionne mededeelde, deze op het denkbeeld kwam dat de Kardinaal Pallavicini die bouwstoffen verzamelde tegen Paolo's geschiedenis van de kerkvergadering van Trente in dit voorval groot behagen zoude scheppen, en daarom Huygens verzocht het op schrift te stellen ten einde het aan Pallavicini te kunnen overbrieven. Wie bewijst niet gaarne kleine diensten aan iemand wiens tusschenkomst men voor zijne belangen noodig heeft? Misschien heeft Huygens wederkeerig hopende Lionne voor zijne belangen gunstig te stemmen, het oude verhaal dat hij zich wellicht niet meer geheel juist herinnerde eenigzins opgesierd en het den vorm gegeven die voor het beoogde doel het meest gewenscht was. In verband met deze gissing wordt Huygens'

1) Deze brief is gedrukt achter de Mémoires van den Kardinaal de Retz ed. Parijs 1842.

verzoek aan Lionne om de zaak te vergeten wellicht verklaarbaar alsmede de omstandigheid dat toen Huygens zijne te Parijs vervaardigde gedichten in een bundel vereenigde met het, ten slotte niet uitgevoerde, voornemen om die te laten drukken, hij het versje over Paolo Sarpi achterwege hield. Blijkbaar wilde hij het voorval niet wereldkundig maken en heeft hij niet vermoed dat de Kardinaal Pallavicini dit wel zoude doen.

Wat er in deze gissingen juist is kan wellicht door nader onderzoek geheel of gedeeltelijk aan het licht komen. Intusschen acht ik, met het oog op de twee hoofdpersonen, deze geschiedenis belangwekkend genoeg om die onder de aandacht mijner medeleden te brengen.

EENE ONBEKENDE RECENSIE VAN DEN SĀMAVEDA.

DOOR

W. CALAND.

Tot heden meenen de Sanskritisten, dat de Sāmaveda, althans dat hoofdbestanddeel van dien veda, hetwelk de verzen bevat, waarop de bij het somaoffer te pas komende gezangen gebaseerd zijn, de saṃhitā dus, slechts in ééne recensie, die der Kauthuma's, tot ons gekomen is. Door de onderzoekingen van den verdienstelijken Orientalist Burnell was het wel is waar bekend, dat er meer recensies moesten zijn. Immers deze geleerde gaf in 't jaar 1878 het ārṣeyabrāhmaṇa volgens de recensie der Jaiminīya's uit. Dit ārṣeyabrāhmaṇa, dat een soort van inhoudsopgave van den Sāmaveda in engeren zin zou kunnen genoemd worden, wijkt in menig opzicht af van het ārṣeyabrāhmaṇa der Kauthuma's, eveneens door Burnell, in 1876, gepubliceerd. Die afwijkingen bestaan niet alleen in de volgorde der verzen, waarop de sāmans gebaseerd zijn, maar ook hierin, dat de Jaiminīya's hier en daar verzen minder en ook meer hebben, die in de Kauthuma-recensie niet voorkomen. Dit was mij ook bekend geworden uit den tekst, dien ik in de Maartvergadering dezer Akademie de eer had ter publicatie in de Verhandelingen aan te bieden. Daaruit was mij o. a. gebleken, dat het puruṣalied, hetwelk in de vulgata — hiermede duid ik kortheidshalve de saṃhitā der Kauthuma's aan — vijf verzen bevat, er volgens de Jaiminīya's zeven moest tellen, waarvan er één eene lezing vertoonde, afwijkend van de ons uit den Ṛgveda bekende overlevering. Eerst nadat ik het gṛhyasūtra der Jaiminīya's bewerkt had,

ontdekte ik door een toeval, dat ook de Jaiminīyasaṃhitā niet alleen werkelijk nog voorhanden is, doch ook in 't bereik der Europeesche geleerden. Het is bekend, dat Aufrecht's Catalogus Catalogorum eene lijst is van alle titels van Sanskritwerken die in openbare en bizondere boekerijen verstrooid liggen. Bij toeval viel mijn oog op een titel in het derde deel van dit werk: „Talavakāra tracts", een collectie dus van geschriften die met de Talavakāra's te maken hebben. Talavakāra nu is een andere benaming voor Jaiminīya. Op mijne vraag, gericht tot den Bibliothecaris der India Office Library, Dr. Thomas, om iets naders omtrent deze geschriften te mogen vernemen, ontving ik ten antwoord, dat dit van Burnell afkomstige handschrift drie teksten bevatte: 1. de Jaiminīyasaṃhitā, 2. eene Jaiminīya-śrautakārikā en 3. het Jaiminīyaśrautasūtra. Hier was dus in de slechts ten deele door Burnell zelven beschreven handschriftenverzameling door hem aan 't Engelsche goevernement geschonken, die tot dusverre verloren gewaande tekst voorhanden. Door de niet genoeg te roemen hulpvaardigheid van den Bibliothecaris werd het handschrift ten mijnen nutte tijdelijk in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek gedeponeerd en het is mij thans een eer en een genoegen aan uwe vergadering in zeer beknopten vorm de uitkomsten van een onderzoek dezer onbekende Sāmaveda-recensie mede te deelen. In het een of ander tijdschrift hoop ik nader hierop terug te komen en het noodige te publiceeren.

De saṃhitā der Kauthuma Sāmavedins bestaat uit drie gedeelten: het pūrvārcika, het uttarārcika en het tusschen die beide deelen in gevonden āraṇyaka. Deze drie gedeelten worden ook in de Jaiminīyasaṃhitā gevonden. Dat althans het pūrvārcika en het āraṇyaka geheel volledig en in goede orde in den Jaiminīya-tekst zijn bewaard gebleven, blijkt uit eene vergelijking met het ārṣeyabrāhmaṇa. Tusschen dezen tekst en de saṃhitā bestaat de te verwachten volledige overeenstemming. Overal waar in de volgorde het Jaiminīya ārṣeyabrāhmaṇa afwijkt van dat der Kauthuma's, is deze andere volgorde ook aan te treffen in de saṃhitā. Dat het

āraṇyaka sterk afwijken moest van de vulgata, was reeds op te maken uit de vergelijking der beide recensies van het ārṣeyabrāhmaṇa. Uit de saṃhitā blijkt thans, dat niet alleen de volgorde der verzen eene geheel andere is, maar dat ook, hoewel het aantal verzen in de beide recensies hetzelfde is, de verzen zelf ten deele aanmerkelijk verschillen. Daar ons voor de beoordeeling van het uttarārcika deze factor ontbreekt, kan men niet zeker zijn of dit gedeelte ongeschonden is bewaard gebleven. Ik durf hierover geen oordeel uitspreken. Een feit is 't, dat vele verzen, vooral die, waarop de sāmans gebaseerd zijn die bij het gavāmayana en andere meerdaagsche somaoffers gebruikt worden, in de Jaiminīyasaṃhitā niet schijnen gevonden te worden. Eene voorloopige telling levert de uitkomst, dat het pūrvārcika van de Jaiminīya's 587 verzen bevat tegenover 585 van de vulgata, dat het āraṇyaka in beide recensies 59 verzen heeft, en dat het uttarārcika der Jaiminīya's 1041 tegenover 1225 der Kauthuma-recensie bevat. Dat wij werkelijk de saṃhitā der Jaiminīya's ontdekt hebben blijkt o. a. nog uit de overeenstemming met de in het gṛhyasūtra geciteerde mantras; om slechts één punt te releveeren, het puruṣalied dat volgens den commentaar op het gṛhyasūtra 7 verzen moest bevatten, één met opmerkelijke variant, wordt inderdaad zóó in onze Jaiminīyasaṃhitā gevonden.

De taal der saṃhitā van de Jaiminīya's is vooral in twee opzichten zeer eigenaardig: om een sandhi-regel en om 't voorkomen van zekeren consonant. De sandhi-regel is deze, dat de uitgang *ān* voor vokalen, waar in de Ṛk- en Sāma (Kauthuma) saṃhitā's de dentale *n* door anunāsika wordt vervangen, de *ā* verkort wordt. Zoo heeft men bijv. tegenover *mahām̐ indraḥ*, gelijk de Ṛgveda en Kauthuma saṃhitā's bieden: *mahaṃ indraḥ*; tegenover *asmām̐ avantu*: *asmaṃ avantu* (te schrijven: *maham̐ indraḥ*, *asmam̐ avantu*). Het is bekend, dat voor de verzen in de saṃhitā's der Maitrāyaṇīya's en Kapiṣṭhala's deze zelfde sandhi-regel geldt. De tweede eigenaardigheid is het optreden van de Tamil-Malayālam *ḻ*, die

reeds door Burnell voor het ārṣeyabrāhmana (introd. p. IX) was geconstateerd, in plaats van de linguale *ḍ*. Consequent is deze schrijfwijze echter niet in de saṃhitā doorgevoerd, evenmin als trouwens de behandelde sandhi-regel.

Niet wordt in de Jaiminīyasaṃhitā aangetroffen de in de Kauthuma-recensie gevonden vocaalrekking na een svarita door 't cijfer 3 aangeduid; zoo luidt dus bijv. *īḍiṣva hi pratīryā3m* bij de Jaiminīya's gelijk bij de Ṛgvedins: *pratīvyam*.

In een paar punten schijnt het dat in de nieuw ontdekte saṃhitā invloed waar te nemen is van den zwarten Yajurveda, met name van de recensie der Taittirīya scholen. Ten eerste vindt men namelijk vormen als *duṣvapniyam* met *i*vocaal, *kṛtviyo* (= *kṛtvyo*) etc. Dan treedt, ten tweede, het woord *purūvasu*, zóó luidt de vorm in de Ṛk- en Kauthuma-teksten, consequent op in de gestalte *purovasu*, hetwelk de vorm is, waarin de Taittirīya-teksten het woord overgeleverd hebben, terwijl eindelijk, ten derde, eene zekere strophe tweemalen optreedt in eene redactie die bij de Taittirīyaka's gebruikelijk is, in afwijking van de Ṛgvedins en de Kauthuma's.

Het sterkst is, in de Jaiminīya-recensie van den Sāmaveda, het verschil van de Kauthuma-redactie in het uttarārcika. Niet alleen de indeeling en grootendeels de volgorde der verzen is eene andere, maar de hier overgeleverde strophen zijn ten deele geheel andere dan die de Kauthuma's gebruiken. De meeste dier strophen zijn in onze Ṛksaṃhitā, en in deze alleen, aanwezig, hier en daar met beachtenswaardige varianten. Enkele zijn nieuw, ten minste ik heb ze in geen gedrukten tekst kunnen vinden. Daar het aantal der tot nog toe onbekende vedische verzen niet zoo heel groot is, — alles en alles zullen 't er niet veel meer dan een achttal wezen, is de waarde van deze ontdekking in de eerste plaats van belang uit een litterair-historisch oogpunt beschouwd. Voor de geschiedenis der Vedische litteratuur is zij van groot gewicht en van nog grooter belang natuurlijk voor de kennis en juiste beoordeeling der op naam van de Jaiminīya's tot ons gekomen teksten. Immers men kan nu met zekerheid nagaan, in hoeverre het

gṛhyasūtra en het śrautasūtra, die thans gebleken zijn eveneens van deze school nog voorhanden te zijn, zich bij de saṃhitā aansluiten. Ook voor de beoordeeling der teksten van de Sāmavedins buiten de school der Jaiminīya's is deze ontdekking van gewicht, daar zij ons o. a. in staat stelt te constateeren, dat het Sāmavidhānabrāhmaṇa der Kauthuma's oorspronkelijk een tekst van de Jaiminīya's moet geweest zijn. Immers in dit brāhmaṇa worden eenige verzen door de beginwoorden aangeduid, die niet in de vulgata, doch wel in de recensie der Jaiminīya's te vinden zijn, terwijl alle overige verzen, in het Sāmavidhānabrāhmaṇa door de beginwoorden aangeduid, ook in de Jaiminīyasaṃhitā aanwezig zijn. Ik vermoed dus dat ons Sāmavidhānabrāhmaṇa een dergelijke voorgeschiedenis gehad heeft als het Prāyaścittasūtra der Atharvavedins, waarvan ik vroeger heb aangetoond, dat het oorspronkelijk tot de Paippalāda's behoorend, ook door de Śaunakins is overgenomen, zonder dat de door die overname ontstane oneffenheden werden weggewerkt. De slotsom mijner onderzoeking op dit gebied is dus, dat thans nagenoeg de geheele Sāmaveda van de school der Jaiminīya's bekend is: 1. de saṃhitā, waarover ik nu bericht heb; 2. de twee gānas of gezangboeken behoorend bij het pūrvārcika en het āraṇyaka, welke ik nog niet onder de oogen gehad heb, doch waarvan in de collectie Burnell copieën zijn; 3. het geheele brāhmaṇa, waarvan Prof. Örtel eene uitgave voorbereidt en waaruit hij ook reeds vele stukken medegedeelde; 4. de upaniṣad, door genoemden Örtel reeds uitgegeven en waarvan de bekende Kena upaniṣad een deel uitmaakt; 5. het śrautasūtra dat, naar ik hoop, binnen niet al te langen tijd het licht zal zien, en eindelijk 6. het gṛhyasūtra, dat op 't oogenblik door bemiddeling dezer Akademie bezig is gedrukt te worden.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 5en JUNI 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, MULLER, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, BLOK, J. J. M. DE GROOT, DE BEAUFORT, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. V. DE GROOT, KUYPER. UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een schrijven van de Académie Royale de Belgique waarin de punten worden opgegeven die, op voorstel van Prof. Paul Fredericq, door de Belgische Academie ter overweging zullen worden voorgelegd aan de vergadering der Association des Académies die in 1907 te Weenen zal gehouden worden.

Hierna geeft Prof. Kuyper ook uit naam van Prof. Boissevain verslag van hun officieel bezoek aan het congres te Athene.

Het congres was verdeeld in zeven sectiën: 1. Klassieke Archeologie; 2. Praehistorische en Oostersche Arch.; 3. Opgravingen, enz.; 4. Epigraphie en Numismatiek; 5. Geographie; 6. Byzantijnsche Archeologie; 7. Onderwijs in Archeologie. Van deze waren de meest bezochte de 1e, 2e en 7e sectie. In de 1e las Homolle over de belangrijke opgravingen te Delphi, Cavvadias over Phigalia, Fürtwängler over de Aegineten-groep. In de 2e Oscar Montelius over Myceensche en Etrurische cultuur, Evans en Miss Boyd over Minoische cultuur op Creta. In de 7e werd het onderwijs in de Archeologie, vooral op Gymnasia, behandeld door Gonze e. a. Algemeen was men van oordeel dat geen speciaal onderwijs gegeven moet worden, maar dat de leeraren in klassieke talen en geschiedenis een behoorlijke kennis moeten hebben verworven van de Archeologie, waartoe zij, ook reeds in vele kleinere landen van ons werelddeel, door studie, maar vooral ook door reizen, niet alleen vrijen tijd, maar ook geldelijken steun van regeeringswege erlangen.

Op dit punt is ons land ten achter. Op de Algemeene Vergaderingen, was vooral aan de orde de beste methode van katalogiseeren, het ruilen van doubletten, het maken van reproducties van kostbare stukken, enz. De Directeur van het museum te Dublin deelde een en ander mede over de vrijgevige wijze waarop men aldaar de kunstschatten voor het publiek ook buiten de naaste omgeving dienstbaar maakte. De wetenschappelijke excursies, die gemaakt werden, waren zeer belangrijk en vruchtdragend, vooral omdat de leider Prof. Dörpfeld gezorgd had, dat bijna overal de deskundige opgraver zelf aanwezig was om alles te verklaren en aan te wijzen. Zoo bezocht men op den eersten tocht de Peloponesus, Mycenae, Tirijns, Olympia, Delphi, enz., op den tweeden: Delos, Thera, Creta, Cos, Samos, Chios, Lesbos, Pergamum, Troje.

De leden van het Koninklijk Huis gaven voortdurend blijken van persoonlijke belangstelling.

Hierna verkrijgt de Heer S. Muller, het woord over „Bisschop Jan van Nassau."

De Utrechtsche elect Jan van Nassau wordt door de Nederlandsche geschiedschrijvers zeer hard beoordeeld. Die veroordeeling berust niet op goede gronden, daar men niets van hem weet. Uit de oorkonden is een juister beeld te schetsen.

De elect, neef van den Gelderschen graaf, is blijkbaar op zijn aandringen gekozen (1267) in strijd met de wenschen van den Paus, wellicht ook van Holland. Hij had te kampen met de heeren van Amstel en Woerden, en lag telkens overhoop met de stad Utrecht. Maar zijn gevaarlijkste tegenstander was de krachtige en ondernemende Graaf Floris V van Holland. Ten slotte is deze er dan ook in geslaagd, hem geheel onder zijn invloed te brengen.

Over het bestuur van den elect is het moeielijk een definitief oordeel te vellen uit de weinige daarover bekende feiten: meestal voorrechtenverleening aan opkomende steden. Van belang is echter de totale afschaffing van het bekende droit d'aubaine.

Op het laatst van zijn bestuur is onder pressie van graaf Floris het graven van den Rijn van Jutphaas naar Vreeswijk en de afdamming van den Hollandschen IJsel tot stand gebracht, ter bescherming van het achterliggende land tegen overstrooming. Jan van Nassau is ook de eigenlijke stichter van het gothische Domkoor, dat nog bestaat.

Door den Paus ingedaagd, heeft de elect Jan in het begin van 1291 afstand van zijn ambt gedaan; hij is te Deventer overleden 1309.

Spr. eindigt met eenige beschouwingen over invloed en beteekenis der opkomende monarchie, verpersoonlijkt in Floris V.

In plaats van deze voordracht zelf, zal in de Verslagen en Mededeelingen een verhandeling verschijnen over de bronnen waaruit de spreker tot zijn resultaat kwam.

Prof. J. V. de Groot meent dat de heer M. te weinig gewezen heeft op het zeer abnormale gedrag van dezen bisschop, wiens optreden en aanblijven in voortdurenden strijd was met

het kerkelijk recht, evenals het feit dat hij geen bisschopswijding had en zich meester maakte van gelden ten nadeele van de belangen der kerk in het Oosten. Deze opmerkingen, zoowel als andere van de H.H. Blok en Speyer, worden door spreker beantwoord.

De Heer Caland las over „Een onbekende recensie van de Samaveda" en gaf verslag van zijn ontdekking der tot dusver slechts bij name bekende Saṃhitā der Jaiminīya Sāmavedins. Het unieke hs. berust in de India Office library. De eerste twee gedeelten zijn in goede orde, de volledigheid van het laatste gedeelte is twijfelachtig. Het belang dezer uitgaaf ligt minder in den inhoud van den tekst dan in de litterair-historische waarde ook voor andere teksten.

Dit stuk wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Nadat de spreker een vraag van den heer Speyer beantwoord heeft, volgt de rondvraag, waarbij de Heer van de Sande Bakhuyzen klaagt over het hinderlijk straatgedruisch en vraagt of daarin verbetering mogelijk is. De voorzitter beaamt het bezwaar, dat reeds meermalen tot vruchtelooze klachten en verzoeken bij dat Stadsbestuur aanleiding gaf.

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

DE JAARSTIJLEN,

IN HET STICHT UTRECHT GEBRUIKT VÓOR HET SYNODAAL-BESLUIT VAN 1310.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

S. MULLER Fz.

Met de studie der Nederlandsche chronologie in de middeleeuwen is het tot heden niet te best gesteld. Raadpleegt men de Nederlandsche oorkonden en regestenboeken, zelfs de allernieuwste, dan blijkt het, dat de bewerkers daarvan zich hebben tevredengesteld met het aannemen van vaste formules, volgens welke zij alle dagteekeningen berekend hebben. Van den Bergh nam in zijn *Oorkondenboek van Holland en Zeeland,* althans voor Hollandsche charters, steeds den Paaschstijl aan. Sloet gebruikte in zijn *Oorkondenboek van Gelre en Zutfen* geregeld den Kerststijl, behalve voor Guliksche charters, waarin de Paaschstijl, naar gebleken was, gevolgd werd. In de *Archieven van de Duitsche Orde* is voor Hollandsche en Zeeuwsche stukken de Paaschstijl gebruikt, voor alle overige de Kerststijl. In de *Regesta Hannonensia* heerscht de Paaschstijl, behalve bij de in Holland opgemaakte kerkelijke stukken, waarvoor de Kerststijl gebruikt is.

Ook in dergelijke zaken was, naar men meende, de wil der middeleeuwsche heerschers beslissend geweest voor hunne onderdanen. Te goeder trouw geloofde men, dat b. v. overal in het geheele bisdom Utrecht na 1310 volgens het kerkelijk voorschrift de Kerststijl was gevolgd; ja, sterker nog, men

meende te mogen aannemen, dat sedert het Hollandsche gravenhuis op het laatst der 13e eeuw den Paaschstijl was gaan gebruiken, alle onderhoorigen van den graaf in zijn geheele gebied eveneens besloten hadden, zich van dezen lastigen jaarstijl te gaan bedienen. Het was zéér eenvoudig: de Hollandsche chronologen hadden een gemakkelijk leven; het mag verwondering baren, dat niet meer geleerde Nederlanders zich destijds hebben aangelokt gevoeld tot de beoefening dezer zoo weinig bezwaarlijke wetenschap!

Maar thans is dit anders geworden. Op de meest onverwachte wijze zijn de Nederlandsche chronologen wakkergeschud uit hunne rustige rust. De onderzoekingen van verschillende geleerden der laatste jaren hebben het vrij wel buiten twijfel gesteld, dat de houding der onderdanen tegenover de vorstelijke kanselarijen volstrekt geene uitzondering heeft gevormd op hunne algemeene gedragslijn in de om hunne bandeloosheid beruchte middeleeuwen; het is zelfs gebleken, dat ook in dit opzicht de katholieke kerk veel minder absoluut den toon heeft aangegeven dan vroegere beschrijvers der middeleeuwsche geschiedenis wel gemeend hebben. De oude beschouwing toch, alsof in de middeleeuwen alleen kerkelijke jaarstijlen (Kerststijl, Boodschapstijl, Paaschstijl) in gebruik zouden zijn geweest, is stellig onjuist [1]). Trouwens, twee feiten (beiden niet onbekend, beiden reeds in mijn *Programma voor een oorkondenboek van het Sticht* gesignaleerd) hadden ons op die onjuistheid reeds lang verdacht moeten maken:

1°. de zonderlinge omstandigheid, dat zelfs door kanselarijen, die een kerkelijken jaarstijl gebruikten, de 1e Januari als „Nyejaersdach" van de andere dagen onderscheiden werd, waarmede overeenstemt het feit, dat de Utrechtsche Buurkerk, wier geestelijkheid, onmiddellijk onder het oog van bisschop en prelaten, stellig den Kerststijl zal hebben geadopteerd, die

[1]) Reeds bij de uitgaaf mijner *Regesten van het archief der stad Utrecht* aarzelde ik over de juistheid dezer oude beschouwing (zie aldaar p. VI), en meende ik daarom uiterst spaarzaam te moeten zijn met het gebruik van den Paaschstijl.

ook op het Utrechtsche stadhuis in eere was, toch haren kalender naievelijk met 1 Januari begon [1])!

2°. het niet minder vaststaande feit, dat althans sedert de 16e eeuw de Jaardagstijl als „stylus communis" op den voorgrond wordt gesteld. Immers beide feiten wijzen er op, dat onder het veelvuldig gebruik van kerkelijke stijlen, het volk, de publieke opinie, onveranderd gehecht is gebleven aan het overoude jaarbegin, en dat het, niettegenstaande het afwijkend gebruik der geestelijkheid, de eeuwen door heeft volhard in zijne oude gewoonte, om het jaar te beginnen met den van ouds bekenden „Nyejaersdach", den 1 Januari.

Wij hadden dus inderdaad op de onjuistheid der oude zienswijze reeds lang verdacht moeten zijn. Maar toch, eerst de onderzoekingen van de heeren J. de Fremery, Mr. R. Fruin en Mr. S. Muller Hz. hebben bewezen, dat inderdaad de Jaardagstijl de geheele middeleeuwen door feitelijk in gebruik is geweest. In het licht van dit feit getuigt de benaming *stylus communis*, dat dit gebruik zelfs vrij algemeen moet zijn geweest [2]).

Zoo hebben wij dus een geheel anderen blik gekregen op de kanselarijtoestanden, met betrekking tot het gebruik der jaarstijlen. Wij weten thans, dat het oude jaarbegin met den 1 Januari bij de groote massa des volks steeds in gebruik is gebleven, en dat de katholieke kerk ook in dit opzicht er niet in geslaagd is, het heidensche gebruik door een christelijk te

---

[1]) Ik kan thans daarbij een tweede, niet minder sprekend voorbeeld voegen. Volgens de rekening van de abdij Oudwijk (bij Utrecht) van 1432 volgde ook de administratie van dit geestelijke gesticht den Nieuwjaarstijl: immers de lijst der uitdeelingen aan de kloosterjuffers begint met Dertiendach (6 Januari) en loopt geregeld door tot Kersavont en St. Stevensdach (24/26 December), terwijl ook bij de uitgaven voor den aankoop van visch hetzelfde verschijnsel valt waar te nemen. — Ook de stad Kampen volgde den Nieuwjaarstijl in 1326. Deze stijl wordt ook gebruikt in het Chronicon Windeshemense en het Chronicon Montis S. Agnetis. (Zie Spitzen, in het Versl. der 56e verg. v. d. Vereen. v. Overijss. regt. 1885 p. 11.)

[2]) Zie vooral het hierna p. 333 N. 1 opgemerkte, waaruit blijkt, dat zelfs de bisschoppelijke officiaal in 1294, onder een bisschop die den Paaschstijl protegeerde, den heidenschen Nieuwjaarstijl nog bleef volgen.

vervangen [1]). En toen Philips II ten slotte in het belang der rechtszekerheid besloot, de zaak uit te maken door in dezen mede tegen de kerk partij te kiezen, heeft hij dus niet den zonderlingen inval gehad, om een sinds eeuwen vergeten jaarbegin uit oude annalen op te delven en in eere te herstellen; maar hij heeft veeleer zijn gezag geworpen in de schaal, die reeds lang naar beneden overhelde, — hij heeft den jaarstijl gekozen, die bij de groote meerderheid zijner onderdanen feitelijk in gebruik was.

Nu het uitgangspunt aldus geheel verplaatst is, moet ook de houding der chronologen veranderen; zij moeten bij hunne onderzoekingen een geheel anderen weg bewandelen. Overal moeten zij voortaan onderstellen, dat de Nieuwjaarstijl bij het opmaken eener oorkonde gevolgd is, wanneer er geene aanleiding bestaat om het tegendeel aan te nemen. Dergelijke aanleiding bestaat echter geregeld, wanneer het gebleken is, dat zekere kanselarij gewoon is den Paaschstijl te gebruiken. Voor iedere kanselarij afzonderlijk behooren dus de chronologische gewoonten nagevorscht te worden. Gelukt het niet iets te vinden, dat op een afwijkend gebruik wijst, dan behoort voor deze kanselarij de Jaardagstijl aangenomen te worden.

De methode, door mij gevolgd bij het in het licht geven van mijn *Programma voor een oorkondenboek van het Sticht*, scheen thans gebrekkig. Op grond van verschillende charters uit de jaren na 1258, uitgaande van den bisschop en van verschillende andere geestelijke personen, en waarin de Paaschstijl klaarblijkelijk gebruikt werd, had ik aangenomen, dat deze stijl in het geheele bisdom algemeen geheerscht had, totdat hij in 1310 bij synodaal-besluit werd afgeschaft. En aangezien in de *Annalen van St. Marie* eenige feiten, die in het voorjaar voorgevallen zijn, een jaar te vroeg gedateerd zijn,

---

[1]) Men zou trouwens kunnen twijfelen, of de kerk zelve in dit pogen wel bijzonder ijverig is geweest; immers in 1313 werd door de synode van het bisdom Munster het jaarbegin met 1 Januari aangenomen „secundum ritum et morem sancte Romane ecclesie." (Niesert, Münst. Urkundensammlung. IV p. 5.)

had ik gemeend daaruit te mogen opmaken, dat ook deze feiten gedateerd waren volgens den Paaschstijl, wiens gebruik te Utrecht dan reeds tot het begin der 10e eeuw zou opklimmen.

Thans wil het mij toeschijnen, dat het destijds door mij bijeengebrachte materiaal wel wat gering was, om als basis te dienen voor zoo vèr reikende conclusiën. Hoe dit zij, thans, nu de meening omtrent de beteekenis der kerkelijke jaarstijlen voor het publiek, vooral voor het leekenpubliek, zoo veranderd was, scheen het in geen geval geoorloofd, zich tevreden te stellen met zoo schrale bronnen. Thans is het zaak, thans is het bepaald noodig, om de gebruiken van *iedere* kanselarij, wier oorkonden ons ter hand komen, afzonderlijk na te gaan. Men zal niet langer kunnen volstaan met het onderzoeken van de kanselarijgewoonten der vorsten alleen. En de omstandigheid, dat althans in het sticht Utrecht de gedragslijn der kerkvorsten sedert het door bisschop Guy geprovoceerde synodaalbesluit van 1310 nauwelijks onzeker kan zijn, geeft nog geheel geen recht om te besluiten tot het heerschen van denzelfden jaarstijl ook buiten de bisschoppelijke kanselarij.

De kanselarijgebruiken der verschillende corporatiën van het Sticht moeten dus stuk voor stuk onderzocht worden, zoowel vóór als na het gewichtige jaar 1310. Voor de bewerking der latere periode is dit intusschen niet zeer urgent, daar het voldoende blijkt, dat de in 1310 ingevoerde Kerststijl vrij algemeen gerecipieerd is, en de daarnaast ongetwijfeld in zwang gebleven Nieuwjaarstijl daarmede slechts een paar dagen verschilt. Het blijft zeker nuttig, nadere onderzoekingen op dit gebied te verrichten; maar het is toch noodzakelijk daarmede te wachten, totdat een voldoend aantal oorkonden of regesten zal zijn bijeengebracht.

Voor de vroegere, de lastigste periode scheen echter reeds thans eene proef met de bewerking genomen te kunnen worden. Voor eenige jaren is door Dr. G. Brom eene verzameling van niet minder dan 3000 oorkonden bijeengebracht, allen betrekking hebbende op de geschiedenis van het sticht Utrecht

vóór 1301. Voor de periode, die door het synodaal-besluit van 1310 wordt afgesloten, is dus, naar men mag aannemen, het geheele beschikbare materiaal reeds nagenoeg volledig bijeengebracht. Toen ik onlangs de door Dr. Brom gestelde regesten dezer oorkonden (die thans gedrukt zullen worden) voor een ander doel allen moest doorzien, heb ik dus van de gelegenheid gebruik gemaakt, om de gegevens voor het bepalen der door de verschillende kanselarijen gevolgde jaarstijlen, die ik in de dateeringen van Dr. Brom's regesten opmerkte, te verzamelen en aan te teekenen, ten einde een vasten maatstaf te verkrijgen voor de kennis der kanselarijgewoonten der verschillende Utrechtsche corporatiën voor de 14e eeuw. Het is mogelijk, dat bij gezetter studie van het onderling verband der regesten (waartoe o. a. de vervaardiging van den index op het gedrukte werk van Dr. Brom reeds spoedig aanleiding zal geven) nog meer gegevens aan dit materiaal zullen blijken ontleend te kunnen worden; voorloopig meen ik echter reeds de door mij verzamelde gegevens openbaar te kunnen maken, die toch over de beoordeeling der in de oorkonden vervatte aanduidingen over het gebruik van Nieuwjaarstijl en Paaschstijl allicht van eenig nut zullen kunnen zijn.

Vooraf een enkel woord over de beide andere jaarstijlen, den Kerststijl en den Boodschapstijl. Wij weten, dat de Kerststijl, reeds vroeg in gebruik in de kanselarij der Duitsche keizers, in de Egmondsche abdij werd gevolgd in 1201 [1]), doch daar reeds vóór 1255 verlaten is voor den veldwinnenden Paaschstijl [2]). Deze opmerking is zeker van belang, en de omstandigheid, dat ik geen enkel bewijs van het gebruik van den Kerststijl heb ontdekt, bewijst niet zóóveel tegen het gebruik daarvan als bij de andere jaarstijlen het geval zou

---

[1]) Programma. p. 13.

[2]) l. c. p. 13, 23 noot 1. De Egmondsche procurator Willem gebruikte echter in de 1e helft der 14e eeuw (blijkens zijne kroniek) den Paaschstijl niet meer; of hij den Kerststijl dan wel den Nieuwjaarstijl volgde, blijft echter onzeker. (Zie de kroniek, uitg. d. Pijnacker Hordijk, p. XVIII N. 3.)

zijn geweest; immers het is uiterst bezwaarlijk, om dezen stijl te onderscheiden van den Nieuwjaarstijl, — te bezwaarlijker nog in dezen vroegen tijd, waaruit ons zoo weinige oorkonden zijn overgebleven. Toch, hoewel wij weten, dat de Kerststijl de heerschende is geweest in de keizerlijke kanselarij en ook in gebruik is geweest in de Hollandsche abdij van Egmond, zie ik de noodzakelijkheid niet in, om met hem rekening te houden, zoolang ons voor zijn gebruik in het Sticht in de 13e eeuw geen enkel bewijs wordt geleverd [1]).

Eenigszins anders is het met den Boodschapstijl. Het is niet zeer waarschijnlijk, dat deze stijl in ons bisdom gebruikt is. Sedert de eerste helft der 12e eeuw is hij in Frankrijk, waar hij vroeger (nog in 1131) heerschte [2]), verlaten [3]); in Engeland daarentegen komt hij juist in de 12e eeuw op en wordt hij sedert de 13e eeuw algemeen [4]). Hetzelfde doet zich voor in het aartsbisdom Trier, waar sedert 1235 de stijl algemeen in gebruik is [5]). Het hoofdgebied van den Boodschapstijl ligt dus vrij ver van onze grenzen. Doch ook in de kanselarij der Duitsche keizers treffen wij hem in de eerste helft der 13e eeuw (vooral onder Frederik II) dikwijls aan [6]); in het aartsbisdom Keulen was zijn gebruik in het begin der 13e eeuw zelfs algemeen [7]), en in het bisdom Osnabrück was dit gebruik in dien tijd althans de regel [8]), al kwamen ook uitzonderingen voor [9]). Het althans sporadisch voorkomen van den stijl in het (dicht bij Keulen en Osnabrück gelegen) bis-

---

[1]) In 1238 volgde althans het stadsbestuur van Emmerik den Kerst- of Nieuwjaarstijl niet; immers het dateerde: „anno gratie 1237, IV feria ante Letare", en deze Woensdag viel in 1237 op het hooge feest van Maria Boodschap, zoodat het jaar 1238 moet bedoeld zijn.

[2]) Grotefend, Zeitrechnung. I p. 9.

[3]) Grotefend, l. c. I p. 141.

[4]) Grotefend, l. c. I p. 9.

[5]) Grotefend, l. c. I p. 7, 8/9.

[6]) Grotefend, l. c. I p. 9.

[7]) Programma. p. 20/21.

[8]) Mittheilungen des Historischen Vereins zu Osnabrück. XVI p. 23 vlg.

[9]) Philippi, in: Osnabrückisches Urkundenbuch. I p. XX.

dom Utrecht in de 1e helft der 13e eeuw moet dus althans mogelijk geacht worden. In dit verband trekt derhalve de plaats van den chronist Menco, abt van het klooster Bloemhof in Groningerland, waarop ik vroeger [1]) de opmerkzaamheid vestigde, onze bijzondere aandacht: immers hij gebruikt in 1268 den Boodschapstijl en vermeldt zelfs het gebruik daarvan in zijne omgeving reeds in 1218, terwijl hij over den Paaschstijl zwijgt. Maar Menco was een Groningsch geestelijke en behoorde dus onder den bisschop van Munster, terwijl wij weten, dat diens nabuur van Osnabrück den Boodschapstijl protegeerde [2]): wij behoeven dus positiever getuigenis. Maar ook dit kan ik leveren: de bekende Utrechtsche oudheidkundige Arnoldus Buchelius verzekert in zijne noten op de kroniek van Heda: „Hoc tempore (nam. onder bisschop Guy) annus a nativitate Christi numerari coeptus, *cum ante a Conceptione Domini initium caepisset*" [3]). Eene pertinente verzekering van zeer bevoegde zijde, die wel overweging verdient. Maar toch meen ik, dat men aan dit bericht geen onvoorwaardelijk geloof behoort te slaan, zoolang geene positieve bewijzen (ook Buchell noemt zijnen zegsman niet) het komen staven. Het is natuurlijk mogelijk, dat onder den invloed van het gebruik in enkele aangrenzende landen, de Boodschapstijl sporadisch hier te lande in gebruik is geweest; maar mij is daarvan toch geen enkel bewijs bekend [4]). Daarentegen heb ik meer dan *één* voorbeeld aangetroffen, dat *tegen* het gebruik van dezen stijl te Utrecht pleit. Ik wil niet insisteeren op het voorbeeld uit 964, dat ik reeds vroeger mededeelde [5]), omdat in dien vroe-

---

[1]) Programma. p. 21 noot 4.

[2]) Abt Menco kan ook den stijl zijner kloosterorde gevolgd hebben, dien van Prémontré. Wij weten, dat de Cisterciensers (en de Augustijners) den Boodschapstijl volgden (Grotefend. l. c. I p. 10); Schoengen (Archievenblad. X p. 21) beweert echter, dat de Praemonstratensers geen vasten jaarstijl voor het dateeren hunner oorkonden gehad schijnen te hebben.

[3]) Heda, Historia. p. 238.

[4]) Zie echter hierna p. 324.

[5]) Programma. p. 20.

gen tijd de chronologische mededeelingen wellicht nog wat onzeker zijn; doch de meeste voorbeelden, door mij aangetroffen als bewijzen tegen het gebruik van den Paaschstijl, sluiten ook den Boodschapstijl uit. Bepaaldelijk is dit het geval met de (hierna te noemen) oorkonden van bisschop Otto II van 1 Januari 1218 en 1227, alsmede met die van bisschop Wilbrand dd. 22 Maart 1230. Daarbij kan ik nog een nieuw bewijs voegen, dat alleen voor den Boodschapstijl geldt: de oorkonde van den Domproost Diederik, gegeven „anno incarnationis 1227 XI Kalendas Aprilis" (22 Maart), werd door bisschop Otto II bevestigd „anno incarnationis 1227 II Idus Aprilis" (12 April), hetgeen onmogelijk geweest zou zijn, indien het jaar 1227 volgens den Domproost eerst op 25 Maart (1227) beginnen moest. — Hoewel het dus mogelijk blijft, dat de Boodschapstijl te Utrecht sporadisch in gebruik geweest is, komt het mij noodeloos voor met dat gebruik rekening te houden, zoolang daarvan geen enkel bewijs aangetroffen is.

Wij hebben dus alleen te doen met den Nieuwjaarstijl en den Paaschstijl. Het groote feit, dat mijne bijzondere aandacht trok, was dit, dat ik in de talrijke oorkonden, die tot mijne beschikking stonden, geen enkel zeker spoor vond van het gebruik van den Paaschstijl voor het jaar 1224. Trouwens, bij nader inzien is dit merkwaardige feit toch niet verbazend. Want indien wij de kanselarijen van de vorsten der aangrenzende landen gadeslaan, zien wij ook daar juist omstreeks dezen tijd den Paaschstijl in gebruik komen.

In Frankrijk is deze stijl het eerst gesignaleerd onder koning Philips I (1058—1108), denkelijk ter vervanging van den Boodschapstijl [1]); te Soissons (waar men den Kerststijl gebruikte) wordt in 1135 eene paaschkaars vermeld [2]); later

[1]) Grotefend, l. c. I p. 141.

[2]) l. c. I p. 141. — In de Bibl. de l'école d. chartes. LXIV p. 216 is uit een kalender van 1515 afgedrukt het opschrift van de paaschkaars in de kerk te Sens; daarop wordt ook vermeld de „annus communis I".

wordt de „mos Gallicanus" eene algemeen bekende zaak. Uit Frankrijk drong de stijl binnen in België: sedert bisschop Jan II (1229—1238) werd hij naast den Kerststijl gebruikt in het bisdom Luik, waar hij eerlang algemeen werd tot 1333 toe [1]). En in het begin der 14e eeuw was hij ook in gebruik in Doornik en Vlaanderen [2]). Ook ten oosten van ons vaderland was de Paaschstijl in gebruik in het aartsbisdom van Keulen, waar hij in de 13e eeuw den Boodschapstijl meer en meer verdrong [3]). Ook de aan Keulen onderhoorige diocese Munster volgde tot 1313 den Paaschstijl [4]).

Aan alle zijden door den Paaschstijl omringd en ingesloten, kon het dus wel nauwelijks anders, of Utrecht moest vroeg of laat dit voorbeeld volgen. Vroeger schijnt deze stijl daar niet gebruikt te zijn. Reeds zeide ik, dat ik daarvan geen enkel voorbeeld gevonden had; ik heb echter althans één bewijs van het tegendeel. Eene oorkonde van bisschop Godfrid is gedateerd: „III Idus Aprilis anno incarnationis 1169, regnante Frederico, anno regni ejus XVIII, anno episcopatus Godefridi XIII". In het Paaschjaar 1169/70 komt de 11 April niet voor: de Paaschstijl is hier dus niet gebruikt [5]). — Wel schijnt eene andere oorkonde van denzelfden bisschop het tegendeel te bewijzen. De bedoelde oorkonde is gedateerd: „anno incarnationis 1164, indictione XIII, sub apostolatu Paschalis anno II, regnante Frederico, anno regni XIIII, imperii X, anno episcopatus X", en behoort toch zonder twijfel tot het jaar 1165. Maar het gebruik van den Paaschstijl kan niet

---

[1]) De Marneffe, Styles dans les anc. docum. Liégeois. (Vgl. ook Grotefend. I p. 143.) — Weidenbach, Calendarium. p. 95 (vlg. den gelijktijdigen chronist Hocsemius).

[2]) Getuigenis van den abt Giles li Muisis († 1353), bij Grotefend. l. c. I p. 140.

[3]) Grotefend. l. c. I p. 142 en de daar geciteerde bronnen. Vgl. ook: Programma. p. 20 vlg.

[4]) Grotefend. l. c. I p. 143.

[5]) Het Groningsche oorkondenboek neemt dit echter toch aan, en wel in verband met de genoemde regeeringsjaren van koning en bisschop; beiden pleiten echter *tegen* het gebruik van den Paaschstijl.

de reden zijn, dat het incarnatiejaar hier een cijfer te laag is aangegeven, aangezien uit de vergelijking der verschillende genoemde regeeringstijden blijkt, dat de oorkonde is uitgevaardigd tusschen 26 April en 18 Juni, waarschijnlijk zelfs tusschen 27 Mei en 18 Juni, en derhalve stellig na Paschen [1]).

Aangezien derhalve het gebruik van den Paaschstijl vóór de 13de eeuw uiterst onwaarschijnlijk moet heeten in ons land, waar hij geheel geïsoleerd zou geweest zijn, meen ik, bij het ontbreken van elk positief bewijs, tot nader order te mogen vaststellen, dat vóór het midden der 13^{e} eeuw de Paaschstijl te Utrecht niet in gebruik is geweest en dat de afwijkende dagteekeningen, door mij vroeger aan de *Annalen van St. Marie* ontleend, niet aan het gebruik van den Paaschstijl, doch aan andere oorzaken toegeschreven zullen moeten worden [2]).

---

[1]) Terwijl dit gedrukt wordt, komt mij in handen het juist verschenen nummer van het Archievenblad (XIII p. 20—22) met een belangrijk opstel van Mr. Joosting, die behalve de ook door mij hierboven genoemde oorkonde van bisschop Godfrid dd. 1169 nog drie andere aanwijst: van bisschop Andreas dd. 1139, van bisschop Herbert dd. 1141 en van bisschop Godfrid dd. 1178, waarin bewijsbaar noch de Paasch- noch de Maria Boodschapstijl gevolgd is. Mr. Joosting denkt aan het gebruik van den Kerststijl; in verband met het bovenstaande zou ik eerder gebruik van den Nieuwjaarstijl willen aannemen, al is het bewijs niet te leveren.

[2]) Professor Weiland aarzelt echter bij zijne uitgaaf der Annalen (Monum. Germ. hist. Script. XV p. 1298) niet, deze afwijkende dagteekeningen aan het gebruik van den Paaschstijl toe te schrijven. En inderdaad pleit er veel voor. Bisschop Radbod overleed 29 November 917; de Annalen vermelden dit en voeren er bij: „*eodem anno* Kal. Mart. ordinatur Baldricus episcopus." Evenzoo ad 1105: „Cometa clara visa est in inicio Februarii", welke komeet van elders bekend is als verschenen in 1106. (Zie echter ad 1099.) Het is bepaaldelijk de Paaschstijl, niet de Maria Boodschapstijl, die hier gebruikt is, want op de kroniek volgen met dezelfde hand tabellen van de paaschjaren over 1139—1231. (In de continuatio der kroniek van 1139 wordt in 1146/7 de Paaschstijl wellicht wel, maar in 1151 zeker niet gebruikt.) — Het zou zeer opmerkelijk zijn, indien in deze in 1138 geschreven kroniek de Paaschstijl gebruikt bleek te worden in een tijd, toen hij hier te lande en in de omringende streken nog nagenoeg nergens in gebruik was, — te meer nog nu dit geval zich zou voordoen in het kapittel van St. Marie, waar (zooals nader blijken zal) het gebruik van den Paaschstijl tot 1301 toe nog niet met zekerheid kon worden aangewezen.

Als resultaat van het voorgaande veroorloof ik mij thans de gewichtige conclusie te trekken, dat voorshands *alle* Stichtsche oorkonden vóór 1224 gedateerd moeten worden volgens den Nieuwjaarstijl, — en wel totdat er uit deze periode eenig positief bewijs wordt aangetroffen, dat aanleiding zou kunnen geven, om het gebruik van een anderen stijl te onderstellen.

Het eerste bewijs van het gebruik van den Paaschstijl te Utrecht dagteekent, zooals ik mededeelde, van 1224. Het is de oorkonde van bisschop Otto II van Lippe, gedagteekend: „datum apud Borostoch Dominica qua cantatur Letare Jherusalem, anno Domini 1223 mense Marcio", die uit het jaar 1224 moet dagteekenen, omdat de Zondag Laetare in 1223 viel op 2 April, terwijl die dag in 1224 (zooals volgens den datum behoort) viel op 24 Maart. — Eene tweede oorkonde van dezen bisschop wijst op hetzelfde gebruik. Het is de oorkonde, gedateerd: „anno incarnationis 1226 II Non. Februarii, pontificatus anno XI", — welke oorkonde tot het jaar 1227 moet behooren, omdat 's bisschops elfde regeeringsjaar eerst met de maand Juni 1226 begon. — Doch de kanselarijgebruiken van bisschop Otto schijnen zeer onvast geweest te zijn. Immers eene andere oorkonde van den kerkvorst, gedateerd: „anno incarnationis 1218, pontificatus anno II, Kal. Januarii", volgt den Paaschstijl niet, daar Otto II reeds in het laatst van 1216 of het begin van 1217 tot bisschop moet gewijd zijn, terwijl het jaar 1219 nog gedeeltelijk in zijn vierde bisschopsjaar valt. — Ook een ander charter van denzelfden bisschop, gedateerd: „anno incarnations 1227, indictione XIIII, anno Honorii pape XI, anno imperii Frederici VII, regni Heinrici VII, pontificatus Ottonis XI", gegeven denkelijk voor Maart, stellig althans voor 26 April, sluit den Paaschstijl uit: immers paus Honorius III overleed reeds 18 Maart 1227 [1]).

---

[1]) Hier dient nog een ander feit vermeld te worden. Wij weten, dat de pauselijke legaat, Conrad bisschop van Portua, die in ditzelfde jaar

Ook bisschop Otto's opvolger, Wilbrand van Oldenburg, was niet zeer consequent; zijne dateeringen geven althans aanleiding tot verwondering. Eene oorkonde, gedateerd: „anno Domini 1230 feria VI post Benedicti", levert het positieve bewijs, dat de bisschop den Paaschstijl niet volgde. Immers het Paaschjaar 1230 begon op 7 April 1230 en eindigde 22 Maart 1231: de dag van St. Benedictus (21 Maart) was dus de voorlaatste van het jaar en de volgende Vrijdag viel reeds in het jaar 1231. — Eene andere oorkonde wijst in dezelfde richting, hoewel dit niet zonder eene ingewikkelde redeneering is aan te toonen. Ik bedoel de oorkonde, gedagteekend: „anno incarnationis Domini 1232, indictione V, mense Februario, IIII Kal. Marcii, pontificatus nostri anno V". Uit verschillende gegevens blijkt, dat de bisschop eerst na April 1228 en voor Augustus 1228 (volgens zijne dateeringen bepaaldelijk niet voor 22 Mei 1228) de pauselijke confirmatie heeft ontvangen; zijn vijfde pontificaatsjaar liep dus van Juni of Juli 1232 tot Juni of Juli 1233. Daaruit zou dus volgen, dat het jaar 1233 bedoeld was (in strijd met de indictie, die op 1232 wijst) en dat derhalve de bisschop in Februari van dat jaar den Paaschstijl heeft gevolgd. Maar

---

(het begin van 1226) ons land bezocht, te Utrecht op 26—29 Januari den Paaschstijl of den Boodschapstijl bezigde, terwijl hij integendeel op 20 Februari te Frankfort den Kerststijl (of den Nieuwjaarstijl) gebruikte. Wij merken daarbij op, dat althans de eerste dezer oorkonden gepasseerd werd „in palacio episcopi", en dat het voor de hand schijnt te liggen aan te nemen, dat de legaat, die binnen het tijdsverloop van ééne maand bij het uitvaardigen van verschillende oorkonden ten behoeve van denzelfden persoon over dezelfde zaak, zich zóó wisselvallig toonde in het gebruik der jaarstijlen, zich hierin geschikt zal hebben naar de gewoonten van zijne tijdelijke gastheeren, wier kanselarijpersoneel hij wellicht bij het opstellen zijner oorkonden kan hebben gebruikt. Evenwel, het feit schijnt niet in aanmerking te moeten komen: bij het nagaan der oorkonden van den legaat toch is het gebleken, dat hij zich nagenoeg geregeld bediend heeft van den Boodschapstijl, die destijds te Rome in zwang geweest schijnt te zijn, terwijl de oorkonde van Frankfort ten dezen juist de *eenige* bekende uitzondering vormt. (Mededeeling van mijnen ambtgenoot Dr. J. Cuvelier te Brussel.)

deze redenecring wordt wederlegd door een ander charter van den bisschop, gedateerd „anno Domini 1233 Nonis Maii, indictione VI, pontificatus nostri anno VI", dat in zijne dateeringswijze geheel met het zooeven genoemde overeenstemt, evenwel op den zevenden Mei, zoodat de mogelijkheid, dat *hier* de Paaschstijl gebruikt werd, uitgesloten is [1]). Ten slotte meen ik derhalve te mogen aannemen, dat bisschop Wilbrand den Paaschstijl *niet* volgde.

Eerst met zijn opvolger Otto van Holland komen wij op vasten bodem. Ik heb over de door hem gevolgde gewoonten twee gegevens, en deze wijzen beiden op het gebruik van den Paaschstijl. De eerste oorkonde, waarop ik het oog heb, is die, gedateerd: „anno Domini 1245 mense Januario". Immers zij wordt uitgevaardigd door Otto III *als bisschop*. Nog 22 December 1244 had paus Innocentius IV den aartsbisschop van Keulen gelast, den elect van Utrecht te vermanen om zich te laten wijden; en zelfs al nemen wij aan, dat onze oorkonde niet vóor 31 Januari verleden is, dan nog schijnt de tijd, die sedert 22 December verloopen was, te kort om daarin te plaatsen de reis van den pauselijken bode van Rome naar Keulen, daarna de reis van den aartsbisschop of van zijnen gemachtigde naar Utrecht, verder het vermurwen van het gemoed van den elect, die reeds elf jaren aan alle pogingen om hem tot de wijding te doen besluiten, hardnekkigen weerstand geboden had, en ten slotte de wijding zelf, die wel met zekeren vooraf geregelden praal zal hebben plaats gevonden. Wie zal aannemen, dat dit alles geschieden kon in vijf weken? — Doch al neemt men dit aan, het zal den tegenstander van den Paaschstijl niet baten of althans slechts een kortstondig uitstel verschaffen: immers een paar jaren later vaardigde de bisschop eene andere oorkonde uit, die hij aldus dateerde: „anno Domini 1248 feria II in die Cathedre Petri", terwijl alleen in het jaar 1249 het feest van Petri Cathedra

---

[1]) Vroeger heb ik uit deze gegevens eene eenigszins andere conclusie getrokken in mijn Programma v. h. Oorkb. p. 16 noot 2.

op Maandag viel. Sedert het opmaken van dit charter is het derhalve een feit, dat de Paaschstijl door bisschop Otto gebruikt is. Trouwens deze vasthoudendheid verwondert ons juist van bisschop Otto niet bijzonder. Wij weten immers, dat ook zijne beide neven en tijdgenooten, koning Willem en Floris de Voogd (als hij, telgen van het Hollandsche gravenhuis) aanhangers van den Paaschstijl waren, die zij door hunne nauwe betrekkingen met de Henegouwsche Avesnes kunnen hebben leeren kennen [1]).

Over den elect Goswin van Randerode, die niet veel meer dan een jaar geregeerd heeft, vond ik geene gegevens; trouwens de vorst had het te volhandig met de handhaving van zijn gezag tegenover zijnen concurrent, om eene revolutie te brengen in de administratie van het sticht. Maar die concurrent, bisschop Hendrik van Vianden, die na hem toch onaangevochten en met gezag lange jaren aan het hoofd van het sticht stond, levert ons pijnlijke verrassingen. Aanvankelijk schijnt hij den Paaschstijl te volgen: immers hij vaardigde als elect twee oorkonden uit, die hij dateerde: „anno Domini 1250 ipso die Agnetis", en: „anno Domini 1250 feria III post Letare Jherusalem", terwijl hij toch eerst in Augustus van het jaar 1250 zijn ambt aanvaard heeft [2]). Ook „anno Domini 1257 in die Ponciani" kan bisschop Hendrik nauwelijks iets anders bedoeld hebben dan: 1258 in die Ponciani; want juist op dien dag bezegelde de Domdeken het door den bisschop uitgevaardigde stuk, dat dus stellig volgens den Paaschstijl is gedateerd geweest. — Maar bisschop Hendrik was ten dezen niet consequent; immers nog eene andere oorkonde dateerde hij: „anno Domini 1267 in crastino Annunciationis" (hetgeen volgens den Paaschstijl zou zijn: 1268), terwijl hij toch reeds 15 Mei 1267 zijn testament maakte en spoedig daarna, vóór 1268, overleed. — De kerkvorst schijnt

---

[1]) Zie over Floris den Voogd: Fremery, in: Bijdragen voor vaderl. geschied. 3e R. IX p. 135 en 136.

[2]) Pijnacker Hordijk, De elect Gozewijn, in: Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis. 3e R. dl. X p. 201.

dus inderdaad zich zelven niet gelijk te blijven. Slechts ééne kans is er om zijne reputatie te redden: het is mogelijk, dat hij alleen bij uitzondering den Boodschapstijl gevolgd hebben kan. Wel is het uiterst onwaarschijnlijk, dat deze te Utrecht tot nog toe onbekende stijl aldaar zou zijn ingevoerd op een tijdstip, toen deze in het naburige Keulen reeds alle krediet had verloren; maar juist bij bisschop Hendrik is toch het bij uitzondering volgen van dezen stijl niet geheel onmogelijk: immers hij was afkomstig uit Vianden, uit de buurt van Trier, waar de Boodschapstijl algemeen in eere was.

's Bisschops opvolger Jan van Nassau levert echter de grootste moeielijkheden, en bij dezen prelaat is voor zijne inconsequentiën geheel geen excuus te vinden. Reeds de oorkonde, gedateerd: „anno Domini 1271 in die beate Agathe Virginis", schijnt volgens den Paaschstijl gedateerd; want aan het hier door den elect beloofde werd door graaf Reynalt van Gelre (van wien het niet bekend is, dat hij ooit den Paaschstijl gebruikt heeft) uitvoering gegeven in de oorkonde van „anno Domini 1272 in Kal. Aprilis." De elect had zich verbonden, dat dit zou geschieden *voor Paschen a. s.*; aan die verbintenis is dus alleen voldaan, als men aanneemt, dat zij is aangegaan op 5 Februari 1272 en vervallen zou op 24 April 1272. — Stelliger nog spreekt eene oorkonde, gedateerd: „feria IV ante Dominicam qua cantatur Letare Jherusalem anno Domini 1277"; deze oorkonde, gelijkluidend met het renversaal van graaf Floris van Holland, gedateerd op dezelfde wijze, met bijvoeging „mense Martio apud Hagam" [1]), is stellig volgens den Paaschstijl gedateerd; want in de oorkonde van graaf Floris komt als getuige voor „Wilhelmus de Egmonde miles", die blijkens eene oorkonde van den graaf dd. „1277 in die S. Matthei Apostoli et Evangeliste" [2]) destijds nog geen ridder was. — Ook in eene oorkonde, gedateerd: „in onses Heren jaren 1280, in den avont der feesten sente Pouels in den

---

[1]) V. d. Bergh. II N°. 326, 356.
[2]) V. d. Bergh. II N°. 314.

winter" (24 Januari 1280), waarbij de bisschop de goederen van Amstel en Woerden aan den Hollandschen graaf verpandt, wordt stellig de Paaschstijl gevolgd; immers in April en Mei 1280 werd nog het door Amstel bezette slot Vreeland belegerd [1]), en het daarna gevolgde beleg van het door Woerden verdedigde slot Montfoort duurde zéér lang, volgens Beka [2]) zelfs bijna een jaar, zoodat het absoluut onmogelijk is, dat de genoemde oorkonde, waarin het beleg van beide sloten vermeld wordt, in Januari 1280 kan zijn opgesteld. Trouwens eene oorkonde van den volgenden dag, gedateerd: „anno Domini 1280 in Conversione beati Pauli" wijst in dezelfde richting; want zij bevat voorrechten, door den elect Jan van Nassau op verzoek van Nicolaas van Cats aan Schoonhoven verleend, terwijl deze heer eerst in Mei 1280 door afkoop van de lijftocht van de weduwe zijns voorgangers in het bezit van Schoonhoven kwam [3]). — Daartegenover staan echter oorkonden, die *tegen* het gebruik van den Paaschstijl door Jan van Nassau spreken. Het stelligste getuigenis levert eene oorkonde van „anno Domini 1278 VIII Idus Aprilis", dus 6 April. Aangezien het Paaschjaar 1278 liep van 17 April 1278 tot 2 April 1279, was deze datum in dat jaar niet te vinden, en *moet* de bisschop dus naar een anderen stijl gerekend hebben. Maar ook in 1289 schijnt de bisschop zich niet van den Paaschstijl bediend te hebben: immers hij erkende „anno Domini 1289 in Cena Domini" de vredesvoorwaarden der Friezen ontvangen te hebben, die van „anno Domini 1288 Sabbato ante Dominicam qua cantatur Letare Jherusalem" gedateerd waren en op grond waarvan de vrede door zijne bemiddeling getroffen werd „anno Domini 1289 in festo Philippi et Jacobi Apostolorum" [4]). De drie dagteekeningen zijn zonder twijfel: 19 Maart, 7 April en 1 Mei 1289, en alleen de Westfriezen kunnen

---

[1]) Van Spaen, Hist. d. heeren v. Amstel. p. 47.
[2]) Beka. p. 98.
[3]) V. d. Bergh, Oorkondenboek. II N°. 392.
[4]) V. d. Bergh, Oorkondenboek. II p. 286, 296.

dus den Paasch- of Boodschapstijl gebruikt hebben. — Over de kanselarijgebruiken van dezen kerkvorst is dus met geene mogelijkheid zekerheid te verkrijgen.

De volgende bisschop, Jan van Sierck, volgde echter, in tegenstelling met zijn ambtsvoorganger, stellig den Paaschstijl weder. Reeds dadelijk bij zijn optreden blijkt dit het geval geweest te zijn: immers terwijl hij 10 Januari 1291 door den paus tot bisschop benoemd wordt en nog 13 Maart daaraanvolgende door den paus zelf met den titel van elect aangesproken wordt [1]), kan hij onmogelijk reeds Vrijdag na Agnetis (d. i. 26 Januari) van dit jaar *als bisschop* disciplinaire verordeningen uitgevaardigd en in Februari d. a. v. marktrecht aan Zwolle verleend hebben. Ook zijne beide oorkonden dd. „feria IV post festum b. Agathe 1291" betreffende den zoen van Jan van Renesse en Dirk van Brederode moeten om dezelfde reden volgens den Paaschstijl gedateerd zijn. De bisschop was ten dezen consequent: ook de oorkonde, gedateerd: „anno Domini 1294 in crastino Dominice Esto mihi", moet wegens den loop van het geschil van het kapittel van St. Pieter over de Burensche tienden [2]) tot het jaar 1295 behooren. Slechts éene enkele maal geeft de bisschop reden tot twijfel: hij dateerde eene andere oorkonde: „anno Domini 1292 feria IV post Ramos palmarum", welke dag in 1293 viel op 25 Maart, toen het hooge feest van Maria Boodschap gevierd werd. Maar het bezwaar is niet afdoend, daar gewoonlijk de kerkelijke feestviering wordt uitgesteld, wanneer het feest van Maria Boodschap in de Paaschweek valt.

Met nog meer stelligheid kunnen wij van bisschop Willem van Mechelen verklaren, dat hij den Paaschstijl heeft gebruikt. Reeds dadelijk deed hij dit bij zijne benoeming: immers deze had plaats op 4 Februari 1296, terwijl hij 27 Februari daarna te Rome gewijd werd, en wij kennen van hem niet minder dan vijf charters, door hem *als bisschop* uitgevaardigd „anno

---

[1]) Brom, Bull. Traject. I N°. 388/9.

[2]) Zie de oorkonden over dit geschil, gedrukt in de Regesten van het kapittel van St. Pieter.

Domini 1296" met de dagteekeningen: „feria IV post Epiphaniam", „Vrydach voor Onser Vrouwen dach te Lichtmisse", „in crastino Agathe" en „feria III (en) feria IV ante festum b. Petri ad Cathedram" (dus allen vóór 27 Februari 1296). Ook in 1299 hield de bisschop nog aan dit gebruik vast, want „in crastino b. Marcelli Pape et Martiris (Januari 17) 1299" stemde hij toe in de verpanding van leengoederen van Henric van Uchten aan het kapittel van St. Pieter, terwijl Henric deze pandgoederen „1299 ipso die Michaelis Archangeli" (September 29) aan het kapittel had verkocht.

Over bisschop Guy van Avesnes eindelijk bevat het mij toegankelijke materiaal geene gegevens. Dat deze Henegouwsche kerkvorst den Paaschstijl zal gevolgd hebben, is echter uiterst waarschijnlijk, daar ook zijne Hollandsche bloedverwanten dit deden en hij den Paaschstijl te Utrecht vond.

Als conclusie van al het voorgaande meen ik dus te mogen vaststellen, dat de Paaschstijl, die zich voor het eerst in 1224 onder bisschop Otto van Lippe in de bisschoppelijke kanselarij vertoonde, daar onder dezen prelaat niet tot onbetwiste heerschappij kwam en onder zijnen opvolger Wilbrand van Oldenburg het terrein zelfs weder geheel geruimd schijnt te hebben. Onder Otto van Holland, waarschijnlijk door invloed van buiten, in zwang gekomen, hebben dergelijke invloeden, naar het schijnt, zijne heerschappij onder bisschop Hendrik van Vianden weder beperkt of wellicht zelfs geheel gefnuikt. Ook bisschop Jan van Nassau aarzelde blijkbaar tusschen den Nieuwjaarstijl en den Paaschstijl en neigde beurtelings tot beiden. Maar Jan van Sierck toonde zich voor den Paaschstijl gunstig; Willem van Mechelen volgde zijn voorbeeld, en ook Guy van Avesnes zal zich daarbij aangesloten hebben. Derhalve geene plotselinge, besliste en definitieve invoering; maar eene insluiping, een terrein winnen met vallen en opstaan, totdat in de laatste vijf-en-twintig jaar der periode het pleit eindelijk beslist schijnt ten voordeele van den Paaschstijl.

Met deze geschiedenis van den stijl in de kanselarij der bisschoppen is in overeenstemming de houding van de andere

Stichtsche autoriteiten tegenover de nieuwelinge: eerst aarzelend en met zeker wantrouwen geven zij haar achtereenvolgens en allengs toegang tot hunne kanselarijen.

Het eerst werd het voorbeeld, door de bisschoppelijke kanselarij met betrekking tot den Paaschstijl gegeven, gevolgd door het kapittel van Oudmunster. En wel in 1248. Immers de door den proost van het kapittel Diederik van Wickerode uitgevaardigde oorkonde van: „anno Domini 1247 feria IV post Scolastice" (in de maand Februari) is blijkbaar van het jaar 1248, daar de vorige proost H. (d. i. Henric van Gelre) nog vermeld wordt in eene oorkonde van „1247 Dominica ante festum Michaelis" (September 22) [1]). Ook in 1282 blijkt het kapittel den Paaschstijl gevolgd te hebben; want de oorkonde van „anno Domini 1281 feria III post Letare" zou in 1281 juist gevallen zijn op het hooge feest van Maria Boodschap. Maar een volgende proost van het kapittel, Diederik van Altena, bleek toch nog geheel op het einde van ons tijdperk onzeker in zijne keus; want terwijl hij op 31 Maart 1301 eene oorkonde over de overdracht van land aan zijn kapittel geeft, die gedateerd is „anno Domini 1300 ultima die mensis Martii" en die geacht moet worden volgens het gebruik naar den Paaschstijl gedateerd te zijn, zien wij hem op denzelfden dag eene oorkonde uitvaardigen, gedateerd: „die ultima mensis Marcii, feria VI Parasceves, anno Domini 1301," waarbij de Paaschstijl niet gebruikt is, daar de Goede Vrijdag inderdaad in 1301 op 31 Maart viel, zoodat dan ook naar deze oorkonde verwezen wordt in eene andere oorkonde van 1301 Juni 28. Het gebruik van het kapittel bond dus zijnen proost niet absoluut. Geen wonder dan ook, dat wij den gemachtigde van een kanunnik van het kapittel, als hij op 27 Maart 1293 aan het kapittel quittantie zal afgeven, dezen dag zien aanduiden als: „anno Domini 1293 feria VI post Annunciacionem b. Marie Virginis". Aan de zaak kan

---

[1]) De nieuwe proost wordt reeds vermeld „1247 in die b. Willebrordi" (November 7).

geen twijfel zijn; want in eene akte, door den officiaal in dezelfde zaak en blijkbaar op denzelfden dag gepasseerd, wordt deze dag aangeduid als „feria VI 27 die mensis Martii", en juist in 1293 viel dezen datum op Vrijdag. Zoo mag het ons dan ook niet verwonderen, dat een kanunnik van het kapittel zelf nog in 1299 denkelijk den Paaschstijl niet gevolgd heeft: wij zien hem namelijk eene oorkonde dateeren: „anno Domini 1299, Sabbato post Valentini Martiris", terwijl St. Valentijnsdag in 1300 niet bij name gevierd werd, omdat hij viel op den Zondag Exurge. Dit geval heeft eenig bijzonder belang, omdat de bewuste kanunnik, Matthaeus Eremberti, notaris was voor het geestelijk gerecht [1]) en dus aan kanselarijgebruiken eenig gewicht moet gehecht hebben.

Van het kapittel van St. Pieter weten wij reeds [2]), dat het in 1259 den Paaschstijl volgde, daar de dateering „1258 in vigilia Annunciacionis Dominice" volkomen onaannemelijk is, aangezien de avond van Maria Boodschap in dat jaar op Paschen viel. Ik kan er thans bijvoegen, dat het kapittel in 1277 nog aan dit gebruik getrouw gebleven schijnt te zijn; daar het op denzelfden dag twee oorkonden dateerde: „anno Domini 1276 mense Martio, feria V post Judica me", en: „anno Domini 1276 mense Martio, feria V ante Ramos palmarum", terwijl het in 1276 zich dergelijke weifeling tusschen twee wijzen van dateeren allicht zou hebben bespaard, aangezien de bedoelde Maartsche Donderdag in dat jaar viel op den dag na het hooge feest van Maria Boodschap.

Enkele jaren na het kapittel van St. Pieter, in 1264, zien wij een kanunnik van St. Jan volgen in het voetspoor van St. Pieter; de man dateerde toch: „anno Domini 1263 feria VI post Annunciacionem b. Marie", terwijl in het jaar 1263 de Annunciatie viel op Palmdag en dus wegviel. En al zou dit niet als volkomen zeker gelden, stellig bewandelde het

---

[1]) Zie de door hem opgemaakte akte van 18 December 1298, gedrukt: Bijdr. en meded. v. h. Hist. Gen. IX p. 44.

[2]) Zie Programma voor het oorkondenboek. p. 15.

kapittel in 1287 den bedoelden weg; immers het dateerde: „feria II post Dominicam Letare anno Domini 1286" en de aangeduide Maandag viel in het jaar 1286 op Maria Boodschap zelf. Maar toch schijnt het kapittel niet bij den Paaschstijl volhard te hebben: zijn proost dateerde „anno Domini 1290 feria V ante festum Annunciacionis b. Marie Virginis"; Annunciatie viel in het jaar 1291 op den Zondag *Oculi* en werd dus denkelijk niet gevierd. Eene zekerder aanduiding van den terugkeer van het kapittel van den nieuwen weg levert eene oorkonde van een kanunnik van het kapittel, gedateerd: „anno Domini 1293 feria VI post Annunciacionem b. Marie Virginis"; volgens haren inhoud toch behoort deze oorkonde bij eene andere van denzelfden dag, gedateerd: „anno Domini 1293 feria VI post Ramos palmarum, 27 die mensis Marcii", die zonder twijfel in het jaar 1293 moet geplaatst worden, omdat de 27e Maart in dat jaar juist op den aangeduiden Vrijdag viel.

In hetzelfde jaar als het kapittel van St. Jan zien wij ook de prelaten en provisioren der Utrechtsche kerk den Paaschstijl volgen: immers „anno Domini 1263 in crastino Valentini Martyris" doen zij uitspraak in een geschil tusschen Domproost en Domkapittel, aan welke uitspraak de Domproost gevolg geeft „anno Domini 1264 in vigilia b. Mathie Apostoli", d. i. acht dagen later; het schijnt niet aannemelijk, dat hij hiermede een vol jaar en acht dagen zal hebben gewacht.

Niettegenstaande al deze voorbeelden, die tot het aannemen van den in de mode komenden Paaschstijl hadden moeten leiden, wachtte het toongevende Domkapittel tot 1274, eer het dezen stap deed. Niet het ontbreken van bewijsstukken is oorzaak, dat eerst zóó laat van dit besluit blijkt; wij bezitten positieve bewijzen, dat het kapittel in vroegere jaren stellig den gewonen jaarstijl, den Nieuwjaarstijl, volgde. „Anno incarnacionis 1227 XI Kal. Aprilis" deed de Domproost uitspraak in de geschillen tusschen den proost van St. Jan en zijn kapittel; deze uitspraak werd door den bisschop bevestigd „anno incarnacionis 1227 II Idus Aprilis"; aangezien

onderwijl op 11 April Paschen ingevallen was, zou de bevestiging van den bisschop ongeveer een jaar ouder geweest zijn dan de uitspraak van den Domproost, indien deze laatste den Paaschstijl had gevolgd. Trouwens wij hadden dit ook niet verwacht, aangezien, naar wij weten, de bisschop zelf eerst bijna twintig jaren later tot den nieuwen stijl bekeerd werd. Maar ook deze bekeering schijnt geen invloed gehad te hebben op zijn Domkapittel: immers als bisschop Hendrik „anno Domini 1257 in die Ponciani" het kapittel van St. Pieter heeft beleend met den tiend op Attevelde, wordt deze akte door den Domdeken bezegeld „anno Domini 1258 in die Ponciani". Het is natuurlijk niet aan te nemen, dat met deze bezegeling juist een jaar zal gewacht zijn. — Zooeven vermeldde ik reeds, dat ook de Domproost „anno Domini 1264 in vigilia b. Mathie Apostoli" den Paaschstijl nog niet volgde. Maar tien jaren later, in 1274, is het kapittel toch bekeerd: immers wij vinden eene oorkonde, gedateerd „in die Purificationis b. Marie Virginis anno Domini 1273", waarbij het kapittel zijne goederen in Borcht in erfpacht geeft aan Beatrix van Kats, terwijl deze „in die Purificationis b. Marie Virginis anno 1274" erkent de bedoelde goederen in erfpacht ontvangen te hebben. Zoo bleef het gebruik; want „anno Domini 1286 in vigilia Mathie" vidimeerde de Domproost eene oorkonde van koning Rudolf dd. „1286 XII Kal. Septembris, indictione XIIII." En nog „feria VI ante festum Kathedre Petri, anno Domini 1293", en den volgenden dag „Sabbato ante festum b. Petri ad Cathedram" schijnt zoowel het kapittel als een zijner kanunniken den Paaschstijl gebruikt te hebben: immers in het jaar 1293 was het feest van Petri Cathedra gevallen op den Zondag Reminiscere en dus niet bij name gevierd.

Enkele jaren na het Domkapittel zien wij ook den abt van Oostbroek zonder twijfel den nieuwen Paaschstijl volgen: „anno Domini 1276 feria VI ante Dominicam Invocavit" voert hij eene gerechtelijke akte uit, hem door den paus opgedragen bij bul van 10 October 1276 („VI Idus Octobris, pontificatus anno I").

Een paar jaren later (1279) treffen wij eindelijk ook eenen leek aan, die van den Paaschstijl gebruik maakt. Reeds één ouder voorbeeld had ik ontmoet: Amelis Wtenweerde had „feria IV infra octavam Epiphanie Domini anno Domini 1247" aan het kapittel van Oudmunster quittantie gegeven wegens de betaling van den koopprijs der hoeve Guldenhove; en dat hij daarmede den 7 Januari 1248 bedoeld had, blijkt uit de omstandigheid, dat de proost het kapittel met die hoeve beleende: „anno Domini 1247 feria IV proxima post Scolastice Virginis", welken datum wij boven (p. 328) met zekerheid meenden te moeten opvatten als 11 Februari 1248. Intusschen, deze dateering staat in zóó vroegen tijd geheel op zichzelf en wij mogen aannemen, dat Amelis Wtenweerde hier eenvoudig de gebruiken van het kapittel van Oudmunster heeft gevolgd. Doch „anno Domini 1279 in crastino Circumcisionis Domini" zien wij na zoo lange tusschenpoos een tweeden edelman, Hubert van Beusichem, waarschijnlijk den Paaschstijl volgen: immers hij neemt op dien dag de Beusichemsche goederen van het kapittel van St. Jan in pacht, en eerst „anno Domini 1280, Dominica ante festum b. Marie Magdalene" keurt de elect deze verpachting goed. — Dan volgen echter meer voorbeelden. Hendrik van Eelde schenkt tienden aan het klooster te Assen „anno Domini 1286 Sabbato post Circumcisionem Domini, in octava Martyrum innocentum": eerst in 1287 vielen beide data samen. Was derhalve de Paaschstijl toen reeds doorgedrongen tot het afgelegen Drenthe, geen wonder, dat ook heer Gijsbrecht van Amstel hem blijkt te volgen, toen hij den borgtocht voor heer Dirk van Brederode dagteekende: „in ons Heren jare 1291 des Donresdages na sinte Aghtendaghe", welke datum stellig valt op 7 Februari 1292, aangezien alle met deze oorkonde in verband staande stukken over den zoen van heer Jan van Renesse en de zijnen met graaf Floris van Holland [1]) tot het jaar 1292 gebracht moeten worden. Dat het gebruik van den Paaschstijl destijds onder partikulieren echter

---

[1]) Gedrukt bij v. d. Bergh, Oorkb. II p. 366 vlg.

niet algemeen was, kan ons natuurlijk niet verwonderen; en zoo treffen wij dus zonder eenige verbazing het bewijs aan, dat een Twentsch edelman Hendrik van Metelen, die eene oorkonde dateerde „anno Domini 1296 in die Tiburcii et Valeriani Martirum", stellig den Paaschstijl niet volgde, omdat de bedoelde heiligendag (14 April) in het volgende jaar 1297 juist op Paschen viel.

In het jaar 1286 gaat ook een aanzienlijk prelaat, de wijbisschop, over tot het gebruik van den Paaschstijl. Want als wijbisschop Hendrik een aflaatbrief voor het Utrechtsche klooster van St. Catharyne dagteekent: „anno Domini 1285 in die Annunciacionis b. Virginis", kan hij onmogelijk het jaar 1285 bedoelen, want het feest van Maria Boodschap viel in dat jaar samen met Paschen.

Zonderling is onder dit alles de houding van een anderen hoogen bisschoppelijken ambtenaar, den officiaal. In 1287 zien wij hem den Paaschstijl volgen; want de oorkonde van „anno Domini 1286 in vigilia Mathie", die wij boven (p. 331) bespraken en tot het jaar 1287 brachten, ging ook van hem uit, daar de Domproosdij en het officialaat destijds in denzelfden persoon vereenigd waren. Maar deze combinatie van ambten heeft wellicht op het gebruik van den officiaal geïnfluenceerd; immers enkele jaren later, in 1293, zien wij in de bisschoppelijke consistorie een anderen regel volgen: de officiaal dateerde eene oorkonde „anno Domini 1293 feria VI post Ramos palmarum, 27 die mensis Martii", en alleen in 1293 viel de Vrijdag na Palmdag op 27 Maart. Nogmaals zien wij hetzelfde geschieden in 1295, in eene oorkonde van den officiaal, gedateerd „anno Domini 1295 feria III ante Annunciacionem b. Virginis", welke oorkonde noodzakelijk tot het jaar 1295 moet gebracht worden, daar Annunciatie in 1296 samenviel met Paschen. En zelfs in 1299 schijnt de officiaal nog niet van het oude gebruik teruggekomen te zijn [1]);

---

[1]) Dit oude gebruik was bepaaldelijk de Nieuwjaarstijl, *niet* de Kerststijl: immers eene oorkonde van „1294 feria V post festum beatorum

immers hij dateerde eene akte: „anno Domini 1299 in vigilia b. Valentini Martyris", terwijl St. Valentijn in 1300 viel op den Zondag *Exurge*. Op dit tijdstip blijkt hij zelfs den officiaal van den Domproost medegesleept te hebben; want deze vaardigde met hem de bedoelde akte uit. De gebruiken van het officialaat, afwijkende van die van de meeste andere toongevende geestelijken te Utrecht, verdienen bijzonder de aandacht, omdat de kanselarijgewoonten van den officiaal wellicht van invloed geweest kunnen zijn op het gebruik der Utrechtsche notarissen, die zóóvele oorkonden redigeerden. Inderdaad vinden wij eene notarieele akte, gedateerd: „anno Nativitatis Domini 1292 VIII Kal. Aprilis, indictione V", die wegens de indictie blijkbaar tot het jaar 1292 gebracht worden moet. Aangezien echter bij de dateering gevoegd wordt: „indictione V, secundum quam anni Domini in Romana curia renovantur", is het wèl zoo waarschijnlijk, dat de kanselarijgebruiken der pauselijke curie ten dezen hun invloed hebben doen gelden dan dat het voorbeeld van den Utrechtschen officiaal zijne onderhoorigen zal hebben medegesleept. Bovendien was de bedoelde notaris kanunnik van St. Bartholomeus te Luik en behoorde hij dus wellicht tot de Luiksche diocese; als bewijs van Utrechtsche gewoonten bewijst het stuk dus weinig.

De stichting, die daarna volgde in de rij der bekeerlingen tot den Paaschstijl, was de Utrechtsche St. Paulus-abdij: immers zij dateerde eene oorkonde „anno Domini 1286 in vigilia Annunciacionis b. Virginis Marie", en de avond van Maria Boodschap was in 1286 samengevallen met den Zondag Letare. Reeds vroeger [1]) deelde ik mede, dat ook in 1294 de abt den Paaschstijl moet gevolgd hebben, daar hij „1293 feria VI post Cineres" (Februari of Maart) een bode uitzond om te voldoen aan eene opdracht, hem „1293 Sabbato post Do-

---

Petri et Pauli Apostolorum" (Juli 1) werd door den officiaal gevidimeerd: „1294 in vigilia Circumcisionis Domini" (December 31). Volgens den Kerststijl zou deze datum echter reeds in 1293 gevallen zijn, d. i. een half jaar ouder geweest zijn dan de gevidimeerde oorkonde.

[1]) Programma van het oorkondenboek. p. 15.

minicam qua cantatur Jubilate" (d. i. 25 April) door den bisschop gegeven. Ook nog in 1306 volhardde de abdij in dit gebruik; want de abt vidimeerde eene oorkonde van bisschop Guy, gedateerd „1305 des Sonnendaghes na sente Martijnsdaghe in den winter" (d. i. 14 November), in „1305 des Dinghedaghes na Dertienden dach", dus op 11 Januari 1306 [1]).

Ten slotte zien wij ook de stad Utrecht tot het gebruik van den Paaschstijl overgaan. Zij had dit reeds gedaan in 1259, toen zij eene oorkonde gedateerd had: „des jaris van Goddis geburthe 1258, op den Sundach dat man singit Letare Jerusalem." Zeker was toen het jaar 1259 bedoeld; want juist één dag te voren was in dat jaar door de stad Keulen de akte van het verdrag uitgevaardigd, dat thans door Utrecht bevestigd werd. Maar ik hecht aan deze zaak geen gewicht; omdat de taal der oorkonde overtuigend bewijst, dat zij te Keulen door een Keulschen schrijver is geredigeerd. — Zeer op het laatst vóor de uitvaardiging van het synodaal-besluit van 1310 is de stad echter ten slotte bekeerd: zij vaardigde eene oorkonde uit, gedateerd: „anno 1304 dess Woensdages na Grote Vastelavont" [2]), welke oorkonde tot het jaar 1305 moet behooren, omdat zij betrekking heeft op den moord van Jacob van Lichtenberch c. s., die eerst plaats had op 30 Maart 1304 [3]). Doch deze oorkonde valt buiten onzen termijn. Hetzelfde geldt van eene oorkonde van het Utrechtsche Minderbroedersklooster dd. „1304 des Dinghedaghes na sente

---

[1]) Stads-archief Utrecht.

[2]) Regesten der stad Utrecht. N°. 88.

[3]) De doodslag had plaats na de gevangenneming van bisschop Guy op Duiveland (Stoke, Rijmkroniek. II p. 243), dus na 20 Maart 1304. De eerste zoen over den doodslag werd gemaakt op 27 April 1304 (Regesten der stad Utrecht. N°. 90): de doodslag werd dus gepleegd tusschen 20 Maart en 27 April 1304. Twee der drie vermoorden (Jac. van Lichtenberch en Ger. Vrencken) overleden volgens de necrologia van Oudmunster en St. Servaas (Matthaeus, Fundationes. p. 83. — Arch. aartsb. Utrecht. XXVII p. 120) op III Kal. Aprilis en pridie Kal. Aprilis: deze data zijn dus 30 en 31 Maart 1304. (Mededeeling van Mr. C. Pijnacker Hordijk.)

Valentijnsdach", waarbij gevidimeerd wordt eene oorkonde van graaf Guy van Zeeland dd. „1304 des Manendaghes na den Sonendaghe as men singhet Jubilate" [1]). *Jubilate* valt in 1304 op 19 April, zoodat het vidimus van 1305 moet zijn.

Volledigheidshalve merk ik nog op, dat ook de stad Muiden (destijds eene stad van het Sticht) tot den Paaschstijl overging, toen zij eene oorkonde dateerde: „anno Domini 1296 feria III post Dominicam Oculi"; deze oorkonde, waarbij de stad verklaart aan het Sticht getrouw te blijven, heeft blijkbaar betrekking op den onrustigen tijd na den moord van Floris V van Holland op 27 Juni 1296 en moet dus tot het jaar 1297 worden gebracht. Het mag echter waarschijnlijk heeten, dat de stad zich ditmaal geschikt heeft naar de kanselarijgebruiken van den bisschop, te wiens behoeve zij deze akte uitvaardigde.

In het bovenstaande heb ik vrij wat meer bewijzen bijeengebracht dan ik vroeger tot mijne beschikking had, toen ik in mijn *Programma voor het oorkondenboek van het sticht Utrecht* concludeerde tot de vestiging van den Paaschstijl te Utrecht voor 1310. Toch durf ik thans niet, zooals vroeger, deze conclusie zonder voorbehoud aannemen. Immers het zal den aandachtigen lezer niet ontgaan zijn, dat er geen enkel bewijs is voor het volgen van den Paaschstijl door één der kapittelen, dat van St. Marie, — dat er over het volgen van dien stijl door de stad Utrecht almede vóor de 14e eeuw geen enkel zeker bewijs bestaat,. — en dat het (in dit opzicht bijzonder belangrijke) bisschoppelijke officialaat zich na eene korte aarzeling zelfs beslist van den Paaschstijl schijnt te hebben afgewend. Nog meer: ik kan het getal dezer bewijzen tegen het algemeene gebruik van den Paaschstijl nog eenigszins vermeerderen. Het Duitsche Huis te Utrecht volgde in 1247 den Paaschstijl niet; want het dateerde eene aanteekening: „anno Verbi incarnati 1247 Kal. Martii, indictione V", en deze

---

[1]) Stads-archief Utrecht.

vijfde indictie wijst op het jaar 1247. Intusschen, veel indruk maakt dit feit niet, daar het bekend is, dat de Duitsche Orde steeds den Kerststijl volgde [1]). Maar des te sterker spreekt een ander feit: niettegenstaande vier der vijf kapittelen, naar wij gezien hebben, den Paaschstijl hadden aangenomen, dateeren zij toch, als zij eenmaal te zamen optreden, eene oorkonde: „anno Domini 1292, die II mensis Aprilis", terwijl het Paaschjaar 1292/3 geen tweeden April bezat.

Het resultaat is dus, dat de vermeerdering van het beschikbaar geworden materiaal, wel verre van den toestand klaarder te maken, integendeel de onzekerheid vergroot heeft.

De aartsbisschop van Keulen verklaarde in 1310, toen hij voor zijn gebied (in navolging van de Roomsche curie) het volgen van den Kerststijl voorschreef, dat zulks geschiedde, „ut errores et difficultates, qui propter diversitatem inceptionis anni Nativitatis Ejusdem multociens evenerunt, de cetero evitentur" [2]). De bisschop van Utrecht liet zich, toen hij nog in hetzelfde jaar dit besluit overnam, niet uit over de motieven, die hem hiertoe geleid hadden. Maar wij weten thans, dat zéer waarschijnlijk, behalve volgzaamheid tegenover zijnen metropolitaan, ook het besef van de onhoudbaarheid der toestanden, die op dit gebied binnen zijne diocese heerschten, hem genoopt zal hebben het te Keulen gegeven voorbeeld te volgen. Immers het is ons zonneklaar gebleken, dat in de diocese omstreeks het jaar 1300 minstens twee, waarschijnlijk zelfs vier jaarstijlen te gelijk in gebruik waren: de verwarring moet grenzenloos zijn geweest.

Als conclusie meen ik dus, dat men behoort uit te gaan van twee premissen. 1°. De Nieuwjaarstijl is de geheele middeleeuwen door bij het volk in gebruik gebleven, zoodat de drie kerkelijke jaarstijlen slechts als uitzonderingen op dezen regel beschouwd moeten worden. 2°. Het synodaal-besluit van 1310 had, naar het schijnt, beslissenden invloed op de

---

[1]) Schoengen, in: Archievenblad. X p. 23 noot 1.

[2]) Weidenbach, Calendarium. I p. 95.

verandering in het gebruik van den jaarstijl bij de meeste belangrijke corporaties van het bisdom. Doch de geleidelijke wijziging in de chronologische gewoonten der bisschoppelijke kanselarij na 1224 blijkt daarentegen geenszins voldoende geweest te zijn, om de invloedrijke corporatiën van het bisdom tot het gebruik van den Paaschstijl te bekeeren.

Uitgaande van deze beide premissen, meen ik dus het volgende te mogen vaststellen:

1°. Voor *alle* Stichtsche oorkonden vóór 1224 behoort men het gebruik van den Nieuwjaarstijl aan te nemen.

2°. Dan verandert de toestand en behooren regels gesteld te worden. De oorkonden der bisschoppen schijnen als volgt behandeld te moeten worden:

die van bisschop Otto van Lippe zijn te dateeren volgens den Nieuwjaarstijl met uitzondering van de stukken, waar het gebruik van den Paaschstijl duidelijk blijkt,

die van bisschop Wilbrand van Oldenburg volgens den Nieuwjaarstijl,

die van bisschop Otto van Holland volgens den Paaschstijl,

(die van den elect Goswin van Randerode zijn onzeker,)

die van bisschop Hendrik van Vianden volgens den Paaschstijl, tenzij het gebruik van den Nieuwjaarstijl blijkt (of *allen* volgens den Boodschapstijl),

die van den elect Jan van Nassau volgens den Nieuwjaarstijl, tenzij het gebruik van den Paaschstijl blijkt,

die van bisschop Jan van Sierck volgens den Paaschstijl,

die van bisschop Willem van Mechelen volgens den Paaschstijl,

die van bisschop Guy van Avesnes (waarschijnlijk) volgens den Paaschstijl.

3°. Voor de verschillende corporatiën van het bisdom behoort men aan te nemen, dat de Paaschstijl in hare kanselarij is ingevoerd, zoodra het gebruik daarvan aldaar te bewijzen is, — en dat mitsdien dit gebruik zich zal hebben gehandhaafd, totdat na 1310 de Kerststijl is opgetreden. (Het gebruik van den ouden Nieuwjaarstijl, dat in deze kanselarijen eenmaal verlaten was, schijnt daar ook verder niet aannemelijk

tot aan de definitieve wederinvoering daarvan in het laatst der 16e eeuw.)

Mitsdien is het gebruik van den Paaschstijl aan te nemen:
bij het kapittel van Oudmunster sedert 1248,
bij het kapittel van St. Pieter sedert 1258,
bij het kapittel van St. Jan sedert 1263,
bij de provisoren der Utrechtsche kerk sedert 1263,
bij het Domkapittel sedert 1274,
bij de abdij Oostbroek sedert 1277,
bij de Utrechtsche wijbisschoppen sedert 1285 [1]),
bij de St. Paulus-abdij sedert 1287.

Ik meen dus, dat het gebruik van den Paaschstijl in deze kanselarijen sedert de aangegeven jaren behoort *ondersteld* te worden. Maar daarbij zal steeds streng toegezien moeten worden: immers het gebruik van den Nieuwjaarstijl blijft ook daar altijd mogelijk. Onze onderzoekingen hebben ons toch geleerd, hoe buitengewoon onzeker de 13e eeuwsche kanselarijtoestanden waren; zelfs in de kanselarijen der bisschoppen, die gewoonlijk gelden als modellen en als baanbrekers voor de andere, blijken bij het optreden van nieuwe vorsten telkens ingrijpende wijzigingen te hebben plaats gehad. Het is waar, dat in de andere genoemde kanselarijen de wisseling der hoofden (zoo zij daar plaats had) allicht niet *zóó* groote aanleiding tot omwentelingen in de administratie zal hebben gegeven, als de aankomst van een (meestal uit het buitenland afkomstigen) nieuwen bisschop. Maar daartegenover staat het feit, dat wij kunnen bewijzen, dat zelfs de bisschoppen zelven, wier aankomst wij aannamen dat soms eene revolutie veroorzaakte in de kanselarij, zich niet altijd gelijk zijn gebleven: getuige vooral het voorbeeld van den eersten bisschop, die zich met den Paaschstijl inliet, Otto II van Lippe. En gelukkig zouden wij nog zijn, indien wij mochten aannemen, dat deze verschillen in de kanselarijgebruiken samenhingen met ver-

---

[1]) Het is intusschen waarschijnlijk, dat voor deze telkens wisselende titularissen geen vaste regel is aan te nemen.

schillende perioden in het bestuur der bisschoppen, zoodat bij hen gedacht zou kunnen worden aan bewuste veranderingen hunner gewoonten. Maar ook dit is beslist onmogelijk; bisschop Otto volgde den Paaschstijl in 1224 en 1227, den Nieuwjaarstijl in 1218 en 1227. Er blijft ons dus geene keus: wij moeten gelooven aan groote willekeur in de 13e eeuwsche kanselarijen, zelfs in die der bisschoppen, en wij behooren er steeds op verdacht te zijn, dat wij telkens gevaar loopen op onverantwoordelijke inconsequenties te stuiten.

4°. In de kanselarijen der overige autoriteiten van het Sticht en in de oorkonden der partikulieren moeten wij aannemen, dat vóór 1310 de Nieuwjaarstijl gevolgd is. Bepaaldelijk is dit het geval met de oorkonden van het bisschoppelijke officialaat, van de vijf kapittelen, van het kapittel van St. Marie, van het Duitsche huis en van de stad Utrecht.

Maar ook hier moet natuurlijk steeds goed worden opgelet. Uit alles bekomen wij toch den indruk, dat in de Stichtsche kanselarijen van dien tijd nog onbehoorlijk verwarde toestanden heerschten, en dat zelfs de bisschoppelijke kanselarij, die het voorbeeld had behooren te geven, niet onbelangrijk ten achteren was bij die van het graafschap Holland, waar zonder twijfel invloeden uit België, wellicht uit Frankrijk, orde brachten. Belangrijke zaken, zooals de hier besprokene, schijnen destijds daar nog overgelaten te zijn aan de willekeur van schrijvers; niet alleen het optreden van nieuwe bisschoppen, die soms uit den vreemde een nieuw kanselarijpersoneel medebrachten, kan alzoo aanleiding hebben gegeven tot gewichtige veranderingen; zelfs het aannemen van een nieuwen buitenlandschen kanselier of klerk kan op de heerschende gebruiken in dit opzicht beslissenden invloed hebben geoefend. Bij zóo ergerlijke wispelturigheid van aanzienlijke corporatiën, die georganiseerde kanselarijen moeten hebben gehad, spreekt het wel van zelf, dat partikulieren, zelfs al waren zij van aanzienlijken stand, in die tijden dikwijls geheel stelselloos en zonder eenigen vasten regel te werk zullen zijn gegaan, naarmate zij toevallig den een of anderen

schrijver gebruikten of zelfs naarmate de ingeving van het oogenblik dit medebracht.

Ten slotte wil ik herhalen, dat het thans door mij uit de studie van Dr. Brom's materiaal verkregen resultaat slechts voorloopig is, en dat nadere studie en druk gebruik van dat (eerlang uit te geven) rijke materiaal denkelijk op den duur nog veel meer licht zal kunnen geven.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den SEPTEMBER 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN HERWERDEN, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, VERDAM, MULLER, FOCKEMA ANDREAE, HOUTSMA, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn de volgende stukken:

Een schrijven van den Directeur van het Muntenkabinet te Napels, Prof. Ettore Gabrici, meldende dat het Kabinet wordt gereorganiseerd en vrijgevig opengesteld voor deskundigen.

De prospectus van een nieuw Italiaansch tijdschrift: Miscellanea di Erudizione ten dienste der beoefening van Italiaansche letterkunde en geschiedenis.

Een verzoek van het medelid Prof. Conrat om in de werken der afdeeling te publiceeren zijn handschrift over „die Entstehung des West-Gothischen Gaius". De Commissie van

redactie heeft reeds gunstig geadviseerd, zoodat aan dit verzoek zal voldaan worden.

Mededeeling van den Heer I. C. G. Jonker, dat hij opgehouden heeft ambtenaar te zijn in 's lands dienst in Oost-Indië, zoodat hij ook niet langer als correspondent der Kon. Akademie zal optreden.

Bericht van het overlijden onzer medeleden Dr. H. C. Rogge te Haarlem en Dr. J. L. A. Brandes te Weltevreden.

De voorzitter herdenkt beide leden. Is Prof. Rogge na een lang en welbesteed leven, waarin hij zich erkende verdiensten heeft verworven op het gebied van Kerk- en Vaderlandsche historie, heengegaan, zoo is Dr. Brandes weggerukt op betrekkelijk jeugdigen leeftijd, toen hij zich gereed maakte naar het Vaderland terug te keeren, om daar verder werkzaam te zijn op het gebied van Indische Oudheidkunde, waar hij zich als geniaal meester bewoog, nadat hij in het begin van zijn loopbaan op het gebied der taalvergelijking reeds arbeid van blijvende waarde had geleverd.

Hierna krijgt Prof. Holwerda het woord voor zijn bijdrage over „de Studie der Nederlandsche Oudheden en de collectie *Kam*."

Na een korte inleiding hoe de beoefening der oudheidkunde in ons land begonnen is door de bemoeiingen van Koning Willem I en Prof. C. J. C. Reuvens die hem ter zijde stond, sprak hij over het gevaar dat onze vaderlandsche oudheden liepen door gebrek aan belangstelling van particulieren, totdat de Heer Kam te Nijmegen voor acht jaren begon te verzamelen en een museum stichtte, waarheen alle voorwerpen van beteekenis uit die streek allengs hun weg vinden en waar zij op uitnemende wijze gerangschikt en beschreven worden. Als voorbeeld van belangrijke vondst, beschrijft de Spr. een bronzen beeldje van Keizer Augustus, een reproductie van het welbekende standbeeld in de vorige eeuw opgegraven in de villa Livia. Daar de echtheid van dit beeldje betwijfeld is, onderzocht spreker deze kwestie uitvoerig (specimina van het beeldje zijn aanwezig) en ging de

bewijzen na die volgens hem de echtheid buiten twijfel stellen.

Nadat de Spreker zijn belangrijk stuk heeft afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen, en enkele vragen van de HH. Karsten en Bakhuyzen beantwoord heeft, wordt na de rondvraag de vergadering gesloten.

DE STUDIE DER NEDERLANDSCHE OUDHEDEN EN DE VERZAMELING KAM. EEN BEELDTENIS VAN KEIZER AUGUSTUS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. E. J. HOLWERDA.

De stichting van het Rijksmuseum van Oudheden in 1818 is een merkwaardige regeeringsdaad van een in menig opzicht buitengewoon vorst, onzen eersten koning Willem I.

De schoone spreuk dat een klein volk groot moet zijn door kunst en wetenschap, was buiten twijfel ook zijn leuze. Hij had het plan een museum te stichten, dat wedijveren kon met de grootste in het buitenland. Hij had het inzicht, dat een archaeologisch museum een wetenschappelijke instelling zijn moet, niet een verzameling van fraaie zaken door kunstlievende vorsten of grooten voor hun en anderer genoegen bijeen gebracht; onder de vorsten was hij zeker wel een der allereerste, die dit begreep. Het Berlijnsche Museum is eerst drie jaar later gesticht.

In den jeugdigen Harderwijkschen Hoogleeraar C. I. C. Reuvens, die in 1817 op 25-jarigen leeftijd naar Leiden beroepen werd, vond de koning geheel den man, dien hij voor zijn doel noodig had. Griekenland, Italië, Noord-Afrika werden door de afgezanten van den koning en zijn professor geheel in het belang der oudheidstudie bereisd, in een tijd, toen elders aan zoo iets nog weinig gedacht werd, nog vóór in 1829 het archaeologisch Instituut te Rome gesticht werd. Verbazende schatten werden verworven uit Aegypte, waar toen nog geen directeur-generaal op den uitvoer van oud-

heden toezag. Ook wat in Nederland gevonden werd, werd met zorg bijéén gebracht. Reuvens, gesteund door den koning, deed op verschillende plaatsen van ons land opgravingen. Hij was in dit opzicht een voorganger ook voor het buitenland. Plannen voor een grooter museumbouw werden ontworpen, in 1826; zij liggen nog in het archief van het museum. Als het zoo doorgegaan was, zou de groote instelling voor wetenschap en kunst, zooals de koning zich die dacht, betrekkelijk spoedig tot stand zijn gekomen.

Reuvens echter stierf in 1835 op 43-jarigen leeftijd. De Belgische opstand en zijn financieele gevolgen maakten de volvoering van dergelijke plannen zeer moeilijk. Zeer veel is er sedert dien tijd nog voor het Museum verzameld geworden, ijverig is er gewerkt. Te vergeefs echter hebben na den dood van Reuvens de Curatoren beproefd het onderwijs in de archaeologie aan de Leidsche Hoogeschool te doen voortduren. Verlammend werkte het vooral, dat over het geheel de Nederlandsche wetenschap voor het belang van deze studie zeer weinig oog had. Hoezeer daardoor de positie van de aan het museum verbonden wetenschappelijke ambtenaren bemoeilijkt werd, behoeft geen betoog. Zoo is het te begrijpen, dat de beweging, waartoe deze merkwaardige vorst den stoot gaf, eenigermate in het zand verliep.

En toch, hoeveel heeft zijn doorzicht en geestkracht niet reeds bereikt. Het Rijksmuseum van Oudheden kan tot een instelling van studie en onderzoek gemaakt worden, zooals ons land er maar zeer enkele heeft, een instelling waarmee het in den vreedzame wedstrijd der volken een eerste plaats kan innemen. Wij hebben niet te verwachten dat binnen onze poorten zoovele schatten zullen worden binnengedragen als bijv. in het Britsch Museum. Doch deze betrekkelijke armoede heeft ook weer een goede zijde. Zulke overgroote musea worden als van zelf pakhuizen. Wij kunnen, wat wij hebben, behoorlijk in historische orde opstellen. Catalogussen kunnen wij vervaardigen, geschikt voor den bezoeker, die zich werkelijk onderrichten wil. Onze beknoptheid is ook daarin een

voordeel, dat wij vlak bij de voorwerpen een studiezaal kunnen inrichten, waar men de boek- en plaatwerken bij de hand vindt, die ter bestudeering dier voorwerpen onmisbaar zijn. Een betere instelling om zich algemeen in dezen studietak te oriënteeren is bezwaarlijk denkbaar. Doch behoeft men daarbij niet te blijven staan. Een hoogst belangrijke inrichting van zelfstandig wetenschappelijk onderzoek is ons museum steeds geweest en kan het in hooger mate worden. Het gaat niet boven onze krachten verschillende seriën zóó aan te vullen, dat allerlei bepaalde onderzoekingen op uitstekende wijze in ons museum zullen kunnen gedaan worden. De Aegyptische afdeeling is wereldberoemd, die voor Grieksche, Etruscische, Oud-Italische kunst neemt eene zeer belangrijke plaats in, als de praehistorica en romeinsche oudheden geordend zullen zijn, zal die tot de eerste verzamelingen van die soort behooren. Dan ligt ook nog éénе andere hoogst belangrijke zaak geheel binnen onze macht. Wij kunnen nevens het museum van origineelen eene groote verzameling van gipsafgietsels inrichten. Wij bezitten daarvan reeds eene belangrijke hoeveelheid. Ook hebben wij het werk onzer voortgangers daarin voort te zetten, dat groote wetenschappelijke publicatiën het materiaal dat wij bezitten onder het bereik der geleerde wereld brengen. Kunst en wetenschap, onze eigen geestesontwikkeling zullen van deze instelling een zeer groot voordeel kunnen trekken. Wij zullen onzen goeden naam daarmee bevestigen in het buitenland. Vreemdelingen die ons museum veel bezochten, zullen ongetwijfeld in grooter getale bij ons hun werkplaats komen zoeken.

Ook Nederlanders? Zeer zeker. De mannen van kunst en kunstambacht koesteren groote belangstelling voor onze instelling. Ook in den kring van hen die een geleerde opvoeding genoten, is deze belangstelling toenemend. Bovenal is het van gewicht dat uit de studentenwereld geregeld enkele degelijke werkers voortkomen. Waarschijnlijk echter zal het getal der Nederlanders wel altijd vrij groot zijn, die liever als scheepjes zonder roer in het buitenland rondzwalken dan

zich in een nationale instelling, indien die buiten den kom der eigen gemeente, buiten den kring van hun torenspits ligt, vooraf daartoe eenigszins voor te bereiden.

Ik sprak echter nog niet van het lastigste werk dat ons te doen staat. Hoogst belangrijk is de werkzaamheid door Reuvens, Leemans, Jansen, Pleyte, Dirks, Habets e. a. in het belang der Nederlandsche oudheden verricht. Aan de vier eerstgenoemden zijn wij het vooral verschuldigd dat onze verzameling Nederlandsche oudheden zulk een buitengewone waarde heeft. Maar de studie der praehistorica laat over de geheele wereld nog ontzaglijk veel te wenschen over. Hoe zal men dien ontzettenden chaos van voorwerpen tot documenten maken, waaruit onze oudste geschiedenis kan gekend worden? Zeer zeker is het eene groote dwaling te meenen, dat men de klassieke archaeologie ooit werkelijk los zal kunnen maken van die van midden- en noord-Europa en omgekeerd. Toch hebben wij behoefte aan een geleerde, die archaeoloog, germanist, historicus te gelijk, de oudste bladzijden van onze geschiedenis op grond van hetgeen archaeologie, taalstudie, sagengeschiedenis, letterkundige overlevering leeren, schrijven zal. Ik heb alle hoop, dat wij zulk een man verkrijgen zullen. Voor 's hands echter moet de klassieke archaeoloog de stof eens onderhanden nemen, als waren het vondsten uit Troje of Kreta, streng ze determineerend naar wat de voorwerpen zelf van zich verhalen, of zich omtrent hen met volle zekerheid door vindplaats en andere aanwijzingen laat vaststellen. De archaeologie doet daarmee een groote dienst aan de geschiedvorsching. Aan het werk is ook veel meer vast dan men oppervlakkig denken zou. Want eigenlijk moeten hier de grondslagen voor een nieuwe tak van wetenschap gelegd worden. Tegelijk moet het rijkstoezicht op de vondsten oordeelkundig verbeterd worden; ook dat houdt ons voortdurend bezig. Wij willen hopen er invloed op te kunnen uitoefenen, dat waar men opgraaft, dat op verstandige wijze geschiede.

Werkelijk kan de staat veel doen, maar geen staatshulp kan den steun van particulieren ooit ontbeerlijk maken. Helaas,

particulieren, die iets voor wetenschappelijk onderzoek over hebben, zijn er in ons land zeer weinig. Een groot voorrecht is het voor de studie der Nederlandsche oudheden, dat deze een begunstiger heeft gevonden, dien iedere tak van wetenschap ons mag benijden. Wat er van Nijmegen en omstreken in vroegere tijden over de grenzen gegaan is, valt niet te zeggen. Wat zal men tegen zulk een uitvoer doen met politie en beambten? De heer Kam, een Rotterdamsch koopman in ruste, die zich voor een jaar of acht in Nijmegen vestigde, heeft zich een nieuwe levenstaak geschapen in de studie der oudheden. Voortdurend op de plaats aanwezig ontgaat zeker niet veel zijn blik. Bijna onophoudelijk worden hem allerlei opgedolven voorwerpen te koop aangeboden. Van alles noteert hij zoo goed mogelijk de vindplaats. Ook zijn er belangrijke terreinen door hem zelf uitgegraven. Zoo heeft hij zich een museum gevormd, dat onophoudelijk en onophoudelijk aangroeit. Dit museum heeft hij bij contract aan den Staat ten geschenke gegeven, te aanvaarden na zijn dood. Wil men berekenen wat die gift finantieel te beteekenen heeft, dan stelle men zich maar eens voor dat zulk een collectie onder den hamer gebracht wordt en Amerikanen, Engelschen en Duitschers daarbij tegen elkander gingen opbieden. En dat zij dat doen zouden, is bijna wiskunstig zeker. Doch zijn geld is zeker niet het meeste en het beste, wat de Heer Kam aan zijn vaderland schenkt; hij schenkt zijn persoon, zijn onophoudelijke bezigheid, zijn flair, zijn in onafgebroken liefhebberij-studie verworven kennis. Moge de tijd nog verre zijn waarop de Staat der Nederlanden dat geschenk zal hebben te aanvaarden.

Onze Duitsche vakgenooten die allen de verzameling Kam uit Dr. Mestwerdt's beschrijving in de Bonner Jahrbücher kennen (en wat is er sedert noch bijgekomen) noemen ons gelukkig om zulk een aanwinst. Ik wil trachten u in het kort eenig denkbeeld van de beteekenis van dit geschenk te geven. Tegelijk verkrijgt gij daarmede een voorstelling van hetgeen er, vooral in sommige streken van ons land, uit den bodem wordt opgedolven.

Op de verzameling van praehistorische d. w. z. niet Romeinsche voorwerpen legt de Heer Kam zich niet bijzonder toe, toch bezit zijne collectie o. a. een merkwaardige antennen dolk uit de zoogenaamde Hallstadt-periode. Wat de Romeinsche verzameling betreft, om te beginnen met de gesneden steenen, hun aantal bedraagt ongeveer honderd, waarvan er een enkele nog om de ring zit; daar zijn mooie exemplaren onder. Niet onbelangrijk is ook de verzameling munten, waaronder ook de oudste Romeinsche zilvermunt van kort na 268 v. C. voorkomt in twee exemplaren. Jammer dat daarvan niet te constateeren is, waar zij vandaan komen. Zij werden waarschijnlijk aan de deur gekocht. Het glaswerk is vertegenwoordigd door mooie specimina van fijn romeinsch fabrikaat. Ik vermeld slechts uiterst fijne flesschen en fleschjes, een geslepen kom, een flesch in den vorm van een duiventros enz. enz. Het glas is vaak fijn gekleurd. Van groot belang is het brons. Men treft er onder aan schotels en kannen, medische werktuigen, vooral ook tal van soorten van fibulae.

Geheel buitengewoon echter is deze verzameling, wat betreft het romeinsche aardewerk. Behalve de ruim 250 lampjes waaronder enkele met zeer merkwaardige voorstellingen en eenige terra cotta beeldjes, bezit de collectie ver over de 2200 stuks romeinsch vaatwerk. Voor het overgroot gedeelte zijn ze zoo gaaf, als of zij zoo direct uit de fabriek waren gekomen. Om zoo te zeggen alle soorten van hetgeen in de Romeinsche provinciën gebruikt werd, zijn hier vertegenwoordigd. Te samen met de verbazende massa die het Leidsch museum herbergt, maken zij ons land tot de plaats bij uitnemendheid waar de Romeinsche keramiek bestudeerd kan worden, een tak van archaeologisch onderzoek nu juist in zijn opkomst. Gelukkig dat ook jonge Nederlanders, een paar mijner tegenwoordige leerlingen, er zich voor interesseeren. Behalve talrijk specimina van terra sigillata, vindt men hier eene verzameling van terra nigra zooals bijna nergens wordt aangetroffen Er zijn nog allerlei andere soorten. Nu eens worden wij getroffen door een keurige met stucco-

ornament versierde vaas, donkergrijs op lichtgrijs, dan weder door een aardige gezichtsurn of wel door een vaasje met knepen in de oppervlakte, welke zoo dunwandig is, als of die knepen met de hand in papier waren aangebracht. Merkwaardig bovenal zijn twee stukken door den heer Kam voor enkele weken voor veel geld verworven, twee groene vazen, de grootste een beker waarop gladiatoren zijn voorgesteld. Zij zijn geglazeerd, een soort dat uiterst zelden voorkomt; zoo zelfs dat men vroeger twijfelde of de Romeinsche keramiek het glazuur wel kende. Voorgesteld zijn scènes uit de arena. Een gevecht komt voor tusschen retiarius en secutor. Ook uitrustings-scènes: een gewapend gladiator reikt, zoo het schijnt, aan een ongewapenden het net (rete) toe. Duidelijk is ook een idool te onderscheiden. Ook voor onze kennis van de bewapening der gladiatoren is dit stuk zeker van belang. Inscripties komen er op voor, gemakkelijk en minder gemakkelijk leesbare; het zijn waarschijnlijk namen van gladiatoren. Niet ten onrechte meent de heer Kam dat men zijn museum naar dit stuk wel dat van de gladiatoren-beker zou kunnen noemen.

Een eerste vraag is natuurlijk bij alle vondsten: wat is hun tijd, wat is hun herkomst, en eerst eene juiste beantwoording daarvan geeft hun waarde voor het historisch onderzoek. Van een niet gering gedeelte van hetgeen in Nijmegen en omstreken gevonden werd, laat zich dat met volkomen zekerheid zeggen: het is uit de periode van Augustus. Veel van het prachtige glaswerk, fleschjes voor blanketsel en dergl., zijn voorwerpen van Romeinsche luxe uit Augustus tijd, die die verwende Romeinsche heeren en dames niet missen konden. Een keurige glazen flesch vindt, naar de heer Kam mij mededeelt, haar dubbelgangster in een die het Museum van Mainz onlangs uit Pompeji verwierf. Onder de groote massa aardewerk vindt men heel wat uit de fabrieken van Arezzo, direct dus uit Italië geimporteerd. Van een soort kruiken met eigenaardig geprofileerden rand, dat ook in Pompeji voorkomt, telt de heer Kam er in zijn verzameling vijf. Zoo was en bleef de communicatie met de wereldstad tamelijk levendig. Ik wil echter een paar vond-

sten wat uitvoeriger bespreken, die ons dien samenhang al bijzonder duidelijk en levendig voor oogen brengen; vergun mij daartoe eene kleine kunsthistorische uitweiding.

Ongeveer het jaar 100 voor Christus vertoont zich in de geschiedenis der Grieksche kunst een zeer merkbare wending. De scheppingskracht van den Griekschen geest hield om zoo te zeggen geheel op. De kunst van den Hellenistischen tijd was in menig opzicht nog zelfstandig, of als ze het niet was, dan trachtte zij althans het te zijn. De jongere Pergameensche kunst is de laatste poging van den Griekschen kunstgeest om iets groots te zijn. Zij is als een zonsondergang, overweldigend prachtig, maar zonder innerlijk verwarmenden gloed. Daarna was het in zekeren zin gedaan en bij de kunstenaar ontstond de neiging op al dat Hellenistische streven en werken uit de hoogte neder te zien. Tot de echte bron wilde men opgaan d. w. z. tot de echt Helleensche kunst vóór Alexander en men stelde haar aanvang tamelijk vroeg; de werken bijv. der voorgangers van Phidias en Polykleitos deden bij deze kunstenaars veel opgeld. Men had kunstgevoel genoeg om te beseffen, dat er kracht in die primitieven stak.

Het was eene richting, die geheel uit den geest van den tijd voortkwam en wij ontmoeten haar dan ook op meerdere plaatsen, zoo in Griekenland zelf. Een harer eerste en voornaamste vertegenwoordiger echter was een man uit Zuid-Italië, Pasiteles, die in 90 v. C. door de lex Julia Romeinsch burger werd. Hij was een zeer conscientieus werker en vooral ook een geleerd kunstenaar, hij schreef niet minder dan vijf deelen over de beroemde kunstwerken der geheele wereld. Hij was dus ongeveer een professor-kunstenaar, een geschikt hoofd voor een kunstakademie. Overbeck Schrift-quellen N°. 2262 vlg. Nu, hij had dan ook leerlingen tot in het derde geslacht; zijn leerling toch was Stephanos, en die had weder een leerling Menelaos.

Uit haar aard was deze kunst eclectisch, een kunst zooals de philosophie van Cicero. Hare groote kunstwerken waren veelal niet veel meer dan kopiën. Zeer zeker werd er in vroe-

gere perioden ook gecopieërd. Copieëren echter werd nu meer een beginsel. Doch deze bekwame geoefende kunstenaars waren vooral ook mannen van het kunstambacht. Zoo was ook Pasiteles een beroemd ciseleur. Dit eclectisch klassicisme nu is gedurende minstens een eeuw de heerschende richting gebleven. Het was dit in hooge mate ook in de dagen van keizer Augustus.

Als men echter de werken „ex toto orbe" bestudeert, dan ontwikkelt zich toch ook licht een bepaalde voorkeur. Zoo was in Augustus tijd vooral een nieuw-Attische kunst en vogue en ontzettend talrijk is het aantal kunstwerken, dat die richting vertegenwoordigt. Meerdere namen worden ons genoemd en vooral treedt ook hier het kunstambacht op den voorgrond; ik noem slechts de amphora van Sosibios, de krater van Salpion, de rhyton van Pontios.

Doch Attisch, ja wat is dat niet al? Het schoone rijke gewaad, zooals wij dat aan de reliefs der Nike-balustrade kennen, trok zeer bijzonder de aandacht. Het gaf een ontzettende rijkdom van schilderachtige motieven. Men stelde dan ook gaarne maenaden, danseressen, vrouwelijke muzikanten in heftige beweging voor. Wat kon men daarbij die kleederen niet prachtig laten fladderen, nu op de eene, dan op de andere wijze; met tal van gereedgemaakte motieven, die men maar voor het grijpen had.

Echter is navolgen altijd een gevaarlijk werk. De Grieksche kunst van het jaar 500—300 is ook niet eene eenheid, een homogeen iets, en het is merkwaardig dat een verschijnsel dat in haar op den achtergrond stond, thans in de navolging bijzonder sterk naar voren kwam. Niet lang nadat de Grieksche kunst zich van de archaische vormen had losgemaakt, werd zij bijzonder getroffen door het sierlijke der kort te voren afgezworen kunstvormen, zooals het zich vooral in haartooi en de symmetrische vormen van het kleed openbaarde. Ook maakt het archaische zeer licht den indruk van het heilige. Reeds in de vijfde eeuw is die archaiseerende richting opgetreden en zij vertoont zich dan bijv. aan de herme, een soort van idool

dus. Zij hield zich staande in de vierde eeuw en later. Echter van gewone platte navolging was geen sprake. Die zoogenaamd archaische figuren kregen veelal een slanker vorm en opzettelijk zocht men ook weder naar contrasten met het eigenlijk archaisme; men stelde gaarne overdreven bewogen figuren voor; figuren op de toonen waren bijzonder geliefd. Dit archaisme nu kwam in Augustus tijd tegelijk met die fladderende figuren in zwang en zij behoorden blijkbaar in één kunstschool bij elkander; beide kunstmanieren treden ook wel aan één figuur op.

Nu is deze geheel eigenaardige Augusteïsche kunst door twee kleine stukken in het museum Kam, een Dionysos-herme en een danseres met kymbalen, vertegenwoordigd. Van de eerste staat de vindplaats in Nijmegen volkomen vast. Ook de tweede is volgens opgave aldaar gevonden en wel op den Hunerberg. Het zijn kleine minder aanzienlijke exemplaren, maar hun herkomst uit eene bepaalde kring van ateliers in Rome kon moeilijk betwijfeld worden. De herme die vermoedelijk als handsvat gediend heeft, heeft de archaiseerende koptype. Een danseres met kymbalen komt ook in deze kring van kunstwerken voor (Zoega Basrelievi Pl. XIX). Bij haar slaat het kleed terug om het been, een bij deze figuren zeer gewoon motief [1]). Deze danseres diende als bronzen beslag.

De danseres is voor onecht verklaard geworden. Ik zie er echter geen enkele reden voor en zou in het algemeen met valsch verklaren wat voorzichtig willen zijn. Men kan ook te bang zijn om gefopt te worden. De Heer Kam kijkt zeer nauw toe en is niet zeer gemakkelijk beet te nemen. Gaandeweg heeft hij zijn oog natuurlijk ook zeer geoefend. „Onecht", het klinkt dadelijk zoo verbazend geleerd, en wat behaalde Furtwängler niet een succes met zijn onecht verklaren van de tiara van Saitaphernes.

Nog een ander stuk van de verzameling Kam is wel eens

---

[1]) Hauser, Neu-attische Reliefs passim, zie ook de platen.

voor onecht gehouden. Ik wil daarover eens wat langer uitweiden.

In het jaar 1902 of 3 kwam een boerenarbeider bij een Nijmeegsche kunstkooper met een bronzen beeldje. Hij had dit naar zijn zeggen bij Millingen in de grond gevonden, ongeveer op de diepte van een tafel (zeg ± een meter); op een kleinen afstand daarvan een spijker en een munt. Hij had het anderhalf jaar in zijn huis gehouden, vóór hij op het idée kwam dat het verkocht kon worden en hij verkreeg er van de kunstkooper *f* 50 voor.

Dit verhaal deed mij die kunstkooper zelf, toen ik hem er over ondervroeg. Hij was die arbeider nog eens tegen gekomen en had hem, van den Heer Kam vernomen hebbende, dat er belang in gesteld werd, over alles nog eens nagevraagd.

Aldus de kunstkooper. Ik heb geen enkele reden den man niet te gelooven. Maar zooveel is volmaakt zeker, dat toen hij de gevonden voorwerpen aan den Heer Kam voor *f* 125 verkocht, hij niet wist dat het beeldje er een was van Keizer Augustus, zeer sterk overeenstemmende met het beroemde Vaticaansche, dat in 1863 gevonden werd in de ruïne der zoogen. villa ad gallinas van Livia Augusta in het tegenwoordige Primaporta. Dit bleek eerst toen het stuk reeds het eigendom van den Heer Kam geworden was. De Heer Kam ontdekte ook, dat de munt er een was, en wel een zeldzame, van Keizer Claudius, een dun exemplaar, zooals Cohen er slechts een vermeldt (Deel I p. 257 n°. 84) in de bibliothèque nationale te Parijs. De spijker was een romeinsche spijker.

Merkwaardig genoeg kocht de Heer Raoul Warocqué, een Belgisch kunstliefhebber, enkele jaren geleden juist zulk een beeldje in Parijs en dit is zeer zeker een ernstige waarschuwing om voorzichtig te zijn: twee gelijke kunstwerken, die ongeveer ter zelfder tijd in den kunsthandel opduiken, het is altijd hoogst verdacht. Een andere reden om aan de echtheid te twijfelen is wel dat de vondst erg mooi is: een antieke reproductie van een beroemd antiek beeld, dat bijzonin den smaak valt. De maker van den Catalogus van de

Collectie Warocqué (zie N°. 195), die het Nijmeegsche beeldje niet kende, stelt de mogelijkheid dat het beeldje-Warocqué eene moderne kopie van het beroemde Vaticaansche beeld zou zijn, echter niet, zooals dergelijke kopiën gewoonlijk zijn, eene slaafsche navolging, — daarvoor zijn de verschillen te groot, — doch eene meer vrije naar eigen kunstopvatting. En buiten twijfel als de beeldjes onecht zijn, dan kan dat alleen zijn in den zin zooals de Catalogus Warocqué zich dat denkt: Iemand heeft dan, of twee personen hebben, twee vrije moderne reproducties van een romeinsch beeld met of zonder opzet als antiek verkocht. Immers het beeldje van den Heer Warocqué was, toen deze het kocht, slechts in zijn hoofdvormen erkenbaar, doordien het met een vrij dikke laag ijzeroxyde overdekt was, die het groote moeite kostte te verwijderen en die zelfs niet geheel verwijderd is kunnen worden, en vóórdat dat geschied was, had men er ruw mee geleefd; er zelfs op plompe wijze een der pantserkleppen afgeveild, zoodat er een gat in kwam. Nu zal iemand die opzettelijk voor bedrog een beeldje vervaardigt, dat wel een beetje toetakelen, maar er gaten in veilen en het dan onherkenbaar maken en het daarop van een dik bijna niet weg te slaan aanbaksel van ijzeroxyde te voorzien, dat is wat al te kras. En wat het beeldje van den Heer Kam betreft, het werd niet als een Augustusbeeldje verkocht en het werd verkocht voor ƒ 125, waarvan de falsaris dan toch in alle geval aan zijn handlanger (dat dan de Nijmeesche koopman zou hebben moeten zijn) een hoogst belangrijk rabat zou te betalen gehad hebben.

Het spreekt van zelf dat nader onderzoek en een opzettelijke bestudeering der beide beeldjes noodzakelijk waren. Gelukkig had ik daarbij de welwillende medewerking van den Heer Cumont, die mij onmiddelijk een paar zeer goede photographiën van het beeldje van den Heer Warocqué toezond, en door wiens bemiddeling de Heer Kam en ik de toestemming kregen om een amanuensis van het Leidsch museum naar Mariemont te zenden, ten einde op het buitengoed van

den Heer Warocqué beide origineelen te vergelijken. De Heer Cumont had zelfs de goedheid dien amanuensis te vergezellen. De overeenstemming was werkelijk volkomen. Zelfs kon worden vastgesteld, dat de gietnaden bij beide beeldjes dezelfde zijn, zoodat ze uit één vorm moeten zijn gegoten. Het Nijmeegsche beeldje is een heel klein beetje kleiner. Dit is volgens deskundigen daaruit te verklaren dat de specie van het Nijmeesche beeld bij het gieten wat warmer was en dus na het bekoelen wat meer is ingekrompen. Enkele kleine ongelijkheden zijn daardoor ontstaan, dat aan het beeldje van den Heer Warocqué hier en daar nog wat ijzeroxyde is blijven zitten. Beide exemplaren zijn weinig zorgvuldig afgewerkt. De ciseleering bestond uit hier en daar een beetje veilen. Aan het Belgische exemplaar echter is over het geheel iets zorgvuldiger geveild. Ook dit geeft kleine verschillen. Beide beeldjes moeten eenigen tijd in gebruik geweest zijn. Dat van Nijmegen is aan de linkerkuit en de achterzijde van den afhangenden mantel gerepareerd geworden. Van het Belgische exemplaar echter is het linkerbeen er eens afgebroken geweest en er toen, ook al niet erg netjes, weder aangezet. Dit verklaart het eenige verschil van beteekenis tusschen beide beeldjes, dat namelijk in den stand der beenen. Voor een moderne oorspronkelijk voor den kunsthandel gemaakte reproductie van het beeld zijn beide exemplaren wel wat heel erg slordig. En dan moeten zij beiden een geruimen tijd in bezit geweest zijn van bezitters, die er prijs op stelden en het op hun manier repareerden. Daarna moet het Belgische beeldje ruw toegetakeld zijn geworden en nog den tijd gehad hebben door zulk een korst van ijzerroest te worden bedekt. Ten slotte zou dan van zulk een reproductie een exemplaar te Nijmegen, één te Parijs in den kunsthandel gekomen zijn. En nu bedenke men bij dat alles dat het Vaticaansche beeld eerst in 1863 bekend werd. Zijn verder deze beeldjes moderne reproducties van het Vaticaansche, dan moeten er natuurlijk vele van in den handel gebracht zijn en is het vinden van *slechts* twee exemplaren veel meer onverklaarbaar, dan het opduiken van twee antieke exemplaren uit

één antieken vorm, al is ook dit zeker vrij merkwaardig. Vergeten moet men ook niet, dat als de beeldjes antiek zijn, zich de achtelooze bewerking en de minder fijne reparaties, getuigen van dagelijksch gebruik in kringen waar men het met zulke zaken zoo nauw niet nam, zeer goed verklaren laten. De legioenen voerden beeltenissen van den keizer met zich en dat zulke voor de soldaten bestemde exemplaren niet al te fijn werden afgewerkt, is even goed verklaarbaar als dat ze in de legerplaats af en toe eens hersteld moesten worden, wat dan niet altijd even netjes geschiedde.

Doch laten wij de monumenten zelf eens ondervragen, vergelijken wij den Augustus van de Heeren Kam en Warocqué met dien van het Vaticaan. Augustus is afgebeeld als imperator, eene adlocutio houdende tot zijne soldaten. Bijzonder in het oogvallend is het rijk versierde pantser. De voorstelling die op de voorzijde daarvan voorkomt, is, hoe weinig afgewerkt en grof op de kleine statuetten de figuren ook wezen mogen, toch op deze en de Vaticaansche statue nagenoeg dezelfde. Bovenaan Coelus, daaronder Sol op zijn wagen, voorafgegaan door den Morgendauw die Aurora draagt. Onderaan Tellus waarbij zich op de statuetten zelfs de twee naakte kindertjes en de ronde figuur aan Tellus voeten eenigermate onderscheiden laten. Midden in staat de Parth, die het Romeinsche veldteeken aan den man met een wolf, — Mars of de Romein als repraesentant van het geheele volk gedacht, — overgeeft. Erkenbaar zijn evenzoo rechts de vertegenwoordiger van Gallia met zijn ever als standaard, slechts is de trompet van de groote statue hier een staf geworden, links de vertegenwoordiger van Hispania, onder deze laatste Apollo op een griffioen, zooals onder Gallia Diana op een hert.

Aan de achterzijde van het pantser worden wij getroffen door een zeer groot onderscheid. Op de Vaticaansche statue staat daar niets dan een trophee en een enkele losse vleugel daarboven, en wel aan de zijde waar de arm is opgericht. Nu staat het buiten twijfel, dat het Vaticaansche beeld oorspronkelijk er op gemaakt is om in een nis geplaatst te wor-

den en men liet daarom de achterzijde van het pantser onbewerkt, alleen aan de zijde van den opgeheven arm beeldde men het een en ander af, omdat daar nog wel zoo'n klein beetje naar de achterkant kon gekeken worden. Den vleugel, meende men, zullen de ouden die achter het beeld gluurden, wel in verbeelding hebben aangevuld tot eene Victoria. Wat zien wij nu op de statuetten? Rechts een ruw gemodelleerd slordig geciseleerd figuurtje dat zeker een trophee zijn moet, zij het ook wat anders van vorm dan op het Vaticaansche exemplaar. Links komt onder den mantel ook een ongevormde massa uit, die naar alle waarschijnlijkheid ook als een trophee (hier slechts ten deele zichtbaar) bedoeld is. Maar dan hoogerop? De vleugel is niet aangevuld tot een Victoria, maar tot den adelaar op een bliksem, in geschikte compositie met uitgespreide vleugels, zoodat die het geheele vak vult. Dit is het bekende embleem der Ptolemaeën, dat de Romeinen overnamen; men ziet het reeds op de consulaire munten, het komt voor, — doch dat waarschijnlijk eerst later, — onder de Romeinsche adelaars; men ziet het ook wel op borstharnassen althans op dat van een laat-Romeinsch beeld in het Leidsch museum.

Daar echter neemt dat embleem een ondergeschikte plaats in, hier is het geheel overheerschend, de grootste voorstelling die op het geheele pantser voorkomt. Dan ben ik lang gepijnigd door de rechte riggel die onder de vleugels te zien is. Wat beteekent die? Op de statuette van den Heer Warocqué is die riggel tot een staf of scepter uitgeveild, de knop is duidelijk zichtbaar. In den Romeinschen beeldenschat vond ik geen verklaring, wel echter in de ptolemaeïsche numismatiek en ik zegende voor de zooveelste maal weer de nagedachtenis van onzen Six, die in dien bajert het eerst orde gebracht heeft. De adelaar met den bliksem is het gewone teeken op de ptolemaeïsche munten, doch dat dit niet alleen voor de munten is uitgevonden, spreekt vrij wel van zelf. Er heerscht variatie in de compositie en deze is berekend voor het rond van de munt. Uitgebreide vleugels zooals op onze statuette zou men daar niet vóór kunnen gebruiken. Maar nu komt

nevens adelaar en bliksem, alleronhandigst aangebracht, op de ptolemaeïsche munten ook een schepter voor en wel op munten van Ptolemaios Philopator 181—145 v. C. (Svoronos, τὰ Νομίσμ. τοῦ κράτ. τῶν Πτολεμ. XLVII), Euergetes II 145—116 (Svor. LIII. LNLV) Ptolemaios XI en Alexander I 114—88 v. C. (Sor. LIX). De conclusie ligt voor de hand: op het wapenteeken der Ptolemaeën kwam ook de schepter voor, dien echter liet men gewoonlijk op de munten weg, slechts een enkele maal probeerde men dien ook in het muntrond te passen. Op onze statuetten is dan het volle wapenteeken der Ptolemaeën afgebeeld, niet een afkorting, zooals ook in lateren tijd het Romeinsche standaardteeken er een was. En dit wapenteeken, geheel voor de plaats op het harnas gecomponeerd, is hier heel wat meer dan een bijkomstigheid. Bedenken wij dat Aegypte eene bijzondere bezitting van Augustus was, waarvoor hij als de opvolger der Ptolemaeën doorging, dan begrijpen wij volkomen hoe dit embleem hier geheel en al tehuis behoort. Is het denkbaar dat een moderne navolger, die ééne vleugel op de Vaticaansche statue zóó zou hebben aangevuld?

Er komt nog bij dat de ptolemaeische numismatiek mij den oorsprong van dat wapenteeken, — en dan zóó dat adelaar, bliksem en schepter een geheel vormen, — zeer eenvoudig schijnt te verklaren. De Grieksche godsdienst liep uit in vergoding van menschen; dit lag geheel in zijn aard. Toch was het nog altijd een heele zaak zich zelf zoo maar klakkeloos voor een god te verklaren. Men moest daarvoor wel een Lysander of Alexander zijn. Op de munten nu van Alexander als beheerscher van Aegypte geslagen kan het ons niet verwonderen den kop van Herakles (of liever van Alexander als Herakles gedacht en door den Uraeus als Aegyptisch koning aangeduid) èn een groot Zeusbeeld aan te treffen. Bedoeld is Zeus Ammon zooals de ramskop van Ammon op een dier munten bewijst. Zeus Ammon nu was de vader van Alexander. Maar die Zeus Ammon was toch ook de grieksche Zeus en daarom is het begrijpelijk dat hij een bliksem bij zich had, een adelaar op de hand hield en leunde op een grooten schep-

ter; af en toe wordt op munten van dezen vorst de adelaar al eens op den bliksem gezet. Deze munttypen blijven ook onder den zoon en den broeder van Alexander, toen Ptolemaios nog als satraap gold. Nadat deze koning geworden was, heerscht er eerst in zijn munttypen weinig vastheid. Dan verschijnt aan den eenen kant zijn eigen gewoon portret, aan den anderen de adelaar met den bliksem. Met zijn god worden is het niet zeer vlug gegaan. Eerst zijn zoon Philadelphos heeft hem uitdrukkelijk tot god verklaard en de goddelijkheid van de geheele familie steunde vooral op de goddelijkheid van dien stichter; vandaar dat, zooals Six aangetoond heeft, dat portret des stichters ook op latere munten voorkomt. Het verhaal, dat wij bij Suidas vinden, volgens hetwelk Ptolemaios na zijn geboorte door een adelaar bewaakt werd, is ook al geen bijzonder krachtige uitdrukking voor zijn goddelijke afkomst en nu schijnt het zeer waarschijnlijk dat hij, niet van Alexander een bepaalden goddelijken vader, Zeus-Ammon, maar wel de attributen van dien god als een zeer algemeene symbolische aanduiding van zekere vage goddelijkheid durfde overnemen. Op zoodanige wijze moest dus de schepter wel tot het familie-embleem behooren, al kwam die gewoonlijk niet op de munten voor.

Naast den Augustus van het Vaticaan staat een dolphijn met een Amor. Dat duidt op Augustus' goddelijke afkomst van Venus. Reeds lang heeft men daar aanstoot aangenomen. Augustus is zeer realistisch voorgesteld, immers een adlocutio houdende voor zijn troepen, wat doet daarbij het symbool van zijn goddelijkheid? Op de statuetten ontbreekt die dolphijn nu. De navolger is dus weer erg slim geweest. Verder is het linkerbeen van de Vaticaansche statue in den ouden tijd afgebroken geweest, doch op dezelfde plaats weer aangezet. De voetstelling van het beeldje van den heer Kam komt vrij wel, schoon niet volkomen, met die van het Vaticaansche beeld overeen. Maar nu die omgeslagen mantel. Helbig vindt die wat gekunsteld, mij is die mantel steeds een der redenen geweest waarom ik het beeld niet voor werk uit den tijd van Augustus hield. En

vergelijken wij nu eens de draperien van het kleine en het groote beeld nader. De mantel is op den rechterarm gelegd naar achteren om de heupen omgeslagen en komt dan aan de voorzijde weer over den linkerarm. Nu is op de statuetten die mantel eenigszins sterk aangetrokken met vouwen in de lengte; deze zijn als het ware golvende rimpels. Aan de voorzijde is het onderste gedeelte straf aangetrokken en er loopen eenige van zulke golvende vouwen ongeveer evenwijdig. Dit wat strakker onderste deel gaat schuinsch naar boven over den linkerarm. De hoogere deelen zitten dan van zelf veel ruimer en nu wordt de overtollige stof bovenaan, vóór die over den arm gaat, eenigermate spiraalvormig samengewrongen. Daarbij ontstaat aan de linkerzijde, tusschen de onderste evenwijdige lijnen en den wrong boven, een driehoek, waarvan het middelste gedeelte het ruimste is zoodat de stof daar wat bol staat. Deze draperie is geheel begrijpelijk en niet gekunsteld.

Waarom maakt nu de draperie van de Vaticaansche statue een gekunstelden, en — dit voeg ik er bij, — een zoo onharmonischen indruk? Zoo als bij later Romeinsch werk veelal geschiedt, zijn de vouwen rechthoekig, diep naar beneden ingehouwen, zoodat een donkere vore met een lichte opstaande reep sterk contrasteert; de voor deze draperie natuurlijke golvenvouwen zijn verdwenen. Het rechtlijnige en hoekige, het harde vervangt overal het vloeiende, golvende en daardoor openbaren zich sprekende verschillen; heel wat is slecht gemotiveerd en bijzonder hard, zie bijv. de diepe vore linksch onder de bovenste wrong. Ook zijn de details zoo naar voren gewerkt, dat ze even sterk spreken als de hoofdpartijen. Daarbij is bijv. ook de zachte bobbel in de gemelde driehoek mede dóor het er in uithakken van een diepe groef, die er niet in behoort, geheel iets anders geworden. Men kan, dunkt mij, gerust zeggen: de maker van de statuetten had een rationeele in haar eigenlijk karakter uitgewerkte draperie voor zich. De Vaticaansche statue vertoont diezelfde draperie tegen haar karakter in door het volgen van eene bepaalde uiterlijke

kunstmanier vervormd en eigenlijk in den grond bedorven. Er kan geen twijfel, dunkt mij, bestaan of de draperie van de statuette houdt zich aan de grieksche traditie zooals die in augusteischen tijd heerschende was, de kunstmanier der Vaticaansche statue is er een, die ons van Romeinsch werk dat niet meer zoo bepaald onder den invloed van den Griekschen stijl staat, zeer wel bekend is.

De Augustuskop der statuette ziet er wat jonger uit, dan die van de groote statue. De eigenaardige val van het haar is op de kleine beeldjes nog duidelijk te zien, doch voor de iconographie geven deze kleine weinig zorgvuldige stukken niet veel. De hals is wat meer uitgerekt, het hoofd iets meer naar rechts gewend. Wat de houding van de rechter arm en hand betreft, haalt de eerste uitgever van de statue van Primaporta, Köhler, de plaats van Quintillianus aan waar de verschillende gesten van den orator, ook de handgebaren, beschreven worden. Köhler doet dat slechts om in het licht te stellen van hoeveel gewicht al dergelijke zaken in het oog der ouden waren. De door Quintillianus beschreven gesten op de beeldhouwwerken terug te vinden, acht Köhler niet wel mogelijk en speciaal niet op de door hem behandelde statue, wier vingers trouwens nadat zij in 1863 gevonden was, gerestaureerd zijn. Op de beeldjes van den Heer Kam en den Heer Warocqué echter ziet men een vingergeste die door Quintillianus letterlijk wordt beschreven. Quintillianus XI, 92 lezen wij: „Est autem gestus ille maxime com„munis, quo medius digitus in pollicem contrahitur expli„citis tribus, et principiis utilis cum leni in utramque par„tem motu modice prolatus, simul capite atque humeris sen„sim ad id, quo manus feratur, obsecundantibus." En dan een eind verder: „Duo quoque medii sub pollicem veniunt: „et est hic adhuc priore gestus instantior, principio et narra„tioni non accommodatus. At cum tres contracti pollice „premuntur; tum digitus ille quo usum optime Crassum Cicero „dicit, explicari solet." Dus de redenaar begint te spreken. De middelste vinger komt tegen den duim, en de redenaar betrek-

kelijk nog kalm betoogende, brengt den arm wat vooruit en beweegt dien heen en weer, waarbij schouders en hoofd een beetje mee gaan. In het vuur der rede komt weer een vinger onder den duim, maar dan ten laatste volgt ook de pink en worden er drie samengevouwen door den duim gedrukt, contracti pollice premuntur, en de wijsvinger uitgestrekt. Dit is nu precies de houding aan de statuetten. Augustus sprekende tot zijn troepen wordt voorgesteld midden in zijn rede. Op de groote statue is de houding der hand zeer karakterloos. De vingers zijn zwak toegebogen, de duim ligt er ongespannen naast. Het is geheel de onbewuste handbeweging geworden. Ook is de arm niet zoo krachtig uitgestrekt. Het motief dat op de beeldjes treffend juist is uitgedrukt, is aan de statue, ten deele waarschijnlijk tengevolge van de restauratie, zwak weergegeven. De vraag is nu maar weer, welke moderne navolger zou ooit zijn voorbeeld op zulk eene wijze verbeterd hebben? Zeker naar den text van Quintillianus waar Köhler gezegd had dat niets mee was aan te vangen!

Nu echter is die arm in den ouden tijd afgebroken geweest en sommigen nemen aan, dat men er toen een nieuwen arm aangezet heeft; in dat geval zou ook de houding van den arm oorspronkelijk eenigszins anders geweest kunnen zijn. Amelung echter (Cat. vatic. I p. 19) heeft opgemerkt dat de arm er aangezet is precies sluitend op den breuk zonder dat er iets glad gemaakt werd, en dan moet het de oorspronkelijke wel zijn. In ieder geval schijnt het buiten twijfel te staan dat een andere fout met die min gelukkige houding van den arm in verband staat, die wij nooit van de rekening van dien kunstenaar kunnen afschrijven.

Het bovenlijf van den keizer heeft aan de Vaticaansche statue iets inéén̈gezakts, volgt den arm niet en helt zelfs iets over naar het achteruitgeplaatste linkerbeen. Daarentegen richt aan de statuetten het bovenlijf zich fier uit de heupen op, een beetje naar achteren gebogen; het gaat iets meer mee met den arm en zoekt zijn zwaartepunt, waar het behoort, meer boven het rechterbeen. Zoo is het hoofdmotief van het

beeld aan de kleine statuetten oneindig treffender en juister weergegeven.

Zeer moeilijk kan er dus van onechtverklaring sprake wezen. Is de volgende voorstelling niet in hooge mate waarschijnlijk: Te Rome werd bij het leven van Augustus een groot losstaand standbeeld van dezen vervaardigd zooals hij als imperator zijn troepen toespreekt. Daarvan werd later voor de villa van Livia een kopie gemaakt. Omdat die in een nis staan moest, werd de achterzijde daarvan niet uitgewerkt. Ook verschillende legioenen namen kleine minder aanzienlijke kopien naar de provinciën mede. Daarvan zijn twee tot ons gekomen en deze zijn niet alleen evenals het origineel aan de achterzijde geheel bewerkt, doch geven ook het hoofdkarakter van het beeld nauwkeuriger weder dan de groote kopie, hoeveel zorg en kunstvaardigheid aan deze ook besteed is. Men kan zelfs zeggen dat hier zooals zoo dikwijls de zorgvuldigste en fraaiste kopiën de minst getrouwe zijn. De maker van het Vaticaansche beeld had een eigen stijl. Het beeldje uit Millingen, dat van den heer Kam, is blijkbaar na eenigen tijd, niet zoo heel lang na Augustus, tegelijk met een munt van Claudius onder den grond gekomen.

Ik hoop uit deze enkele voorbeelden te hebben doen zien hoe reeds in den tijd van keizer Augustus een gedeelte van ons land binnen den kring der toenmalige Grieksch-Romeinsche beschaving getrokken werd. Dat, zooals vooral uit het aardewerk blijkt, de provincie onder den geestelijken invloed van den metropolis, zelf de handen aan het werk sloeg, bewijst dat in zekeren zin nog meer. De overblijfselen van Romeinsche cultuur ook in Limburg hebben reeds sedert lang, niet het minst van Limburgsche onderzoekers zelf, de aandacht getrokken. Reeds om en om het begin onzer jaartelling waren aan de Maas en langs de Waal, wat de laatste rivier betreft hoofdzakelijk aan den zuidelijken oever, tal van Romeinsche nederzettingen gevestigd. De Romeinsche heeren en dames die in verschillende villa's gehuisvest waren, lieten in dit Tomi allerlei wat het droevige leven nog eenigszins vervroolijken

kon, uit de onvergetelijke hootdstad komen, waarnaar men zoo hartelijk kon terug verlangen. Die welke op de Hunerberg woonden, hebben waarschijnlijk wel eenig gevoel gehad voor het heerlijk uitzicht dat van daar over het noordelijk gelegen barbarenland geboden werd. Van lieverlede heeft het Romeinendom zich naar het noorden uitgebreid. Strenge archaeologische kritiek zal moeten en kunnen bepalen uit welken tijd die verschillende uitbreidingen zijn. Het spreekt echter ook wel van zelf dat die barbaren daar ten noorden van den Rijn niet buiten invloed van de Romeinsche beschaving bleven. Romeinsche voorwerpen worden nevens de Germaansche gevonden; en in de Hooge Woerd van Kesteren, in het vorige jaar door de Tielsche Oudheidkamer opgegraven, waren nog gedeelten van ruw bouwwerk overgebleven, dat niets was dan een plompe, kinderachtige namaak van het Romeinsche opus incertum. Er ligt hier een veld van onderzoek dat wij niet mogen nalaten te ontginnen; wij zijn dit aan onze nationale eer verplicht. Ook onze bodem zal nog op menige plaats stelselmatig en nauwkeurig onderzocht moeten worden. Toezicht op hetgeen gevonden wordt is, zooals ik reeds zei, van het hoogste gewicht. Zeer hard is er, en wordt er aan ons museum gewerkt om de geheele zaak van haar wetenschappelijke en praktische zijde op vasten grondslag te brengen.

Ik heb alle hoop, dit zei ik reeds, dat jongere krachten ons te hulp zullen komen. Doch wat men van de professionals ook verwachten moge, de steun van verstandige en onbekrompen vrijwilligers der wetenschap is geheel onwaardeerbaar. Ik hoop er u een denkbeeld van gegeven te hebben, wat de wetenschappelijke studie, — en ik voeg er bij wat kunst- en kunstambacht, — aan mannen als de Heer Kam te danken hebben. Dat zulke mannen zeldzaam zijn, is droevig voor ons, doch verhoogt hun eeretitel.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9^{den} OCTOBER 1905.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, QUACK, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, PIERSON, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn: Een gedicht voor den Hoeufftwedstrijd, met het motto *Post fata resurgo.*

Een bundel sonnetten van den Heer Dathan de Saint Cyr, getiteld „les Animaux" met een brief waarin de auteur beoordeeling of zelfs bekroning van zijn arbeid door de Kon. Akademie verzoekt. Den schrijver zal dank betuigd en bericht worden, dat beide dingen buiten onze bevoegdheid liggen.

Hierna leest de Heer Kuiper zijn studie voor betreffende „Epictetus en de christelijke moraal."

Terwijl men in vroegeren tijd de overeenkomst, die in vele opzichten tusschen Epictetus en de moraal van het N. T. bestaat, gewoonlijk verklaarde uit christelijken invloed waaronder Epictetus zou hebben gestaan, zijn heden ten dage de geleerden meer geneigd, die overeenkomst, voor zoover zij haar erkennen, aan den gemeenschappelijk-stoïschen oorsprong van beider moraal toe te schrijven en in ieder geval bekendheid van Epictetus met de christelijke geschriften beslist te ontkennen.

Spreker, die deze meening slechts gedeeltelijk juist acht, poogt, na in het licht te hebben gesteld dat Epictetus' karakter en levensomstandigheden deze bekendheid eer waarschijnlijk dan onaannemelijk maken, aan te toonen, dat in de geschriften van Epictetus de sporen daarvan niet ontbreken. Hij wijst op verschillende voorbeelden van parallelisme in zinswending, woordkeus en beeldspraak bij welke herhaaldelijk naast gelijkheid van vorm een niet onbewuste oppositie van den stoïcus tegen de christelijke moraal aan den dag treedt, doet vervolgens uitkomen hoezeer — naast eene schijnbare overeenkomst van opvattingen, bij Epictetus bepaaldelijk verzet tegen de christelijke ταπεινοφρόνησις en levensverwerping valt waar te nemen, en toetst vervolgens de aldus verkregen opvatting van Epictetus aan zijne voorschriften der praktische moraal vergeleken met sommige uitspraken der bergrede, om tot de conclusie te komen dat ons in de Diatriben een eerste voorbeeld van polemiek tegen het christendom, zooals later feller door Celsus is gevoerd, bewaard is gebleven.

Nadat spreker zijn voordracht heeft afgestaan voor de verslagen en mededeelingen, wordt zijn mededeeling besproken door de H.H. Hartman, Woltjer, Naber, van der Wijck, van de Sande Bakhuyzen, Völter en la Saussaye. Vooral de drie laatste sprekers opperen bezwaar tegen 's Heeren Kuiper's,

wel niet positief uitgesproken, maar toch vrij sterk verdedigd vermoeden, dat *Epictetus* met christelijke oorkonden zou bekend geweest zijn; de heer Völter ontkent dat ten sterkste, de Heer Bakhuyzen zou alleen kunnen denken aan bekendheid met oude christelijke spreuken, zooals er thans in de papyri voor den dag komen, maar niet aan de ons bekende geschriften uit het N. Testament. Met hen meent de Heer Saussaye dat de parallellen door Prof. Kuiper aangehaald, niet al te sterk spreken en Socratisch-Platonische en Stoische denkbeelden de overeenkomst voldoende verklaren. Prof. v. d. Wijck vindt de antithese te sterk gesteld tusschen Epictetus en de oud-christelijke leer wat betreft de vraag of de mensch zichzelf kan redden en volmaken of niet; volgens hem was Justinus Martijr in deze homogeen met Epictetus en niet-Paulinisch. Al deze opmerkingen worden door den spreker uitvoerig beantwoord; hij handhaaft zijn voorzichtig geuit vermoeden en weerlegt enkele positieve bezwaren; dat o. a. het zoeken van het martelaarschap nog niet oud-christelijk zou geweest zijn, weerspreekt Epictetus zelf in zijn *passus* over de Galilaëers; hij erkent met den Heer Völter dat deze plaats door sommigen voor een interpolatie is gehouden, maar vindt daarvoor geen afdoende reden.

Na rondvraag wordt de vergadering gesloten.

EPICTETUS EN DE CHRISTELIJKE MORAAL.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

K. KUIPER.

In de beroemde samenspraak met de Saci, waarin Pascal met zoo scherpe lijnen eene parallel trekt tusschen Montaigne en Epictetus, zegt hij over den laatstgenoemde o. a. het volgende:

„Ofschoon in wijsgeerige geschriften als die van Epictetus voor Christenen over het algemeen weinig nut is gelegen, moet toch worden erkend, dat deze heidenwijsgeer in uitnemende mate de gave bezit om de rust te verstoren van menschen die deze zoeken in uitwendige dingen, en om hen te dwingen tot de erkenning, dat zij in waarheid slaven zijn en rampzalige blinden, en dat het onmogelijk is de dwaling en de smart die zij trachten te ontvluchten, in werkelijkheid te ontwijken tenzij ze zich zonder voorbehoud overgeven aan God."

Niet slechts den indruk dien de lectuur van Epictetus bij een Christelijk lezer als Pascal moest achterlaten, vinden wij in deze woorden geformuleerd. Zij stellen ook een algemeenen karaktertrek der Romeinsch-Grieksche moraal-filosofie duidelijk in het licht. Mannen als Seneca, Musonius Rufus, Epictetus en M. Aurelius kiezen bij voorkeur, en soms — wij weten het — in hooger mate dan de consequente toepassing hunner theologische inzichten eigenlijk wel dulden zou, voor hunne zedelijke vermaning eene godsdienstige formuleering. Voor een deel is dit zonder twijfel toe te schrijven aan schoolmethode; immers reeds eeuwen lang had de paraenese der wijsgeeren, en voornamelijk die der Cynici, een bepaalden predikatievorm

aangenomen. Maar de neiging om in religieuze bewoordingen voorschriften te geven, in plaats van in logischen redeneertrant te vermanen, was toch zeker in de eerste plaats een uitvloeisel van de bijna algemeen gevoelde behoefte des tijds aan duidelijk sprekende godsdienstige voorstellingen. Waren in dit opzicht de behoeften van Christenen en Heidenen van gelijken aard, dan was overeenkomst in de uiting dier behoeften niet meer dan natuurlijk, en het is dan ook alleszins verklaarbaar, dat reeds spoedig nadat het Christendom eene eigene geschrevene literatuur had verkregen opmerkzame lezers zoowel in de geschriften van Seneca als in die van Musonius Rufus gedachten of gedachten-inkleedingen ontdekten die hen sterk aan hunnen bijbel herinnerden. De overtuiging, dat zóóveel overeenkomst van Heidensche schrijvers met de Christelijke alleen uit persoonlijke aanraking dezer Heidenen met het Christendom kon zijn ontstaan, gaf het leven aan geschriften als de zelfs door Hieronymus voor echt gehouden briefwisseling tusschen Paulus en Seneca. [1])

In hooger mate echter dan bij Seneca het geval was, moesten Christelijke lezers getroffen worden door de merkwaardige overeenkomst, die er scheen te bestaan tusschen Epictetus en hunne eigene heilige schriften zoowel wat den vorm als wat den inhoud betrof. Tot het opmerken van deze overeenkomst werkte in de eerste plaats het karakter van den filosoof van Nicopolis mede. Terwijl Seneca's geschriften, reeds door hun karakteristieken letterkundigen vorm, ook later in hoofdzaak zijn gebleven wat zij van den beginne af geweest waren, lectuur voor den beschaafden stand, is Epictetus blijkbaar spoedig ook door het *Volk* gaarne gelezen. Voor de derde eeuw getuigt dat ondubbelzinnig Origenes wanneer hij zegt: „Plato's werken zien wij uitsluitend in de handen van hen die als letterkundig ontwikkeld gelden; maar Epictetus is ook in eere

---

[1]) Hieronym. *de scriptor. eccles.* 12: quem non ponerem in catalogo sanctorum nisi me epistulae illae provocarent quae leguntur a plurimis, Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum. Vgl. Harnack Altchr. Litt. I. 763.

bij de eenvoudigen, bij den eerste den beste die innerlijken aandrang om geestelijken steun te zoeken in zich bespeurt." [2]) En, indien ik mij niet vergis, blijkt hetzelfde uit een paar van Philostratus' brieven. In den 69sten gefingeerden-brief schrijft Philostratus op min of meer spottenden toon, en Epictetus' eigen woorden gedeeltelijk parodieerend: „Zij, die in de mysteriën van Cybele worden ingewijd, geraken in een toestand van razernij tengevolge van den klank der muziekinstrumenten, die voortdurend in hunne ooren dreunen. Intusschen is dat slechts het werk van cymbels en fluiten. U daarentegen, Epictetus, brengt het handgeklap van de Atheners zóózeer van zinnen, dat gij vergeet, wie gij zijt en uit welke menschen gij geboren zijt." En geheel dezelfde strekking heeft de uiterst korte vermaning in den 65sten brief: „Wees op uwe hoede voor het volk, bij hetwelk gij zoo grooten invloed hebt." [3]) Daar nu van een optreden van Epictetus te Athene nergens eenig bewijs bestaat en het op zichzelf hoogst onwaarschijnlijk is, dat de wijsgeer zijn verblijf te Nicopolis gedurende eenigen tijd met Athene zou hebben verwisseld, zonder dat zijne biografen daarvan eenige melding maken, meen ik te mogen aannemen, dat de groote belangstelling door de Atheners na den dood van Epictetus aan diens Diatriben betoond den naijverigen Philostratus de geciteerde woorden in de pen heeft gegeven. [4])

---

[2]) Origenes *c. Cels.* VI. 2 (Koetschau): *ἔστι γοῦν ἰδεῖν τὸν μὲν Πλάτωνα ἐν χερσὶ τῶν δοκούντων εἶναι φιλολόγων μόνον, τὸν δὲ Ἐπίκτητον καὶ ὑπὸ τῶν τυχόντων καὶ ῥοπὴν πρὸς τὸ ὠφελεῖσθαι ἐχόντων θαυμαζόμενον.* Ik citeer eerst Origenes' woorden en daarna die van Philostratus, omdat het eerste getuigenis van meer onverdachte echtheid is dan het tweede. Is werkelijk de brief van Philostratus' hand (nl. van den zg. Philostratus II — zie Schmid *Att.* IV. 7) dan is hij allicht ouder dan het c. 248 verschenen werk van Origenes (vgl. Harnack. Chronol. der Altchr. Litt. II. 35).

[3]) Philostr. *Ep.* 69. *Ἐπικτήτῳ. Οἱ τελούμενοι τῇ Ῥέᾳ μαίνονται πληγέντες τὰ ὦτα κτύποις ὀργάνων. ἀλλ' ἐκεῖνα μὲν κυμβάλων καὶ αὐλῶν ἔργα, σὲ δ' οὕτως ἐκπλήττουσιν Ἀθηναῖοι κροτοῦντες ὡς ἐκλανθάνεσθαι τίς εἶ καὶ τίνων γέγονας.* Id. *Ep.* 65 *φοβοῦ δῆμον παρ' ᾧ πολλὰ δύνασαι.*

[4]) Er bestaat m. i. geen redelijke grond om met Schenkl (Epict. *praef.* VIII. *not.* 1) aan te nemen dat Lucianus als tooneel van de door

De nauwkeurige zorg, waarmede Schenkl in de Prolegomena zijner Epictetus-editie de getuigenissen aangaande den wijsgeer heeft verzameld, ontheft mij van de taak, verdere bewijzen bijeen te brengen voor de populariteit welke Diatriben en Enchiridion in de tweede en derde eeuw onzer jaartelling bij Christenen zoowel als Heidenen hebben genoten. De persoon zelve van den wijsgeer werd dientengevolge vrij spoedig eene representatieve figuur. Men wijst op hem zooals men op Socrates of op Diogenes wijst. Tegenover den lijdenden Christus, die *zwijgt* onder de geeselslagen, stelt Celsus met ingenomenheid Epictetus „die, toen zijn meester zijn been uitrekte op de pijnbank, met onverstoorbare kalmte glimlachend tot dezen zeide: „Je breekt het", en, toen de man het werkelijk gebroken had, zei: „Heb ik niet gezegd, dat je het breken zoudt?"" [5]) — Aan het door Celsus slechts kortelijk verhaalde geval geven schrijversfantasie en behoefte tot opsiering spoedig een meer en meer legendair karakter. De met zoo stoïschen moed gedragen verminking geeft aan Gregorius van Nazianz zelfs eene woordspeling in de pen (over welker fijnheid ik mij van oordeel onthoud) wanneer hij spreekt van Epictetus,

„die zijn been éér breken liet
dan hij zijn zwijgen, om die martling, slaafs verbrak" [6]);

ja, zoozeer groeit met de waardeering voor zijn persoon de bewondering voor zijne predikatie, dat een ongenoemd autho-

---

hem in het leven van Demonax § 55 verhaalde anecdote zich Athene heeft gedacht. Het daar verhaalde gesprek kan met evenveel grond in Demonax' leertijd bij Epictetus — en dan toch zeker wel te Nicopolis — worden geplaatst.

[5]) Cels. *apd.* Orig. *in Cels* VII. 53 *οὐκοῦν <εἴχετε> Ἐπίκτητον; ὃς τοῦ δεσπότου στρεβλοῦντος αὐτοῦ τὸ σκέλος ὑπομειδιῶν ἀνεκπλήκτως ἔλεγε „κατάσσεις," καὶ κατάξαντος „οὐκ ἔλεγον" εἶπεν „ὅτι κατάσσεις;" τί τοιοῦτον ὁ ὑμέτερος θεὸς κολαζόμενος ἐφθέγξατο;*

[6]) Gregor. N. *carm. iamb.* IX. *v.* 684 *sqq.* (Schenkl test. XXXIII).

λέγεις Ἐπικτήτου τε τὸ κλασθὲν σκέλος,
πρὶν ἤ τι ῥῆξαι ῥῆμα δοῦλον τῆς βίας.

logiedichter — waarschijnlijk wel een Christen — hem begroet als „wegwijzer tot de eeuwige zaligheid", een titel dien Epictetus zelf op grond van zijne voorstellingen aangaande het hier-namaals bezwaarlijk zou hebben aanvaard. [7]) Eindelijk wordt het handboekje geparafraseerd in Christelijke taal en ten slotte door inkorting en interpolatie geheel omgewerkt in christelijken geest. [8])

De onmiskenbare geestesverwantschap tusschen de leer van Epictetus en het Evangelie der armen, in oudere tijden, naar het schijnt, zonder verdere conclusies aanvaard, bracht echter gaandeweg de Christelijke lezers van Diatriben en Enchiridion tot de gedachte, dat Epictetus slechts door directen Christelijken invloed de man kon zijn geworden, die hij was. Het eerst sprak zich dienaangaande in besliste termen Berkelius uit, die in zijne uitgave van 1670 verklaarde, *Epictetum ex Pauli ore frequenter pependisse, animumque eius caelesti et matutino Christianae religionis rore quodammodo fuisse adspersum:* het was nl., meende hij, hoogst waarschijnlijk, dat de herhaaldelijk in de Diatriben genoemde Epaphroditus (volgens Epictetus' biografen zijn meester) niemand anders was dan Paulus' ἀδελφὸς καὶ σύνεργος Epaphroditus die gedurende een tijd Paulus' gevangenschap te Rome deelde. [9]) Het is nauwlijks noodig hierbij aan te teekenen, dat zich feitelijk uit de Diatriben niet eens met volkomen zekerheid laat bewijzen, dat de meester van Epictetus werkelijk Epaphroditus heeft geheeten; ook al stond dit vast, dan zou toch niet licht heden ten dage iemand met Berkelius in den welbekenden libertus van Nero den vriend van Paulus willen zien, die

---

[7]) Anth. Pal. IX. 207 en 208. In de belofte: ὄφρα κεν εἰσαφίκηαι ἐς οὐρανίους κενεῶνας ligt een vertrouwen op de persoonlijke onsterfelijkheid, dat, niet gewettigd door Epictetus' philosophie, meer aan een Christen dan aan een Heidensch volgeling van den wijsgeer doet denken.

[8]) Zie Schenkl p. 424—426, en Fabricius Bibl. Gr. Lib. IV. c. VII. (Tom. III. p. 265). De aan S. Nilus toegeschreven Christelijke bewerking is het eerst uitgegeven door Suaresius te Rome in 1673 en opnieuw in de editie van Schweighäuser.

[9]) Philipp. 2. 25; Philem. 23.

dezen namens de gemeente van Philippi in zijne gevangenschap troost en geldelijke ondersteuning kwam brengen. [10])

Maar ook van de aan v. Berkel's gissing ten grondslag liggende meening, als zoude Epictetus zijne hooge opvatting der moraal te danken hebben aan Christelijke voorgangers, is men op den duur teruggekomen, deels om veeleer de stelling te verdedigen: in de Paulinische moraal is het stoïcisme, dat ook door Epictetus wordt beleden, op geheel natuurlijke wijze opgenomen, niet de Romeinsche Stoa hangt van het Christendom doch de christenmoraal hangt van de Stoa af; deels om bepaaldelijk ten opzichte van Epictetus aan te toonen dat zijn geheele systeem consequente samenvloeiing is van cynische en stoïsche elementen, en feitelijk niets door hem is gezegd, wat niet door iederen Stoïcus kon gezegd zijn. Dit laatste: ontkenning van alle relatie tusschen Epictetus en de Christenschrijvers is tegenwoordig vrijwel algemeen. Zoo roert dan ook Zeller in zijne Geschiedenis der Grieksche wijsbegeerte het vraagstuk niet eens meer aan, Bonhöffer, de uiterst consciëntieuze schrijver van eene „Ethik des Stoïkers Epiktet" ziet weliswaar de merkwaardige overeenkomst tusschen vele uitspraken der Evangeliën en de woorden van Epictetus niet voorbij, doch vindt in deze overeenkomst ten opzichte van hetgeen hij „grootendeels Stoïsch gemeengoed" acht, geene

---

[10]) Volgens Suidas — dus waarschijnlijk volgens Hermippus Berytius *περὶ τῶν ἐν παιδείᾳ διαλαμψάντων δούλων* — heette de meester van Epictetus Epaphroditus. Het is natuurlijk zeer mogelijk, maar geenszins zeker, dat dit bericht uit de door Simplicius in zijn commentaar op het Enchiridion vermelde biografie van de hand van Arrianus stamt. Intusschen bewijzen *Diatr.* I. 19. 19; 26. 11 en 1. 20 wel dat de daar genoemde Epaphroditus de bekende libertus van Nero is (die dus cubicularius Caesaris was vóór hij *a libellis* werd — cf. Sueton. *Nero* 49. *Domit.* 14, Cass. Dio 67. 14 — maar meer ook niet. De *δεσπότης* die I. 9. 29 vermeld wordt, blijft ongenoemd; in I. 19. 19—23 is er vrij wat goede wil noodig om uit *εἴ τις ἡμῶν ἐπύθετο* op te maken dat Epictetus daar over Epaphroditus als over *zijn* meester spreekt; en de plaats I. 1. 20 *Ἐπαφροδίτῳ τῷ κυρίῳ τοῦ Νέρωνος* (waarvoor Trincavelli *τῷ ἀπελευθέρῳ τ. N* heeft) is corrupt. Schenkl expungeert *τῷ κυρίῳ*. M. i. is het woord bedorven uit *τῷ καισαρείῳ*.

aanleiding om tusschen den Stoïcus en zijne Christelijke tijdgenooten eenige onderlinge bekendheid aan te nemen, en eene poging van den Erlanger hoogleeraar Zahn om invloed van de oudste Christelijke literatuur op Epictetus aan te wijzen is door de kritiek vrij algemeen als niet geslaagd van de hand gewezen. Het duidelijkst laat zich dienaangaande Praechter uit in Bursians Jahresberichte 1898 p. 39 vv. Hij wijst er — m. i. meerendeels terecht — op, dat in de door Zahn aangevoerde parallelplaatsen niets specifiek Christelijks is gelegen, en stelt daarna als principieelen eisch voor voortgezet onderzoek in dezen, dat zij die bekendheid van den Stoïschen wijsgeer met het Christendom en zijne letterkunde aannemelijk willen maken, ons bij Epictetus gedachten zullen aanwijzen, die „innerhalb der christlichen Sfäre historisch begreiflich wären, während sie auf heidnischem Boden keine Anknüpfung fänden." [11])

Voor zoover Zahn in zijne aangehaalde verhandeling werkelijk gepoogd heeft bij Epictetus bepaalde opvattingen aan te wijzen, die niet ontsproten waren op den bodem van zijn Cynisch-stoïsch filosofeeren, doch overgenomen — des noods in strijd met zijn overig systeem overgenomen — van buiten af, dus *in casu* van Christelijke zijde, heeft zeker Praechter volkomen gelijk met zijn protest. Maar, daargelaten de vraag, of door de verrassende ontdekking van zoodanige „specifiek Christelijke" denkbeelden in het Handboek of de Diatriben de karakteristieke, scherp omlijnde figuur van den Nicopolitaanschen wijsgeer begrijpelijker zou worden, mag toch twijfel worden uitgesproken, of vraagstukken als het onderhavige wel zóó eenvoudig zijn dat ze met de door Praechter aangegeven formule definitief kunnen worden beslist?

Zeker, indien men kon volstaan met de geschriften van het N. T. en de boekjes van Epictetus naast elkander te leggen,

---

[11]) Th. Zahn, der Stoïker Epiktet und sein Verhältnis zum Christentum. 2e Aufl. Erlangen u. Leipzig 1895. — Ook K. Hartmann in eene lezenswaarde studie over „Arrian und Epiktet" (*Neue Jahrb. f. Phil. etc.* 1905. 4. p. 268) komt tot de conclusie dat Epictetus „keinen Einblick in die Welt des Christentums besass."

en, met den vinger zoekende naar evidente ontleeningen, na te gaan aan welke zijde, aan de Stoïsche of aan de Christelijke, in ieder bijzonder geval de prioriteit moest zijn, dan zou de methode, die Praechter als de „methodisch einzig correcte" roemt, eenige aanbeveling verdienen; dan ware 't inderdaad het voorzichtigst voorloopig „Anklänge" als die tusschen Epictetus en den Bijbel „auf dem umgekehrten Wege, d. h. daraus zu erklären, dass das Christentum Gedanken und Wendungen des heidnischen Anschauungskreises sich aneignete." Maar vooreerst brengt deze formuleering het vraagstuk zelf binnen te enge grenzen, daar zij wel met eventueele ontleening maar niet met de mogelijkheid van polemiek rekening houdt, en in de tweede plaats verwerpt zij reeds van te voren met haar „einzig richtig" de mogelijkheid naar welke juist moet worden gezocht. Het is nu eenmaal niet anders: een onbevooroordeeld lezer van de Diatriben wordt te dikwijls getroffen door de telkens afwisselende relatie van Epictetus en den Bijbel, nu van overeenstemming dan weer van verzet, om zich neer te leggen bij Praechters uitspraak of bij het — formeel zeker juiste — oordeel van Wilamowitz in zijn Griechisches Lerebuch: „Epiktet hat die Evangeliën nicht gekannt." Het valt moeilijk zóó frequente „Anklänge" eenvoudig af te boeken op dat hoofd voor oninbare posten, dat „de algemeene tijdgeest" heet; en steeds sterker dringt onder het lezen zich de vraag aan ons op: zou waarlijk aan Celsus' zeer literairen aanval niet vluchtiger bestrijding zijn voorafgegaan? Zou een halve eeuw voordat de ἀληθὴς λόγος het licht zag bij de Heidenwijsgeeren althans niet eene zekere vage kennis van hetgeen de Christengemeenten nastreefden hebben bestaan?

Niet minder dan de lectuur brengt de beschouwing der uiterlijke omstandigheden deze vraag op onze lippen. Arrianus, op gevorderden leeftijd zijne aanteekeningen van Epictetus' lessen omwerkend tot zijne Diatriben, geeft ons — zoo getrouw als hij dat vermag — het beeld van den wijsgeer, gelijk hij dat in dagelijksch verkeer gedurende een zekeren tijd voorafgaande aan den dood van Trajanus heeft leeren

kennen.[12]) Is het nu a priori waarschijnlijk, dat deze Epictetus — in het algemeen, dat een moralist, die in de eerste decenniën der tweede eeuw leefde — van het Christendom en van de leerstellingen eener hem in zoovele opzichten verwante sekte geen de minste notie heeft gehad?

Het is een eigenaardig toeval, dat Epictetus feitelijk gedurende zijn geheele leven heeft vertoefd op plaatsen waar Christelijk gemeenteleven bloeide. Het Phrygisch Hierapolis, waar hij — waarschijnlijk omstreeks 50 n. Chr. — is geboren, bezat volgens de unanieme traditie der Christelijke schrijvers als de stad waar Philippus en zijne waarzeggende dochters waren begraven reeds vroeg eene bloeiende gemeente.[13]) Of Epictetus van dat gemeenteleven iets kan hebben bespeurd, weten wij natuurlijk evenmin als het tegendeel. Hij was — indien althans het bekende in Pisidië gevonden epigram waarheid spreekt — zoon van eene slavin.[14]) Het allermeeste, wat uit dit feit, in verband met zijne latere ontwikkeling, wellicht zou mogen worden afgeleid, is dat hij in het huis van zijnen meester min of meer de opvoeding van een vrij-

[12]) Schenkls veronderstelling dat het verblijf van Arrianus bij Epictetus onder Hadrianus' regeering moet worden gesteld, hangt samen met zijne onjuiste berekening van Arrianus' leeftijd (zie Schwartz in Pauly-Wissowa II. 1231 over het consulaat van Arrianus in 130) en dwingt den geleerden uitgever van Epictetus tot een zeer gezochte interpretatie van IV. 5. 17. die men in de prolegomena p. IX kan vinden.

[13]) De streek waar Epictetus zijne kinderjaren doorbracht heeft vroeg het Christendom gekend. De traditie der Handelingen en der Paulinische brieven noemt in dat opzicht naast Pisidië, Cappadocië en Bithynië ook Galatië en Phrygië. Wel is — in verband met de questieuze authenticiteit van den brief aan de Colossenzen — de vermelding van Hierapolis *Coll.* 4. 13 niet van veel beteekenis, vooral omdat Hand. 16 en 18 op dit punt zoo vaag zijn, maar het is van belang, dat in het eind der tweede eeuw de gemeente te Hierapolis bij de geloovigen voor eene oude gemeente gold en bisschopszetel van Papias was. cf. Polycrates' schrijven aan Victor over het graf van Philippus (*τὸν τῶν δώδεκα ἀποστόλων γενόμενον*) bij Euseb. *H. E.* III. 31, en over diens waarzeggende dochters (*γεγηρακυῖαι παρθένοι*) *ibid.* V. 24.

[14]) *δούλας ἀπὸ ματρὸς ἐτέχθη.* in het epigram door Kaibel *Herm.* 23 p. 542 besproken.

geboren kind kan hebben genoten en bij geruchte aldaar iets van het Christendom kan hebben vernomen. Intusschen hierover iets met zekerheid te zeggen is onmogelijk, daar zelfs de tijd en de omstandigheden van zijn vertrek naar Rome volkomen onbekend zijn. Te Rome volgt hij — nog als slaaf, hetzij van zijnen ouderen hetzij van een anderen, nieuwen meester — de lessen van Musonius Rufus, waarschijnlijk na diens terugkeer uit de ballingschap, in 69.[15]) Later — wederom weten wij niet, waarom, wanneer of hoe — uit de slavernij bevrijd, leeft hij als vrij man te Rome, tot in 94 het verbanningsdecreet van Domitianus hem verdrijft, en hem doet besluiten het vervolg van zijn leven te Nicopolis te gaan doorbrengen.

Dat in de kwart eeuw te Rome doorgebracht Epictetus de oogen open heeft gehad vóor hetgeen om hem heen gebeurde, kan geen lezer der Diatriben ontkennen. Deze wijsgeer was geen peinzer, die de afzondering zocht, maar — gelijk Socrates, dien hij gaarne citeert, — een philosoof van de straat. Hoe kent hij het Romeinsche leven, èn de weelde, èn de ambtenjacht, de willekeur der vorstengunst zoowel als de schaamteloosheid van het libertijnenregiment! Herhaaldelijk schildert hij de gevaren der vervolging en den smaad aan welken de wijsgeeren zijn blootgesteld, maar ook den innerlijken tweestrijd, waarin het medeleven met de zoo verbasterde maatschappij telkens eenen ernstig denkenden man brengt, kortom toestanden en gevaren aan die der belijders van het nieuwe geloof niet ongelijk. En wanneer hij dan zoo rondom zich heen zag, en, gelijk het een oorspronkelijk man paste, in die bonte wereld van oude verbastering en nieuw leven zocht naar voorbeelden tot zijne prediking, boeiender dan de aan allen zoo overbekende paraenetische exempels der Stoïsche schooltraditie, moest Epictetus — zouden wij denken — van de Christengemeente te Rome toch wel zooveel bespeuren als daarvan

---

[15]) Dat hij nog slaaf was, toen hij Musonius Rufus hoorde, blijkt uit I. 9. 20. — Blijkens Tacitus *Ann.* 15. 71 is Musonius Rufus in 65 verbannen. Na Nero's dood vinden wij hem te Rome terug (*Hist.* 3. 81).

tusschen 65 en 90 voor een buitenstaande te bespeuren viel.

Hoeveel dat was? Het kan niet mijne taak zijn aan de uitvoerige schilderingen van het gemeenteleven te Rome, gegeven door mannen als Hausrath, Pfleiderer of Harnack, ook maar één woord toe te voegen. Zooveel intusschen mag, bij al de onzekerheid die omtrent uitgebreidheid en bekendheid dier gemeente ook nu nog heerscht, wel geconstateerd worden, dat het aantal Christenen te Rome, het *πολὺ πλῆθος ἐκλεκτῶν*, wier leven en lijden, wier ootmoed en onderworpenheid, doch ook wier troost en trots ons in den eersten brief van Clemens Romanus in zoo heldere kleuren worden geteekend, zeker niet gering was. In arme en aanzienlijke woningen, tot in het keizerlijk paleis, had het nieuwe geloof zijne belijders; ook waren de lotgevallen der Christengemeente niet van dien aard, dat men ze gemakkelijk voorbijzag. Al is misschien een proces als dat van Pomponia Graecina in 57 — dat wel niet het eenige van dien aard zal zijn geweest — aan Epictetus onbekend gebleven, de Christenvervolging van 64 moet toch wel ook *zijne* aandacht op de nieuwe sekte hebben gevestigd, en de reeks van vervolgingen die onder Domitianus haar hoogtepunt heeft gevonden in de veroordeeling van Flavius Clemens en Domitilla zal dan niet licht aan de opmerkzaamheid van den wijsgeer zijn ontsnapt. [16])

---

[16]) Dat de *superstitio externa* van welke in 57 Pomponia Graecina, de echtgenoote van A. Plautius, blijkens Tac. *Ann.* 13. 32 werd aangeklaagd, als Christelijke geloofsovertuiging moet worden opgevat, laat zich natuurlijk niet bewijzen. Waarschijnlijk wordt het gemaakt door Tacitus' schildering van haren *cultus lugubris*, en *animus maestus* en door het feit dat in de catacomben van Callistus grafsteenen van de Pomponii zijn gevonden. Aangaande Flavius Clemens en zijne vrouw Domitilla is ondanks het vage van Dio's bericht 67. 14 (*ἐπηνέχθη δὲ ἀμφοῖν ἔγκλημα ἀθεότητος ὑφ' ἧς καὶ ἄλλοι ἐς τὰ Ἰουδαίων ἤθη ἐξοκέλλοντες πολλοὶ κατεδικάσθησαν*) bijna geen twijfel mogelijk: de inscripties van de catacombe der h. Domitilla aan de Via Ardeatina bewijzen, dat reeds in de eerste eeuw leden der familia Flavia en hunne slaven het Christendom hebben beleden. (Vgl. Rossi *Roma Sotterranea* I. 314, en 131; en *Bull. d. Arch. Crist.* 1865 p. 22, geeit. bij Hausrath. *Neu-Test. Zeitgesch.* III, 302.

Nu moet worden erkend dat bij de Romeinsche schrijvers van de eerste en tweede eeuw een eigenaardig stilzwijgen heerscht over deze Christenen. En zoo zij er al over spreken, dan is het op een toon die evenmin van ingenomenheid als van diepgaande kennis getuigt. De Christenen zijn voor hen iets verwijderds; als uit de hoogte en uit de verte spreken zij over die belijders eener *superstitio prava* over die *homines per flagitia invisi*, die zij meerendeels nauwelijks van de Joden weten te onderscheiden. [17]) Maar uit den toon dezer uitlatingen te besluiten, dat ten tijde van Epictetus de Christenen te Rome heimelijk en in het verborgen zouden hebben geleefd, zoowel hunne geloofsovertuiging als hunne levensleer geheim houdend, verbiedt ons wat wij van andere zijde weten. Zonder ons te wagen op het voor niet-theologen al te doornachtige terrein van de Nieuw-testamentische textkritiek mogen wij er op wijzen, dat noch exclusivisme noch geheimzinnigheid in het karakter van den Christelijken godsdienst ligt. Het bevel: „hetgeen gij hoort in het oor, predikt dat op de daken," is gehoorzaamd in de geheele Christen-missie en de wijze waarop het Boek der Handelingen Paulus' openbare prediking te Athene voorstelt, is in dat opzicht karakteristiek.

Omtrent het tijdstip waarop men het er voor houden mag dat de Paulinische brieven, de Handelingen en de synoptische Evangeliën als literatuur in de handen van allen, die daarin belang mochten stellen, zijn gekomen, is hiermee natuurlijk nog niets gezegd. Zelfs al mogen wij ons vasthouden aan den Brief van Clemens Romanus aan de Corinthiërs, en, de integriteit daarvan als vaststaand erkennende, aannemen dat in 95 de Evangeliën, de eerste Brief van Paulus aan de Corinthiërs, de brief aan de Romeinen en aan de Hebraeërs, eindelijk de brieven van Jacobus en Petrus onder de Christenen bekend waren, dan zou daaruit nog geenzins volgen, dat Epictetus —

---

[17]) Sueton. *Claud.* 25: Judaeos impulsore Chresto tumultuantes. — Id. *Nero* 16: genus hominum superstitionis pravae ac maleficae. Het meest in het oogvallend onder de bekende testimonia is dat van Tacitus (*Ann.* XV. 44) door zijne grimmigheid tegen de *exitiabilis superstitio*.

zooals later Celsus — in de gelegenheid is geweest om die geschriften min of meer literarisch te bestudeeren. Maar de externe bezwaren tegen zekere mate van bekendheid worden door die overweging toch wel veel geringer. Dat Epictetus èn uit mondelinge mededeelingen èn uit Logiën-verzamelingen èn — wie weet? — ook deels uit vluchtige inzage van sommige brieven, aangaande enkele van de meest kenmerkende beginselen der Christensekte het een en ander heeft vernomen, kunnen wij niet langer onmogelijk noemen.

Geldt deze opmerking ten opzichte van de jaren zijns verblijfs te Rome, in niet mindere mate blijft zij van kracht voor het ongeveer twintigjarig tijdperk van zijn leven en leeren te Nicopolis. Niet zoozeer omdat wij aangaande eene oude Christengemeente te Nicopolis enkele vage gegevens bezitten, [18]) als wel omdat de school van Epictetus aldaar, blijkens de Diatriben, voortdurend door af- en aanreizende burgers van Rome bezocht werd, en hetgeen in hoogere en lagere kringen der hoofdstad voorviel hem ook toen niet onbekend bleef.

Al mogen wij intusschen op grond van deze overwegingen concludeeren, dat de door Praechter als de meest betrouwbare weg aanbevolen methode van onderzoek ons ten opzichte van Epictetus' relatie tot het Christendom wellicht tot onjuiste voorstellingen brengt, toch volgt uit dit alles positief nog niet veel. Wij weten van te voren — en dat ontneemt aan vele schijnbaar verrassende resultaten eener vergelijkende lectuur van Epictetus en den Bijbel hunne beteekenis — dat tusschen de Stoïsch-cynische levensopvatting en de moraal der Christelijke geschriften eene vrij belangrijke overeenkomst *moet* zijn, die toch niet vergunt in bepaalde gevallen eene betrouwbare conclusie omtrent prioriteit ter eene of ter andere zijde te trekken. Immers op den bodem van beider leer ligt de overtuiging van het door zedelijke onvolkomenheid ongenoegzame van des menschen gelukstoestand, het besef dat — zooals Cleanthes het had uitgedrukt „de mensch zijnen levensweg bewandelt door eene

---

[18]) Ep. *ad Titum* 12 (cl. *Rom.* 15. 19) en Euseb. *H. E.* VI. 16.

reeks van ellenden," dat — om Seneca's woorden te gebruiken — *in deterius res humanae et omne fas labuntur*. Wie op die stemming let zal evenmin het woord van Paulus „Allen hebben gezondigd en derven de heerlijkheid Gods" eene navolging van Seneca's *peccavimus omnes* achten als omgekeerd. [19])

Wanneer dan nu uit dit tot een dogmatisch pessimisme ontwikkelde besef van het onbevredigende des menschelijken levens bij de verschillende vertegenwoordigers der na-Alexandrijnsche moraalfilosofie een duidelijk uitgesproken gevoel ontstaat, „dat wij ziek zijn en den medicijnmeester van noode hebben", [20]) en op de daaruit gesproten bekeeringsleer eene praktische moraal wordt opgebouwd, dan moet wel, ondanks het diepgaand verschil van de menschbeschouwing der verschillende godsdienstige en wijsgeerige sekten, deze moraal een min of meer collectief karakter dragen. Nadrukkelijker dan te voren hooren wij in de eeuw die ons thans bezig houdt vergevensgezindheid, broederliefde, menschenmin, kuischen wandel, trouw, bescheidenheid prediken door Christenen en Heidenen beiden. Toch zou het een ijdel ondernemen zijn indien wij wilden trachten door literair onderzoek het vaderschap van die verfijning der moreele beschaving aan de ééne of de andere zijde toe te wijzen. In de tweede plaats brengt de gelijkheid der omstandigheden waarin de geloovige Christenen en de volgelingen eener streng toegepaste Stoïsch-cynische levensleer verkeeren, zekere overeenkomst van toon mede. Deze zal niet licht iemand onzer tot haastige conclusiën verleiden. Beiden de Christenleeraar en de Cynicus hebben hunne leerlingen te waarschuwen tegen booze tijden, te sterken tegen vrees voor den tyran, te vermanen tot een vrijmoedig getuigenis geven van hun geloof. Op zich zelf kan het dan geen bewijs van onderlinge relatie

---

[19]) Sext Emp. *Adv. Math.* IX. 90: *πορεύεται διὰ κακίας τὸν πάντα χρόνον*. Seneca *Benef.* I. 10, 1—3 *Clem.* I. 6. 3. Paul. *Ad Rom.* 3. 23.

[20]) Sen *ep* 50 4: ideo difficulter ad sanitatem pervenimus quia nos aegrotare nescimus. Id. *ep.* 28. 9: initium est salutis notitia peccati. Epictet. III. 23. 30: *ἰατρεῖόν ἐστιν, ἄνδρες, τὸ τοῦ φιλοσόφου σχολεῖον· οὐ δεῖ ἡσθέντας ἐξελθεῖν, ἀλλ' ἀλγήσαντας, ἔρχεσθε γὰρ οὐχ ὑγιεῖς* enz.

zijn, indien zij dat doen in overeenkomstige termen.[21]) En eindelijk, ook in die termen zelf vindt een voorzichtig onderzoeker waarschuwende teekenen. Iedere periode heeft haar eigen taalschat, hare eigene terminologieën, ja zelfs tot in de beeldspraak pleegt gemeenschappelijkheid te bestaan wier oorsprong men niet kan aanwijzen. Bijzonderlijk ten opzichte van de vergelijking der taalkeuze van Epictetus met die van Paulus, den ijverigen volgeling van de rhetorica der Stoïsche meesters van Tarsus is daarom groote behoedzaamheid noodig.

Maar toch — de voorzichtige onthouding heeft ook hier hare grenzen. Ten slotte worden de Epictetusplaatsen die — nu door eene overeenkomst dan door eene tegenstelling — den lezer naar den Bijbel doen grijpen te talrijk, dan dat hij zich zonder meer kan neerleggen bij de vage erkenning eener algemeene en onbewuste sympathie. Zoo schijnt ons dan, al blijven wij al de hierboven aangeduide redenen tot voorbehoud eerbiedigen, toch de vraag niet ongerechtigd: Tot welke conclusie kan ons eerst de beschouwing van de voornaamste dier „Anklänge", daarna de vergelijking van Epictetus' levensleer en moraal met die der Christenen brengen?

Een zoodanig onderzoek dient met het uiterlijke te beginnen, met het formeele, dat het eerst in het oog valt: de gelijkheid in zinswending, woordkeuze en beeldspraak. Den familietrek van den stijl van het Enchiridion bepaaldelijk met de paraenetische gedeelten der Evangeliën, en van de Diatriben met sommige van Paulus' brieven kan men slechts door voortgezette lectuur opmerken, toch geeft reeds een schematisch overzicht van enkele hoofdpunten, indien ik mij niet bedrieg, hier eenigen vasten grond. Tot toelichting daarvan mogen enkele voorbeelden volstaan.

Het heeft de aandacht van sommige lezers getrokken, dat het welbekende: „Zoekt en Gij zult vinden" ook een paar malen bij Epictetus voorkomt;[22]) men heeft opgemerkt dat

---

[21]) Vgl. bv. Matth. 10. 28 of Jacob. II, 3. met Epict. *Diatr.* I. 29.

[22]) I. 28. 20. IV. 1. 51. cl. Matth. 7. 7 (= Luc. 11. 9.) Het is niet van belang ontbloot, dat in den zin waarin Epictetus de spreekwijze

het schriftuurlijke „ziet toe en wacht u!" ook bij Epictetus wordt gevonden [23]); ook is het eigenaardig, dat beiden Epictetus en Paulus wanneer zij willen voorkomen, dat hun toehoorder uit hunne praemisse eene voor de hand liggende doch valsche gevolgtrekking maken zal, zoo gaarne het emphatische *μὴ γένοιτο*, „dat zij verre", gebruiken. [24]) Terwijl het nu lichtzinnig zou zijn uit dergelijke parallellen conclusies te trekken, krijgt m. i. de zaak een ander aanzien, als wij een soortgelijke corrigeerende wending, het bekende: „Ik zeg u" (aan de Schrift en Epictetus beiden gemeen) bij den laatste ook vinden gebruikt in eene vermaning als deze: „Maar indien gij heengaande uwen broeder berispt, zoo zeg ik u, dat gij vergeten zijt, wie gij zijt." Immers hier komen ons de woorden: „Ik zeg u, zoo wie ten onrechte op zijn broeder toornig is...." niet zonder reden in de gedachte.

Iets dergelijks geldt omtrent het gebruik van het woord *σάρξ*, vleesch. Ofschoon de tegenstelling tusschen vleesch en geest bij Paulus en Epictetus niet geheel dezelfde is, kan Stoïsch spraakgebruik hen onafhankelijk van elkaar het niet-geestelijk deel der menschelijke persoonlijkheid òf „het vleesch" òf het „doode lichaam" doen noemen. Maar onze opmerkzaamheid wordt wakker, wanneer wij Epictetus den man hooren prijzen die „zijnde in dit doode lichaam, waagt te denken aan gemeenschap met God" omdat ons daarbij duidelijk vermaningen van Paulus, als dat welbekende: „Stelt u zelven dan Gode, als uit de dooden levende" in de ooren klinken. [25])

---

gebruikt (nl. van een nadenkend onderzoek) de vermaning ook voorkomt in het logion bij Grenfell en Hunt 654 *μὴ παυσάσθω ὁ ζητῶν* enz.

[23]) Matth. 16. 6 en Epict. I. 3. 9: *ὁρᾶτε καὶ προσέχετε.*

[24]) Vgl. b.v. I. 1. 13 met Paul. *Rom.* 3. 3. of Clemens I. *Cor.* 1. 33. — Terloops zij hier ook nog gewezen op de na-klassische uitdrukking *ἀπὸ τῶν χειλῶν* II. 9. 16 en III. 16. 7. cl. Matth. 15. 8. Terwijl bij Matthaeus de zegswijze (een citaat uit Jesaia 27. 13) geheel natuurlijk is, treft ons bij Epictetus de tegenstelling met het vreemdklinkende *ἀπὸ δογμάτων* als min of meer gezocht.

[25]) Ep. II. 19. 27 *θεὸν ἐξ ἀνθρώπου ἐπιθυμοῦντα γενέσθαι καὶ ἐν τῷ σωματίῳ τούτῳ τῷ νεκρῷ περὶ τῆς πρὸς τὸν Δία κοινωνίας βουλευόμενον.* cl. *Rom.* 6. 13 *παραστήσατε ἑαυτοὺς τῷ θεῷ ὡς ἐκ νεκρῶν ζῶντας.*

Dat verder Epictetus — ofschoon een Stoïcus — zijnen God dikwijls „Vader", soms ook „Heer", *κύριος*, noemt, is natuurlijk niet opvallend; maar wanneer hij aan dien Vadernaam nu ook het begrip van „omgang met God" vastknoopt, dan vragen wij niet zonder grond, of niet zoowel dit beeld als het daarvoor gebruikte bijbelschklinkende woord *συναναστροφή* hem buiten de grenzen der Stoïsche leer brengt; [26]) en wanneer hij protesteerend tegen hen, die om het hun beschoren harde lot af te wenden *κύριε ἐλέησον* roepen, of elders smalend op hen die hunnen geneesheer vleien met de bede: „Heer, indien Gij wilt, ik zal herstellen", juist het bij de christenen geliefde woord *κύριος* gebruikt, krijgt dan niet dat gebruik een bijzondere kleur? [27])

Den zelfden weg uit wijzen ons ook sommigen van de vrij talrijke parallellen in beeldspraak. Vooral hier moet zeker veel op rekening van Stoïsche schooloverlevering worden gebracht. Onze gaven vergelijkend met een ons door God toevertrouwd deposito (*παραθήκη* of *παρακαταθήκη*) volgen zeker Epictetus en de schrijver van den brief aan Timotheus onafhankelijk van elkaar eene schootraditie. En evenzeer maken beiden van den zelfden gemeenschappelijken schat gebruik, als zij den *προκόπτων* of den *ἀσκήσας* nu eens met een athleet, dan weer met een krijgsman in het gelid, „die niet mag *ingewikkeld* worden in de beslommeringen des dagelijkschen levens" vergelijken. [28]) Maar ook hier heeft het toevallig samentreffen

---

[26]) Diatr. I. 9. 5. — Epictetus verdedigt dit gebruik van den vadernaam, dat op zichzelf nauwlijks met het Stoïsch pantheïsme is te rijmen, op filosofische gronden in het begin van het aangehaalde hoofdstuk. Tot hoe sterk persoonlijke voorstelling de beeldspraak zelve — of een andere dan filosofische overtuiging? — hem doet komen, blijkt wel I. 19. 9: *δοκεῖς ὅτι ἔμελλεν <ὁ Ζεὺς> τὸν ἴδιον υἱὸν ἐᾶν καταδουλοῦσθαι;*

[27]) II. 7. 12. — III 10. 15: *τί λέγεις' ἐὰν σὺ θέλῃς κύριε καλῶς ἕξω'* cl. Matth. 8. 2: *καὶ ἰδοὺ λεπρὸς ἐλθὼν προσεκύνει αὐτὸν λέγων' κύριε, ἐὰν θέλῃς, δύνασαί με καθαρίσαι.*

[28]) Epict. II. 8. 21. cl. 1 Timoth. I. 6. 20 en vooral 2 Timoth. II. 3. *οὐδεὶς στρατευόμενος ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις, ἵνα τῷ στρατολογήσαντι ἀρέσῃ. ἐὰν δὲ καὶ ἀθλῇ οὐ στεφανοῦται, ἐὰν μὴ νομίμως*

zijne grenzen. Het valt ons zwaar aan niets dan louter toeval te denken, wanneer wij zien, hoe Paulus en Epictetus beiden eerst den worstelaar in den zedelijken worstelstrijd vergelijken bij den athleet, die zich om de wille van den palmtak allerlei ontbering oplegt [29]), daarna beiden aan die opwekking in beeldspraak de zelfde waarschuwing toevoegen, namelijk dat niet allen in den zelfden worstelstrijd kunnen overwinnen [30]), en ten slotte beiden hetzelfde beeld van den ἀγὼν in gelijksoortige bekentenis op zich zelven toepassen: Paulus door zijn: niet dat ik het alreede gegrepen heb of volmaakt ben, maar ik jaag er naar.... vergetende hetgeen achter is en strekkende mij naar hetgeen voor is jaag ik naar het wit"; en Epictetus door eene tweeledige beeldspraak: „Want nog heb ik den vollen moed niet in de dingen welke ik heb aangeleerd; maar laat mij moed verwerven, dan zult gij mij zien staan in de juiste houding, en zien opkijken met den juisten oogopslag", en met een ander beeld: „Wat dan? kunnen wij alreede vlekkeloos zijn? Neen, dat is onmogelijk, maar wat wel kan, dat is dat wij ons zonder ophouden uitstrekken naar het niet zondigen." [31])

In hoeverre deze overeenkomst van beeldspraak verband houdt met eene ook elders aan het licht tredende neiging van Epictetus om te doen uitkomen, dat de door hem gepredikte moraal geen mindere karakters kweekt dan de nieuwe leer, kan ons wellicht later blijken. Eerst dienen aan de besproken parallellen nog enkele te worden toegevoegd. Zoo bijvoorbeeld die van het zaad in den akker. Het oude beeld der dichterlijke taal, dat den mensch in zijnen overgang tot een ander leven vergelijkt bij het zaad, stervend in den akker, danken

---

ἀθλήσῃ, vergeleken met Epict. III. 10. 8 δός μοι ἀπόδειξιν εἰ νομίμως ἤθλησας, en III. 22. 69 waar wordt gezegd dat de Cynicus ἐν παρατάξει zijnde niet mag zijn ἐμπεπλεγμένος ἰδιωτικοῖς enz.

[29]) 1. Cor. 9. 25: πᾶς δὲ ὁ ἀγωνιζόμενος πάντα ἐγκρατεύει. Epict. III. 15. 2: als gij wilt νικᾶν τὰ Ὀλύμπια dan moet ge εὐτακτεῖν enz.

[30]) Paulus: πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει, en Epictetus: ἄλλος δὲ πρὸς ἄλλο πέφυκεν.

[31]) Paul. *Phil*. 3. 11—13; Epictetus II. 8. 24 en IV. 12. 19.

zeker de diatriben zoowel als de brief aan de Corinthiërs aan oudere overlevering, en het doet er weinig toe dat dit beeld in de eschatologie van Epictetus eigenlijk niet te best past. [32]) Maar op merkwaardige wijze nadert Epictetus een aan den Bijbel eigene beeldspraak wanneer hij aangaande het uitgestrooide zaad *der wijsheid* zegt: Indien het koren, vóór de halm kracht heeft, in de aar schiet, zoo draagt het geen vrucht." Moeten wij niet aan de geloovigen „voor een tijd" uit de gelijkenis van den zaaier denken, wanneer wij Epictetus deze zijne vermaning aan den al te haastigen leerling aldus hooren voortzetten: „sneller dan pas gaf, hebt gij gebloeid: de eerste koude doet u sterven?" [33])

Eindelijk is het eene bij de moralisten uiterst gewone beeldspraak, de verhouding van het individu tot het geheel met de verhouding der lichaamsdeelen tot het geheele lichaam te vergelijken. Op de uitbreidingen aan die beeldspraak beurtelings door Paulus, Clemens Romanus en Epictetus gegeven, mag dus m. i. niet veel nadruk worden gelegd [34]); maar treffender dunkt het ons wanneer eene andere vergelijking (die van het lichaam met een tempel Gods) ons alweder naar den Corinthenbrief doet grijpen; ik bedoel de uiterst welsprekende vermaning van Epictetus (II. 8. 12) waarin hij den mensch aan zijn hooge afkomst herinnert. Hier hooren wij Paulus' woorden „hetzij dan dat gij eet, hetzij dat gij drinkt, hetzij dat gij wat ook doet, doet het alles ter eere Gods" aldus bij Epictetus terugkeeren: „Wilt gij dan niet bedenken wie gij zijt, die eet, die drinkt.... weet gij niet dat gij God voedt, God oefent, God in u zelf ronddraagt?" Men kan inderdaad na het zesde hoofdstuk van den eersten en den tweeden brief aan de Corinthiërs Epi-

---

[32]) 1. Cor. 15. 36. Joh. 12. 24. cl. Epictet. II. 6. 11 e. a.

[33]) IV. 8. 35. ἐκ κηποῦ Ἀδωνιακοῦ..... θᾶττον τοῦ δέοντος ἤνθηκας. ἀποκαύσει σε ὁ χειμών. cf. Matth. 13. 5 ἄλλα δὲ ἔπεσεν ἐπὶ τὰ πετρώδη ὅπου οὐκ εἶχε γῆν πολλήν· καὶ εὐθὺς ἐξανέτειλε, διὰ τὸ μὴ ἔχειν βάθος γῆς, ἡλίου δὲ ἀνατειλαντος ἐκαυματίσθη.

[34]) Epictet. II 5. 24. *sqq.* (cf. Seneca *de Ot. Sap.* 31 Cic. *de fin.* III 19 e. a.) en Paul. 1 *Cor.* 12. 12. 15.

ctetus' paraenese niet lezen zonder slag op slag, door woord beeldspraak en stijl aan den Bijbel te worden herinnerd. [35])

Beslissende, d. i. voor elkeen overtuigende kracht hebben natuurlijk deze voorbeelden niet. Toch kan ons hun aantal aanmoedigen om niet enkel toeval te zien in gevallen waarin een uitspraak van Epictetus ook door den vorm sterk gelijkt op een ons meer bekend bijbelgezegde of zich daar min of meer scherp tegenover stelt. Het eerste is allicht minder in het oog vallend dan het tweede. Wie ten opzichte van parallellen of „Anklänge" als de hierboven genoemde sceptisch gestemd is, zal het wellicht ook niet anders dan toeval noemen dat het bijbelwoord „waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn" herhaaldelijk door Epictetus als 't ware geparafraseerd schijnt, zoo b.v. waar hij zegt: „Want daar betuigen wij Gode onzen dank, waar wij meenen dat onze belangen zijn gelegen", of elders: „want waar ik en het mijne zijn, daarheen neigt zich noodzakelijker wijze mijn geheele persoon." [36]) Maar van meer beteekenis achten wij het, wanneer wij na de klacht van Paulus: „want niet hetgeen ik wil doe ik; maar hetgeen ik haat, dat doe ik," Epictetus hooren verklaren: „Dit is de ware leermeester, die ons den tweestrijd duidelijk kan maken, waarin wij verkeeren en ons weet voor oogen te stellen, hoe het is, dat wij hetgeen wij willen niet doen, en hetgeen wij niet willen doen;" [37]) of wanneer wij naast de woorden uit den Hebraeër-brief: „Gij zijt geworden als wie melk van noode hebben en niet vaste spijs," die berisping van Epictetus leggen: „Wanneer zult gij u van de moedermelk leeren spenen, en grijpen

---

[35]) Vgl. met Epict. II. 8. 12 *vv.* vooral I. Cor. 6. vs. 15. 19. 20 I Cor. 3. 17. II Cor. 6. 16. 18 en I. Cor. 10. 31.

[36]) I. 19. 24, II. 22. 19. cf. Ench. 31. 4 *ὅπου γὰρ τὸ συμφέρον, ἐκεῖ καὶ τὸ εὐσεβές*, De conclusie is in beide gevallen bij Epictetus het eind eener vermaning van gelijke strekking als Matth. 6. 21. — Van minder beteekenis, maar toch niet geheel waardeloos zijn parallellen als Matth. 7. 16 (Leest men ook een vijg van doornen of druiven van distelen) en Ep. II. 20. 18. *πῶς γὰρ δύναται ἄμπελος μὴ ἀμπελικῶς κινεῖσθαι.*

[37]) Paul. *Rom.* 7. 15 *vv.*, Epict. II. 24. 4.

naar vaster spijs?" [38]) Immers wij kunnen niet vergeten, dat juist deze bij de Christenen zoo geliefde gewoonte om de geloovigen als „kinderkens" toe te spreken, zestig jaren na Epictetus in de hoogste mate de ergernis van Celsus opwekte, en dat ook in den mond van onzen wijsgeer *παιδίον* en *νήπιος* bijna scheldwoorden zijn. [39])

In uitspraken als de laatstelijk aangehaalde ligt, dunkt mij, eene vingerwijzing. Indien inderdaad de Christelijke levensleer, zooals uit het boven aangevoerde schijnt te volgen, niet ten eenen male onbekend aan Epictetus is geweest, dan zal ons die oppervlakkige kennis niet in de eerste plaats blijken uit eene navolging van de Christelijke ideeën, uit eene verfijning van zijne Stoïsch-cynische beginselen onder den invloed van de pas gekende leer. Veeleer zullen wij, naast gedeeltelijke aanvaarding van den treffenden vorm, waarin hij die leer hoorde verkondigen, wellicht ook naast overname van enkele harer voorschriften, bij den Heidenschen wijsgeer eene vrij sterke oppositie vinden tegen die levensopvattingen, die hij op grond van eene zonder twijfel onvolledige kennismaking had leeren kennen als de grondslagen der Christelijke moraal. Vandaar bij een soms misleidenden schijn van gelijkheid in overtuiging, een scherpe en niet onduidelijk uitgesproken antithese. Inderdaad, het klinkt religieus — men zou bijna zeggen „Paulinisch" — wanneer Epictetus predikt: „Het begin van de wijsbegeerte is voor allen, die door de deur, d. i. langs den juisten weg tot haar komen, het besef van eigen zwakte en onmacht ten opzichte van het allernoodzakelijkste". [40]) Zeker, de overeenkomst schijnt treffend, wanneer èn Paulus

[38]) Hebr. 5. 12 (cl. I Cor. 3. 1. *γάλα ὑμᾶς ἐπότισα* — omdat zij nog *νήπιοι ἐν Χριστῷ* zijn) en Epictet. II. 16. 39.

[39]) Cf. Origen. *in Cels.* III. 49 *sqq.* — Epictet. II. 1. 16: *τί γάρ ἐστι παιδίον; ἄγνοια. τί ἐστι παιδίον; ἀμαθία.*

[40]) II. 11. 1. — Niet alleen om de vreemde uitdrukking *τοῖς ὡς δεῖ καὶ κατὰ θύραν ἁπτομένοις* (vgl. ook II. 6. 6 „door het venster heb ik nooit geleerd binnen te komen") trekt deze plaats onze aandacht, doch ook omdat zij feitelijk in veel somberder toon is gesteld dan Epictetus' menschwaardeering zou doen verwachten.

èn Epictetus niet slechts roepen om verlossing en vrijheid, doch ook beiden die vrijheid uitsluitend gelegen achten in eenswillendheid met God. [41]) Maar men behoeft niet lang in de diatriben te lezen om in te zien dat èn de gebondenheid èn de vrijheid bij elk van beiden een volkomen verschillend karakter hebben. De Paulinische leer aangaande „den mensch verkocht onder de zonde" is aan Epictetus volkomen vreemd, [42]) van de voorstelling van een zondeval of een vonnis Gods over de menschen is de Stoïcus zóó ver verwijderd, dat men bijna geneigd zou zijn tegen het harde vonnis in den Romeinenbrief: „daarom heeft God hen ook overgegeven in de begeerlijkheden hunner harten.... als die de waarheid Gods veranderd hebben in leugen" een protest uit den mond van den Heidenwijsgeer te hooren, wanneer hij, die toch over het karakter der zonde, hare overerving en hare beteekenis zoo diep-ernstig oordeelt, ten opzichte van haren oorsprong er uitdrukkelijk op wijst, dat de godheid, zelfs al hadde zij gewild, den mensch niet geheel en al onafhankelijk van wereldsche invloeden en verleidingen had *kunnen* maken, nu zij eenmaal had besloten zijn aardsch bestaan vast te knoopen aan dit stoffelijk lichaam." [43])

Juist wanneer wij op zulke plaatsen de tegenstelling tusschen Paulus en Epictetus iets duidelijker aan den dag zien treden, treft ons te meer de overeenkomst in terminologie op andere punten. Is het geheel zooals wij zouden verwachten in een Stoïsch geschrift, dat Epictetus des menschen verbintenis met het lichaam „eene rampzalige en doode verwantschap" noemt tegenover de „godlijke en gelukzalige verwantschap" met den Allerhoogste? [44]) Klinkt het Stoïsch de wetten door menschen vastgesteld „wetten der dooden" te noemen? [45]) Zeker

---

[41]) Epict. I. 12 8: *πῶς ἂν ἑποίμην ἐγὼ ἐν παντὶ τοῖς θεοῖς καὶ πῶς ἂν εὐαρεστοίην τῇ θείᾳ διοικήσει καὶ πῶς ἂν γενοίμην ἐλεύθερος*; Paul. II. *Cor.* 3. 17 *οὗ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ ἐκεῖ ἐλευθερία*;

[42]) Rom. 5. 12: 7. 19; 3. 9.

[43]) Rom. 1. 24. Epict. I. 1. 8.

[44]) I. 3. 3; II. 19. 27.

[45]) De *ταλαίπωροι νόμοι τῶν νεκρῶν*, de menschelijke wetten met loon-

niet. En evenzoo: wanneer Paulus en Epictetus beiden de zondaren slaven der zonde noemen, [46]) dan kan wel is waar die benaming evenmin specifiek Christelijk als specifiek Stoïsch heeten, maar in het voortgezette gebruik der uitdrukking is bij beiden toch iets dat onze aandacht trekt. Voor de bevrijding uit de slavernij der zonde gebruiken beiden hetzelfde beeld: de loskooping of de *vindicatio* (het ἀπολυτρῶσαι of ἐξαγοράσαι). Maar terwijl die beeldspraak in de taal des bijbels past, en bijvoorbeeld in de Galaten-brief, waar wordt gezegd, dat Christus is gezonden, om hen, die onder de wet waren, los te koopen, [47]) volkomen strookt met de voorstelling in het verlossingsdogma neergelegd, geeft zij in de Diatriben veeleer den indruk van eene ontleening. Het beeld behaagt Epictetus en hij gebruikt het herhaaldelijk. Maar wanneer hij zegt: „ik ben door God bevrijd" of zelfs „ik heb een bevrijder zooals dat past (καρπιστὴν οἷον δεῖ) [48]) dan is feitelijk die beeldspraak in strijd met zijne opvatting van de bevrijding, die in den grond zelfbevrijding is. Telkens en telkens heeft Epictetus het uitgesproken, dat de mensch zelf in staat is de verlossende vrijheid te vinden, dat de mensch van nature bekwaam is tot alle goed, [49]) en tegenover de Christelijke opvatting, dat de mensch in wien de zonde woning heeft nu ook — indien hij althans alleen op zich zelf vertrouwt — blind is, staat scherp en beslist zijne verklaring, dat geene macht ter wereld den mensch kan dwingen wit zwart te vinden, en dat wij van

---

en strafbepaling worden I. 13. 5 tegenover de goddelijke wet gesteld den θεῖος νόμος der zedelijke wereldorde volgens welken alleen het κατὰ φύσιν ζῆν en het letten op τὰ ἐφ' ἡμῖν goed, en al wat daarmee strijdt slecht is, en zijn straf in zich zelf draagt (I. 11. 17 en vooral III. 24. 42). Al zijn echter de menschelijke wetten νόμοι τῶν νεκρῶν, Epictetus komt evenals de Christenen herhaaldelijk tegen de voorstelling op als zou zijn onderricht καταφρονητὰς τῶν νόμων kweeken.

[46]) Rom. 6. 16. (cl. Joh. 8. 34) Epict. II. 1. 23.

[47]) Gal. 4. 4. cf. Rom. 7. 24: πεπραμένος ὑπὸ τὴν ἁμαρτίαν.

[48]) IV. 7. 16.

[49]) IV. 1. 51; I. 6. 43. vgl. Musonius Rufus bij Stob. *Ecl.* II. 426. πάντες φύσει πεφύκαμεν οὕτως ὥστε ζῆν ἀναμαρτήτως καὶ καλῶς.

nature de gave hebben de waarheid te erkennen, mits ons die maar voorgehouden wordt. [50])

Vooral deze — met volkomene duidelijkheid geformuleerde — opvatting, dat des menschen bekeering of bevrijding feitelijk eene eigene en vrijwillige daad der menschelijke rede, eene correctie van des menschen inzicht in het onderscheid tusschen *τὰ ἐφ' ἡμῖν* en *τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν* is, staat zoo lijnrecht tegenover de geheele Paulinische leer van de *πίστις* en hare heilsgevolgen, dat wij nauwlijks anders kunnen dan aannemen dat Epictetus van Paulus' christologie al zeer weinig heeft geweten. Immers, ware die hem bekend geweest, dan zou zeker de polemiek tegen de leer van de rechtvaardiging uit het geloof, en vooral tegen de daaruit volgende *ἁμαρτωλῶν προτίμησις*, die aan Celsus zulk een scherpe taal in de pen gaf, niet zijn uitgebleven.

Maar wat bestrijdt hij dan *wel?* De stemming door sommige van de christelijke geloofsovertuigingen bij de volgelingen van het nieuwe geloof gekweekt en ook buiten dien kring zeker wel aangepredikt, in de allereerste plaats hunne op te geringe waardeering van des menschen zelfstandige kracht berustende *ταπεινοφρόνησις*. Dezelfde christelijke deemoed, die een halve eeuw later Celsus tot zoo plomp schimpen zal verleiden, en die in de oogen van Aelius Aristides niet dan verkapte schaamteloosheid en huichelarij is, wekt alzoo ook reeds de ergernis van Epictetus. [51]) Niet slechts gebruikt hij het woord *ταπεινοφρονεῖν* — evenals *μετανοεῖν* — uitsluitend in ongunstigen zin. Maar ook tegen de zaak zelve komt hij op. Gelijk Celsus wil dat de mensch *μετ' ἀρετῆς ἄνω βλέπῃ πρὸς τὸν θεόν*, zoo roept ook Epictetus herhaaldelijk zijnen volgeling toe: *ἀνάτεινον τὸν τράχηλον, ἀνάβλεψον πρὸς τὸν θεόν* [52]). „Van hen die nederig

---

[50]) III. 3. 2. *πέφυκεν δὲ πᾶσα ψυχὴ ὥσπερ τῷ ἀληθεῖ ἐπινεύειν, πρὸς τὸ ψεῦδος ἀνανεύειν, πρὸς τὸ ἄδηλον ἐπέχειν, οὕτως πρὸς μὲν τὸ ἀγαθὸν ὀρεκτικῶς κινεῖσθαι, πρὸς δὲ τὸ κακὸν ἐκκλιτικῶς, πρὸς δὲ μήτε κακὸν μήτ' ἀγαθὸν οὐδετέρως.*

[51]) Origen. *in Cels.* III. 62. *sq.* Aristid. *Or.* 46. (II. p. 402 Dind.).

[52]) II. 16. 42; II. 17. 29. e. a.

van harte zijn is de Christus" had Clemens Romanus gepredikt. Recht daartegenin klinkt Epictetus' opwekking: „Gij zijt niet geboren om u te vernederen, [53]) en hoezeer hij overtuigd is dat deze ootmoed ook tegenover God eene ἀγεννὴς κολακεία is, den mensch onwaardig en Gode niet welgevallig, blijkt vooral duidelijk in zijne uitspraken over het gebed.

Het gebed — Epictetus toont dat aan door betoog en voorbeeld beiden — mag voor den wijze nooit iets anders zijn dan een vrijmoedig en dankbaar verkeeren met God, een εὐχαριστεῖν, doch niet een vragen om wijziging der uiterlijke omstandigheden, die ons immers onverschillig moeten zijn als οὐκ ἐφ' ἡμῖν ὄντα, noch ook een verzoek om genezing onzer innerlijke gesteldheid, daar deze van ons zelf afhangt. Epictetus bidt niet: „Leid ons niet in verzoeking," maar hij gelast zichzelven: „Begeer niet hetgeen u niet gegeven wordt;" hij vraagt niet aan God: „Verlos ons van den booze" maar zegt tot zichzelf: „Vlucht voor 't geen u te sterk is." Zijn: „Uw wil geschiede" is een forsch uitgesproken: „Gebruik mij in 't vervolg o Heer voor wat Gij wilt"; en hij heeft dan ook enkel spot over voor hen, die bidden „κύριε ὁ Θεὸς πῶς μὴ ἀγωνιῶ; Heer mijn God, hoe zal ik ontkomen aan mijn angst" „Gij dwaas" roept hij zulk eenen toe — hebt gij zelf geen handen?" [54])

Het spreekt wel van zelf, dat Epictetus dit wantrouwen in eigen kracht, dit zuchten in plaats van strijden geeselend, juist niet altijd aan de Christenen behoeft te hebben gedacht. Maar er zijn toch plaatsen waar het m. i. niet gewaagd kan heeten te spreken van eene duidelijke oppositie tegen de Paulinische leer. Soms geschiedt die oppositie met min of meer nauwkeurige herhaling van de Schriftwoorden. In den brief aan de Romeinen had Paulus den uitroep neergeschreven: „Ik

---

[53]) Clem. Rom. *ad Cor.* I. 16. Epict. III. 24. 1; I. 9. 10.

[54]) Het gebed is bij Epictetus deels een dankgebed (zoo I. 6. 3; I. 4. 32; II. 23. 5 e. a.) deels een verkeeren met God, een ἀποβλέπειν εἰς τὸν Θεόν. — De in den text geciteerde plaatsen vindt men II. 16. 28; III. 12. 12; II. 16. 42; II. 16. 13.

ellendig mensch (ταλαίπωρος ἐγὼ ἄνθρωπος) „wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods" en aan die verzuchting had de apostel deze verklaring toegevoegd: met mijnen geest dien ik de wet Gods, doch met mijn vleesch de wet der zonde." Wanneer nu Epictetus, die toch deze scheiding tusschen πνεῦμα en σάρξ wel degelijk aanvaardt, met nadruk predikt: „Indien men meer bedacht, dat de mensch uit God geboren is, zou ieder onzer zichzelven meer eerbiedigen, en zich onthouden van uitroepen als: „Wat ben ik? Een ταλαίπωρον ἀνθρωπάριον," of als: „Ach mijn rampzalig vleesch (τὰ δύστηνά μου σαρκίδια)"... Ja waarlijk, wel rampzalig! Maar gij hebt toch nog wel iets beters dan die σαρκίδια?"... wanneer zeg ik, Epictetus in dit protest gebruik maakt van de meest in het oog vallende uitdrukkingen van Paulus' verzuchting, pleit dan die overeenkomst niet voor de mogelijkheid, dat de klacht hem uit Christenmond is ter oore gekomen? [55])

Immers het is niet hier alleen dat Epictetus die eigenschap bestrijdt, die hem een klaagziek ondermijnen van het zelfvertrouwen moest schijnen. De klacht van Paulus: „het kwade dat ik niet wil, dat doe ik," beantwoordt hij redeneerend met de these: „niemand die zondigt doet hetgeen hij wil" [56]) en vermanend met den imperatief: „Gij zult willen." „Wil dan eens eindelijk in reinheid verkeeren met uw eigen rein ik, en met uw reinen God!" [57]) De Paulinische Christen zou wellicht deze opwekking aanvaarden onder reserve, wijzende op het woord van Paulus: „Het is niet van dengene die wil, noch van degene die loopt, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος θεοῦ." Maar de wijsgeer, die de bede κύριε ἐλέησον als onmanlijk afwijst, heeft met die reserve geen vrede. Hij leert: „Het goede is daar, waar gij niet gelooft dat het is en waar gij het dan ook niet wilt zoeken" [58]). Natuurlijk bedoelt hij: uw behoud ligt in u zelf; want hij predikt niet met Jacobus: „Zoo iemand uwer

---

[55]) Rom. 7. 24 en Epict. I. 3. 5.
[56]) II. 26. 1.
[57]) II. 18. 19. Zie ook IV. 9. 12 θελῆσαι δεῖ καὶ γέγονε.
[58]) Rom. 9. 16 en Epict. III. 22. 38.

wijsheid ontbreekt, dat hij ze van God begeere," maar verklaart: „Deze wet heeft God zelf vastgesteld: zoo gij iets goeds begeert, moet gij dat uit u zelven nemen." Onder dat goede nu rekent hij ook den wil; vandaar dat herhaalde θέλησον. Immers den menschelijken wil acht Epictetus onaantastbaar en vrijmachtig. „Indien God," zoo zegt hij, „dat eigen deel, dat hij ons uit het zijne heeft gegeven (ἀποσπάσας ἔδωκεν) van dien aard had gemaakt dat het, hetzij door Hem zelven, hetzij door iemand anders, kon worden gedwongen, of belemmerd, dan zou Hij niet meer God zijn, en dan zorgde Hij niet zoo voor ons als behoort." En op eene andere plaats voegt hij vroom daaraan toe: „Maar Hij zou dat ook niet hebben gewild" [59]).

In deze en dergelijke gevallen de grenslijn tusschen bewuste oppositie en onbewuste antithese te trekken, is natuurlijk een hachelijk werk. Wie zal beslissen, in hoever de voor de Heidenen eerst gaandeweg duidelijker in het licht tredende figuur van den Christus reeds op Epictetus' schildering van Herakles den Zoon Gods en Verlosser heeft invloed gehad [60]); wie uitmaken, hoeveel christelijke invloed er kan liggen in zijne voorstelling van het kindschap Gods, of aanwijzen tot op welke hoogte opzettelijk concurreeren met des Christens blijmoedigheid en berusting mag worden gezocht in zijn herhaalde en welsprekende beschrijving van den waren Cynicus? [61]) Maar de moeilijkheid der grensbepaling neemt niet het geheele feit zijner oppositie weg.

In nauw verband met Epictetus' verzet tegen de ταπεινοφροσύνη staat zijne bestrijding van de in zijne oogen zeer laakbare minachting die de Christenen betoonen tegenover het aardsche leven. In een terecht geroemd hoofdstuk der Diatriben (IV. 7.) handelend over de ἀφοβία, de ware onbevreesd-

---

[59]) Jacob. II. 5. vgl. Epict. I. 29 4; I. 17. 27; III. 3. 10.

[60]) III. 24. 16.

[61]) Met Paul. I Cor. 7. 20 enz. I Cor. 4. 11 enz. vergl. men o. a. Epict. IV. 1. 84 II. 16. 42; III. 5. 8. (Zie ook Clem. Rom. I Cor. 37. 40).

heid van den wijze, begint Epictetus met van het begrip der geprezen aphobie uit te sluiten al wat slechts in schijn welberaden onverschrokkenheid is. Iemand — zoo zegt hij ongeveer — kan den dood tegemoet loopen in die onnoozele onwetendheid waarmee een kind door de dubbele zwaardenrij van de lijfwacht eens tyrannen heengaat zonder blikken of blozen, daar het onbewust is van het gevaar. Anderen zijn uit onverschilligheid of uit levensmatheid onbevreesd voor den dood, weer anderen trotseeren dien onder den invloed van verstandsverbijstering (*ὑπὸ μανίας*), en de Galilaeërs zijn alzoo tegenover den dood gestemd *ὑπ' ἔθους*.

Dat Epictetus hier met *Γαλιλαῖοι* de Christenen bedoelt wordt heden ten dage door weinigen meer betwijfeld. De aanduiding zelve — vaag als het *„ἐξοκέλλοντες ἐς τὰ Ἰουδαίων ἤθη"* van Cassius Dio en het *„οἱ ἐν Παλαιστίνῃ δυσσεβεῖς"* van Aelius Aristides — is voor ons eene vingerwijzing, hoeveel meer uit de verte de Christenen door Epictetus worden gekend en bestreden dan de hun door literaire studie bekende Academici of Epicureërs. Twijfel omtrent de beteekenis van den naam wordt intusschen m. i. uitgesloten door eene vermaning in de meditaties van M. Aurelius, die bijkans een commentaar geeft op onze plaats wanneer hij zegt dat onze bereidwilligheid om te sterven niet moet geschieden *κατὰ ψιλὴν παράταξιν ὥσπερ οἱ Χριστιανοί* [62]). Dezelfde afkeurende strekking — zij 't ook minder sterk gekleurd — als in de woorden van M. Antoninus, hebben wij te zoeken in Epictetus'

---

62) M. Ant. 11. 3. — Ik zie niet voorbij, dat mijne meening dat de woorden *ὑπ' ἔθους* in minder gunstigen zin door Epictetus zijn bedoeld, in strijd is met de algemeene opinie. Hartmann, in het bovenaangehaalde opstel p. 267 zegt zelfs naar aanleiding van deze korte vermelding: „dort gedenkt Epiktet mit hoher Achtung ihrer Festigkeit vor Richter und Henker." Mijne opvatting van de woorden steunt niet slechts op de tegenstelling: *εἶτα ὑπὸ μανίας μὲν δύναταί τις οὕτω διατεθῆναι πρὸς ταῦτα καὶ ὑπ' ἔθους οἱ Γαλιλαῖοι, ὑπὸ λόγου δὲ* enz.; maar ook op den verderen gang van het betoog waarin Epictetus duidelijk releveert dat wij leven en sterven beiden even bereidwillig moeten aanvaarden.

uitdrukking ὑπ᾽ ἔθους. Het woord ἔθος gebruikt hij gaarne om een onberedeneerd aanwendsel in tegenstelling met een op wijsgeerig inzicht berustende gedragslijn aan te duiden. Zoo ook hier, blijkens het verband. „Ziet deze Christenen," zoo schijnt hij te zeggen, „zij hebben zich aangewend zonder nadenken roekeloos den dood te zoeken." Dit nu hindert hem als ἀλόγιστόν τι: als eene onberedeneerde minachting van het leven. — Niet alsof Epictetus blind zou zijn geweest voor den adel van een manlijk martelaarschap. Μάρτυς, Godsgetuige te zijn acht ook hij de hoogste roeping, en voor den zwakkeling, die wanneer God tot hem spreekt: „Ga, wees gij mijn getuige!" slechts weet te antwoorden met den angstkreet: „Ik ben in gevaar, o Heer, en niemand staat mij bij!" heeft hij slechts spot, [63]) onverschillig of die zwakke een Heiden of een aanhanger van de nieuwe leer is. „Wat veinst gij een Judaeër te zijn, een Griek zijnde?" roept hij zulk eenen naamgeloovige, wiens prediking is „met de lippen," toe — en de mogelijkheid, dat hij met deze *Judaeërs* ook de Christenen meent, zal ieder erkennen, die leest wat hij aan zijne vraag toevoegt: „Eerst dan kan iemand in waarheid Ἰουδαῖος heeten, wanneer hij het πάθος τοῦ βεβαμμένου καὶ ᾑρημένου aanvaardt" [64]).

Maar niet minder dan deze stervensangst van den ἐπαμφοτερίζων wekt ongerijmde stervensdrang zijn ergernis. Hij heeft geene sympathie voor die menschen die zonder grond hunne rechters provoceeren en Socrates spelen zonder Socrates te zijn. „Als gij dan met geweld wilt gekruisigd worden" — zegt hij, smalend, — wacht dan maar, 't kruis zal wel komen!" [65])

[63]) I. 29. 48.

[64]) II. 9. 19. — Op dezelfde wijze duidt hoogst waarschijnlijk Dio 68. 1, met Ἰουδαϊκὸς βίος Christelijken levenswandel aan.

[65]) εἰ γὰρ σταυρωθῆναι θέλεις, ἔκδεξαι καὶ ἥξει ὁ σταυρός. (II. 2. 20). Een merkwaardige parallel tot deze plaats (welker beteekenis meestal, naar ik meen ten onrechte, en in strijd met het verband, anders wordt opgevat) geeft Tertullianus *ad Scap*. 5. Arrius Antoninus in Asia cum persequeretur instanter, omnes illius civitatis Christiani ante tribunalia eius se manu facta obstulerunt, tum ille paucis duci iussis reliquis ait: ὦ δειλοί, εἰ θέλετε ἀποθνήσκειν, κρημνοὺς ἢ βρόχους ἔχετε.

Dit opzettelijk zoeken van den dood nu is het ἔθος der Christenen waartegen Epictetus zich verzet. Hij acht dat een gevolg van de naar zijn oordeel scheve levenswaardeering dier menschen, wier ἀμιξία en μισανθρωπία, later door Aristides en Celsus zoo fel bestreden, hem ook reeds hindert. „Indien wij," zoo gaat hij in het aangehaalde hoofdstuk over de ἀφοβία voort, „door redeneering en betoog (ὑπὸ λόγου καὶ ἀποδείξεως) hebben leeren inzien dat ons leven en sterven beide geschiedt in overeenstemming met de behoeften van dat groot geheel waarvan ook wij deelen zijn, dan is het ons mogelijk in armoe en eer, in ballingschap en rijkdom, gewillig en met blijden moed (κούφως καὶ εὐηνίως) te leven — en ook, als de tijd daar is, het leven af te leggen." Uitvoerig schetst hij daarna — zooals hij dat gaarne pleegt te doen — de blijmoedigheid waarmee de Cynicus de beproevingen des levens niet slechts draagt, maar zelfs gaarne aanvaardt. Want ook zijne wijsbegeerte ziet in de moeiten inderdaad beproevingen. „Wat zou Herakles zijn geweest", zoo vraagt hij elders, zonder zijne πόνοι?" [66]) en bepaaldelijk in ons hoofdstuk herinnert de vorm zijner lofrede op de εὐστάθεια dergenen die geleerd hebben uitsluitend op grond van de Cynische levensleer εὐσεβῶς χάριν ἔχειν ὑπὲρ πάντων τῷ θεῷ, zoo duidelijk aan de stemming van hen die naar de woorden van den Brief aan de Epheziërs εὐχαριστοῦσι πάντοτε ὑπὲρ πάντων ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ Θεῷ καὶ Πατρί, [67]) dat men de vraag nauwelijks kan onderdrukken, of het hier niet zijne bedoeling zou zijn geweest, er op te wijzen dat ook op anderen bodem dan die van het geloof aan de ἀνάστασις waarachtige blijmoedigheid kan bloeien?

Immers Epictetus' ethiek is ook in zooverre bij uitnemendheid eene τέχνη περὶ βίον, dat hij bij zijne waardeering van

---

[66]) Zie hierover Bonhöffer *Ethik* enz. p. 24. Terecht wijst Bonh. p. 51 op de overeenstemming van Epict. I 12. 31. (Onze rampen zijn steeds κατάλληλα τῇ δυνάμει ἣν ἔχομεν) met I Cor. 10. 13 („God zal niet toelaten dat gij beproefd wordt boven uwe krachten.")

[67]) Eph. 5. 20.

goed en kwaad de vraag van de persoonlijke onsterflijkheid volkomen buiten rekening laat. Iedere voorstelling van het voortleven aan gene zijde des grafs, die hoop op het loon der eeuwige zaligheid of vrees voor eeuwige straf zou kunnen kweeken, wijst hij met beslistheid af. Want niet slechts het goede heeft naar zijne meening zijn loon in zichzelf; doch ook van het kwaad is feitelijk de eenige maar zeer afdoende straf in het kwaaddoen zelf gelegen. [68]) Wie dat inziet en daarnaar handelt, voor dien is dit aardsch bestaan eene *πανήγυρις*, het leven is voor zulk eenen mensch feestvieren met God, *θεῷ συμπανηγυρίζειν*. [69])

Het is duidelijk, dat iemand, die over de grondslagen der Christelijke levensbeschouwing alzoo oordeelde als Epictetus naar het hierboven gezegde schijnt te hebben gedaan, ook in de praktische toepassing dier beginselen, m. a. w. in de zedeleer der Evangeliën, weliswaar veel met instemming kan hebben begroet, doch ook tegen menige uitspraak in verzet zal zijn gekomen. Natuurlijk moeten wij ook hier weer eene reserve maken. Evenzeer als ten opzichte van de Paulinische geschriften slechts eene oppervlakkige, vluchtige kennis, geen accurate, op lectuur gegronde bekendheid bij Epictetus viel waar te nemen, laat zich onzes inziens ook aangaande de Evangeliën hoogstens aannemelijk maken, dat deels door Logiënverzamelingen, deels door mondelinge overlevering een deel van de Evangelische lessen, met name van de zaligsprekingen en de verdere bergrede aan Epictetus bekend geworden is.

Genoeg in ieder geval om aan enkele voorbeelden te toetsen, hoe ongeveer de houding van den Cynicus tegenover de moraal des Evangelies is geweest. Op grond van hetgeen wij van Epictetus weten, verwachten wij deels instemming, deels correctie, deels verzet. Inderdaad ontbreekt geen van drieën.

---

[68]) III. 24. 50; II. 9. 3; IV. 5. 6 en vooral I. 12. 22: *τίς οὖν ἡ κόλασις; τὸ οὕτως ἔχειν ὡς ἔχουσι.*

[69]) Ep. III. 5. 10.

Slaan wij ter vergelijking de bergrede op, dan treft verzet ons reeds bij het begin. Want ofschoon Epictetus zich niet minder dan het Evangelie wendt tot de *πτωχοί*, het „Zalig zijn, die treuren" klinkt hem niet tegen als een verlossingslied, neen het prikkelt hem tot tegenspraak. De wijsgeer, die geenen Verlosser buiten den mensch zelven erkent, zegt „*οὐδεὶς ἀγαθὸς πενθεῖ*, geen braaf man treurt" [70]) immers wie treurt is blind tegenover den Gever, en vergeet, dat van God niet dan goede gave komen kan. [71]) In de zachte vermaning: „Zalig zijn de barmhartigen want hun zal barmhartigheid geschieden" is het voornamelijk de belofte, die zijne ergernis wekt. „Barmhartigheid," zegt hij, „*ἔλεος*? Ik begeer dien niet, want *ἄξιοι ἐλέου* zijn alleen de misdoeners; en ten opzichte van de dingen, die *οὐκ ἐφ' ἡμῖν* zijn, is *ἔλεος* ongerijmd." En zoo is het dan ook volkomen in overeenstemming met zijn standpunt, als hij een zijner sprekers het woord in den mond legt: „Ik wil niet beklaagd worden." [72]) — Wordt vervolgens èn voor de hongerenden, èn voor de gelasterden het vertroostende vèrgezicht geopend van den *μισθὸς πολὺς ἐν οὐρανῷ*, zoo kon — wij zagen het reeds — die troostrede onmogelijk sympathie vinden bij Epictetus. Ten volle daarentegen stemt hij in met de zaligspreking der vredelievenden. Aan de schildering van den wijsgeer die „vrede aanzegt aan de geheele wereld", die „liefheeft die hem slaan," en in den twist „zich niet onmiddellijk op den Proconsul beroept" heeft Epictetus woorden gewijd doortrokken van persoonlijk leven. [73]) Ook het „Oordeelt niet" heeft zijne instemming, ofschoon wij hier — als gewoonlijk — niet een belovend *opdat*, doch een logisch verklarend *omdat* aan zijne vermaning vinden toegevoegd; [74]) ook het

---

[70]) II. 13. 17. cf. IV. 152. *ὅσους ἂν ἴδῃς κακοδαιμονοῦντας, δυσροοῦντας, πενθοῦντας, ἀποφαίνου θαρρῶν μὴ εἶναι ἐλευθέρους.*

[71]) Cf. II. 7. 13.

[72]) IV. 6. 1. *vv.*; I. 28. 9; I. 18. 3.

[73]) IV. 5. 2; III. 22. 54.

[74]) Een moordenaar te veroordeelen tot de doodstraf is even dwaas in Epictetus' oogen, als het zou zijn, indien men den blinde vonniste

„Zweert ganschelijk niet" vindt weerklank bij hem; [75]) de vertoon makende ascese van hen „die van de menschen willen gezien worden als zij vasten" bespot ook hij door zijn raad: „Als gij water drinkt, zeg dan toch niet tegen de geheele wereld: „ik drink water" " [76]); en wat de vermaning tot broederliefde betreft, zagen wij reeds, hoe Epictetus bijkans het gebod der Schrift nog verscherpt. Had het Evangelie gezegd: „Zoo wie zonder reden (εἰκῇ) op zijnen broeder *toornig is* enz.," Epictetus gaat verder, daar hij aan het eind van een hoofdstuk over de broederliefde zegt: zoo gij henengaande uwen broeder *berispt*, zeg ik u, dat gij vergeten hebt, wie gij zijt [77]). En niet minder wordt eindelijk onze opmerkzaamheid getroffen door hetgeen Epictetus zegt aangaande de „reinen van harte". In het elfde hoofdstuk van het vierde boek komt hij met nadruk op tegen de overdreven veronachtzaming des lichaams waardoor vele schijnwijsgeeren zich een Cynisch voorkomen trachtten te geven, hij wijst er op dat juist de zorg voor de reinheid van het lichaam een van de dingen is, die ons in de eerste plaats onderscheiden van de dieren. Nu is er zeker niets verrassends in gelegen, dat hij van dezen eisch der lichamelijke reinheid overgaat op de reinheid der ziel, maar wanneer wij nu dienaangaande de niet geheel verwachte definitie lezen: „Rein is de ziel, die het wijsgeerig inzicht heeft verworven dat zij noodig heeft," en wij herinneren ons dat voor Epictetus het allervoornaamste gevolg van dit inzicht hierin bestaat dat de ziel „in reinheid kan verkeeren met God,"

---

om zijn blindheid (I. 18. 6.) — Het critiseerend oordeelen over onzes naasten doen en laten wordt gegispt Ench. 45.

[75]) Ench. 33. 5.

[76]) Ench. 47; Diatr. III. 14. 4.

[77]) II. 10. 12. Een eigenaardige parallel tot de welbekende vraag: „hoevele malen moet ik mijnen broeder vergiffenis schenken?" (Matth. 19. 21) en tot Lucas 12. 13 (*Διδάσκαλε εἰπὲ τῷ ἀδελφῷ μου μερίσασθαι μέτ' ἐμοῦ την κληρονομίαν· etc.*) brengt Epictetus I. 14, wanneer hij op iemands vraag: „hoe moet ik mijnen broeder overhalen om niet vijandig jegens mij gestemd te zijn, antwoordt: „meent gij dat het de taak der philosophie is, de uiterlijke omstandigheden voor u te effenen?"

dan treft ons ook hier bij diepgaand verschil van beteekenis eene opmerkelijke gelijkheid van uitdrukkingswijze met de belofte van het Evangelie: „Want zij zullen God zien'' [78])

Soms verscherpt Epictetus nog de eischen van het Evangelie. „Hebt uwe vijanden lief" is hem niet genoeg; hij leert: „Vijanden zult gij niet hebben'' [79]). En iets dergelijks zou men kunnen zeggen van den — voor zijnen tijd en zijne omgeving bijzonder streng geformuleerden — eisch der kuischheid. Epictetus, die voor den wijsgeer — geneesmeester van anderer leed — het celibaat op praktische gronden bepaald aanbevelenswaardig acht, drukt reeds die wenschelijkheid in opmerkelijk religieuze bewoordingen uit, wanneer hij zegt, dat de Cynicus beter ongetrouwd blijft, omdat hij moet zijn „onbelemmerd in den dienst van God'' [80]). Maar ook in zijne opvatting van de kuischheid in het algemeen staat hij merkwaardig ver van de vrijgevige opvattingen der heidenwereld af; ja het bekende oordeel der bergrede over hem die eene vrouw aanziet om haar te begeeren wordt nog verscherpt door onzen wijsgeer. Immers wat zegt Epictetus? „Zoo wie eene vrouw aanziende denkt: *μακάριος ὁ ἀνὴρ αὐτῆς*, die heeft eigenlijk ook reeds gedacht: *μακάριος ὁ μοιχός*'' [81]).

Ten slotte de vermaning tot onbezorgdheid. Kleingeloovigheid en bekommerdheid over de toekomst kwelt natuurlijk in niet mindere mate hen die voor de eerste maal als leerlingen

---

[78]) Dat de eisch der naastenliefde aan beide richtingen gemeen is, verdient nauwlijks afzonderlijke vermelding. Wèl dat ook Epictetus dien eisch vastknoopt aan de vraag: „Wat volgt voor ons uit het feit, dat God de Vader der menschen is." I. 3 (Vgl. het evangeliewoord „Opdat gij moogt kinderen genaamd worden van uwen Vader, die in de hemelen is").

[79]) Ench. 1. 3.

[80]) *ἀπερίσπαστος, ὅλος τῇ διακονίᾳ τοῦ θεοῦ*. (III. 22. 69); dit is eene eenigszins nieuwe beschouwing aangaande de vraag van het wijsgeershuwelijk, verschillend van den virginiteitseisch der ascetische secten, doch niet ver verwijderd van het denkbeeld, dat uitgesproken wordt in Matth. 19. 12: *εἰσὶν εὐνοῦχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν*.

[81]) II. 18. 15.

plaats nemen in de school van Nicopolis dan degenen, die de eerste schreden zetten op den weg der Christelijke moraal. Bij beiden is dan ook dezelfde vraag te verwachten: „Van waar zullen wij te eten en te drinken krijgen, waarmede zullen wij ons kleeden?" [82]) Bij beider leermeester dezelfde wenk, dat er in waarheid geen reden tot bezorgdheid bestaat; bij Matthaeus onder verwijzing naar de vogelen des hemels, die „noch zaaien, noch maaien, noch verzamelen in de schuren, en nochtans voedt de hemelsche Vader dezelve"; bij Epictetus onder verwijzing naar de weggeloopen slaven, die geen akkers bezitten om op te vertrouwen, „en nochtans ontbreekt hun het voedsel niet"... en eindelijk niet slechts bij den Evangelist de aansporing om op God te vertrouwen: „Uw hemelsche Vader weet, wat gij van noode hebt," maar zelfs bij Epictetus de verrassende bemoediging: „Meent gij, dat God zijne eigene schepselen zoo verwaarloozen zal?" Ja zelfs éénerlei bestraffing in Evangelie en Diatriben. „Is de ziel niet meer dan het voedsel?" vraagt de Schrift. En Epictetus: „Is schande niet meer te vreezen dan honger?"

Maar hier moest wel de overeenkomst ophouden. Het bijbelsch slotwoord: „al deze dingen zullen u toegeworpen worden" kon Epictetus niet herhalen; voor zulk eene — in schijn althans — misleidende belofte is in zijne prediking geen plaatst. Zijn nuchtere geest weet zeer wel dat ons deze dingen niet worden toegeworpen. Hij ziet den honger, het gebrek ten doode toe, en ook dat feit aanvaardend buigt hij de conclusie des Evangelies om, en zegt: „Als God u geen voedsel zendt, dan is dat voor u een duidelijk teeken, dat de tijd van uwen aftocht daar is."

Indien de hierboven ontwikkelde voorstelling van Epictetus' kennis der Christelijke levensleer niet ten eenenmale onjuist is, dan zouden wij op grond van de aldus gebleken relatie dus mogen aannemen dat ook vóór de dagen der meer literaire

[82]) Matth. 6. 25, Epict. III. 26; I. 9. 8.

bestrijding door mannen als Celsus, zich reeds eene zekere tegenwerking tegen het Christendom in de Romeinsch-Grieksche wereld heeft vertoond, en dat steunende op eene oppervlakkige kennis van Christelijk geloof en zedeleer ook ernstige mannen oppositie hebben gevoerd tegen eene moraal die hun toescheen door verplaatsing van het zwaartepunt des levens en door verzwakking van het zelfstandigheidsgevoel de moreele kracht der maatschappij te ondermijnen. Tot deze mannen heeft dan ook Epictetus behoord. „*Épictète, en combattant la paresse, mène à l'orgueil*" zegt Pascal. Maar wat Pascal den hoogmoed van Epictetus noemt, dat acht de wijsgeer zelf zijn kostbaarsten schat — het is de overtuiging, dat de mensch door eigen kracht kan worden „vrij van banden, vrij van kommer, vrij van vrees, een vriend van God."

